189
26.7.81
لائبريري
انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي
سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو سنڌ

ايڊيٽر: غلام محمد گرامي

مهراڻ

سنڌي ادبي بورڊ جو ٽه ماهي علمي ۽ ادبي رسالو

ڏهسالہ خاص نمبر — حصو پهريون

١٩٥٥ — ١٩٦٥ع

مهراڻ

جلد ١٤]

[نمبر ١–٢

ملڻ جو هنڌ:

١. سنڌي ادبي بورڊ جو بڪ اسٽال، ٣- سيول لائينس، حيدرآباد (سنڌ).
٢. سنڌ جا سڀيئي وڏا ڪتب فروش.

قيمت ٣-٠٠ رپيا

اشتهار في صفحو ١٠٠ رپيا

پاران ايم ايچ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.

Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

Printed and Published by Shaikh Ali Mohammed, Member Sindhi Adabi Board,
at the Sindhi Adabi Board's Printing Press, Tilak Incline, and Book stall,
3- Civil lines, Hyderabad Sind

فهرست

شعر

مخدوم محمد زمان "طالب المولا" — بيت (ص ٢١-٢٤).

شيخ اياز — غزل (ص ٢٥-٣٢).

تنوير عباسي — غزل (ص ٣٣-٣٤)، گيت (ص ٣٤)، وائي (ص ٣٤-٣٥)، نظم (ص ٣٥-٣٨).

امداد حسيني — نظم (ص ٣٩-٤٤)، آزاد نظم (ص ٤٥)، غزل (٤٦-٤٩)، قطعا (ص ٥٠)، ترائيل (ص ٥٠).

نارائڻ شيام — وايون (ص ٥١).

هري دلگير — وايون (ص ٥٢-٥٣)، بيت (ص ٥٣).

گوورڌن محبوباڻي — گيت (ص ٥٤-٥٩)، ڪافي (ص ٥٩)، لولي (ص ٥٩-٦٠).

مولوي احمد ملاح — غزل (ص ٦١-٦٣).

مولوي خير محمد نظاماڻي — غزل (ص ٦٤).

عبدالڪريم گدائي — گيت (ص ٦٥)، نظم (ص ٦٦).

نياز همايوني — نظم (ص ٦٧-٧١).

بردو سنڌي — گيت (ص ٧٢).

محسن عباسي — بيت (ص ٧٣)، گيت (ص ٧٣-٧٤).

ذوالفقار راشدي — دوها (ص ٧٥-٧٦)، غزل (ص ٧٧).

قمر شهباز — وايون (ص ٧٨-٧٩)، گيت (ص ٧٩)، آزاد نظم (ص ٧٩-٨٠)، غزل (ص ٨٠-٨١).

سروپچندر "شاد" — وايون (ص ٨٢-٨٤)، گيت (ص ٨٤-٨٥).

محسن ڪڪڙائي — نظم (ص ٨٦)، قطعا (ص ٨٧).

"وفا" ناٿنشاهي — قطعا (ص ٨٨-٩٠)، غزل (ص ٩٠).

"آثم" ناٿنشاهي — نظم (ص ٩١-٩٢)، رباعيون (ص ٩٢).

"راز" ناٿنشاهي — قطعا (ص ٩٣)، گيت (ص ٩٤).

"استاد" بخاري — نظم (ص ٩٥)، قطعا (ص ٩٥-٩٦)، رباعيون (ص ٩٦).

عبدالڪريم "ڪريم" پلي — غزل (ص ٩٧)، گيت (ص ٩٧-٩٨)، ڪافي (ص ٩٨).

ولي محمد "وفا" — غزل (ص ٩٩-١٠٠).

عبدالجبار "شام" — دوها (ص ١٠١)، وائي (ص ١٠١).

ڊاڪٽر "خادم" سدارنگاڻي— نظم (ص ۱۰۲).
موتي پرڪاش— ترائيل (ص ۱۰۳)، غزل (ص ۱۰۳-۱۰۴).
محمد علي "جوهر"— غزل (ص ۱۰۵).
"گل" سلطان ڪوٽي— غزل (ص ۱۰۶).
"مجذوب" عمرڪوٽي— غزل (ص ۱۰۷).
"نشتر" ناٿنشاهي— غزل (ص ۱۰۸).
احمد خان "آصف"— غزل (ص ۱۰۹)، قطعا (ص ۱۰۹-۱۱۰)، وائي (ص ۱۱۰).
احمد خان "اختر"— ڪافي (ص ۱۱۱)، وائي (ص ۱۱۱)، گيت (ص ۱۱۲)، دوها (ص ۱۱۲).
سليم ڳاڙهوي— غزل (ص ۱۱۳-۱۱۴)، نظم (ص ۱۱۴).
نديم انصاري— غزل (ص ۱۱۵).
مولوي "ماعر" نوآبادي— قطعا (ص ۱۱۶).
حسين بخش "خادم"— ڪافيون (ص ۱۱۷-۱۱۸)، بيت (ص ۱۱۸).
مولوي رحيم بخش "قمر"— ڪافيون (ص ۱۱۹-۱۲۰).
علي بخش "رضا"— (ص ۱۲۱-۱۲۲).
محمد خان "غني"— بيت (ص ۱۲۳).
"مشتاق" سچاروي— غزل (ص ۱۲۵)، ڪافي (ص ۱۲۵).
ڪمل "پياسي"— گيت (ص ۱۲۶-۱۲۸).
"سام" جشنگاڻي— (ص ۱۲۹-۱۳۰)، ڪافي (ص ۱۳۰).
ميوو خان "موج"— ڪافي (ص ۱۳۱)، قطعا (ص ۱۳۲).
قيوم "طراز"— غزل (ص ۱۳۳)، گيت (ص ۱۳۳).
تاج بلوچ— غزل (ص ۱۳۴-۱۳۵).
شعبان "بخت"— نظم (ص ۱۳۶-۱۳۷)، غزل (ص ۱۳۷-۱۳۸)، گيت (ص ۱۳۸).
رشيد "ارشد"— غزل (ص ۱۳۹).
نعيم دريشاڻي— غزل (ص ۱۴۰-۱۴۱)، نظم (۱۴۱-۱۴۲)، هيڪو (ص ۱۴۲-۱۴۳).
"پروانو" ڀٽي— غزل (ص ۱۴۴)، نظم (۱۴۴-۱۴۵)، قطعا (ص ۱۴۵-۱۴۶).
ظفر ڪاظمي— غزل (ص ۱۴۷)، بيت (ص ۱۴۷).
فتاح ملڪ— نظم (ص ۱۴۸-۱۵۰)، گيت (ص ۱۵۰).
شمشيرالحيدري— آزاد نظم (ص ۱۵۱).

غير ملڪي ٻولين جي شاعري

(۱) ڪرسٽاف ٽيج جو نظم "ميدان جنگ" (جرمني)، سنڌيڪار رسول بخش پليجو.
(۲) خليل جبران جا ست گيت (عربي)، سنڌيڪار محمد نواز "محزون".

افسانا

١. هي جيوَن، هي سپنا — علي بابا (ص ١٦٣-١٦٨).
٢. راند — نظير شيخ (ص ١٦٩-١٧٤)
٣. ديوار (ترجمو) — ژان پال سارتر
سنڌيڪار: زرينہ بلوچ (ص ١٧٥-١٩٤)

ناٽڪ

آخري رات — ممتاز مرزا (ص ١٩٥-٢١٢)

مقالا

١. جديد دور ۾ بين الاقوامي تعاون جو مسئلو — اي. ڪي. بروهي
سنڌيڪار: محمد ابراهيم جويو ۽ سومار علي
(ص ٢١٥-٢٣٨).
٢. صوفي صادق فقير — راج محمد ٻلي (ص ٢٣٩-)
٣. سامي زبانون — پروفيسر واء. ايس. طاهر علي (ص ٢٨٤-٢٩٦)
—"مهراڻ" جا موتي
—"آديسي اٿي ويا..."
—تبصرا

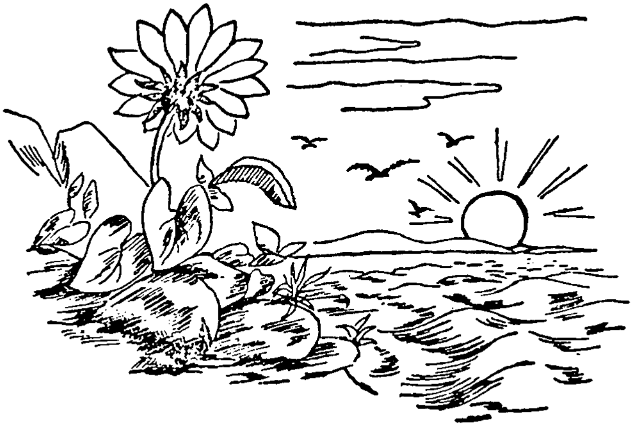

”...اوهان جو فڪر آزاد آهي، تنهنڪري اوهين پنهنجي تاثرات کي نهايت آزاديءَ سان لکو، ۽ پنهنجي ماحول کي آزاد نموني ۾ متاثر ڪري، پنهنجن گرانقدر خيالن کي ظاهر ڪريو: ڪنهن به خوف يا ڪنهن به مصلحت کي اڳيان آڻي، پنهنجي ذهن کي ملوث ۽ ڪُند نه ڪريو. آءٌ پنهنجي طرفان اوهان کي يقين ٿو ڏياريان ته اهو ممڪن آهي ته ذاتي ۽ انفرادي طور تي منهنجو اوهان سان اختلاف ٿي پوي — حتاڪ احتجاج به ڪري سگهان ٿو — پر ان سان گڏوگڏ، اهو يقين پڻ ڏياريان ٿو ته مان اوهان جي حقن جي حفاظت ڪندس، بشرطيڪ اهو وطن عزيز جي مفاد جي خلاف نه هوندو.“

(ف. م. صدر محمد ايوب خان جو، ”پاڪستان رائٽرس گلڊ“ جي ٻئي ساليانيءَ اجلاس جي موقعي تي، پاڪستاني اديبن کي پيغام: ٣١- جنوري ١٩٦٠ع، ڊاڪا.)

گذارش

’مهراڻ‘ جو هي ضخيم پرچو، پنهنجي ترتيب جي خيال کان، اڳين دستوري پرچن جي مقابلي ۾، جا جدت ۽ ندرت رکي ٿو، اها ظاهر آهي.

’مهراڻ‘ جو پيو دور، ١٩٥٥ع کان شروع ٿيو: اڄ کيس ڏهه سال گذري چڪا آهن: ڏهن سالن جي طويل عرصي ۾ مهراڻ پنهنجي حال آهر، سنڌي ادب جي جا به خدمت ڪئي آهي، اها فراموش ڪرڻ جهڙي نه آهي.

’مهراڻ‘ نه فقط سنڌي ادب ۽ علائقائي ادب ۾ سنگ ميل جي حيثيت رکي ٿو. پر محقق ۽ ناقدن کيس عالمي ادب ۾ پڻ نمايان اعزاز بخشيو آهي. اصل ۾ اهو اعزاز ۽ شرف انهن سنڌي عالمن، اديبن، شاعرن، افسانه نگارن ۽ ڊرامه نويس دوستن جو مرهون منت آهي. جن بناڪنهن معاوضي يا رسمي ۽ زباني اعتراف جي، پنهنجا شاهڪار وقت بوقت پئي عنايت ڪيا آهن. اسان سنڌن، دل جي گهراين سان، احسانمند آهيون. اميد آهي ته انهن مخلص ۽ باحوصله دوستن جو مهراڻ سان ساٿ توڙ تائين قائم رهندو.

’مهراڻ‘ جو هيءُ پرچو، ”ڏهه ساله جشن مهراڻ“ جي سلسلي جي هڪ ڪڙي آهي. جيئن عالمي ادب جي مشهور ۽ مقبول رسالن جا ڏهه ساله، پنجويهه ساله، پنجاهه ۽ سؤ ساله جشن ملهايا ويندا آهن، تيئن ’مهراڻ‘ جي ڏهه ساله جشن جون تياريون به مڪمل ٿي چڪيون هيون.

ان سلسلي ۾ ’مهراڻ‘ سان تعلق رکندڙ اديبن ۽ عالمن، شاعرن ۽ فنڪارن کي هڪ هنڌ گڏ ٿي، پنهنجي ادب ۽ ثقافت جي ترقيءَ ۽ اصلاح لاءِ هڪ سٺو موقعو ملي ها. هو پاڻ ۾ ملي، خيالن جي ڏي وٺ ڪري سگهن ها. هڪٻئي جي فن ۽ مطالعي مان مستفيد ٿي سگهن ها. هن دور جي نازڪ ۽ اهم عالمي ۽ ادبي صورتحال تي تبصرو ڪري سگهن ها. سنڌي ادب جي گذريل ڏهن سالن جي نظرياتي ۽ فني ترقيءَ يا ڪمي بيشيءَ جو ناقدانه جائزو وٺي سگهن ها. پنهنجي سنڌي ادب جي فني ڪوتاهين جي نشاندهي ڪري سگهن ها. اهو سنڌي ادب، جو پنهنجي هيئت، مواد ۽ فني حيثيت جي ڪري، اردوءَ کان سواءِ، باقي سڀني علائقائي زبانن — يعني پنجابي، بلوچي، پشتو، براهوئي ۽ سرائڪيءَ — کان نه فقط وڌيڪ شهرت يافته آهي، پر ان سان گڏ فني سرمايي، توڙي خيالن جي تنوّع، توڙي مواد ۽ هيئت جي جديد تجربات جي حيثيت سان، گهڻو بلند ٿي چڪو آهي: ان جي اصلاح ۽ ارتقاءَ لاءِ، ڪنهن صحتمند ماحول ۾ ويهي، اسان جا اديب ۽ شاعر، ڪجهه سوچي سگهن ها ۽ هڪٻئي کي سمجهي سگهڻ جي ڪوشش ڪن ها.

ان 'جشن مهراڻ' جي سلسلي ۾، سنڌي جديد ۽ قديم ڪتابن جي نمائش، پراڻن مخطوطن جي نمائش، هڪ معياري محفل مشاعره، هڪ ناٽڪ، هڪ ميوزڪ ڪانفرنس، هڪ سيمينار ۽ محفل انتقاد جو انتظام پڻ ڪيل هو. ان کان سواءِ سنڌي تهذيب ۽ ثقافت جي نمائندگي ڪندڙ 'آثار ۽ علامات' کي پڻ پيش ڪيو وڃي ها. مردن سان گڏ عورتن جي ادبي گڏجاڻي ۽ ٻارڙن جي ميلي ۽ نمائش جو پڻ انتظام رٿا هيٺ آيل هو. شرڪاءِ جشن ۾ جتي سنڌي اديب ۽ سنڌي سامعين هجن ها، اتي اردو، پنجابي، پشتو، بلوچي ۽ سرائڪي، زبانن جي وڏن وڏن عالمن ۽ اديبن، شاعرن ۽ فنڪارن جي شرڪت جو پڻ فيصلو ٿي چڪو هو. بهرحال، اهو جشن سنڌي ادب جي تهذيبي ۽ ثقافتي تاريخ ۾ هڪ اهم ۽ زرين باب بنجي ها.

پر، 'تدبير ڪند بنده، تقدير ڪند خنده' وانگر، اهو سارو مقصد هاڻي فوت ٿي چڪو آهي.
'اي بسا آرزو ڪه خاڪ شده!'

انسان ويچارو پنهنجي وس آهر، ڪيئي انسنا ٺـو گهڙي ۽ ڪيئي معاملا ٺـو رٿي، پر قدرت جو مصلحت شناس نظام ان ساري مانداڻ کي هڪ پَل ۾ ختم ڪيو ڇڏي. اهو ساڳيو حال 'جشن مهراڻ' متعلق ٿي چڪو آهي. ممڪن آهي ته حالتن جي سازگار ٿيڻ تي اهو جشن اڳتي هلي ملهايو وڃي.

ان سلسلي ۾، رسالي 'مهراڻ' جو هڪ ضخيم ۽ مصوّر نمبر پڻ شايع ڪرڻو هو. مهراڻ جي 'جشن ڏهه ساله نمبر' جي ترتيب ۽ رٿا ۾ قديم ۽ جديد علم ۽ فن تي هڪ نمايان ۽ معياري انتخاب پيش ڪرڻ جي رٿ هئي. ان نمبر ۾ جتي موجوده عالمن ۽ اديبن، فنڪارن ۽ شاعرن جا معياري شهه پارا ڏيڻا هئا، اتي 'مهراڻ' رسالي جي قديم ۽ جديد دورن جي بهترين علمي ۽ ادبي، تاريخي ۽ مذهبي، تنقيدي ۽ فڪري مقالن جو نچوڙ پڻ پيش ڪرڻو هو. ان ۾ دستور موجب، نظم جو حصو، افسانا ۽ مقالا ۽ ٻيا سڀ دستوري عنوان پيش ڪرڻا هئا. اهو نمبر گهٽ ۾ گهٽ هڪ هزار صفحن تي مشتمل رٿيو ويو هو. ان ۾ بهترين تاريخي ۽ تهذيبي تصويرن جو انتخاب پڻ ڏيڻو هو.

جڏهن ته ڪافي وقت کان 'مهراڻ' جي ان جامع ۽ معياري ڏهه ساله رسالي جي ڇپائي شروع ٿي چڪي هئي ۽ رٿيل ضخيم نمبر جو جڻ ته اڌ ڀاڱو کن ڇپائيءَ هيٺ اچي چڪو هو، تنهنڪري جشن مهراڻ جي في الحال ملتوي ٿيڻ هوندي به ان 'مهراڻ نمبر' تي اڪتفا ڪئي ويئي آهي، ۽ ان ڏهه ساله نمبر جو پهريون حصو ناظرين ڪرام جي هٿن ۾ آهي.

ان وچ ۾ بورڊ جي طرفان، رسالي 'مهراڻ' کي خالص علمي رسالي جي صورت ۾، جناب مخدوم محمد زمان صاحب طالب المولا، چيئرمن سنڌي ادبي بورڊ، جي نگرانيءَ ۾ شايع ڪرڻ جي هدايت ڪئي ويئي آهي ۽ ان هدايت جي تعميل نئين سال ١٩٦٦ع کان وٺي عمل ۾ اچي آهي. في الحال 'مهراڻ' جي تيار ٿيل ۽ ڇپيل مواد کي، جناب چيئرمن صاحب جي نظرثانيءَ کان پوءِ، دستوري ترتيب هيٺ شايع ڪرڻ جي اجازت ملي چڪي آهي.

هن ٻهرئين حصي ۾ ترتيب جي لحاظ سان به ڪافي تبديلي ڪئي ويئي آهي. نظم جي حصي ۾، سنڌي شاعرن جي نمائنده ۽ معياري ڪلام ڪي ججهي انداز ۾، ۽ هڪ ئي هنڌ ڏنو ويو آهي. ۽ ان سان گڏ، افسانا ۽ علمي مقالا پڻ ڏنا ويا آهن ۽ ٻيا دستوري عنوان به پيش ڪيا ويا آهن.

'مهراڻ نمبر' جي ٻئي حصي ۾، مهراڻ جي قديم ۽ جديد دورن مان فقط علمي مقالات جو انتخاب ڏنو ويو آهي. جو ٻڻ ڇپائيءَ هيٺ آهي. اميد آهي ته 'مهراڻ' جي ڏهه ساله جشن جي التوا ۽ ان جي باقي ٻين سڀني تقريبات جو نعم البدل، 'مهراڻ' جا هي به ضخيم نمبر ٿيندا، جي پنهنجي علمي ۽ فني معيار جي لحاظ سان اڳتي هلي، سنڌي ادب جي تاريخ ۾ هڪ نمايان حيثيت حاصل ڪندا. الله تعاليٰ کان دعا آهي ته شال اسان جي ناچيز علمي خدمتن کي قبوليت جو شرف عطا فرمائي — آمين.

'مهراڻ' جي خالص علمي حيثيت جي اشاعت ۾ اميد آهي تـه اسان جي محب وطن ۽ سنڌي ادب جي عالمن ۽ محققن جو تعاون، دستور موجب 'مهراڻ' سان قائم رهندو ايندو.

'مهراڻ' جي خالص علمي مجلد جي ترتيب ۽ مواد جي معيار لاءِ ٻين ترقي يافته ٻولين ۽ خاص طرح قومي ٻولي اردوءَ جا علمي رسالا سامهون رهندا. ان سلسلي ۾، برصغير هند و پاڪ ۾ 'معارف' اعظم ڳڙهه، 'برهان' ندوة المصنفين، دهلي، 'اردو' انجمن ترقي اردو، ڪراچي، 'ثقافت' لاهور، 'نگار' ڪراچي، 'اقبال رويو' ڪراچي، 'الرحيم' حيدرآباد، 'العلم' ڪراچي، 'بصائر' ڪراچي، 'نصرت' لاهور، 'علم' لاهور، 'علم و فکر' عليڳڙهه، 'اردو نامه' ڪراچي، وغيره جا تالا وٺي سگهجن ٿا، جن ۾ نظم ۽ افسانن کان سواءِ باقي علم ۽ فن جي هر موضوع تي محققانه ۽ معلومات افزا مقالا شايع ٿين ٿا.

بهرحال، 'مهراڻ' ۾ خالص ادبي، علمي، تاريخي ۽ تهذيبي قسم جي مواد کان سواءِ، ٻيو ڪو به اختلافي يا تنقيدي مسئلو زيربحث نه آندو ويندو — پوءِ اهو مذهبي هجي توڙي ادبي هجي. اميد ته علم ۽ فن جي هر پهلوءَ تي، اسان جا سنڌي اهل قلم احباب، دستور موجب، مواد موڪلڻ جي مهرباني ڪندا رهندا.

آخر ۾ 'مهراڻ' جي علمي مواد متعلق، محض پنهنجن لائق عالمن ۽ اديبن جي لاءِ هڪ مشوري يا خبر طور، مختصر نموني ۾ هڪڙو خاڪو پيش ٿا ڪريون:

(۱) ڪنهن به عالم ۽ فاضل شخصيت جي سوانح ۽ علمي ڪارنامن تي جامع ۽ معلومات افزا تاريخي جائزو:

مثلاً سنڌ جي ڪنهن قديم ولي الله، شاعر ۽ بزرگ جا ڪي علمي آثار محفوظ هجن، ڪتاب هجن، بياض هجن، ڪن علمي مسئلن تي ڪا ڳالهه ٻولهه هجي، ڪن تاريخي مسئلن سان تعلق رکندڙ مسئلا هجن، ڪن تاريخي واقعن سان سندن سڌو يا اڻ سڌو ڪو تعلق هجي — ته پوءِ انهن جا ڪارناما تاريخي ۽ تحقيقي انداز ۾ پيش ڪري سگهجن ٿا. جيئن مخدوم نوح،

مخدوم بلال، مخدوم معين ٺٽوي، مخدوم محمد هاشم ٺٽوي، شاهه عنايت صوفي (جهوڪ شريف)، سلطان الاولياء لواري شريف، وغيره.

(٢) سنڌ جي تاريخ ۽ ان جو قديم، تهذيبي ۽ علمي ورثو — اهو موضوع نهايت جاندار، معلومات افزا ۽ وسيع آهي. ان جي ڪنهن نه ڪنهن پهلوءَ تي تحقيقي مقالا لکي سگهجن ٿا.

(٣) سنڌ جا آثار قديمه: ان سلسلي ۾ سنڌ جي مدفون دڙن ۽ پڙن تي، کاڪن ۽ تصويرن سان مفصل مضمون ڏيئي سگهجن ٿا. انهن مان لڌل شين جي، دنيا جي ٻين تهذيبي آثارن سان ڀيٽ ڪري سگهجي ٿي. ان طرح واديءَ سنڌ جي تهذيبي عظمت کي نروار ڪري سگهجي ٿو.

(٤) سنڌي زبان جي لساني خصوصيت: هي موضوع به وسيع ۽ معلومات افزا آهي. ان موضوع تي سنڌي ٻوليءَ توڙي پاڪستان جي ٻين علائقائي ٻولين جي محاورات، اصطلاحات ۽ لغت ۽ قديم ادب تي لکي سگهجي ٿو.

(٥) مسلم دنيا جي ڪنهن ملڪ جو معلومات افزا جائزو: ان ۾ انڊونيشيا، ايران، سعودي عرب، عراق، شرق اردن، شام، مصر، آلجيريا، ٽيونس، الجزائر وغيره ملڪ اچي وڃن ٿا. انهن جي تهذيبي، تاريخي، لساني، علمي، ادبي ۽ ملڪي مسئلن تي معلومات افزا مقالا لکي سگهجن ٿا.

(٦) اسلامي تاريخ جي ڪنهن وڏي جليل القدر، عالم ۽ مُصلح جي سيرت ۽ علمي ڪارنامن تي سيرحاصل تبصرو. مثلاً غزالي، ابن تيميه، رومي، سعدي، مجدد الف ثاني، شاهه ولي الله، سر سيد احمد، جمال الدين افغاني، مولانا عبيدالله سنڌي، علامه مشرقي، علامه اقبال، علامه عبده مصري وغيره، — — پر مذهبي ۽ عقائد جي اختلافي بحث کان سواءِ.

(٧) سائنس: هي موضوع پنهنجي افاديت جي لحاظ سان نهايت وسيع آهي. ان سلسلي ۾ سائنسي نظريات ۽ ايجادات تي لکي سگهجي ٿو — ويندي ائٽم بم، هيڊروجن بم، راڪيٽ، خلائي سيارن وغيره تائين، پر ايترو خيال رهندو جيئن ڪو مذهبي اختلافي مسئلو نه پيدا ٿئي.

(٨) فلسفو: فلسفي جي تشريح، فلسفي جي ارتقا، مختلف ملڪن ۾ فلسفي جي تعليم: يونان، روم، هند، مصر، چين ۾ فلسفي جي تعليم ۽ ارتقا: يورپ جا فلسفيانه اسڪول، مشهور فيلسوف، جديد فلسفي جا مهندار — جئن هيگل، ڪانٽ، برڪلي، اسپونزا، برگسان، شوپنهائر — وغيره

ان سلسلي ۾ مسلم فلسفي تي جامع مقالا لکي سگهجن ٿا. ۽ عربن جي فلسفيانه افڪار ۽ فيلسوفن ابن رشد اندلسي، ابن مسڪويه، ابن باجه، يعقوب الڪندي، جابر بن حيان، بوعلي سينا، جهڙن عظيم فيلسوفن ۽ مفڪرن تي ڪافي مواد موجود آهي. ان طرح مغربي فلسفي جو مسلم فلسفي جي روشنيءَ ۾ تنقيدي مطالعو به پيش ڪري سگهجي ٿو.

(٩) تصوّف: هي به نهايت وسيع موضوع آهي. تصوف جي تاريخ ۽ ارتقا تي ۽ ڪنهن به وڏي صوفيءَ جي سيرت ۽ تعليمات تي يا ان جي ملفوظات تي تحقيقي نموني ۾ لکي سگهجي ٿو.

(١٠) اسلام جديد دور ۾: هي موضوع نهايت اهم آهي. ان ۾ پڌائڻو آهي ته هن جديد دور ۾ انسان جي فڪري، ۽ تهذيبي مشڪلاتن جو حل 'اسلام' ۾ آهي. ان موضوع تي، مذهبي اختلافي بحث کان سواءِ، خالص تحقيقي ۽ علمي انداز ۾ گهڻو ڪجهه لکي سگهجي ٿو.

هي چند اشارا آهن. اميد ته اسان جا سنڌي اديب ۽ عالم ڪنهن نه ڪنهن موضوع تي لکڻ شروع ڪندا.

ان سلسلي ۾ سنڌي ادب جي قديم ۽ جديد دورن سان واسطو رکندڙ مطالع جي صاحبن کي خاص طرح سان گذارش ڪريون ٿا ته هو پنهنجي خداداد مطالعي ۽ غور و فڪر جي نتيجن کان سنڌي ادب کي روشناس ڪن ۽ سنڌي ادب ۾ ادب عاليه جو اضافو ڪن. اهو به هرڪنهن اهل نظر کي علم آهي ته اسان جي سنڌي ادب ۾، ان قسم جي معياري ۽ عالمي ادب جي تمام گهڻي ضرورت آهي. اسان وٽ دينيات، تاريخ، تصوف، تهذيب و تمدن، لسانيات ۽ معاشيات، سائنس ۽ فلسفي تي اگر ڪي معياري ڪتاب آهن به، ته به اهي ڳاڻ ڳڻيا ئي آهن. انهن جو محدود ذخيرو سنڌي ٻوليءَ جهڙيءَ سدا شاهوڪار زبان لاءِ ڪافي نه آهي.

پيو ته هر دور ۾ اديبن ۽ عالمن لاءِ ڪي تاريخي تقاضائون پڻ پيدا ٿين ٿيون. هن سائنسي ۽ ائٽمي دور ۾ سنڌي ادب جون اهي ئي تقاضائون آهن ته ان جي دامن کي علم ۽ دانش جي بي بها گوهرن سان مالا مال ڪيو وڃي. مختلف علمي مسئلن تي دل کولي لکيو وڃي، پنهنجي ٻوليءَ جي علمي ذخيري ۾ هر روز نئون نئون اضافو ڪيو وڃي.

اميد ته اسان جا اهلِ نظر ۽ صاحبِ بصيرت عالم ۽ فاضل ماڻهو، هن اهم علمي مسئلي ڏانهن توجهه فرمائيندا ۽ پنهنجي علمي نگارشات سان 'مهراڻ' کي مستفيد ٿيڻ جو موقعو ڏيندا — والسلام. — غ. م. گ.

انسان جيئن پاهرينءَ صورت ۽ ٻيءَ ڪ، مزاج ۽ طينت جي لحاظ سان، اسم ۽ جسم جي هن دنيا ۾، ٻين ساڳيءَ جنس وارن انسانن کان ٻيءَ طرح آهي، تيئن علم ۽ ادب، عمل ۽ اخلاق جي دنيا ۾ به ان طرح جو اختلاف ۽ فرق پيدا ٿئي ٿو: اها هڪ فطري ڳالهه آهي.

هونئن به، هرڪنهن اديب ۽ اهلِ فڪر جي زبان ۽ ان جي پيرايءَ بيان، هيئت ۽ استدلال ۾ انفراديت ٿئي ٿي، ۽ اهي ان جا پنهنجا ٿين ٿا. اهي سندس مطالعي ۽ تجربي سان پيدا ٿين ٿا، ۽ گهڻو ڪري عام فهم نٿا رهن. چو ته جيئن انسان جو مزاج ۽ طينت ٻين سان نٿا ملن، تيئن عام ماڻهن جو فڪر ۽ فهم به صاحبِ فڪر ماڻهن سان نٿو ملي. تڏهن ته 'المعنيٰ في بطن الشاعر' چيو ويو آهي.

شاعر ۽ اديب ته نهيو، پر ان صورت ۾ بقراط ۽ سقراط جهڙن فيلسوفن سان به عام ماڻهن جو لباهه ٿي نه سگهيو. مسلم تاريخ ۾ صوفياءِ ڪرام ۽ اولياءِ عظام جو هڪ اهڙو مقدس گروهه به موجود آهي، جنهن جي 'حال' کي 'قال' جا صاحب پروڙي نه سگهيا. منصور ۽ سرمد کان ڪير الواقف آهي؟ مخدوم بلال ۽ شاهه عنايت شهيد ڪنهن کان ڳجها آهن؟ ويجهي زماني ۾ سرسيد احمد، جمال الدين افغاني، عبيدالله سنڌي، علامه مشرقي ۽ علامه اقبال جهڙن جي ڳالهه به سربستي ماڻهن جي سمجهه ۾ نه ويئي. اهو 'حال'، مزاج ۽ طبيعت سان گڏ، فڪر ۽ مطالعي جي فرق ۽ اختلاف، گهٽتائيءَ ۽ ڪمزوريءَ سان وابسته آهي.

ان ۾ ڏوهه ڪنهن جو؟ عام ماڻهن جو، يا صاحبِ فڪر ماڻهن جو؟

اهڙيءَ حالت ۾، هيٺينءَ سطح وارن، پست خيال ۽ ڪمزور ذهن وارن ماڻهن کي چئبو ته هو بالغ ۽ پختا ٿين، مطالعي ۾ وسعت پيدا ڪن، فڪر ۽ فهم ۾ بلندي پيدا ڪن، ۽ صاحبِ فڪر ماڻهن جي ڳالهه کي سمجهڻ لاءِ پاڻ ۾ صلاحيت پيدا ڪن. ۽ صاحبِ فڪر ماڻهن کي چئبو ته پنهنجين صلاحيتن تان دستبردار ٿين، پنهنجي فڪر جي معراج ۽ مطالعي جي وسعت تان هٿ کڻن، پنهنجي حاصل ڪيل مقام ۽ منصب کي ڇڏي، هيٺ لهي، اچي عام ماڻهن واري اوڙاهه ۾ ڪرن، ۽ عام سان رلجي مسجي هڪ ٿي وڃن. پر جي ائين نه ڪري سگهن ته پوءِ؟ پوءِ، چپن تي چڱو مسڪي هلن، ۽ اکين کي پٽي ٻڌي، عام سان گڏ اونده ۾ ٽاڪوڙا هڻندا وتن!

ڇا خيال آهي؟ انصاف جي تقاضا ڪهڙي آهي؟— "لهوارو لوڪ وهي، تون آيو وَهه اوپار" واريءَ لطيفي سار ۾ ڪا معنيٰ آهي، يا مٿيان هيٺ ڪرن ۽ هيٺيان مٿي چڙهڻ جي ڪا به ڪوشش نه ڪن؟ — غ. م. گ.

مخدوم محمد زمان "طالب المولا"

بيت

(١)

ٿو چمان پنهنجا پيرَ، جو ونڃي تو وٽ آئيا،
طالب مولا تي ڪيئون، پلائيءَ جا پيرَ،
آويرَ ۽ سويرَ، قدمن تان قربان ٿيان.

(٢)

ٿو پنهنجا پير چمان، جو ونڃي تو وٽ آئيا،
طالب مولا طلب ۾، تن تان گهورَ ٿيان،
مران جي جيان، ته به قدمن تان قربان ٿيان.

(٣)

قدمن تان قربان ٿيان، جو هليا وٽ حبيب،
هيرايا هتن سان، قربانتي قريب،
نه ته ڪڏهن ڏسان ها ڪينڪي، لالڻ يارلبيب،
طالب، ٿيا طبيب، جو پرينءَ وٽ پهچائيؤن.

(٤)

پير گهڻئي پڻون ٿيا، ته به رسيا محبُ مڪان،
طالب مولا طلب ۾، ڪٽي سورن جا سامان،
هلي پهتا در حبيب جي، ڪمي ڪيائون ڪان،
اڪين تي احسان، قدمن ڪيا ڪيترا.

(٥)

هلي حبيبن وٽ جو، پيرن پهچايو،
تڪليفن تن ڪي، نه هرگز هٽايو،
پهتا در دلبر جي، ٿيو سانگ سجايو،
طالب مولا طلب جو، تن ناتو نيايو،
آت پيرن پچايو، جيت پچڻ پيٽي ڪانه هئي.

(٦)

دلبر گهڻو دور هو، آت پچايو پيرن،
جن رَلڌ سيئي رت ڪيا، تن شابسون هجن،
ويچارن وَڙ ڪيا، مون متي ميرن،
مڃيا احسان آنِ جا، چاهه منجهان چشمن،
سي چميو ۽ چمجن، طالب مولا طلب ۾.

(٧)

اکيون به آهن اکيون، پر پيرن سان نه پڄن،
هو رُنن تيون رت ڦڙا، هي ڦتجيو ٿا ڦتجن،
هو پيوس آهن برهه ۾، هي هيجئون اٿيو هلن،
هو نهارين نجيب کي، هي تيرُ نٿا ترسن،
هو اباڻڪيون عجيب لڌ، هي رَندن منجهه رُلن،
احسان ڪيا اکين تي، پرت منجهان پيرن،
طالب مولا طلب ۾، چميو چمجن،
جهلڻي لٿا جهلجن، هلندي پنهنجي حبيب ڏي.

(٨)

هلندي حبيبن ڏي، رَند نه ڏسن راهه،
هلن سڏا هيج سان، قرب سان ڪن ڪاهه،
اکين جي به انهن ۾، اميد ئي آهه،
پير جيڪي پڻون ٿيا، چمجن منجهان چاهه،

طالب مولا تن جي، سڪ جي ڇيا ساراهه،
رسيا راتو واهه، هاي درد دوست جي.

(٩)

بلڪل آئيان نہ پڇليا، جيڏنهن نينهن نيا،
ڀُتا درد دوست جي، چوهون ڪٽي ڇيا،
طالب مولا طلب ۾، سڏيءَ وات ويا،
پڻون پير ٿيا، تہ ٻہ قتيل قريا ڪينڪي.

(١٠)

رويو رويو اکيون، اڇو پيرن مٿي ڀُون،
چميو تن کي چاهہ مان، ڏوڙ سندن ٿيون ڏوٌن،
اينهين اشارن ۾، چريون گونگيون چٌون،
تہ هي سلامت هُون، اسان سندا آسرا.

(١١)

چونہ چمان پانهنجا، هي پيرَ پيارا،
رت وهائن راهہ ۾، ويتر ويچارا،
احسان ڪن اکين تي، سوين سچارا،
طالب مولا طلب ۾، سُونهَنِ سڪ وارا،
هلن درد دوست جي، سي بيحد پلارا،
سدا سوپارا، ٿيرُ ترسن ڪينڪي.

(١٢)

اکيون تہ اکين سان مليو، وڃيو وصال ٻہ ڪن،
رنن تہ عجيب آگهن ٿا، هر هر ساڻ هٿن،
لاڙيولڙڪ لَهوءَ جا، ٻرينِ سان ٻرچن،
پير ويندي پيرَ ڏي، جڻي ٻہ ڪانہ وڃن،
قتيل ويچارا فراق جا، صحت ٻہ نہ سنيرن،
هي مجروح ٿين محب لئہ، تہ ٻہ حڪيمن وٽ هلن،
طالب مولا تن کي، ڪيو لنگو نصيبن،
رحم نہ آندو روح ۾، مٿن محبوبن،
سي چميو چو نہ چمجن، جي ڪجن ٻڻن ڪينڪي.

(١٣)

گونگيون اکيون آکميو، ٿيون ڀڄن ۽ ٻڄرن،
لکيو اکيو لوڪ کان، راتو ڏينهن رُئن،
آخر اچيو انون کي، عجيب ٿا آگهن،
۽ پير سدائين پرت ۾، وليو رَند رُلن،
راهون مڙيئي رت سان، ڳوليو، ڳاڙهيون ڪن،
ڪن احسان اکين تي، جو نرمل وٽ نيئَن،
طالب، لاتو تن کي، هٿ نہ حبيبن،
پيارن سپرين، ڪڏهن پير نہ ڀيڄيا.

(١٤)

پيرن ڪڏهن پرينِ جي، منزل ڪانہ متي،
هلندي حبيبن ڏي، نہ همٿ سندن هٽي،
راهہ مڙني رت سان، تن قرب سان ڪٽي،
تہ ٻہ طالب پرت پٽي، ڀڪڻ ٻڌن ڪانہ ڪا.

(١٥)

جي اکيون پير هجن، تہ ٻٽو ٻوينِ ٻنڌ جو،
تہ آکهاڙا عشق ۾، ڪٽن ٿا سور سهن،
ڪٽن ٿا قت فراق جا، چڪيو ۽ چڪن،
رت ٿين جي راهہ ۾، تہ ٻہ هيجنون پيا هلن،
ڪنجهن ڪُرڪَن ڪينڪي، توڙي پٿون ٿيو ٻون،
ڀڄن جڏهن پرين وٽ، تہ ٻہ ڏوراها نہ ڏين،
طالب مولا طلب ۾، ٻڻ اها صحت سندن،
ڪڏهن ڏنو ڪينڪي، هن ڏي حبيبن،
سنيرن ڪڏهن ڪونہ ڪو، تہ ڪا ٻتي ٻڌينِ پرين،
تہ ٻہ رڙهيو رڙهن، حبيب جي حضور ڏي.

(١٦)

جي اکيون هجن پير، تہ ٻٽو ٻوين ٻنڌ جو،
جن کي اچي ڪانہ ڪا، جُنبندي ڪڏهن جهير،
هڪجهڙي هنن لاءِ، ٿي اوير ۽ سوير،
ڪڏهن ڪن نہ قريب سان، لينهن سندي لبير،

هلندي در دوست جي، شوق ۾ آهن شير،
طالب مولا تن جي، مٿان نہ لٿي مير،
هردم اڳن هير، هلڻ جي حبيب ڏي.

(١٧)

اکيون تہ اونداهيءَ ۾، واٽ وڃايو وهن،
حڪم هاين ڪونڪو، ۽ وسان ٿيون وڃن،
ڳونگيون ڪن ڳهسان ڪٿين، پر ڪجهہ نہ ڪين ڏسن،
لڙڪ ڳهٽيي لاڙين ٿيون، ڪارڻ قريبن،
ڀر ڀيو ويندي پرين ڏي، بلڪل بس نہ ڪن،
اوجهڙ ۾ عجيب لاهہ، ٿا لاڪيٽا لوچن،
پهچن وڃيو پيرَ وٽ، مُورهؤن ڪين مُڙن،
طالب مولا طلب ۾، ڪمال ڪيو قدمن،
انهن اتموتن، اکين تي احسان ڪيا.

(١٨)

ٿا پير پڇائين، هلي در دوست جي،
طالب مولا طلب ۾، ٿا قريب ڏي ڪاهين،
ڳونگيون اکيون انهن جا، ٿورا ڪيئن لاهين،
انهن تي آهين، رحمتون رحمان جون.

(١٩)

اکيون تہ برابر ڳونگيون، پر ڏسيو ٿيون سگهن،
پير ويچارا پٿون ٿيل، ڏسن ۽ نہ ٻڌن،
اکيون تہ هنجون هاريو، ڪي ٻڌايو بہ ڏين،
پير پنهنجي درد جي، ڳالهہ ڪٿي بہ نہ ڪن،
اکيون تہ آخر محب جي، اچڻ سان آگهجن،
پير سدائين صبر ۾، سوين سور سهن،
طالب مولا تن، وڏا قرب ڪمائيا.

(٢٠)

اکيون تہ برابر ڳونگيون، پر زبانون تہ اٿن،
هي بي زبانا برهہ ۾، سختيون سڀ سهن،
هو اشارن سان عجيب وٽ، ڪجهہ تہ چيو ڏين،
هي سدا صبر شڪر ۾، ڦتجيو ٿا ڦتجن،
هو پرچيو نيٺ پرين سان، وڃيو چار ٿين،
هي هردم پنهنجي پيرَ ڪان، پري ئي رهن،
هو پين مي محبت جي، ۽ ٿيو مست وتن،
هي هميشه هڪجهڙا، هجر منجهہ هلن،
هو هر هر حبيبن سان، وڙهيو وريو پرچن،
هي طالب مولا ڪڏهين، راڻل سان نہ رُسن،
تہ بہ ڪرم ٿئي ڪونہ ڪو، مٿي مظلومن،
پرت وڏي پيرن، ڦتجن ڦرن ڪينڪي.

(٢١)

اکين تي احسان ڪيئون، جو سهڻو يا ساجن سينءَ،
رهبر ٿي رسيا، پند ڪٿي هو ڪيئن،
طالب مولا تيئن ٿيو، جيءَ ٿي چيو جيئن،
پهتا وٽ پرينءَ، پيرن پڇائيون ڪيون.

(٢٢)

پيرن پڇائيون ڪيون، جئن عاشق مست عليل،
پرينِ پيارن ڏي، ويا عشق منجهان اصيل،
رُليا ڪين راهہ ۾، جئن رُلن ٿا رذيل،
قرب جا قتيل، پهتا در دوست جي.

(٢٣)

پيرن پڇائيون ڪيون، ڦتجي خوب ڦتيا،
پرينِ پيارن ڏي، هلندي ڪونہ هتيا،
ويچارن ورهہ ۾، سانگا سڀ سٺيا،
اکين روئي آگهيا، لَتَ ۾ جئن لتيا،
گس ۾ ڪين گهتيا، طالب مولا طلب ۾.

(٢٤)

پيرن پڇائيون ڪيون، پاڙون پندَ پٽيئون،
هلندي حبين ڏي، سيٺي سک ستيئون،
ٿي زخمي پنهنجو پاڻ ڪي، لت ۾ خوب لتيئون،
وڏا ور واڻن جا، ڪري قرب ڪٽيئون،

ڪڏهن جاني يارڪان، جدا ڪونه جيئيون،
وري در دوست جو، مورهُون ڪين مَٽيئون،
عجيب لاءِ اکين سان، رهي راند ڪٽيئون،
ٿتي روز ڦٽيئون، تيريون طالب ٻانهنجون.

(٢٥)

ٻيرن ڀڄائيون ڪيون، جهاڳي ڪين جهليا،
پنڌ ۾ جيئڻ پيا، ته ڪنهين ڪوله ڀايا،
اتي ويا هليا، جت طالب منزل محب جي.

(٢٦)

ٻيرن ڀڄائيون ڪيون، اتيو پنڌ پون،
اٿڻ پنهنجي عجيب جي، اٿي پهر اٺن،
طالب مولا طلب ري، سُڌ نه ٻي سمجهن،
جهل نه ڏني جڏن، وينا ڪڏهن نه وات تي.

(٢٧)

اکيون سڪنديون ٿي رهيون، سڪ ۾ روز سدا،
طالب مولا طلب ۾، ڪيا سبب خود خدا،
پر ڪيا قدمن حق" ادا، هلڻ جا حبيب ڏي.

(٢٨)

اکين ڪري عاجزيون، پيرن تي پيئي،
ڪيئون التجا انهن کي، ڏهه ڏهه چميون ڏيئي،
ته ڀڄايو پريت سان، نرمل وٽ نيئي،
سدا سڪون جن لئه، سجڻ ڏسون سيئي،
طالب مولا تن کي، جانب مليا جيئي،
قربانيون ڪيئي، اکين تي احسان ڪيا.

(٢٩)

ٻوڙي ٻوڙي ڀتا، عجيب جي آستانَ،
ڀَسايئون پرينءَ جا، مڙني ماڳ مڪان،
ڏسي نُور نرمل جو، ڪيائون اطمينان،
طالب، قدمن کي ڏنا، الله وڏا ايمان،
اهي سڀ احسان، اکين مڃيا انهن جا.

(٣٠)

راهان ڪڏهن نه رهيا، هي قربانيا قدمَ،
ڪئي ڪنيئون ڪينڪي، دلبر ڏاران دمَ،
لاٿئون سڀ اکين جا، جيڪي گوندر غمَ،
طالب مولا تن کي، هتا اندر منجهه المَ،
تڏهن ڪيئون اهڙا ڪم، جو ڪنهن ڪان ٿيا ڪينڪي.

(٣١)

ڪيا ڪرم ڪريم ٻر، پير ڪٽي ٻُريام،
ڀڄي در پرين جي، چاهه منجهان چميام،
دَرَ تنين جي تهدليؤن، لڳن سان لاتيام،
ميرا پيئي محبتي، چشمن تي چاڙيام،
آئي جهير اکين کي، ته پرين خود ڀَسيام،
ٿيس سرخرو سجڻ وٽ، جو منهن سان ٻئي مَليام،
لڙڪن سان لالن جي، ڏوڙ ميڙي ڌوتيام،
اکين سندي آب سان، ڇهڪ سندن ڇڻيام،
مڙيئي مڃيام، طالب احسان انهن جا.

شيخ اياز

غزل

●

هيءَ سَنَن نه ڏينديءَ چَنَن، اٿي ڏس، ڪوئي آيو آ پيارا!
هي شايد ساڳيو رمتو آ، اڳ جيئن آيايو آ پيارا:

جنهن وقت چراغِ شام ٻري، ۽ ميخاني ۾ جام ڀري،
تنهن وقت اسان جو هند ڀري، پنهنجو ٻه ڀرايو آ پيارا!

جنهن وقت اسان جي تند ٽٽي، ۽ ساز ٽٽي آواز جهڪي،
تنهن وقت پلي ڪو ڪنڊ ڪڍي، جو آيو، ڳايو آ پيارا!

ڏس ڏس، ماڻهوءَ جي مٽيءَ ڪي مون ڳوڙهي ڳوڙهي سان ڳوهي،
ڪهڙو نه لٽايو آ پيارا، ڇا جام بڻايو آ پيارا!

ڪنهن ڪاريءَ ڇڪ تي رات ڪٽي، ڪنهن ڳاڙهي ڳل تي باک ڦٽي،
اينءَ وقت ڪٽيو، اينءَ عمر لٽي، سڀ سانگ سجايو آ پيارا!

هي ڪارو ڪارونيار ته ڏس، هو ڏورانهون ڏهڪار ته ڏس،
مون ڪيڏي جر جي جهاڳ مٿان، هي ديپ جلايو آ پيارا!

آ چوڏاري مهراڻ مٿو، جنهن جو نه ٿيو، جنهن جو نه پتو،
هي روح جزيرو حيرت جو، جنهن منجهه سمايو آ پيارا!

ڪنهن ڪونه ڏٺو، ڪنهن ڪونه ڏٺو، ڪنهن ڪنهن ڪي ڪاريءَ رات ڪٽو،
جنهن لاءِ ستارن ساهه ڏنو، هي صبح سوايو آ پيارا!

هيرا ته ڏسو، ڪنڪر نه هٿو، ايندو نه وري هي ونجارو،
ڪجهه ڏات ڏسو، ڀو بات ڪريو، هي شور اجايو آ پيارا!

●

ساري شهر وسايا پنهنجي، جن سان چڪناچُور هُيو،
پوءِ به هن ئي نعرا ماريا، مُڙس ته ڪو منصور هُيو!

وَستيءَ وَستيءَ، واهڻ واهڻ، گيت اسان جي گونج ڪئي،
چانڊوڪيءَ ۾ چنگ وڳو ٿي، رات پرينءَ جو پُور هيو.

ڪالهه ونا جي ويراني ۾ ڪهڙي هرني آج مُئي؟
سچ ازل جي اک لڳو ٿي، آن ۾ ايڏو نُور هيو.

صحرا صحرا هن جو من هو، دريا دريا نين هيا،
پل جو پانڌيڙو آيو هو، ويٺو هن کي دور هيو.

ڏينهن-ٽتي جو آيو آهين، اڳ ۾ آئين ڇو نه، "اياز"،
ڇپري ڇپري ڇانوَ هئي، جنهن وقت ليمن ۾ ٻُور هيو.

●

وري عشق بازي — اڙي دل! اڙي دل!
ائين ئي مجازي — اڙي دل! اڙي دل!

وري روپ روپا، وري گَنج ڪاوا،
نئين دلنوازي، اڙي دل! اڙي دل!

سدا سانگ تنهنجا، نوان نانگ تنهنجا،
کهرين چوٽ تازي، اڙي دل! اڙي دل!

سدائين پئي ڪوچهٔ شيشه گر ۾،
ڪرين سنگ بازي، اڙي دل! اڙي دل!

ٿيون لذرِ خيّام تن جون ٿناطون،
نه رومي نه رازي، اڙي دل! اڙي دل!

پڪارون پڪارون، نمائيون نهارون،
نه ڪر بي نيازي، اڙي دل! اڙي دل!

ٿيا روڪ تو تي، نه سونا نه سينا،
عجب بي نيازي، اڙي دل! اڙي دل!

پلو ٿيئي، "اياز" اڄ پنهنجي هٿاتي تو ڪان،
نئين دلگدازي، اڙي دل! اڙي دل!

●

اکيون آرزوئون، اکيون التجائون،
اکيون يار تنهنجون صدين جون صدائون.

نہ ڄاڻان ائين ڇو آڏيءَ آڌ ويهي،
اسان جا اکيچار کونڌر کُنائون.

نہ معلوم سرمست ڪنهن حال ۾ ها،
لتاڙي ويا هو خدايون خدائون.

اسان ڏي ڀہ آليو ميان هيءَ مينا،
گهڙيءَ لاءِ گهنگهور آهن گهٽائون.

سڄاتيي نہ سائلَ، خدا خوش رکيئي،
وڃون ٿا ڪري ديس توکي دعائون.

اهو چنگ چارڻَ امانت اٿيئي،
مٿان سِر سوا پيون ڪرين ڪي صدائون!

وسي ڀينگ پنيور ۾ سال سارا،
"اياز" اچ ڪريون ڪنهن پنهونءَ جون پچائون.

●

ڀري جام پنهنجا، پياڪو، اچو!
ڏکيو هوش جو ناهہ ڏاڪو، اچو!

اچو، رُت ڦري آ، پروڪو پئون،
وري چنڊ پاتو لياڪو، اچو!

ٽڙيو آهہ ڏاڙهون، ڪيڙيو آ بسنت،
ڦٽو ڦَٽ، ٽٽو آهہ ٽاڪو، اچو!

ڪيو آهہ سينگار سوريءَ، "اياز"،
دلين ۾ ڀيو آهي ڌاڪو، اچو!

●

اي دل نہ ڪاٺ ڏوڪو، اڄ، پيءُ ھي پروڪو،
ساغرَ وچان ڏسي ٿو، ھيءَ ڪائنات ڪوڪو.

گھر گھر، گھٽيءَ گھٽيءَ ۾ تون گھنڊ ٿو وڄائين،
اي مَي فروشَ تنھنجو ھر ھنڌ آھہ ھوڪو.

اڄ رات شبنمي آ، ڇو جام ۾ ڪمي آ؟
ھن وقت ڪاڏھ ناھي سون تي ميار، لوڪو!

ھي ناز جون نھارون تو اڳ ۾ آزمايون،
شايد جٽاءُ ڪن اڄ، اي عشقَ ڪاٺ ڏوڪو!

ھي تُند تيز طوفان، مان پار ڪيئن پھچان،
سوچيو تہ ناخدائو، آھي ڪو آسرو ڪو!

تيسين "اياز" ھن کي پورو ٻَسي نہ سگھندين،
جيسين کُلي نہ جاني، ڪو جيءَ ۾ جھروڪو.

●

ھي پربو پنيور ڇا ڪافي نہ آھي؟
اي چري! ڪنھن ڏي وڃي ٿي ڪيچ ڪاھي؟

سانوٽيون گذري ويون، تو ديہر لاتي،
آءُ، ٻر اڄ رات ڪا رمِ جھمِ نہ آھي.

شھر سارو ڇو وسائي ٿو سيروٽا؟
ڏس تہ ڪوئي عشق جو ڪافر تہ ناھي!

دور ھوندي دور ناھين، مُور ناھين،
ھونئن تنھا ميڪشيءَ کي ڪير چاھي؟

رات ٻنھنجي تات آھي، اي "اياز"،
چنڊ سارو منڊ، ويٺو ناھہ ناھي.

●

جامِ مَي مون لاءِ، مستيءَ جا خدائو، مان ٻہ ھان!
مان ٻہ ھان گھنگھور، ترسو، اي گھٽائو، مان ٻہ ھان!

ڪيچ سون سان پيچ پاتو، مان بہ آھيان ڪوھيار،
ڪوئي خالي آھي ڪَرھي تي ڪجائو؟ مان ٻہ ھان!

مون ٻه پورب ۾ پرينءَ وٽ آهه پنهنجي دل ڇڏي،
يادگيري يار جي ڪا، اي هوائو، مان ٻه هان!

●

ميلي ۾ تون تنها تنها ڪنهن کي ڳولين ٿو؟
اک ۾ ڳوڙها، هٿ ۾ گجرا، ڪنهن کي ڳولين ٿو؟

سرسوتيءَ جي مندر پرسان ٻيڙو واجهائين،
ڪنهن لئه ترسي تنهنجي وِينا، ڪنهن کي ڳولين ٿو؟

تنهجون اکڙيون ڀو ڀر آجايون، تَلُ ترايون سَوَ،
هرڻيءَ جهڙا منهنجا هردا، ڪنهن کي ڳولين ٿو؟

سانجهيءَ ٿاڻي ڪارا ڪڇي آکيري آيا،
پرڙا ڪولي، پيارَ پڪيڙا، ڪنهن کي ڳولين ٿو؟

سارو جيوَن مايا سپنو، تنهن ۾ سَوَ سپنا،
او سپنا، سپني جا سپنا، ڪنهن کي ڳولين ٿو؟

پير پٽيءَ تي ناهي تنهنجو، ڪهڙو تنهنجو ماڳ،
رستي مان نڪتا سَوَ رستا، ڪنهن کي ڳولين ٿو؟

او رکوالا! ڪوٺين ڇو تو مي جيوَن جي رک،
آڌي اکنيءَ جهڙي آشا، ڪنهن کي ڳولين ٿو؟

اونهاري جو سج تون ناهي، آهه ازل جي اک،
هاءِ، ڇڏي ڇن جا ڇانورڙا، ڪنهن کي ڳولين ٿو؟

دانهون ٿو درياهه ڪري، پُڌ پُڌ ڪُن ڪُن جا ڪڙڪا،
ٻيڙيءَ ٻيڙيءَ ۾، او ٻوڙا، ڪنهن کي ڳولين ٿو؟

ڪاري رات، ڪتيءَ ڏي ڪرڪي ڪاني ڪولج اڏي،
پيارا، تون ٻه تڪيندي تارا، ڪنهن کي ڳولين ٿو؟

وسندو رهندو آهي تو وٽ ساڻون ساري رات،
ڳوڙها ڳاڙي ليڻ نماڻا، ڪنهن کي ڳولين ٿو؟

هي متــرا جــا مندر، سانجهيءَ ويلي جمنا گهاٽ،
مَن ۾ سنڌوءَ جا سو سپنا، ڪنهن کي ڳولين ٿو؟

بندرا بن ۾ آيو آهين ڪنهن جي لاءِ، ڪَوري!
ڪنهن جي بنسي، کهڙي راڌا، ڪنهن کي ڳولين ٿو؟

ڪوبہ نہ ايندو، ڪوبہ نہ ايندو، ڪوبہ نہ تنهنجي دوار،
بند ڪَري ڇڏ هي دروازا، ڪنهن کي ڳولين ٿو؟

اٿيٺيءَ کي چاهين، تنهنجي ٺيٺيءَ سان نــہ هوي،
ڏس، ٺيٺيءَ جا ٺوٺيون ٺنيا، ڪنهن کي ڳولين ٿو؟

شايد تــون ني پاڳل آهين ٻــوري پاڳلخاني ۾،
پاڳل گــڏجي ٻوتي ڪاندا، ڪنهن کي ڳولين ٿو؟

هــار هندوري ۾ ڪيرايــو جيڪو ســنــڌ مٽيءَ،
موتي موتي ٿي ويو، پيارا، ڪنهن کي ڳولين ٿو؟

خاڪ اڏائي، ڪاڪِ ڪِري ٻني ٻوئين ٻهر، ”اياز“،
کهڙي مومل، منهنجا راڻا، ڪنهن کي ڳولين ٿو؟

●

ساري رات سَتِي چڪيا تي جـَلي جـَلي رک ٿي،
پڇ پنيءَ جي ماڪ ڦـُڙي تي هاڻي سارلڏي.

ويهي کهڙا گهاو آڪيليان، وچ وچ موتي، ويچ!
تون تہ چوين ٿو، من بہ مچي هي ويندا ڦٽ ڇـُٽي.

ڪوٽ اندر جا ڳِڙڪي آهي، تنهن وٽ ٻيهي چنڊ،
سوڙهيءَ پير ڪڙيءَ جي هيٺان منهنجي پيڙ ڇـُمي.

دم روڪي درياهہ ڏنو ۽ سير وسيي تي وئي،
آئــي ’ساهڙ-ساهڙ‘ چوندي ڪائي جـيءَ جـَلي.

آهُ، ڪـَلا جي ڪاليي! توکي پنهنجي پيت ڏيان،
ساري جڳ جا پاپ ڏ“ئان مان پنهنجي رَت“ ڏئي.

تنهنجو ڪوثر توکي ٻرتو، مون کي ڏينر ڇڏي،
ڪبي ۾ پي ياد اچي ٿي مون کي ڪينجهر جي.

سنڌڙي توکي ساري ٿـي، ۽ توکي سنڌڙيءَ سار،
دلڙي توکان ڌار نـہ آهي، ڌار نـہ ٿي سگهندي.

ٻـاغـي آهيان، ٻـاغـي آهيان تنهنجو آءٌ، سـمـاج!
توسان وڙهندي رهندي منهنجي هرهڪ رَتَ ڦڙي.

ڪيئي ڏاڙهونءَ جا گل آندم ڪاڪ ڪڪوريءَ مان،
سنڌڙي، منهنجي مومل! تونئي مون کي ڏات ڏني.

حيرت آهـي منهنجا مارو مون کي وڃڻ ڏين،
آءٌ اهـو جـو آيس تـن جا ڪـيـئي ڪوٽ ٽپي.

ٻـادل ٻـرسـي ٻـرسـي ٻس ٿـيـا، نڪري سجَ ڏٺو،
سـوريءَ تي منصور چـِـپن تـي آنـدي مُرڪ مٺي.

تاريءَ تاريءَ تي چمڪن ٽيون ڪيئي مينهن ڦڙيون،
جهـُـڙ جي جهاڳ هٽائي نڪتي چوڏهينءَ چانڊوڪي!

اوهـ اتـر جـي واءُ! نـہ لَـتَ تون ٻـيـرا ٻيارن جا،
مـارڳ تن کي مـوهـي ايـنـدو، ورنـدا ويراڳي؛

سانجهہ لٿي آ، جهانجهہ وڄي ٿي، ڪوئي اچڻو آهـہ،
ڪونج ڪـثـي آ ڪونج، هوا ڀـي آهي هيج ڀري.

واريـاسـي ٻہ ڀـيـنـڪـي ڀـونـڪـي، اوسـي ٻاسـي سـچ،
سانجهيءَ ٽاڻي تنهن ٻہ اڄ هيءَ کهڙي جوت جلي!

چنڊ َ، ٻرينءَ کي ڀرچائي ڏي، مون سان ڪيئن رُنو!
ٽون ٿي چئہ، مون ساريون راتيون ڪاٽي ننڊ ڪٿي؟

روح اسان جو رم جهم رم جهم، اڪڙيون آڳ آلا،
ڙڳ رڳ مـان ويراڳ وسائيندي آ تـنـد تـپـي.

آءُ پـتـانـي، آءُ مـيـان، مـان تـو ٻن جيئان ڪيئن،
يار اسان سان ڪاڪ ڪنڌيءَ تي ڪاٽي گهار گهڙي.

ڏس تون، مون سان تنهنجيءَ سنڌڙيءَ ڪيڏا ڪيس ڪيا،
ڀوهہ ٻہ آن جي لاءِ وڙهي مون پنهنجي جان ڏني.

جنهن لئہ تون واجهائين وينو، آڌيءَ رات، ”اياز“،
سو ايندو، سو ايندو ٻيارو، تو ڏي ٻاڻ کَـهي.

پونمَ رات پرينءَ جي چِٽَڪَ،
ويڙهي ويٺي سارا ڏکَ.

مان ۽ منهنجي تند تنوارَ، تو ۾ ڇاهي جهونا جهِڪَ.
چارڻ سو، جو چنگ سوا، لاهي سڀ لاڳاپا لِڪَ.
ڪرڪو ڪرڪو، راتڙيون! واريامي تي آيا وِڪَ.
ڪونہ ڇڏيندي ڪاري نند، ڪوڙو چنڊ، ستارا ٺِڪَ.
آهہ ڪٿي هو چِت جو چور، جنهن جا ڇِڪَ ڇِڪَ سهسين سِڪَ.
تنهن کي کوڙي ڪانڊ، "اياز"، نڪتي مُند ڇڏي مارِڪَ.

●

ڪائي ڏيل تہ ڪائي ڏاک، سوڻيءَ سهڻيءَ پنهنجي ساک.
جرڪي تو جڻ ڪوئلَ ڪنٺ، باھ لڳي وڻي، نڪتي ٻاک.
آيري سهسين سونا پڙچ، وِرچيا واريءَ تي ويساک.
ٻني جي کهنبي کي ڏي ٻَن، پنهنجي لوئي، پنهنجي لاک.
مرلو پنهنجو سنگ، "اياز"، هن جون اکڙيون ڪائي آک.

●

اهڙا پيارا آندا پوهَہ،
سيءُ نہ لاتو ڪنهن بہ ڪوهَہ.

ڳاڙها ڳيرو، تون ڪيڏانهن؟
ڪينئي روجهہ، رُلايا روهَہ.

آيري آلهي ساڳيو سج،
سامهون ساڳيا ڪارا ڪوهَہ.

ڇو هي ڳُل ڳُل گيت ڏنا،
مون کي پاند پري پاپوهَہ!

سَرتيون پرتيون ساحل کي،
آءُ، گهَرُو ۽ ڇوليءَ ڇوهَہ.

آءُ ڪرائيءَ ڏانهن ڪَرڙا،
تون ٿي لچڪي ويندين، لوهَہ!

تنوير عباسي

غزل

●

ڪنهن پيرهہ اسان کي ڀاليو هو، هن رات اسان کي روليو آ،
تہ بہ اونداهين جي قيدن ۾، در آزادين جو کوليو آ.

ڪنهن جيءُ جهنجهوڙي جاڳايو، جو روح بہ ڀامو آٿلايو،
ڪنهن سيرانديءَ کان آهي سڏيو، ڪنهن پيارمان ڀهہ ڀهہ ڀوليو آ.

جو لال وڃائي وينس مان، سو ڪيئن لڀي، سو ڪيئن لڀي،
مون راتيون رت جي ڳوڙهن ۾، روئي تنهن کي ڀئي ڳوليو آ.

ڏس واريءَ تي ٽي باک ڦٽي، ڏس اوڀر کي ٽي لاک لڳي،
ڏس مارڳ تي ٽي ماڪ وسي، هي صبح تہ تو مون ڳوليو آ.

جنهن سون جا سيڪا ڀت آڇلي، مهراڻ جي مٽي ڀنهنجي ڪئي،
سو ماڻهو مون کي پيارو آ، سو ماڻهو منهنجو ڍوليو آ.

اڄ هيٺا ڀاڻ وهيٺا ٽي، هن ڪارونڀار کان آڪرن ٽا،
هن وقت ڇتين ڇولين وانگر ڀئي جن جو من ڇاڇوليو آ.

●

جيوَن ناهہ جوا، او مپرين، دلڙي ناهي داءُ،
ڀنڌ اٿائو، واريءَسي جو ڪوئي سڏ نہ سماءُ.

سک جي گهڙي ساعت آئي صدين جو سوداءُ،
هرڪو گهايل، ڪيئن ڪري هٿ ڪنهن تي ڪو کهڪاءُ.

سوريءَ جي ڀرتان ٿو ڀڏجي ڀرين جو ڀڙلاءُ،
اڃي آڏيءَ تي آڏجي ويندين، آءُ، نہ ڪر ڍپ ڍاءُ.

هائو، آءٌ نٿو ڄاڻان، آهيان ڪير الائي مان!

آهيان هڪڙو ڄنرو ساهه،   ڪا ٻي ساهي وٽ ناهيان.
مان ڪوئي تنبور نه هان،   جيئن وڄائين تيئن وڄان.
مون کي پنهنجي موسيقي،   مون کي پنهنجا راڳ نوان.
ايئن نه منهنجي آڏو آءُ،   ڇڏ ته وٺي جيئن تيئن وڄان.
منهنجا پنهنجا راڳ ته ٻڌ،   توکي پو ڏس ڪيئن ٿو وڻان.

گيت

اِهي اُنهيءَ جا پار

ڇيٽ جو چولو آهي جنهن کي، سُوسيءَ جي سلوار،
پلو ميان، اِهي انهيءَ جا پار.

مانهو مانهن جهڙو، جنهن جا گلڙن جهڙا پار—
پلو ميان، گلڙن جهڙا پار.

جنهن جي آڏو ڦڪا تين ٿا سورهن ئي سينگار—
پلو ميان، سورهن ئي سينگار.

هوڏ پري آ لوڏ انهيءَ جي، ڪيڏ پري ڪيڪار—
پلو ميان، ڪيڏ پري ڪيڪار.

اکيون انهيءَ جون ٻرن مشالا، پرورن دونهين ڏار—
پلو ميان، پرورن دونهين ڏار.

ڇاتيءَ مان ٿي ڦاٽي جواني، اکين مان آٿلي پيار—
پلو ميان، اکين مان آٿلي پيار.

وائي

هتي ته سڀڪجهه آهي، سپرين، اڃا ڪجهه ٻه هجي!
سڪ حقيقت، سونهن حقيقت، هت ڪجهه ڪوڙو ناهي:
اڃا ڪجهه ٻه هجي.
ڪن مانهن ۾ ڪجهه ته آهي، جو من ٿو تن کي چاهي:
اڃا ڪجهه ٻه هجي.
سونهن پرڻي سنسار سان هي من لاڳاپا ڪيئن لاهي:
اڃا ڪجهه ٻه هجي.

هيءَ بازي آ اهڙي، جنهن جو ڪو بازيگر ناهي:
اُڪتي ڪجهه به هجي.
حسن ڪي جيڪو عڪس ڇوي ٿو، چاڙهيو ان کي ڦاهي:
اُڪتي ڪجهه به هجي.
اُڪتي هوندو جو ڪجهه، هوندو، هي به ته هاڻي آهي:
اُڪتي ڪجهه به هجي.

نظم

ذرتي

۽ ڪاڪا ذرتي اهڙي آ،
جو هاريو، ڇُهندي ويندي آ،
مظلوم جو رت، ظالم جو ست،
۽ دردوندن جا لڙڪ گرم؛
ظالم ايڏا، جيڏا پربت،
هن ذرتيءَ تي جي هٽن ٿا دم:
سڀ پنهنجو پاڻ ۾ جذب ڪري،
پو اُبِٿن ٿي مٽائڻ پوش ذري،
جيئن مُردي تي وجهبو آ ڪفن.
هن ۾ نه ٻُجهي سگهجن دانهون،
هن ۾ نه اثر ڪن ٿيون آهون:
هن ذرتيءَ ڪي آ اهڙي فضا،
اجگر جان وات پٽي جيڪا،
سڀ ڪوڪون گهندي ويندي آ.
هيءَ ذرتي نود مثال آهي-
سِنو چيريو، سوسٽ نه ڪندي،
ماڙيوس ته چپ چپ پٽي سڙندي!
هيءَ ذرتي ڪا بيحس آهي،
هن ذرتيءَ ڪي ڪا دل ناهي؛
هيءَ ذرتي انود جي ڪنڌ ڪائي،
هر چيز وجي جيڪا ڪائي؛

يا ٻوٽل ٻاٽي آهي ڪو،
جنهن ۾ نہ لهر ۽ ڪو لوڏو،
جنهن تي نہ ٽٽي ظاهر ليڪو:
هت ڀيڙ ڪري ٿي ٻاهہ ٻري،
ٻر هن ڪي سيڪ ذرو نہ اچي!
هيءَ ڌرتي آهي عجب ڌرتي،
نہ ٽپي نہ ٿري، نہ ڪلي نہ رُئي،
نہ وڙهي نہ جهڙي، نہ جئي نہ مري.
هن ڌرتيءَ جي هڪ ڳالهہ عجب،
جو سهندي آئي ايذا غضب:
جي جيئري ناهہ، مُئي ناهي-
اڄ تائين آڻ مڃي ناهي!

ڪاغذ جو گل

ڪاغذ جو گل، ڪوڙو ڪوڙو،
ڪِرڻن سان سينو سهائي،
جُڳ جُڳن جا بينو آهي،
جهڙو هو، اهڙو ئي اهڙو.

ڪومل ۽ نازڪ رابيل،
ويچارو، سچ وارو، سرهو،
گهڙي پلڪ ڪان پوءِ ڪومائي،
سچ سدائين ٿئي ٿو ارهو.

ڪوڙ ڪِلي ۽ سچ شرمائي،
وقت بہ سچ جو ويري آهي:
ايئن ڇو آهي؟
ايئن ڇو آهي؟

مان

گگهہ اونداهيءَ رات جو مينو
وچ جو چمڪو ٿي چيريندس،
(ممڪن آ تہ ڪري بہ پوان مان)
پر هڪ پيرو اڪ چنيندس:

پو، اي منهنجا ديس اونداها،
تنهنجي قسمت، تنهنجي قسمت!
منهنجي ڪن جي ڪيڪر ڪان ڀو،
ڪوئي توکي ٻجهي نه ٻجهي،
مون جيان ڪوئي لڄي نه لڄي،
آءُ ته پنهنجو پاڻ ملهايان!

خاموشي

ها، في الحال،
مون ٻتيءَ جي ڄڀيءَ مثال،
منهنجي چپ تي خاموشي آ،
پر ان ۾ مون ڀاهه ڀري آ،
جنهن سان پنهنجي ديس جا ويري،
چپ چپ ساڙي ڪندس ڪيري!
آخرڪار —
خاموشي ناهي بيڪار.

ماڻهو ۽ تارا

ماڻهو مون کان ڪيڏو دور،
۽ هي تارا ڪيڏا اوري —
جڻ ڪنهن منهنجو روشن روح،
اڇليو آهه ڀڃي ۽ ڀوري:
تارا منهنجي روح جا ڀورا،
ماڻهو روشن روح جا قاتل.

پڙاڏو ۽ سڏ

جيسين آهيان حال حيات،
تيسين موت نه ڪندو مات.

موت مڃيوسين آهه حقيقت،
پر ٻه حياتي ڪوڙ ته ناهي؛
ماس هڏن تي، رت رڳن ۾،
ماڻهو آخر ڏوڙ ته ناهي!

مينهن وسـاون جـهـڙا چـهـڙا،
گـل جـي پنکڙيـن جـان کـڙا،
خـواب نـہ آهـن، خواب نہ آهن،
مـاڻهـو جـي مهتاب نـہ آهـن،
سـهڻـا آهـن، پـيـارا آهـن،
دوسـت آهـن، دل وارا آهـن.

منهنجو پـيـار چـريـائـي منهنجي،
وهـم نـہ آهـي، نـاهـہ گـمان؛
منهنجون اميدون، منهنجون آسون،
منهنجا دک تـن جا درمـان:
منهنجا سک کو سـپـنـو ناهـن،
منهنجا ڏک کـو پـاڇـو نـاهـن.

ناهيان وهـمـي، ناهيان وهـمـي،
منهنجي خوشي ناهي خـوش فهمي؛
مـان، ۽ جو مون سان گـڏ آهي،
نـاهـہ پـڙاڏو، پـر سـڏ آهـي:
مـان ۽ منهنجي سـاري دنـيـا،
اندريـن، بـاهـر واري دنـيـا،
عـکـس نـہ آهـي، حقيقت آهـي،
عـکـس نـہ آهـي، حقيقت آهـي!

امداد حسيني

نظم

حملو

وقتَ، شبخون هڻي، تيره شبيءَ جو خنجر،
دهر جي سينهءِ بيدار ۾، ڌبضي تائين،
حسبِ معمول هنيو، صرف ڪري سڀ طاقت؛
روني ۽ چپ ٿي وني گنبدِ مسجد ۾ اذان؛
مُورتي ٻُڌ جي ميوزم ۾ هڻي اونڌي منهن؛
بانسري ٽڪرا هڻي، چپ هنا نوحا نغما؛
زهر کي پي ويو يونان جو ڏاهو انسان.
هڪڙي ماتا اچي دروازهٔ گرجا جي اڳيان،
گند ڪچري ۾ ڇڏي ويئي خطا جو ٻالڪ.

...

شهر جي لاش تان ڦٽجي وئي ڪاري چادر،
۽ وڪوڙي وئي هر روح کي تاريڪيءَ قبر؛
هر طرف ڪاهي پيا درد ۽ تنهائيءَ جا ديوَ؛
۽ گهٽين کي انهن ويساهه وسوڙل سمجهي،
آيا ويرانيءَ جا ڏاڙيل ۽ خاموشيءَ جا چور:
سرد ۽ تيز هوائن ٿي ڪڙا ڪڙڪايا،
نہ ڪو انسان بہ ٿئي شهر جي ماتم ۾ شريڪ،
نہ ڪي چيخون بہ هجن جشنِ جهنم ۾ شريڪ!
در و ديوار جي خاموشيءَ کي ٽوڙڻ خاطر،
صرف ٽاور جي ٽڪائن ٿي مٿو ٽڪرايو؛
بيوهہ چوواٽي تي ٻمنا رهيا انڌا سگنل،
پنهنجوئي ماس پٽيندا رهيا پاڳل ڪتا.

...

— ۽ الائي ڪٿي ٻرن جا سمهي ٻيا آواز؛
۽ الائي ڪٿي ڇوڙين جا مري ويا نغما؛
۽ الائي ڪٿي سينن ۾ آجهامي وئي دل؛
۽ الائي ڪٿي اکڙين جا سُڪي ويا جهرڻا؛
۽ الائي ڪٿي برباد ٿيا سونهن ۽ سچ، سوز ۽ ساز؛
هار سينگار چتائن ۾ جلي رک ٿي ويا،
۽ الائي ڪٿي جهلجي ويا هن شهر جا مرد؛
۽ الائي ڪٿي رقاصه جا مدهوش قدم؛
تڙپندا، رقص ڪندا، جاڳندا، سمهندا، ڪلندا،
قيدخانن ۾ اجهامي ويا سڏڪي سڏڪي؛
۽ الائي ڪٿي رنگن جو سمهي پيو جاڳڻ؛
۽ الائي ڪٿي خوشبو جو هينئون ڦاٽي پيو؛
شاهي رستن تي سڙيل تيز گٽر جي بدبو—
ههڙي دوزخ جي انڌيرن ۾ ڪٿي ڪير پساهه!
۽ الائي ڪٿي ساڃءَ جون اکيون روئي پيون؛
۽ الائي ڪٿي ٻيمالي کي آئي الٽي!

...

رات جلاد هئي، پيندي رهي خونِ شراب—
رات قاتل هئي، مردود هئي، قهر هئي،
رات ظالم هئي، صياد هئي، زهر هئي:
شهر جي موت تي ڪو ٻار ڪڍڻ وارو نه هو،
ڪو روئڻ وارو نه هو، ڪو ٻه روئڻ وارو نه هو!

...

ڪير هن لاش کي زمزم سان اچي ڏيندو غسل،
ڪير هن لاش کي پارائيندو ڪعبي جو غلاف؟
ڪير هن لاش کي سينگار ڪندو، پيار ڪندو،
ڪير هن لاش جي پيشانيءَ کي چمندو، رُئندو؟
ڪير هن لاش جو ديدار ڪندو آخري بار،
سرد رخسار تان وارن کي هٽائيندو ڪير؟
ڪير هن لاش تي پائيندو گلن جي چادر،
عود لوبان جي خوشبو کي جلائيندو ڪير!

ڪير جاڳائيندو غمِ، مرثيا ڳائيندو ڪير،
سر کي تعظيم سان سجدي ۾ جهڪائيندو ڪير؟

...

ڪو تہ هن شهر جو همدرد ۽ همدم هوندو،
ڪو تہ هن شهر جو همراز ۽ ساٿي هوندو،
ڪو تہ هن شهر جو معشوق ۽ جاني هوندو،
ڪا تہ هن شهر جي دلبر جي جواني هوندي،
ڪا تہ هن شهر جي عاشق جي نشاني هوندي،
ڪو تہ هن شهر جي ٻالڪ جو تبسم هوندو،
ڪو تہ هن شهر جي لوليءَ جو ترنم هوندو!
...سرد ۽ تيز هوائن ٿي ڪڙا ڪڙڪايا،
تہ ڪو انسان بہ ٿئي شهر جي ماتم ۾ شريڪ،
تہ ڪي چيخون بہ هجن جشنِ جهنم ۾ شريڪ!

...

ٿورڙي دير ڪان پوءِ، قيد جي ڪوٺين مان ڪڍي،
چنڊ ويچاري کي زنجير ستارن جي وجهي،
رسن و دارِ فلڪ تي وري لڙڪايو ويو،
۽ وري لاٿو ويو ياد جي تابوت ۾ ذهن:
دل جي بغداد کي تاتاري لُٽيندا ئي رهيا،
سينڌ جي سنڌ ۾ پنجي وئي گهوڙا گهوڙا؛
مست اکڙين جي جهيلا ۾ نڪو لڙڪ نہ مُرڪ؛
خون ۾ لال هو سيني جو مقدس ڪانگو؛
سائيڪائون جي پيشانيءَ لڳو آڳ جو تلڪ؛
هيرو شيما تي وسايا ويا ائٽم جا دجال؛
آرزوئن جي ثريا کي ملي وئي طلاق؛
شوخ جوين جي ڪنيديءَ کي لڳي وئي گولي؛
تاج محلن جا ڪنول-ديپ سوبرن کي رُنا:
هر گنهگارِ محبت جو اهوئي انجام،
هر طرفدارِ صداقت تي اهائي تهمت،
هر وفادارِ محبت تي اهوئي الزام!

گهر جي ياد

ڪنهن تہ ورتو هو ڪٿي منهنجي وطن جو نالو!
جهڙو ڪنهن مال پٺاري جي ڇڙي جو آواز،
جيڪو ڏڻ ڪان ڇڄي ٻيلي ۾ رُلي، ڀٽڪي، ٽڪجي،
رات جي جانورن ۾ وڃي ڪاڇي ۾ ڪڇي:
دمُ سهي، مست ۽ آواره هوا جو جهونو،
ان ڇڙي ڪي بہ ائين زخم جيان ڇيڙيندو،
گذري گذري وڃي ڪا ياد ڏياري دل کي—
ها اها ياد، جا ڪنهن وقت بہ وسري ڪالهي،
ها اها ياد، جا اندي جي اگيان لٽ آهي.

ڪنهن تہ ورتو هو ڪٿي منهنجي وطن جو نالو!
جهڙو ديوار جي ڀاڻيءَ ۾ ڪيرڻ جو آواز،
دور ڪان ويجهو اچي ياد ڏياري سون کي،
منهنجو گهر، ها، منهنجو گهر، جنهن جون دريون کلنديون ٿي،
صبح ڪمري ۾ اچي منهنجون اکيون چمندو هو:
جنهن جي ديوار تي آراستہ هيون تصويرون،
منهنجي يارن جون، عزيزن جون، ابن ڏاڏن جون:
جنهن جا دروازا هر آئي وئي تي ڪُلندا هئا:
منهنجو گهر، جنهن جي اگڻ ۾ ٿي ورهائيندي وَتي،
ٽالهہ هر طرح جي خوشبو جا پري بادِ صبا:
اهڙي ماحول ۾ هڪ نرم ڪَلي ٿي نپني،
بيخبر کلندي رهي چنڊ جي چانڊوڪيءَ ۾:
رات جي پوئين پهر چنڊ لٿو، ماڪ رُني،
پوءِ پُسندي رهي، پُسندي رهي ڌرتيءَ جي ڇُتي...
سامهين گهر جي دريءَ مان نڪو اکڙيون سُرڪيون،
نڪو درمان ٿيو ڪنهن دوست جي چهري جو طلوع!

'ماريا'

ٻوري ٽائيم تي، وارڊ ٻارهين جي،
سخت ديوار تي ٻري ٻيو بلب.

نرس آئي نئين، ڊيوٽيءَ تي —
'ماريا'، جنهن جو روپ مريم جو؛
'ماريا'، جنهن جو قد صليب جو قد؛
'ماريا'، جنهن جو جسم يروشلم.

وارڊ ٻارهين نمبر جا سڀئي مريض،
هن کي چاهن ٿا، هن کي پيار ٿا ڪن،
هن جو هروقت انتظار ٿا ڪن،
پوءِ به سڀ پنهنجي من رکڻ خاطر،
مون کي سرگوشيءَ ۾ چيو ٿا ڏين:
'ماريا' ونشيا اٿئي، شاعر!
هن جو من ميرو آهي، تن اجرو،
الگ تي اوڍيل ڪفن اجرو!

رات آئي ته ڊائريءَ ۾ لکيم:
نرس، ڏاڍي سٻاجهڙائيءَ سان،
مرڪندي مرڪندي، مريضن کي
زهر پياري وئي دوائن جو؛
ننڊ جون گوريون ورهائي وئي،
واري واري سان هڪڙو هڪڙو مريض،
بستري جي ڪفن ۾ ليٽي پيو.

ننڊ جي گورين جا سپنا ڇا؟
صرف آواز منهنجي چوڌاري،
سڀ ڀڳل ساز منهنجي چوڌاري —
اهي آواز منهنجو پيڇو ڪندا،
هيٺري ٻنڌ تي هليا آيا،
اهي آواز ڪو ٻڌي ته ٻڌي:
'ماريا'، جيڪا 'ماريا' آهي،
ونشيا آهي، ونشيا آهي!

نئون شعر

رات جي پوئين پهر، چنڊ جيان،
منهنجي جهوليءَ ۾ جهُلي پيو آهين؛
مون تي ڪنهن بند ٿيل در وانگي،
پاڻ ئي پاڻ کُلي پيو آهين؛
ٽوٽ ڌرتيءَ جي کُليل سيني تي،
ڇولين وانگي ڇُلي پيو آهين؛
صبح جي وير ٿڌيءَ هير جيان،
منهنجي هستيءَ تي گهُلي پيو آهين؛
مون تي امرت جا پيالا اوتي،
منهنجي سڀ زهر کي پي ويو آهين:
پنهنجي هٿ سان منهنجي ڪاپيءَ جي مٿان،
هڪ نئون شعر لکي ويو آهين!

تاريخ

رسالن جي صفحن تي سونا حروف،
ڪتابن جي ڪاغذ تي زرين اصول؛
وَرَق در وَرَق آيتون آيتون،
صحيفن جو سينن تي آهي نزول:
ستارن کان ڪلهه رات آيا سلام،
ڀڪڙجي پيا بستين ۾ رسول.

ڪلهن تي کڻي زندگيءَ جو صليب،
جلوسن جا مهندار هلندا رهيا؛
آيي ڳاٽ هر شاخ جي دار تي،
گلابن جي صورت ۾ کلندا رهيا؛
قلم ٿي ويون آڱريون آڱريون،
لکڻ وارا تاريخ لکندا رهيا!

ستارا

نماشام جو،
ھڪي ڳنھنجي آکيري ڏاڍھن،
ڍور ڳنھنجن وٿاڻن تي،
ڳورھيت ڳنھنجن گھرن ڏانھن
واپس وريا ھئي، تڏھن
ڳوٺ جي ھر گھٽيءَ ۾
رڳو ڌوڙ ئي ڌوڙ ھئي.
جڏھن ڌوڙ ٿورو جھڪي ٿي، تڏھن
آسمان تي
ستارن کي روشن ٿيئي
ڪيترو وقت ٿيو ھوا

منھنجو دشمن

ڪالھ ھڪ دوست مليو،
مون کي چيئين ڳالھ تہ ٻڌ:
ھيترا گيت لکيئي،
پاڻ کي مشھور ڪيئي، نيڪ ڪيئي:
توکي شاباس ھجي، ملڪ جا شاعر صاحب!
چنڊ تارن تي لکيئي،
يار جي وارن تي لکيئي،—
پيا تو اھڙو بہ ڪڏھن گيت لکيو آھ ڀلا،
جنھن مان ڪو انگ ڏکي،
پيٽ ڀري کائي سگھي؟

غزل

●

روئي روئي ڳل ڳاڙها ٿيا ڀانئجي،
اڄ وري هن ڪي هلي ٻرچانئجي!

هو نه ايندو، ڏينهن ٽيندو ڪو نه ڪو،
ڪيستائين رات ڪي ترسائجي!

دل ته هڪڙي داءُ ۾ جيتي وئين،
هاڻ تون ٿي چئه ته ڇا هارائجي!

سڀ رُنل آهن اسان ڪان، سڀ رُنل،
ڪنهن ڪي ٻڪو لاهجي، ٻرچانئجي!

دل ۾ آهن ڪيتريون ئي ڳالهيون،
تون نه ڳالهائين ته ڇا ڳالهائجي!

هن گهٽيءَ ۾، منهنجي گهر جي سامهون،
هڪ لڦون فتنو ٿيو سامائجي!

اڄ ته ڪيڏون عشق جي هوليءَ جي راند،
رنگ ۽ خوشبوءِ ٿئي ورڪائجي.

منهنجي ٻانهن ۾ اچڻ ڪان پوءِ ڇو،
ايترو گهٻرائجي، شرمائجي!

سڀ ستل آهن هتي، سڀئي سُتل،
ڪنهن ڪي ڪنهن کي ننڊ مان جاڳائجي!

ڪنهن تبسم جو ڦهارونئي سهي،
ڪو غزل جو شعر ٿي فرمائجي.

ستمري ڌُهري ڳچيءَ ۾ ڀانئجي،
اڄ هٿن ڀمرن تي ميندي لائجي!

موت جي ٻرڏيهه ۾، اي هموطن،
زندگيءَ جو گيت شايد ڳائجي!

●

عيد جو چنڊ تہ لاهيان، جو نهارين مون کي!
مان ويل وقت تہ لاهيان، جو ڪارين مون کي!

تنهنجي تصوير تہ لاهيان جو ڏسيو پيئي ڏسين،
تنهنجو آئينو تہ لاهيان جو آجارين مون کي!

آءُ کو زخم تہ لاهيان جو ڇٽي جهٽ ۾ پوان،
آءُ ڪا ياد تہ لاهيان جو وسارين مون کي!

ڪنهن مشڪل ۾ جيان لوڙهي تہ ڇڏيئي لهرن ۾،
مون کي پر ڇني تون ڇو لٽو تارين مون کي!

ڪين نہ پيو سوچ جي ساگر ۾ ٻڏان ۽ اڀڙان،
ڇو لہ آگر مان جهلي پار اڪارين مون کي!

مي پيارين يا ڪٺي زهر پيارين مون کي،
هن جيئڻ کان تہ سٺو آهہ تہ ماريـن مون کي!

صبح رخسار جي منزل جو مسافر آهيان،
ڇو نٿو رات جو پاسي ۾ سمهارين مون کي!

دانهن سمجهي ٿو دٻائين مون کي دل ئي دل ۾،
ڇو نہ لڙڪن جيان رخسار تان هارين مون کي!

تنهنجي پيرن ۾ پيل آهيان، غريب آهيان مان،
تون سهارو ڏئي، اي ڪاش، آٿارين مون کي!

رات جي پوئين پهر توکي اگر ياد اچان،
تہ متان سارين مون کي، ها، متان سارين مون کي!

ايڏو چالاڪ نہ ٿي، ايترو هشيار نہ ٿي،
آءُ "امداد" تہ ناهيان جو ڏتارين مون کي!

●

بس اهو معشوق آهي دلربا،
جو ڪٿي آهي صنم ۽ ڪٿ خدا.

هاڻ تنهنجي جسم جي هر پيچ راهہ،
راهہ جو هر موڙ آهي بيوفا.

هر درو ديوار سان ٽڪرائجي،
ماٺ ٿي وئي هڪڙي پنوءَ جي صدا.

هيڏي ساري حسن جي هن شهر ۾،
ڪير آهي، جيڪو آهي باوفا!

پاڻ سيني ڪان ڀري آهيون، ڀري،
مسجدون آهن، نہ پنهنجا ميڪدا.

●

دل جي هرڪنهن درد کي دل ۾ لڪاءِ،
جهوم جهوم، اي زندگي، ڪجهہ مسڪراءِ.

ڪوئي اهڙو گيت ڳائي، ڳائڻا!
جيءَ کي جهوري وجهي، سا ڌُن ٻڌاءِ.

سنڌ جو مهراڻ آهي موج ۾،
تون الهيءَ دريا ۾ اڇلي پاڻ پاءِ.

وقت ۽ حالات جي ڪا راڳڻي،
تون لئو ڳائين نہ ڳاءِ، ڪجهہ تہ ڳاءِ!

●

تون ڀڃين ٿو، مون کي ڪهڙو آهہ غم —
زندگيءَ جهڙو ٻہ ڪو هوندو ستم!.

هاءِ، تو واري جوانيءَ جو ستم،
هاءِ، تنهنجي جسم جو هر زير و بم!

اي تمنائن جا صبحِ زر لگار!
اي سنڌم تقدير جي شامِ الم!

ڪير آهي جيڪو آهي امن سان؟
ڪم آهي، جنهن کي ناهي ڪوبہ غم؟

درد کان مجبور ٿي، لاچار ٿي،
پنهنجي سيني ۾ هنيم پنهنجو قلم!

•

زيست اسان کي آهي لٽيو، حسن جي شوخ اشارن وانگي.
رات ٻه دل وارن کي ڏنگي ٿي، ڪارن ڪارن وارن وانگي.
دل جي پوري نيٺ پڇي ٿي، روئي پياسين ٻارن وانگي.
راهن ۾ منهن ڦيري وڃين ٿو، ڌاريـن ۽ اغيارن وانگي.
ناڪامي ڏس، رسوائي ڪڻ، چپ ٿي ذليلن خوارن وانگي.
قسمت سان هٿ آيو دامن، لڙڪ لڙي پيا تارن وانگي.
پيار جي راهن ۾ ٿيڪون ٿا، ويچارن ويچارن وانگي.
تنهنجي آڏو هٿ ٽنگيون ٿا، محتاجن، لاچارن وانگي.
دل کي دنيا وارن ٺڳيو، چالاڪن هشيارن وانگي.
ساري خلقت ڦٽپاٿن تي، ويٺي هٿي پينارن وانگي.
موت جو پاڇو ٻلتي پوندو، سرٽين جي لامارن وانگي.
ننڊ جي شهر ۾ جاڳندا رهجو، مسجد جي مينارن وانگي.
شعر اڪوليون ٿا صفحن تي، پوشيدن اسرارن وانگي.
نازڪ نازڪ پيرن وارا! گل ٿي چڀن ٿا خارن وانگي.
منهنجي جواني، منهنجي محبّت، اجڙ ٿيل گلزارن وانگي.
تنهنجو قد ۽ تنهنجي قامت، مسجد جي مينارن وانگي.
گهٽين ۾ "امداد" گهمي ٿو، بدنامن، بيڪارن وانگي.

•

توسان اظهارِ تمنا نه ڪيم،
نه ڪيم، پيار کي رسوا نه ڪيم.
هڪ غزل جهڙي بدن وارن جي،
ڪاٻه تشريح ۽ معني نه ڪيم.
تون نه ايندين اهو معلوم ته هو،
پو به آشا کي نراشا نه ڪيم.
مان مٿن کي به جياريندو رهيس،
پر مسيحائيءَ جي دعوا نه ڪيم.
تون ته گهر ويٺي ملي ويو آهين،
دشت يا بحر جي ڳولا نه ڪيم.
صرف هڪ تنهنجي تمنا کان سواءِ،
نه ڪيم، ڪاٻه تمنا نه ڪيم.
حشر ڪان گهٽ ته نه هو تنهنجو وڃڻ،
ها، مگر حشر به برپا نه ڪيم.

قطعا

(١)

جام جام ۾ ڀرجي ڀرجي زهر ملي ٿيو زهر،
طاق طاق تي ڏيئي ڏيئي ۾ خون ٻري ٿيو خون:
شهر شهر ۾ نگر نگر ۾ ٻـوءِ ٻـــ هر فنڪار،
حسن عشق جو صفحي صفحي تي لکي ٿيو مضمون.

(٢)

هن رات جي وکڙي ۾ لٽيو ڪير، ڦُريو ڪير،
ڪنهن دانهن ڪئي، ڪير رُنو، ڪير هو گهايل:
تـولاءِ ۽ مـون لاءِ تـہ هـر راهـگـذر ۾،
هر موڙ تي ڌاڙيل ۽ هـر چوڪ تـي قاتل!

(٣)

جيڪي چوڻو هجي، سرگوشي جي انداز ۾ چئو،
جيڪي ٻُڌڻو هجي، ٿڙڻي ٻڌو، ڪجهہ نہ ڪُڇو:
ماٺ ٿـي ماٺ ۾ تـارن سان سمهو ۽ جاڳو،
شمع وانگر ٿي اجهامو ۽ جلو، ڪجهہ نہ ڪُڇو!

ترائيل

غبار

مون کي ڪنهن دوست يا همدم جي ضرور ڪانهي،
آءٌ تنهائـي ۾ ڪجهہ دير روئـڻ ٿـو چـاهـيـان:
مون کي ڪنهن جي بہ جوانيءَ سان شڪايت ڪانهي،
مون کي ڪنهن دوست يا همدم جي ضرورت ڪانهي.

توکي مون سان ۽ مون کي توسان محبت ڪانهي —
انهيءَ عـنـوان سـان هـڪ گيت لـکڻ ٿـو چاهيان:
مون کي ڪنهن دوست يا همدم جي شڪايت ڪانهي،
آءٌ تنهائـي ۾ ڪجهہ ديـر روئـڻ ٿو چـاهـيـان!

نارائڻ شيام

وايون

(١)

چانڊوڪيءَ جو چاهه، ڪنهن نه ڇُهي رابيل کي!
مهڪي اڄ ڀي رُوپ ۾،
ڪنهن سپني جو ساهه، ڪنهن نه ڇُهي رابيل کي!
ڏسندي ئي هرڪيو هيٺيون،
نيڻن جو ويساهه، ڪنهن نه ڇُهي رابيل کي!
هلڪيءَ جنبش سان هوا،
واسيندي وڌراهه، ڪنهن نه ڇُهي رابيل کي!
ڪنهن جو ويڻيءَ واسطي،
البيلو آتساهه، ڪنهن نه ڇُهي رابيل کي!
گونجي سرهي راڳڻي،
مُرڪي شانت آڳاهه، ڪنهن نه ڇُهي رابيل کي!

(٢)

وِڻو ڪوئي لهاري، منهنجن نيڻن پتان!

ڍير سپُن جا ساموُن، وِڻو سپ سپ کولي،
اهڙا کهڙا موتي، سپ سپ کولي ڳولي،
ساري سمنڊ ڪناري —
وِڻو ڪوئي لهاري، منهنجن نيڻن پتان!

ڏسندي ڪنهن جو مُنهنڙو، نيڻن جي گهرائي،
نظرن ۾ ايئن نکري، جنهن جي پنهنجائي،
مڏڪي هنجون هاري —
وِڻو ڪوئي نهاري، منهنجن نيڻن پتان!

ڀيڙا ڀيڙا جيوَن، جيوَن جيوَن ڀيڙا،
اوسيڙا گڏجاڻيون، گڏجاڻيون اوسيڙا،
سُن مُن تي ويچاري —
وِڻو ڪوئي نهاري، منهنجن نيڻن پتان!

هري دلگير

وايون

(١)

چارڻ چوريو آهي چنگ: سنڌي ٻولي زنده باد!
ميرسان ڪوڪون تا سنگ: سنڌي ٻولي زنده باد!
هن سان آهي ازلي انگ: سنڌي ٻولي زنده باد!
ٻولي سرلي، جڻ سارنگ: سنڌي ٻولي زنده باد!
موج پيري مهراڻ ملنگ: سنڌي ٻولي زنده باد!
سنڌين جو آواز، امنگ: سنڌي ٻولي زنده باد!
هٿ ڦهلائي هاڻ نه منگ: سنڌي ٻولي زنده باد!
"حق" گهري هر ڪو ازٻنگ: سنڌي ٻولي زنده باد!
پنهنجو شوق رچيندو رنگ: سنڌي ٻولي زنده باد!

(٢)

ڪير تہ آهي!

ڪير اڪيلائيءَ ۾ مون سان پيو ڳالهائي — ڪير تہ آهي!
دُور اُفق سان ويٺو ڪير لياڪا پائي — ڪير تہ آهي!
دل جي در کي ڏيري ڏيري ٿو کڙڪائي — ڪير تہ آهي!
آڏيءَ ويلي تارن ۾ ٿو ٻين وڄائي — ڪير تہ آهي!
ڪنهن جو هٿ هن من جي وِيڻا کي جهنجهلائي؟ — ڪير تہ آهي!
چاند پيرهہ جو روز گلن سان ڪير پترائي؟ — ڪير تہ آهي!
ڪير ڪنويءَ ڪان گيت نوان ٿو روز چوائي؟ — ڪير تہ آهي!

(٣)

مان تہ چوان ٿي آءُ، سڄڻ، تون آءُ — مگر تون آنهہ ڪٿي؟

نيڻ پنهنجا ٿنهنجا ٿي پهچائي، روز ڏڪڻ جيي واءُ —
مگر تون آنهہ ڪٿي؟

ساعت ساعت مون کي ڏني ٿي تنهنجي سِڪ جو ساءُ —
مگر تون آنهه ڪٿي؟

تنهنجي آهٽ روز ٻُڌان ٿي، ھَلَ ھَلَ ۾ ھڙلاءُ —
مگر تون آنهه ڪٿي؟

سُرهو منهنجو ساهه ڪرين ٿو، هرجا آهي هڳاءُ —
مگر تون آنهه ڪٿي؟

تسانَ ٻُڌان تنهنجي بنسيءَ جي، ڇسا پيارو ڀرپاءُ —
مگر تون آنهه ڪٿي؟

بيت

موتي آنڊء ملڪ ۾، ونجارا، ڪنهن ڪاڻ؟
ڪُوڙو ڪانچ هيتي هَلي، ناهي موتين ماڻ!

ڪهُرجن لعل نہ لوهه ۾، هيرا هيتي نہ آڻ،
شيشي جو هيت شوق آ، ڪوڙين جيي آ ڪاڻ.

مُلڪ منجهان ماڻهو ويا، ڪنون سان اوريون اورَ؟
ڪانوَ ڪِنا باقِي بچيا، مَري ويا سڀ مورَ.

ٻيجل ٻولي ٻولَ ٿو، ڪوني ٻيو ڪُماچ،
سُر تي سِر اڄ ڪير ڏئي، ڪونهي راءِ ڏياچ.

جيڏي هستي هوند آ، تيڏي آ اڻهوند،
ڪارو سارو سمنڊ آ، ڪاڻ مِٺي هڪ ٻوند.

سمنڊ ڪناري ٻارَ جيان، ڪيسين رهندين راند؟
واريءَ جا گهرڙا اڏين، ڪوڏَ وڃهين ٿو پاند!

آيو مُنهنجو جنم ڏِن، گهٽنجي ويو هڪ سال،
جيوَن ڪي ڪَتري ٿيو، ڪنچيءَ سان ڪٺ ڪال!

جيوَن-جهَرڻو ليت وَهي، لهرن ٻويان لهر،
موت سندس آ وهڪرو، ڪڏهن نہ ڪاٽي نهر.

جَلَ تي جرڪن ٻُدبدا، اُڀرن، ٿين اَلُوپ،
ٻر پاڻي نيت پاڻ ۾، آهي شانت سَرُوپ.

ڪوبہ نہ آ سمجهي سگهيو، جڳَ جيوَن جو راز،
آءٌ جتن ڇا لئہ ڪريان؟ آئيو ساغر، ساز.

پنڌ ڪري تو وٺ پُجان، چِتُ چنڪايو چاهتَ،
ٻر مندر ۽ مسجدون، روڪي بيٺا راهتَ.

توکي ڇاهي روحَ! راتيون راڻل سان رهين،
ليڪن سانجهہ صبوحَ، جيءُ جدائيءَ ۾ جلي.

محبوبن سان مَنُ، ريجهُون ڪري رات جو،
تَونُس پَريو ٻر تَنُ، ڏُکندو رهي ڏينهن جو.

آهي ازلي اَڄُ، ساٿيي تُنهنجي ساهه کي،
پاڻيءَ پاڻيءَ لئہ ڦرين، دُنيا ساري رُڄُ،
توکان سُرهيي سُڄُ، واسي وارپاسا ڇڏين.

پنبڻيون پاڻيءَ ۾ ڀِنل، اندر ازلي آڳِ،
دُک دُک سان ٿيي دوستيي، مَنَ مَنَ اندر ماڳِ،
ستارن جي سونهن سان، جرڪائين ٿو جاڳِ،
روز چَمِن تي راڳ، راڻلَ، ڪنهن لئہ روح ۾؟

پنبڻيون پاڻيءَ ۾ ڀِنل، اکڙين اندر آڳ،
تارا تارن کي تَڪِين، ساري رات سجاڳ،
جڳَ اندر جڳ ڪان ٻري، وِسَ آتشي ويراڳ،
روز چمن تي راڳ، ڳائين ڪنهن لئہ، ڳائٹا!

اڄ اکڙين سان تو سَڏيو، مُرڪِيي مون کي اِئن،
سَرووَرَ ۾ سهسين ڪنول، هيِرَ هِلائي جِئن.

تنهنجين اکڙين ۾ ڏٺم، آنسُو اٽڪيل اِئن،
آگمٽي آپ ۾ ٻڏني، تارا ٽمڪن جِئن!

آهي رُت رابيل جيي، چوڏاري چانڊاڻ،
چِيت ۾ چُڪي چاهنا، اکڙين ۾ آلاڻ،
رات اِها ڪنهن ڪاڻ، وياڪل ٿيي ويوڳڻ ٻيهر.

سورج، ڪرڻا، ڌوپ، ساڳيي سڀ جون صورتون،
راڻل تُنهنجو روپ، صورت صورت ۾ ٻسان.

گوورڌن محبوباڻي

گيت

جيڪي وٽيمي، ڪر قبول

لڙڪ منهنجو جهڙڪ شبنم،
مرڪ منهنجي جهڙڪ ڦول،
اي پرين، جيڪي وٽيمي ڪر قبول!

جي وٽيمي، مان آماوَس جيان وِرهه جو غم سهان،
سرد پونم جي رات جيان چپ چاپ مان رئندي رهان،
يا چڪوري جيان رهان، اوچنڊ، ماندي ۽ ملول:
اي پرين. جيڪي وٽيمي ڪر قبول!

جي وٽيمي، ڦول جيان مان مرڪندي ڪِلندي رهان،
يا فضائن ۾ مٺي سرهاڻ جيان ٽلندي رهان؛
جي چوين، ساجن، ته سمجهان درد فرقت کي فضول:
اي پرين، جيڪي وٽيمي ڪر قبول!

جي وٽيمي، مان گهڙي سُرڪان، گهڙي روئي ڏيان،
يا وري مان مرڪندڙ شبنم، پنل مُکڙي ٿيان؛
لڙڪ اک ۾، مرڪ چپ تي، آهه الفت جو آصول:
اي پرين، جيڪي وٽيمي ڪر قبول!

منهنجا ماضي، موٽي آءُ!

حال ڪيو آهي بيحال: منهنجا ماضي، موٽي آءُ!
سڻ مون مٺي جو سيکه سوال: منهنجا ماضي، موٽي آءُ!

اڄ نه اها جوڀن جي مستي، اڄ نه آها ٻاراڻي ٻولي؛
اڄ نه اها پونرن سان لڪچپ، اڄ نه گُلن سان آنکمچولي؛
اڄ نه آهو چولي جان؟ چال:
منهنجا ماضي، موٽي آءُ!

اج اڪيلائپ ۾ آئسن آهي جوڙيو اونداهو آڪيرو؛
سُور پئيا آهن اڄ ساٿي، درد ڪيو آهي دل ۾ ديرو؛
جيئڻ بڻيو آهي جنجال:
منهنجا ماضي، موٽي آءُ!

چنگ لڳي ڪا چانڊوڪين ڪي، ڪين وٺن ٿيون روشن راتيون؛
دل نہ لُڀائن مست بهارون، بار بڻيون آهن برساتيون؛
ساعت ساعت ڀانيان سال:
منهنجا ماضي، موٽي آءُ!

سانت جو سنگيت

چانڊني آڪاس مان اڄ گيت برسائي رهي آ،
هن سهانيءَ رات ۾ ڇڻ سانت ٻي ڳائي رهي آ!

تاڙي تاڙي تند، چارڻ چند چوري چنگ تي،
تال سان، سُر سان فضائن ۾ رچائي رنگ تي؛
رات رَسمي راڳڻيءَ جيان روح ريجهائي رهي آ:
چانڊني آڪاس مان اڄ گيت برسائي رهي آ!

مست ساموندي هوا گونجي پئي جهنڪار جيان؛
هر لهر لرزي رهي آ سارنگيءَ جي تار جيان؛
موج ساحل سان ملي ڪو گيت دهرائي رهي آ:
هن سهانيءَ رات ۾ ڇڻ سانت ٻي ڳائي رهي آ!

اڄ ستارن جي هٿن ۾ ڪو سريلو ساز آ؛
ساز مان اڀري رهيو 'هنڊول' جو آواز آ؛
ننڊ سپنن جو سُنهري جار ڦهلائي رهي آ:
چانڊني آڪاس مان اڄ گيت برسائي رهي آ!

پرينءَ جي ياد ڇو آئي

پلپي برسات آئي، ۽ پرينءَ جي ياد ڇو آئي!
وري مون کي مليا آنسُو، اداسي ۽ اڪيلائي!

۽ پياسا روح هڪ ڪن لئہ مليا الفت جي راهن ۾،
اها معصوم هڪ ڪن ٻي ڳڻي ويٺي گناهن ۾!

ملي ميلاپ جي بدران محبت کي نراسائي:
ڀلي برسات آئي، پر پرينءَ جي ياد ڇو آئي!
نڪي مينديءَ رڱيا هٿڙا، نه سيندر سينڌ سينگاري؛
جوانءَ دل جي به ڪنواري آرزو رهجي وئي ڪنواري؛
ڏني مون ڪانه ڪا ڏولي، ٻُڌي مون ڪانه شرنائي:
وري مون کي مليا آنسو، اداسي ۽ اڪيلائي!
نڪو بادل، نڪا برکا، نه ڪائي بوندڙي رهندي،
پرينءَ جي ياد پر دل جي غفا ۾ گونجندي رهندي؛
پڪارون ياد جون پيدا ڪنديون غم جا پڙاڏا ئي:
ڀلي برسات آئي، پر پرينءَ جي ياد ڇو آئي!

توکي قسم بهار جو

سڏي ٿي سونهن، پڪاري پيار،
نه ڪر اڄ الفت کان انڪار:
او سجڻي، آءُ!
ڪريون پرچاءُ،
نه آهي وقت هينئر تڪرار جو—
توکي قسم بهار جو!

جهليندي ڪيسين سينڌي پور،
پوي ٿو پل پل مون کي پور:
رُسي جي جوڀن ويو هڪوار، نه موٽي ايندو مُنڙي مور:
اڏرندو روپ،
ٻڻي جهڙ ڌوپ،
گهڙيءَ لئه سانگ اٿئي سنسار جو—
توکي قسم بهار جو!

اکين ۾ ڪاري ڪجلي ڌار،
ڳلي ۾ پاءِ گلن جا هار،
چنبيلي، چنڊن، تيل ڦليل، وجهي تون آءُ سنواري وار:
پنيهر پاءِ،
سونهڙي لاءِ،

سمو آيو آهي سينگار جو —
توکي قسم بهار جو!
کِھليِ ٿي سِٽل سِٽل هير،
ٻٽي آهي ٻچين آکير:
ڀري آئي ڦولن سان جهول، مٺي! تنهنجي منهنجي تقدير:
لڳي ٿو واءُ،
اچي ٿو ساءُ،
حُسن جي هيج ڀريءَ هڪار جو —
توکي قسم بهار جو!
فضا ۾ ڦهلي آ سرهاڻ،
جيئن شل َ ماڻ، جواني ماڻ:
آڏامن ٽيون مکڙيون ڇوڏار، لڄارن کارن ڀونرن کاڻ:
آ بدليو رنگ،
طريقو ڍنگ،
اجوکي جيوَن جي گلزار جو —
توکي قسم بهار جو!
ساهه سان آيريا سوُ سنگيت،
چمن تي آيا چنچل گيت:
محبت جي بازيءَ ۾ ميت، نه کنهن جي هار نه کنهن جي جيت:
ڇوي ٿو پيار،
'نه کر ويچار،
ڇڏي ڏي سوچ جيت ۽ هار جو' —
توکي قسم بهار جو!
گگن ۾ روپو روپو رنگ،
چاندنيءَ اوتيو آهه آمنگ:
ستارا ڳائن ٿا جڻ راڳ، چنڊ جڻ ڇوري وڄو چنگ:
سريلو ساز،
سَلي ٿو راز،
اِلاهي عجب ڀرئي اِسرار جو —
توکي قسم بهار جو!

گلن جا نرم نشيلا نيڻ،
سهڻي ڪنڊن جا سؤ سؤ ويڻ،
چون ٿا، ’پيئڻ جيئڻ جو پاءُ، آهه مستي هستيءَ جي پيڻ:
هاڻ، بس هاڻ،
صراحي آڻ!
ته چاڙهيون چاڙهيون رنگ خمار جو؟—
توکي قسم بهار جو!

ڳاءِ تون

آنهه ڇين غمگين ڇالاءِ تون،
ساز ڪڻ، او سڄڻ! ڳاءِ تون، ڳاءِ تون!

ٻالپڻ ۽ ٻڍاپو روئڻ لاءِ آ،
پر جواني ته خوش ٿي گذارڻ کپي؛
موت جي هڪ هچاريءَ گهڙيءَ کان ڊ ڄيي،
ڇو سڄي زندگي غم ۾ گهارڻ کپي؟
ڪال ڪان ڪين ڪڏهين ٻه گهبراءِ تون،
ساز ڪڻ، او سڄڻ! ڳاءِ تون، ڳاءِ تون!

سچ، منهنجا سڄڻ! جو ويو، سو ويو،
۽ ويل وقت واپس نه ايندو وري؛
مفت وهمن غمن ۾ وڃائين متان،
رات اڄ جي سهاڻي، ستارن ڀري:
روح چئي، راڳ سان روح ريجهاءِ تون،
ساز ڪڻ، او سڄڻ! ڳاءِ تون، ڳاءِ تون!

دل جي ڌڙڪن الڊر لئي ٻه آ، تال پي،
ساهه ۾ پڻ سمايل ڪو سنگيت آ؛
آهه سنسار سارو ٻه چڻ ساز ڪو،
هيءَ حياتي ٻه چڻ ڪو مڌر گيت آ:
پاڻ جهومي، ٻين کي ٻه جهوماءِ تون،
ساز ڪڻ، او سڄڻ! ڳاءِ تون، ڳاءِ تون!

وقت ڪنجوس، منحوس وانگيان بڻيو،
زندگيءَ جون گهڙيون ٿو ڳڻيندو رهي؛
عُمر گويا اسان کي مليل قرض آ،
آدمي ويچارو به ٿو وَهي، غم سهي:
مرڪندي مرڪندي مُور موٽاءِ تون،
ساز ڪڻ، او سڄڻ! ڳاءِ تون، ڳاءِ تون!

ڪافي

اَڄ، اچي مل، او ميهار!
تنهنجي وڇوڙي ماري آهيان.

تنهنجي تار لڳي تَن مَن ۾،
سيني ۾ آ تنهنجي سار—
تنهنجي وڇوڙي ماري آهيان.

ساريان ويٺي ساجن توکي،
هاريان ويٺي لڙڪ هزار—
تنهنجي وڇوڙي ماري آهيان.

جسمُ جسمَ کان آهه جدا، پر
دل ته نه آهي دل کان ڌار—
تنهنجي وڇوڙي ماري آهيان.

او سائين، منهنجي تو تائين
پهچي ڪهڙيءَ ريت پڪار—
تنهنجي وڇوڙي ماري آهيان.

سهنديس سڀ ڏَمرَ جا ڏوراپا،
پاڙي وارن جي به پچار—
تنهنجي وڇوڙي ماري آهيان.

لولي

رات سانوري! تو وٽ تارا،
مون وٽ آ مهتاب—
سانوري! مون وٽ آ مهتاب...

منهنجي گهر ۾ روز سهانئي،
تنهنجو چنڊُ سدا سودائي؛
ٻُورالي جي ٻُورن جي آ
ڪانئي حد نه حساب:
سالوري! مون وٽ آ مهتاب...

هيڙا سان مون هريت نڀائي،
ڦُورن جي مون سيج وڇائي؛
مهڪيو لال گلاب:
ساتوري! مون وٽ آ مهتاب...

بوند منجهان جو موتي ٿاتو،
سو سڪ سان سيني سان لاتو؛
آءُ سڪايل سپ سانوندي،
هيءُ گوهر ناياب:
سانوري! مون وٽ آ مهتاب...

مولوي احمد ملاح

غزل

●

اج ته باغن ۾ بهاريون — واه قدرت رب ڪريم!
اج هه مُلڪن ۾ مالهاريون — واه قدرت رب ڪريم!

ڇا ڏسان وڄڻ وراڪا، ڇا ٻُڌان ڪڄڪاهه ڪوڙ،
ڇا هوائون هير واريون — واه قدرت رب ڪريم!

ڪالهه ميٽيون ملڪ تي ميريون لڳيون ٿي ماڙيون،
اج سَرائون صاف ساريون — واه قدرت رب ڪريم!

ڪارَ ٻنيان ڪارَ ڪڪرن، ڪيترو ڪاهون ڪيان،
ڪَرَ اچن ڪونجون قطاريون — واه قدرت رب ڪريم!

جهڙ جهيميو، جهوري لٿي، جهانگين وَسايون جهوپڙيون،
ٻبر ٻروڪا، ڪير ٻاريون — واه قدرت رب ڪريم!

ڇا چوان ڇانڇر ڇنَن ۾، ڇا ڏسان ڇانئون ڇمر،
ڇا ٻُڌان ٻوليون ٻه-ٻاريون — واه قدرت رب ڪريم!

وس ٿئي واسي وريا، واسيا ولين وڻ ٽڻ ولهار،
ٻُوهه ٻهڪن، ٽُوهه ٽاريون — واه قدرت رب ڪريم!

واه گلڪاريون گلن جون، واه گولون، واه گاهه!
واه ساوڪ، واه ساريون — واه قدرت رب ڪريم!

واه چينگارون چڙن جون، منجهه چيلر چيها چُرن،
ڪئين ڪَڪيون، ڪُنڊيون ۽ ڪاريون — واه قدرت رب ڪريم!

چنگ چونريءَ چوريو، ويٺيون چڙهي چوٽيءَ مٿي،
هَو گهمن پٽ تي پٽاريون — واه قدرت رب ڪريم!

گاهه گوڏي ڪان لنگهي ويا، ڳيهه ڳاڳهر ۽ ڳهَڙا،
ٻَرهيون ٻهڪن ٻنڪاريون — واهه قدرت رب ڪريم!

سِرَ ڪيا ساوا سَڪل داڻي منجهان دانا ڏئيءَ،
ڇا سندس ساراهه ساريون!— واه قدرت رب ڪريم!

ڏينهن ۾ ڏيهه لئه ڏِيو سج، چنڊ تارا رات ۾،
بجاميون باريءَ بهاريون — واه قدرت رب ڪريم!

جِنَ منجهان جيئرا بنائي، ذات سان هر ذات کي،
صورتون سيئي سونهاريون— واه قدرت رب ڪريم!

●

برهه جي بازار ۾ سر جو هلي سودو سلف،
سؤ حياتيون هيڪڙي تيرَ جي تقاويءَ ۾ تلف!

ڪن سڌو سينو جهَلو، ڪي ڪانَ ڪُڪين ڪان پيار،
گهاءِ پريان جي گهُور جا مون کي لڳا ڪي مختلف.

عشق جي استاد اول هيءَ پٽي پاڙهي مون کي،
لام لالنَ زلفَ پانڇ، عين اکيون، قد الف.

درد دُوريءَ جا دونهان دل تي چڙهيا هتا دير ڪان،
دوست ديکيندي لٿو اڄ قلب تان منهنجي ڪلف.

چنڊ، سج ۽ سون، چاندي، گل، گُهر، حورون، پريون،
حسن سيئي جو هٿي وٺين، حسن تنهنجي جو حلف.

ڏي اڏيءَ تي آرهي، "احمد"، جي اٿئي بُو عشق جي،
سر ڏيڻ، سوريءَ چڙهڻ، ثابت اِها سنت سلف.

●

سال گذريا، شال گذرن ڪنهن گهڙي، تہ بہ منهنجي سوپ،
ڏِين مَنَ ميٺا بہ ميٺا، منهن چڙهيو، تہ بہ منهنجي سوپ.

قلب ڪاڪل جي ڪڙيءَ ۾، ڪشن نہ قدمن ۾ ڪيران،
هٿ ڪڙي ۾، يا هٺن هٿ ۾ ڪڙي، تہ بہ منهنجي سوپ.

ديد تنهنجي عيد، اهڙي عيد، در تي دم شهيد،
ڏي ڪٺل، يا ڏي قتل لئہ ڪا ڪڙي، تہ بہ منهنجي سوپ.

وڃ نہ ماري مون، ميان، جڻن جڻن پيان، تڻن تڻن جيان،
تو هٿان کهڙي ڪڙي، ڳڙ جي ڳڙي، تہ بہ منهنجي سوپ.

آج مـران، آهـچـاڻ لـٺـ پـٺـي هـٿ اوهـان ڏي آڇليان،
هٿ گهـڙي ۾، پوءِ هـٿ ۾ هـٿـڪـڙي، ته به منهنجي سوپ.

دوسـت، اڄ دربـان سـان سرڏڙ جـي بـازي دوبـدو،
پو ڊلـيي جي هيءَ مـُڙهـيي يا هوءَ مـڙهـيي، ته به منهنجي سوپ.

حـل ٿـيـا مشڪل مان سـان، نـاهـه مشهوري سـلـوڪ،
حق چون، تـوڙي حقيقت هـٿـڪـهـڙي، ته به منهنجي سوپ.

هـُن ڪـيـو هيٺي سـان هانو، سـاهـه هـانـي منجهه هيڪي،
اڄ به "احمد" جـي اچـن لالـن لـڙي، ته به منهنجي سوپ.

●

روح چئي ٿو، رهه ته ڪريون رس رهائيون رات ـ اڌ،
قلب لايون قـلـب سـان، ڪريون ڪهائيون رات ـ اڌ.

خـاص خلوت ۾ خـُلاصا، ڪـَر پـلـي ڪامن ڏسي،
مجلسون مرضيءَ جي موجب، موج مائيون رات ـ اڌ.

دوست ڏ رسن جـو دلاسو آهه ڏينهن ـ ٻن ۾ ڏنو،
سـُور ويندا سپ ستـِدين مان، سار سائيون رات ـ اڌ.

باغ ۾ ڏينهن جو پيهڻ بلڪل نه ڏني ٿو باغبان،
منجهه آنـدارِي مهل ميوا چـو نه چائيون رات ـ اڌ.

بـرهـه دل بـريان ڪئي، بيمار تـه بـه بستر مٿي،
انـتـظاريءَ ۾ اجـا اکـڙيـون نمائيون رات ـ اڌ.

ليڪ به تو وٽ لـڪ لهي، لـڪ سال پٺي لک وٽ نه ليڪ،
پنج ڪوريون پائليون، يـا پنج پائيون رات ـ اڌ.

التجا آهي ادب سان، ترس "احمد" وٽ، عجيب!
سپ اجائي عمر وئي منجهه عيش آئيون رات ـ اڌ.

مولوي خير محمد نظامائي

غزل

●

ڪنهن کي ڪنهن جي ياد آهي، آءٌ تنهنجي تات ۾،
گفتگو تنهنجي ٿي نڪري، هر گهڙي، هر بات ۾.

سوسن و سنبل ۾ تون، ۽ گل ۾ تون، گلشن ۾ تون،
تون نظر مون کي اچين ٿو، بلبلن جي لات ۾.

گرچ مخفي آهين تون، پر حسن تنهنجو بي نقاب،
سڀ ڏسڻ وارا ڏسن پيا، ڏينهن ۾ ۽ رات ۾.

تنهنجو ڏس تارا ڏين پيا، چنڊ سج تنهنجا گواهه،
تنهنجو ذڪرِ خير آهي خاڪ جي ذرّات ۾.

ڇا پرندا، ڇا چرندا، ڇا نبات ۽ ڇا جماد،
هر ڪنهن کي تنهنجو نالو، تنهنجي وائي وات ۾.

'تون ئي تون' آواز آهي، ابر جو ۽ باد جو،
تنهنجو جلوو رونما ٿيو برق ۾، برسات ۾.

شيشءِ اوصاف مان ڏسجي وجودِ پاڪ پيو،
آهه حيران ۽ پريشان فلسفي ڇو 'ذات' ۾.

هيءَ حياتي ناهه، پر هي آهه تمهيدِ حيات،
زندگي سا آهه ڪهڙي، موت جنهن جي گهات ۾!

عبدالڪريم گدائي

گيت

وڇڙيل وني جا ورلاپ

سانوڻ آيو، ساجن آيا، بادل ۽ برساتيون،
نيرن ڪين ولهيءَ جون، وارثَ، مينهوڳيءَ جون راتيون.

بات انڌيري، رات پيني ۾، وڇڙيل پٽي واجهايان،
ڪنوڻ ڪيوي تي، گوڙ ڳڪن ۾ چرڪائي ٿو ڇاتيون:
سنهڙيون سنهڙيون بونديون، بنجي چڻنگون، جسم جلائن،
انگ انگ ۾ باهه لڳائن ٿڌڙيون ٿڌڙيون راتيون.

پيار محبت واريون ميٺون اهڙيون ڪي اڪايئي،
نڪري ڪين ٿيون نڪرن، ساجنَ، توجي جيءَ ۾ لاتيون:
تَريو اچن ٿيون دم دم دل تي، ٻلپل پور پڇايان،
ياد ڪري سي منڙيون منڙيون رات سهاڳ جون ڳاتيون.

جيڏيون سرتيون ڪلي ڪلي ٿيون مهڻا ڏين اوهان جا،
ڪير سهي ها سهمون، پر سپ برهه سٺايون ڳاتيون:
دير نه ڪر هڪ دم جي، دلبرَ، آءُ ڏکيءَ جي ديري،
منڙا، هاڻ ملڻ جي خاطر اڪڙيون آهن آتيون.

ڪَنَ ڪڙڪيءَ ڏي آهن، سائين، ديد ”گدائي“ در ۾،
وروڪيو واجهايان، وارثَ، جهت جهت پايان جهاتيون:
ياڳ سهاڳ جا ويلا ايندا، نيٺ وڇوڙو ويندو،
پل پر جي هيءَ آهه جدائي، ڇاڻ ڦٽيون ٻرياتيون!

نظم

اڃا تہ رات، رات آ

ستارا زرد ٿي ويا، نہ آهہ چنڊ جو نشان،
دونهين کان داغدار ٿيو، سنڌ وطن جو آسمان:
ڪٿي جي آهہ سوجهرو، تہ برقِ حادثات آ،
سحر جي ڳالهہ ڏي ڇڏي، اڃا تہ رات رات آ!

ڪٽليو قفس جو در، غبار ويو چمن تي ڇانئجي،
ٽڙي ٽڙي تي رت سنڌي لڪير وئي وڇانئجي،
ستم جا ڏينهن ختم ٿيا، تہ غم ويو آ ڇانئجي:
هيءَ سوپ ٻي تہ هار آ، هي جيت ٻي تہ مات آ،
سحر جي ڳالهہ ڏي ڇڏي، اڃا تہ رات رات آ!

بديءَ جا يار پاڻ ۾ رفيق، همسفر بڻيا،
چنون ڪنهين ڪي راهزن، ميڻي راهبر بڻيا،
هتا جي راهہ آشنا، غبارِ رهگذر بڻيا:
غبارِ رهگذر کان دور، منزلِ حيات آ،
سحر جي ڳالهہ ڏي ڇڏي، اڃا تہ رات رات آ!

زمانو بدلجي ويو ۽ خاص، عام ٿي پيا،
شرابخور اڄ فقيہ خوش ڪلام ٿي پيا،
شهر جا ٺوٺ، صاحبِ بلند بام ٿي پيا:
هي وقت جو آ معجزو، هي قسمتن جي بات آ،
سحر جي ڳالهہ ڏي ڇڏي، اڃا تہ رات رات آ!

اٿو آ وقت، ساٿيو! شرر فشان وڌيا هلو!
ستاره بار و مهچڪان و نغمہ خوان وڌيا هلو!
قدم قدم سان، صف بصف، روان دوان وڌيان هلو!
وڌيا هلو، جو پنهنجي صف ۾ ساري ڪائنات آ:
وڌو جو باک ٿي ڦٽي، وڌو جو ختم رات آ!

نياز همايوني

سنڌ جا ميلا

هي سنڌڙي جيئي شال آباد ملڪ آهي، هتي سال ۾ ڪيئي ميلا لڳن ٿا؛
جتي سينڌ سُرما ڪري خوب ٿي ٺاٺ اوري پري ڪان سُريلا اچن ٿا؛
ڪي پاچن ۾ پورا، ڪي ڪيسن ۾ ڳر، ڪي ڪتڻ خان ۽ ڪي سُهاندا ٿين ٿا.

جڏهن ڪوبه ميلو لڳي ٿو ته ايئن ٿو سُجهي ڄڻ ته شهرن ۾ شبرات آئي؛
هي بر ۾ بزاريون، هي جهنگل ۾ منگل، گهمي ڄڻ ته جنت مان اوقات آئي؛
نظر ڪر ته ماڻهو اٿين ڄڻ ته ڍُهلن ڍامن سان راجا جي بارات آئي.

فراوان رستا ۽ رستن سڀني روشنائيءَ جي رم جهم جو مانداڻ آهي؛
سُهيل ڄڻ ته واريءَ جي سيني تي خوشدل جوانيءَ جان چوڏس جي چانڊاڻ آهي؛
طرحدار چشما، سرسبز گلشن، حياتي هتي پنهنجو مٽ پاڻ آهي.

دڪانن کي ايئن ٿو سنجايو وڃي، جئن سگهڙ زال پيڙيءَ ۾ گهر کي سجائي؛
مڇن ماڻڊيون ٿيون اٿين، ڪنوار جيئن رات ڀرين ڪکائين ڇپر کي سجائي؛
لڳي هوٽلن تي ٿي ڌم، ڪاغذي قدرتي گل ڇڏن ٿا نظر کي سجائي.

سدامور امتثال، جن تي رکيل هر نموني جو سامان سر تار سانگي؛
ڪٿي ڀٽ ڀتيهر تي نازڪ هٿن سان پريل پرت سيهرن جي جهونگار سانگي؛
ڪٿي سُٽ تي باريڪ اوتي ڏنل آهي، نگاهن جي پرپور جنسار سانگي؛

ڪٿي ڪاٺ تي آهه جنديءَ جي جادوگري اهڙي، جنهن تي ستارا به عاشق؛
ڪٿي آهه مٽيءَ تي چتسالي ايڏي، جو ان تي بسنتي نظارا به عاشق؛
ڪٿي چم مٿان آهه اهو ڪم ٿيل، جنهن ڏسڻ سان ٻٽايا پتارا به عاشق.

اجها چُر جي ڪاريگري، جنهن چُنين چادرين کي ڇڏيو من جو رانجهن بڻائي،
وهيءَ ۾ اچڻ ساڻ جئن ڪنهن ڪنواريءَ کي سينگار تي مست جوين بڻائي؛
اکين ٺار اجرڪ ڪرن جيءُ خوش، ڄڻ جهڙ ٻالي ٿي پوٽي کي گلشن بڻائي.

پري کان ٿو ديدار جون دعوتون ڏي هو ڪوڏن ۽ ڪاوَن جو لئبباز چهرو؛
اڳي هل ته اوني؛ مٿان ڪر آهي، جڻ ته ڏنهن دوست دلبر جو دمساز چهرو،
ڍڪي مارئي جنهن جي لوئي لڱن تي رکيو پنهنجي مارن جو ممتاز چهرو.

هو لونگيون پٽاپٽ، هنن جو وڏو شان ۽ مان آهي هتي جي ڳهڻ ۾؛
ڍڪي جنهن ۾ لونگي، لڳي سو ائين جڻ ته گلمور جو وڻ چمن جي وڻن ۾؛
پنيان رمز واريون ريهون جڻ ته إلسي، سرنهن ڪاڪڙ بل سيبتا گل چڻن ۾.

آناجن جون جنسون ائين، جڻ ته موتين مٽين جون لڙهيون لاڙڪاڻي ۾ آيون،
مزيدار ميون جي جهالر ائين، جڻ ته ڪي سوڪڙيون دوستاڻي ۾ آيون؛
اکيچار پاچيون ائين، جڻ ته وَڙ وَڙ جون چوريون ڳهڻ وڏ ڳهراڻي ۾ آيون.

نظرباز قالين، جن تي رنگارنگ ڪاريگريءَ جا ڪرشما ڪنديريل؛
اڏامڪ پکي ۽ آجايل هرڻ، جهنگ جهر ۽ جبل، جن ۾ چشما ڪنديريل؛
وسيع آسمان، جنهن جي دامن ۾ امن ۽ محبت جا دلبند نغما ڪنديريل.

هي هٿيار پنوهار، جن جي جبين تي جانبازن جوڌن جي قسمت جي ريکا،
اجاري چڏي جن زماني جي سيني تي همت ڪري فتح نصرت جي ريکا،
مري جن مٽائي بني نوع انسان جي هٿ تان غلاميءَ جي ذلت جي ريکا.

جڏهن ظلم جو ديو معصوميت کي سزاوار ٺهرائي درهم ڪندو هو،
هوَس ملڪ گيريءَ جو آزاد بندن جي بي غم حياتيءَ کي برهم ڪندو هو،
تڏهن ڪو دلاور بغاوت ڪري بربريت جي هلچل کي بيدم ڪندو هو.

ڪتابن جو سينو سبق سان پريل، جلوه گر جن ۾ هردم هدايت رهي ٿي؛
قلمَ جي ڪيا ڪارناما، انهن ۾ محبت جي مخفي صداقت رهي ٿي؛
خلوص آ منجهن، گل جي خوشبوءِ وانگي وفا جي هنن ۾ حڪايت رهي ٿي.

ڪتابن جي دل ۾ اهو نُور آهي، جتان علم جو صحن روشن ٿئي ٿو؛
سلي حسن يوسف ٿو انسانيت کي، حياتيءَ جو ايوان گلشن ٿئي ٿو؛
خيالن کي خوراڪ ملندي رهي ٿي، ۽ تعمير جو شوق پُر فن ٿئي ٿو.

هي ماضيءَ جا استاد، آئندي جا رهبر، هي آهن مقدس امانت وطن جي؛
محافظ هي تاريخ تهذيب جا، جي وڏائي رهن ٿا وجاهت وطن جي؛
ادب علم حڪمت جا روشن صحيفا، هنن کان ئي آهي شهامت وطن جي.

هي آهن مشينون، جي ماڻهن جي هر ڪم ۾ ماڻهن جيان ئي مددگار آهن؛
جتي سست رفتار وهنن جا هڏ ڳُر، اتي هي سدا برق رفتار آهن؛
مهينن جو ڪم ڪار ڏينهن ۾ لاهن، ڏين سک ائين، جڻ ته ڏاتار آهن.

مشين آئي چرخ ۾، ۽ نوڪ برمي جي ڏُو ساڻ جڙ ڪان وڃي پار نڪتي؛
ٻُنيا ڏئي ائين ان مان اڪيچنپ ۾ ٻاري جي ٻل وانگ ٻاٽيءَ جي ڏار نڪتي،
ڦٽي جڻ ته جيجل جي ڇاتيءَ مان ٻار جي واسطي ٿڃ جي ڌار نڪتي.

هليو هر، ته بيدول ڌرتي دڙن مان ٻدلجي سنوت ساڻ هموار ٿي وئي؛
ويا لاهه لاهن جا لڪري ۽ ڪوٻن ڪڏن جي يڪي سر سڌي گار ٿي وئي؛
ٻني ٿي ائين جوڙ، جڻ سنڌ عورت ٿي سائي ۽ ٻارن جي پرمار ٿي وئي.

ڦريو هٿ ٻٽڻ تي ته نلڪي مان زُوڪو ڪري پنور وانگي ڦوهارو شروع ٿيو؛
نٽيدن ۽ وڏن، آن ۽ انسان، هر جنس جي خصم جيتن تي مارو شروع ٿيو؛
ڀڪين ٻر ڪنيا، ٻل ۾ آوهين ۽ واهين ڪي ڪک ٻن ٿيڻ جو اشارو شروع ٿيو.

هي ٽيليويشن آهه ريڊيو جو نئون روپ، صوتي ۽ عڪسي اشارن جو مرڪز؛
ٿئي هر ولايت جو ٿو سٽر هن ۾، هي آهي هزارن نظارن جو مرڪز؛
هتي حسن، عشق ۽ محبت جا منظر، هي باغن بهشتن بهارن جو مرڪز.

اڪيلائي آهي ۽ ٽيليويزن آهه ته ڳنٽي ڪرڻ جي ضرورت نه آهي؛
سڄو سڪٿو توڙي ڇڙوڇانڊ هوندو ته پي خوش ٿي چوندو ته دقت نه آهي؛
نه دولت جي ڪهرج ۽ نه شاديءَ جي حاجت، جي ٽيليويزن آهه ته حرڪت نه آهي.

هي آهي ميزائيل، جنهن جي ڏسڻ مان ڏڪي ٿي وڃي آدميت جي ڇاتي؛
خدائيءَ جو دشمن، تباهيءَ جو ٻيڪر، مماتيءَ جي شڪل ۽ مصيبت جي ڇاتي؛
بڻائي ٿو اکيچنپ ۾ دنيا کي دوزخ، بگاڙي ٿو ڪن ٻل ۾ فطرت جي ڇاتي.

چون فخر سان هن جا خالق ٿا هن کي، هي سائنس جي اعجاز ايجاد آهي؛
حسين ڪائنات آهه تخريب لائق، اهوئي منجهس مقصد آباد آهي؛
اميدن جو خانو خراب آهه هن ڪان، حياتيءَ جو گلزار برباد آهي.

هو ميدان درياهه وانگي چلي پيو، ائين ٿو لڳي جڻ ته طوفان آيو؛
ڪٿي گوهه جي ڏم، ڪٿي راند تي رش، متا گوڙ، هر دل کي جولان آيو؛
پريان ٻدمٿين جا ٻڪا، جن تي سندرا ٻڌي هرڪو بجي ڪنڻ خان آيو.

هي ناريون لمائيون ٻڪن ۾ ويهي ٽيون حيا شرم ڀوڙن، رڳو پيٽ خاطر؛
هي سيتا جون سڪيون، هي مارئيءَ جون ڀينر ڀيون رت ولوڙن، رڳو پيٽ خاطر؛
تمدن جي دامن تي ٽيون داغ ٻڌجن، مرم کي نهوڙيون، رڳو پيٽ خاطر.

مگر هي تہ ميلي جو جنسار آهن، هنن سان تہ ميلي جو سينگار آهي؛
جتي هي نہ آهن، اُتي ملڪ ڀينگ آهہ ۽ قوم جو ماند وهنوار آهي؛
شرافت جو پل جان اچو منهن ٽئي، هرڪو عادت کان مجبور، لاچار آهي.

هي ڀِشني، هي پوتن جا پائر، هي ڪيسن جا رهزن، هشيار ڪانگ ۽ گدڙ جان؛
ڏسن جنهن جي ڇهري تي چمڪو، ڇون آهہ سٽيو، لڳيي ڪيو، هٿن جهٽ ٻکهڙ جان؛
هي جاون ۾، مالڪ ڪڇين ۾، ويچارو وري ٻانگ ڏئي گهر ڪُمهلي ڪڪڙ جان.

هي آهن منياسي دوائن جي انبار هيٺان ائين، جڻ ڪتو لڪ جي هيٺان؛
ٻڌي وات واڳونءَ جئان ڪن ٽا واجٽ: اچو هت ڀيل آهہ ڪک لک جي هيٺان؛
جوانيءَ ۽ طاقت جو انمول ڀنڊار مانڊي رکيو آهہ اسان رک جي هيٺان.

هي گوريون جي خرگوش جي ڦينگٽين جان اوهان پائرن کي ڏسڻ ۾ اچن ٽيون؛
پهاڙن جي درويش جو تحفو آهن، جي ڪانڌ سان يڪدم اهي ڪم ڪرن ٽيون،
جو ٻئي هٿ ڳچيءَ ۾ ٽا ڀنجي وجن، ۽ اڪيون ڳوهہ وانگي ڏرا ڏئي وجن ٽيون.

هي گوريون، هي حَبِ سليمان، جيڪي مجرب اڪيچار مرضن تي آهن؛
ٽئي دم جو بيمار بيدم هنن کان، ۽ مائين سي جنت جي هڏڪن تي آهن؛
هنن کي مڙئي آهہ ڪم ڪرٽو، باقي مرڻ ۽ جيئڻ سڀ نصيبن تي آهن.

جوارين جي مولا ٻڌي، سي ٻہ آيا ائين، جڻ ٻڪيءَ ٻوک تي جهار آئي؛
ڪٿي تاس تي هٽ ٻيا صاف ٽين ۽ ڪٿي آهہ چِڪي تي هونگار آئي؛
هزارن جو هٽ ٽيو حديرو گل آهي، سون تي هتي آهہ ڦرمار آئي.

هي جوڳي هي توڳي، ولر ڪيو وتن مادڙن کي ڦُريندا، ڪنامار وانگي؛
ڪٿي آهہ قسمت جي چڪر جو چارو، تہ ڪٿ بخت جو ڏيج وانگار وانگي؛
خيالي پلائن جي ڪانهي ڪمي هٽ وڏائي جي ڀاڙيسري يار وانگي.

آئن جون قطارون ابابيل ٻڌجي، لرهہ کي ڦُنڊائي هليون هير وانگي؛
هي گوڏن تي گهنگهرو، هي ڳاليون ڳچيءَ ۾، قدم ڇماڇم لڏڻ مير وانگي؛
مهابي پريل مرڪ جن جي جٽن جي، جهلي واڳ جي ٽا چڙهن مير وانگي.

هو کهوڙا، هو ميدان جا مينڌرا، منزلون جن کي سومل جان مرڪي ملن ٽيون؛
هلن ٽا ائين جڻ ڏکڻ جون هوائون، ڊڪن ٽا ائين جڻ تہ ڪنوڻيون ڪلن ٽيون؛
’ويا هو ويا‘ هوڪرا ڀنجي ويا، سوپ ۽ هار لڏ سڀ جون چاتيون ڇلن ٽيون.

هو جوڙا ملهن جا، جتي جوان جوانن کي ياڪر وجهي ٻيڌيا ٿي وڙهن ٿا؛
ڪهڙيءَ ٿا ڪمانن جان ڀِٽا ٿين ۽ ڪهڙيءَ تير وانگي سدا ٿي وڙهن ٿا؛
دسڻ ۽ ڪرڻ مرڪ مردن جو، ڏيپ ڪان ٿي آجا هي مهمير راجا وڙهن ٿا.

فقيرن جا ٽولا، ڪي اندا ڪي منڊا، ڪي هٿ جا ٽهيل، ۽ ڪي سائينءَ سنواريا؛
وڏو لٽ هٿن ۾، سدائين اگهاڙا، سدائين بکيا، تہ بہ سدائين سنواريا؛
هي مظلوم، ڪنگال، مجرم، مڙيئي زماني جي ڏکندڙ نهائين سنواريا.

اديبن جو جلسو شروع آهه هائي، وجهو ور تہ جلدي هاي جاءِ تاڙيون؛
رکي پير ڀنڊال ۾ جونءَ وانگي، سُري سهنج ڪو داد جي لاءِ تاڙيون؛
ڏسون ڪير ٿو اڄ ڪٽي ڳوهہ، ڪنهن جو سڄي ٿو مڪو، عام جي راهہ تاڙيون.

وڏي شاميانې اندر ناچ ڳاني جي تنتار جهنڪار اِندر سڀا جان؛
اٿيون ڀو ڀريون ٻُربلين جان، ۽ نچنديون رهيون مست المست ٻُجي صبا جان؛
اکيون پيون عجب ۾، دليون ويون غضب ۾، ويا ويل سڀ ڪنهن تي وهندا قضا جان.

سريا ساز سان پرهہ جي پُور جان راڳ، جڻ رُت بهارن جي اوقات آندي؛
سڌير آئي روحن ۾، جڻ خوش خبر سان ڪنگال وٽ بخت بارات آندي؛
متي موج ايئن، جڻ تہ ميخاني اندر شباب اوج تي جشن اڏرات آندي.

اچي ويا وري مسخرا، جن اچڻ سان چوڙيا ٺٺاڪا ۽ تاڙيون لڳي ويون؛
ڪليا وات ڪل ڪان، ٻنا دردرين جڻ تہ پردي تي فلمن جون ماڙيون لڳي ويون؛
هنيائون جهمرا ايئن، ڪيڏڻ جڻ تہ چاين جي چُنبن مان ليڪون ڪراڙيون لڳي ويون.

چيائون امين خاندان آهيون ليڪن اسان کي وڏو پيٽ جي ڪوٽ ماري؛
هٿون ٿا ائين لام، شطرنج ۾ جڻ انڌو ٿو سڄي جي لڪي ڳوٽ ماري؛
ڪريون سڀ جي غم تي ٿا غلبو ائين، جڻ ڪُنڊي ڪنوار ٿي ننڊ ۾ گهوٽ ماري.

ٿيو ختم ميلو تہ سڀ ڪنهن چيو، ڪنهن ڀاني ٿي جيئرن کي قدرت ملائي؛
اکيون چار ٿينديون دليون ٿا ملايون، چڙي ٿي رُنن کي محبت ملائي؛
چڱو هاڻ ٿا موڪلايون، ملياسين، ڪلياسين، وري شال قدرت ملائي!

هتي جي بہ پنهنجا پراوا اچن ٿا، سي هڪڙي جا ساٿي ۽ همراز آهن؛
گهري آشنائيءَ جا موقعا ٿو هرڪو، وفادار ياريءَ جا انداز آهن؛
وچولو، سرو، لاڙ، اتر، هميشہ سڀڪن ڀائرن جان همآواز آهن.

هي ميلا، حياتيءَ جا ميلا، محبت جا ميلا، سدائين سلامت هجن شل!
هنن آهہ سنڌڙيءَ جي تهذيب تاريخ زنده رهائي، سلامت هجن شل!
”نياز“ آهہ ميلن جو شائق، گهري ٿو سڀن جي ڀلائي، سلامت هجن شل!

گيت

ٿي دل چري

تون نہ آئين، ڏينھڙا ميلاپ جا آيا وري —
ٿي دل چري!
اڄ وري ساونڻ اچي ڪي رنگ لايا هت وري —
ٿي دل چري!

ڪونج گل آهن جوان، تن ڪي نہ ڪنهن جي ڪاڻ آ،
پٽ جو سندن پوراڻ آ؛
سير ساونڻ جي سريون ٿي ڪيئي، سرهاڻ آ،
ڏس، مست ٿيو مهراڻ آ:
منهنجي آسن اڄ نيارا ڳيچڙا ڳايا وري —
ٿي دل چري!

جي اچين گهر مون واهيءَ جي، تنهنجا لک ٿورا مڃان،
پر تو تان مان صدقي وڃان؛
سنڌ ساري، ڏس ڀڪي موليا، نہ تون مونين آڃان،
هيٺ آسرا منهنجا آڃان:
تو لوان پرديس ۾ ڪي پيچڙا پاپا وري —
ٿي دل چري!

ڪوڪ ڪوئل جي ٻڌي منڙو مُنجهي، جيئڙو جهُري،
تو ڪاڻ ٿو هينڙو هُري؛
ويل هن ويجها هجون، هيءَ دل دعائون ٿي گهُري،
ٿو سوز رڳ رڳ ۾ سُري:
ساوري ڪڪريءَ جا من تي ڇانورا ڇايا وري —
ٿي دل چري!

ڪانگ ڪنهن سانگائتي جي ورڻ جون وايون ڪري،
ٿي پل نہ ڪاجنهن ريءَ سري؛
اس "پردا" تي آ پوري، پاس ڏج هائي پري،
شڪ، ٿو وطن ساڄن وري:
مون پانڌڙا پائي، ٻڌي هٿ، پاڳ پرمايا وري —
ٿي دل چري!

محسن عباسي

بيت

جهڙن جيئن ڳنڍجان کهوٽ ڪي، پاڻيان تيئن ٻري،
مرتيون، ساعت هيڪڙي، نہ سهڻل رئي مري،
ماندي ٿي مري، ”محسن“ جي ماڻ لئہ.

ڏسان آءٌ وري، ٻڪا من ٻرين جا،
هيئا منهنجا هڏ ٿيا، وڃو ماس ڳري،
”محسن“ سان مري، نباهيندس نينهڙو.

هيڪاندا جي هوت سان، مرڻ تن محال،
ويچي ٽوڙي وقت جي، ڪانهي ڪا مجال،
ماڻيو جن وصال، سي ”محسن“ مرن ڪينڪي.

ماڻهو ٻيا مرن، مرڻ لاهي ميهڻو،
ڪي جيئن ٿورا ڏينهڙا، ڪي گهڻو ٿا جيئن،
آءٌ ڪٿل وڃان اڳ ۾، ٻوء تون، ”محسن“،
ٻر جي چنين اڳ ۾، تہ آهي هي وچن،
وهنجاري لڙڪن سان، ڏئي پلڪن جو ڪفن،
اکڙين منجهہ دفن، ڪنديس تنهنجي قرب کي.

پنجڻ جا پياض، پڙهندي رهان ڪٿل، پرين!
ٻنبڻين تنهنجين تي ڏيان، سجدو ساڻ نياز،
لڙڪن منجهہ نماز، ڪريان ادا عشق جي!

گيت

جلد ورائي جاني واڳ

جلد ورائي جاني واڳ، اوسيڙا ٿا آس وڃائن؛
روبرو منهنجا راڳ، مون کي پيا ٿا هاڻ رئاڙن.
ازل کان پنهنجا روح سيکايل،
هڪڙي سان ٿيا جڏهن مڱايل،
نند مان جاڳيا پنهنجا ڀاڳ:
هاڻ سهيليون چوڻ ستائن ...

ٻانڌي تنهنجا ٻئي ٻچايان،
والجهڻ ڪانگل روز اڏاڻان؛
جهاتيو ٻاٻو، چنچل چاڪ،
چِٽ مان هر هر ڳاٽ آيا ڪن ...

سائين، ڪنواري ڪيسين رهنديس،
ڪيسين طعنا ميهڻا سهنديس:
آءُ سهاڳڻ، تون ني سهاڳ،
آءُ تہ سندم ارمان اڏامن ...

لائون لہ جيسين مون سان لائين،
ڪوسو لڳيئي واءُ لہ، سائين!
ساڪر ٻئي من منهنجي جاڳ،
تيسين حياتيون مانءُ وفا ڪن! ...

ٻار اڏواڏ هلڪو ٿيندءِ،
ڪلها منهنجا ڪرم ايندءِ:
سورن جا ٻوءِ سمنڊ اجهاڳ،
چوڏس پل ٻيا ڇوليون مارن ...

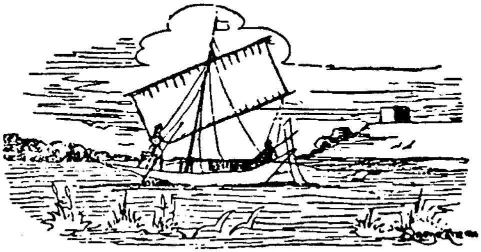

ذوالفقار راشدي

دوها

پنهنجيءَ جاءِ تي پاڻ ئي آهين سڀڪجهہ، اي انسان!
ڪنهن بہ ٻئي کان ٻاهر ڪونهي ڪوئي ٻيو ڀڳوان.

سوچ تہ سوچيون، کول تہ کوليون، ڳولهہ تہ ڳولهيون پاڻ،
پاڻ کان ٻاهر لولجهہ اجائي، پاڻ کي پڙهہ انجاڻ!

پنهنجي تنَ جو تاجي پٽو، تنهن ۾ من نُوراني،
باقي چئني پاسي ڦهليل هڪ اڻکٽ ويراني.

آهي جڳن جي جيوَن ۾ هي رلمل هڪڙو روح،
مان ئي صدين کان جيئرو آهيان، آدم ٿي يا نوح.

جيوَن کان اڳ، جيوَن کان پوءِ، سُڌ سماءُ نہ ڪائي،
سانت ازل ۾، سالت ابد ۾، سانت آهہ سچائي.

ويهي سوچ تہ ويٺو آهي تو ۾ مون ۾ سچ،
ٿانڊي مان ئي ٿيندو آهي هيڏو سارو مچ.

آهي حياتي نُور، انهيءَ جي چوڌاري اونداهي،
اڄ ٻي ڪو منصور نہ آهي، ۽ ناهي ڪا ڦاهي.

هائو، آءٌ مڃان ٿو، مون کي ناهي هڏ انڪار،
منهنجو مذهب آهہ محبّت، منهنجي پوڄا پيار.

جائي جم کان ڪوبہ سيائو ناهہ، نہ ڪو نادان،
دانائيءَ جي ڳولا ۾ آ، دلبر، سڀ جهان.

...

دل جو ديرو، دک جي سانجهي، وِرهہ کيو آ واهيرو،
اوندهہ ڪاري پوت جيان اندر ۾ آڏي ٿي آکيرو.

وقتي وقتي ڪم ٿي ويندو آهي سڌ سماءُ،
ورهين جا سڄ ورق ورائي، پڄهندو آ پڙلاءُ.

ڪڏهين ڪَنَ ۾ پَرلدا آهن اِسراري آواز،
جٺڪ پرانهين ڏيهه منجهان ڪي جل پرين جا ساز.

ڪڪرن ڪارونڀار ڪيا ۽ سج لهي ٿيو سالجهي،
ڪنهن ڏورانهين ڏيهه تي هليا ونجهه سنيالي مانجهي.

سچ ڏنو سقراط جو پيالو، پا منصور جي ڦاسي،
موت نه ياني مهٺو، ڍولڻ، اڪيچنپ جي اوپاسي.

ذهن ذري کي ڏنگ هڻن ٿا جُڳن جُڳن جا پُور،
هيڪل جندڙي، تنهن لئه آهن يانت يانت جا سور.

...

ڪيڏي پياري آهي عصر جي ويلي ڪنهن جي تات،
اندر جي اوپاڪ جيان ڪا چَپ تي چڙندڙ لات.

لنونداسين پيا لات، اسان جو پول نه ٿيندو ياڙو،
دل ۾ آهه سجايل ساندهه اِندر جو آڪاڙو.

جيءُ اسان جو جيٺرو آهي، ساهه نه ٿيندو ماندو،
جنهن کي سُتي آ سُر جي، هرگز ٻاڪ نه ويهندو واندو.

ساوڻ، سُرهي واءُ گهُلي، ۽ چنڊ ڪٿي چانڊوڪي،
ساهه ڪري ٿو سڌ: اچي شل مند وري ڪالهوڪي!

ٻل ٻل ڏينهن - ڏکين لئه ڏونگر، گهڙي گهڙي آ سال،
هام، پلا مان ڪنهن سان اوريان اندر جو احوال!

ڪِڙندو چنڊ ۽ ڦُٽندا غنچا، ٽِڙندا گل گلابي،
اِجهو اڪهائي آهه اسان جي، ڍُرڪيا نيڻ شرابي.

هُٻڪاري مون سوچ جي ڪيتي، دل جا باغ بهاريا،
چانڊوڪيءَ جا سندر سپنا منهنجي ٻيت جيٺاريا.

غزل

●

ڪَنڌريل گهڙيون، وڇڙيل ساٿ ــ سيني تي يادن جو بار،
ننڊ سجاڳي، دل سوداءُ ــ ذهن ٽُڪي تلوار جي ڌار.

تنهائيءَ ۾ تنهنجي ياد ــ ساوڻ رُت جو جُهڙ، برسات،
جهڙي واريءَ تي ڦُڙ هار ــ هوريان، هلڪي، ڌرتيءَ ٺار.

وينس جهڙا تنهنجا انگ، راڌا جهڙا جوان امنگ،
تنهنجي جواني جرڪيدار، سرسوَتيءَ جو روپ لڪار.

مُکڙو ماهيو ڪيرَ ڪٽورو، جنهن تي ٻُرڪيل سونو ٻُورو،
لالين تي ماڪيءَ جي لار، نيڻن ۾ رنگين خمار.

مخمل جهڙو نرم ڇُهاءُ، چندن جو ڀرپور هُٻڪاءُ،
تنهنجي بدن جو نازڪ بار ــ جهوليءَ منجهہ گان جو هار.

تنهنجيون منهنجيون ڪَنَ جون ڳالهيون، معصوم
جيان ٻوليون ٻاليون،
جن ۾ سُرڪي ڀريون پيار ــ ڀنڪي ۾ ڀريلي بار.

دل ۾ هُرن ٿا سي ٿي ڪيچ، جن ۾ تنهنجي پرت جا پيچ،
آءُ تہ ڳايون مينگهہ ملهار ــ موٽ، ڪلا ۾ آڻ بهارا

قمر شهباز

وابون

(١)

لوڪَ ڏئي ٻَرَ ڪانڌ لٿي،
ازلي منهنجي اچ ـــ الا!

هينئڙو گهائل هرئيءَ جيئن،
روح سڙيو ٿي رچ ـــ الا،
ازلي منهنجي اچ...

تون جي هيڪر هام هڻين،
ڀاپ ٻه ٽيندم ڀچ ـــ الا،
ازلي منهنجي اچ...

تو بِن، منڙا، موتيئڙا،
ساوڻ پاڻيان سَچ ـــ الا،
ازلي منهنجي اچ...

(٢)

وَس وَس منهنجي ويراني تي،
اچ تہ ڪٿي تون وس، او يارا!

ڪنهن لہ رلو، او ڪنهن لہ رلو،
آلسن جي انساني تي ـــ
اچ تہ ڪٿي تون وس، او يارا

ڪين سَري، تون آءُ وري،
مهر ڪري مستاني تي ـــ
اچ تہ ڪٿي تون وس، او يارا!

اکڙيون ٻرين، جڻ او ساجن،
ساک ڪري ميخاني تي —
اڄ ته ڪٿي تون وس، او يارا
رات ڍُٽي، هر ڪاله رُني،
هل پير لٺ ٻروالي تي —
اڄ ته ڪٿي تون وس، او يارا!

گيت

پريت جو پيري آهيان

وقت اُٿين، جيئن واريءَ تي
ڪنهن ٻاريءَ جي پيرن جا نشان؛
پريت اٿين، جيئن ٻوٽي تي
تتي ٻاسي کي پاڻيءَ جو گمان؛
جيوَن، جهڙو ساوڻ ۾
ڪو چنگ چُري ۽ ساهه سُري؛
موت اٿين، جيئن موتئي جي
ڪا شاخ ميري ۽ ساکَ ڪري:
مان وقت جو ويري ناهيان، پر
مان پريت جو پيري آهيان:
جيون ڏين، يا ڏيندين ڏکڙا،
مُرڪي وٺندس توکان، مٺڙا!

آزاد نظم

مشورو

منهنجو ساٿ نه ڏيئي سگهندين،
موٽي وڃ، تون موٽي وڃ!
منهنجي پريت پپيهي جهڙي،
منهنجو چاهه چڪوري جاڻي؛
منهنجون راهون اوکيون آهن،
منهنجو پنڌ پرانهون آهي؛
منهنجو جيون جوالا آهي،

جيهن جي ٿاڻن تي ٿي منهنجي پياسي من جي آس ٽِلي:
منهنجي من ۾ ڪائي سُوري
صدين ڪان سينگاريل آهي:
منهنجو ماڳ نه پڇ تون، منڙا!
منهنجي سيج، تون موني وچ:

آنسو

پلڪن تي آنسن جا موتي—
پيار جي ريکا،
جيون جوتي،
برهه ۾ جڻ برکا برسي،
جهومي ڪائي ٽاري،
جهلمل جهلڪي واري.

پلڪن تي آنسن جا موتي—
شعلي تي شبنم جا ٽيرا—
جڻ ڪا ليلان،
نير وهائي،
ساڻ پلائي پڇتائي،
ڪونئروءَ آڏو بيٺي آهي،
ڪنڌ جهڪائي،
هار جني، داتا ڦهلائي!

غزل

●

اڄ پيئي تنهنجي لڏ ويڳاڻا،
هاءِ، اسان جا ليڙ لماڻا!

وقت وقت جي ڳالهه آ، پيارا،
ريت لڳ جاڻن اڄ جا راڻا.

نظرن ڪي تو هيٺ جهڪايو،
تارن جا جڻ ڏيپ آجهاڻا.

ڀٽ نہ ساوڻ سوڦي ايندو،
وسري وينديءَ کھاءِ ڀراٽا.
تنهنجي ڳوڙا ۾، او ساجن،
گھائل منهنجا گيت آڏاٽا.

●

چانڊوڪيءَ کي چاهي ڏس،
سر تان سانگو لاهي ڏس.
منهنجي جهوليءَ ڏي نہ نهار،
منهنجي دل ۾ چاهي، ڏس.
ڏيول دل کان ڀاڪ نہ چاڙ،
ڪنهن جي دل کي ٿاهي ڏس.
مون سان ايڏو ڀيار، مينا!
ڪير ڪنهين جو ناهي، ڏس.
ٻادل، ٻرڪا بند نہ ڪر،
نيڻن ساڻ نباهي ڏس.

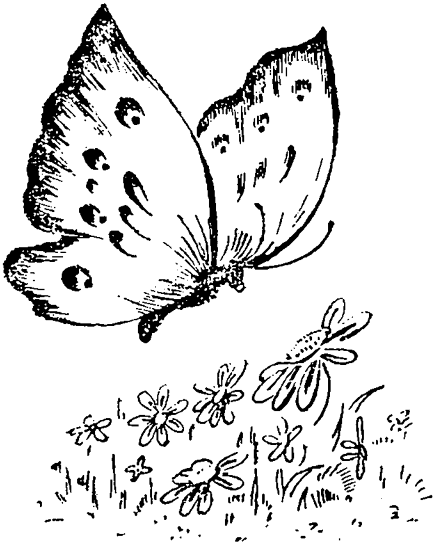

سروپچندر «شاد»

وايون

(۱)

سُوري سجايو پلي پلي، سچ اسين چونداسين!

سوري آهي سيج، اسين اينداسين هنس جانءِ هلي هلي:
سچ اسين چونداسين.
ڪهڙو ڊپ مرڻ جو؟ آيا موت سان آهيون گلي ملي:
سچ اسين چونداسين.
اسين ڪُڙي جا قائل آهيون، وِهه پينداسين کِلي کِلي:
سچ اسين چونداسين.
سونهن آهي سچ، باقي باطل، سار اِها آ اسان سلي:
سچ اسين چونداسين.
سونهن-نگريءَ ڏي پنڌ هلنداسين، ٿانداڻن تي ٿِلي ٿِلي:
سچ اسين چونداسين.
سِر ڏئي سرها ٿينداسين، پرَ، ڳائينداسين ڳلي ڳلي:
سچ اسين چونداسين.
جيوَن کي جرڪائينداسين، تارن وانگي جَلي جَلي:
سچ اسين چونداسين.

(۲)

ڪِلڪِين وانگي ڪِلنديون پِڄنديون، ڪِنوڻيون ڪيجَ وڄن —
الو ميان، ڦُڙ ڦُڙ مينهن وسن!
ترب ڪُنن جيان ڪارا ٻادل، ڪڙڪي ڪيهون ڪن —
الو ميان، ڦُڙ ڦُڙ مينهن وسن!
آتر هوائون، چوريَن وانگيان، چرڪيو چالَ هڻن —
الو ميان، ڦُڙ ڦُڙ مينهن وسن!
پلر پيو ۽ جُهمريون پايو، ماروئڙا مُرڪن —
الو ميان، ڦُڙ ڦُڙ مينهن وسن!

هاڻ جنين کي آڳ اندر ۾، سي ڪيئن سُک سمهن —
الو ميان، ڦُڙ ڦُڙ مينهن وسن!
ميٺا ميٺا سڏي، ويرڳڻ وانگي، هاڻ ۾ ويڙ وجهن —
الو ميان، ڦُڙ ڦُڙ مينهن وسن!
پرديسي پريَن کي ساريو، سرتيون، نيڻ ٽيمن —
او ميان، ڦُڙ ڦُڙ مينهن وسن!

(٣)

سُک سمهان ڪيئن، سرتيون ڙي، ساوڻ آيو سُور ڪٺي!
ڪهڙي منڊ ماڻ جي؟ مون وٽ ناهي منهنجو سيرَ ڏٺي؛
ساوڻ آيو سور ڪٺي.
ڪارا ڪڪر ٿا گرجن، منهنجي ڏيل ڏڪني ۽ آ ڏڪٺي:
ساوڻ آيو سور ڪٺي.
گهايل ڪنوٺين ڪيڙو من آهه، ياڻ برهه جا هٺي هٺي؛
ساوڻ آيو سور ڪٺي.
ڪاري رات ۽ وحشت، ساٿ — هاءِ الا، آءٌ هڪ جٺي:
ساوڻ آيو سور ڪٺي.
ڦُڙ ڦُڙ مينهن وسن ٿا ٿڌڙا، پل پل مون لئه موت بٺي:
ساوڻ آيو سور ڪٺي.

(٤)

ڪيئن سنڀالي ڪوئي، ماءُ، وڃي پئي موهن جي مُرلي!
رات جو پويون پهر، خموشي، جهيڻو جهيڻو واءُ —
وڃي پئي موهن جي مرلي...
من ۾ مچ، اکين ۾ آنسو، لڳ لڳ لنوَ لڳاءُ —
وڃي پئي موهن جي مرلي...
'رات نه اهڙي ايندي، راڌا!' چند چوي ٿو، 'آءُ' —
وڃي پئي موهن جي مرلي...
لوڪ ٽوڪ جي سڀ لڄ لاهي، راڌا آئي تلاءُ —
وڃي پئي موهن جي مرلي...
ذري ذري جي زينت ۾، ڙي، لالن جو ته لقاءُ —
وڃي پئي موهن جي مرلي...

وڃڻا وهم وجود جا وري، ڪنهن کي سُڌ سماءُ —
وڄي ٿي موهن جي مرلي...
ٻُ نڪو ذرتي ٿي ڀَڄجي، صرف آهي سوداءُ —
وڄي ٿي موهن جي مرلي...
ساري هستي ڀيني ڀامي نغمي جو درياءُ —
وڄي ٿي موهن جي مرلي...

گيت

رات اڄي سپنن ۾ سهڻا...

رات اڄي سپنن ۾ سُهڻا، پنهنجو پاڻ پَسائي ويا،
هاءِ، هينيون هرڪائي ويا:
تارن سان، لا، سينڌ سجائي،
پيشانيءَ تي چنڊ لڳائي،
لُڏندا آيا،
ڪُڏندا آيا،
ڦيريون پائي، گهُونگهٽ لاهي، اک سان اک ملائي ويا،
جلوا لک لُٽائي ويا:
رات اڄي سپنن ۾ سُهڻا...

جوالڙين جيان يادون سُرڪيون،
ساهه پريون سُرهاڻ جون سُرڪيون:
ڪيلي ڪيلي جو،
ڪلي مِلي جو،
ويران مندر جهڙي مَن ۾، نينهن جو ناد وڄائي ويا،
لَڳ لڳ لنوَ لڳائي ويا:
رات اڄي سپنن ۾ سُهڻا...

عشق بنا بي معني جيون،
عشق بنا آ ڇورو جوبن:
عشق عبادت،
عشق صداقت،
سؤ سؤ اهڙا راز ٻڌائي، پريت جي ريت سيکائي ويا،
دل ۾ دُود دکائي ويا:
رات اڄي سپنن ۾ سُهڻا...

اڄ منهنجي اڱڻ ايندا...

منهنجي اڱڻ اڄ، اديون، ايندا منهنجا ڍول سڄڻ:
منهنجو تـــن،
منهنجو مـــن،
لڳندو موتيءَ جيان مُرڪڻ!

ڳهڙي ڳهڙي ريشم جي ٻوتي، سر تان پيئي سِرڪي،
پيز بـــان چانديءَ جـــي جهانجهر، ٻوليو پيئي ٻولي:
ٻـــار ٻـــار،
اڄ چندن هار،
ڇـاتـيءَ تـــي آ لـڳـــو لُڏڻ:
منهنجي اڱڻ اڄ، اديون...

رات ڏٺم سپني ۾ ڪير جون نهرون ڪَلڪَل وهندي،
صبح ڏٺو مون پريل ڳهڙن سان ٻاڻيارين کي ايندي:
ڪارو ڪانءُ،
موچارو ڪانءُ،
ڏيـڍيءَ تـــي آ لـڳـــو لنوَڻ:
منهنجي اڱڻ اڄ، اديون...

ڇهڪ ٻڌائي کين اکين ۾ ويهاريندس، اديون!
کين سندن ئي نظرن سان آءٌ ليهاريندس، اديون!
سيڪجهه واري،
ٻـاڻ وساري،
وجهنديـس آءٌ ڇـيـــڄ، سڄڻ:
منهنجي اڱڻ اڄ، اديون، ايندا منهنجا ڍول سڄڻ.

"محسن" ڪَڪڙائي

نظم

معذرت

منهنجي ماحول ۾ انسان جي عزت ڪانهي،
منهنجي ماحول ۾ دولت کي ميڃن ٿا ماڻهو:
او سڄڻ، منهنجي رڳو توسان محبت ڪانهي،
گرچ ڪجهه ناهه، مگر مون کان گهرن ٿا ماڻهو.

ڇا چيئي، توکي ڀلائي مون ڇڏيو؟ آخر ڪيئن؟
مان ته خوابن ۾ به پوڄا ٿو ڪريان تنهنجي ئي:
غير کي پنهنجو بنائي مون ڇڏيو؟ آخر ڪيئن؟
شڪ نه ڪر، اڄ به تمنا ٿو رکان تنهنجي ئي.

ها، مگر وقت جي اهڙي ئي تقاضا آهي،
قابل ديد، اڪيچار شيون آهن، دوست!
تنهنجي ۽ منهنجي وچان وقت جو دريا آهي،
زندگيون غورطلب ڪوڙ پيون آهن، دوست!

ٿي سگهي ٿو ته غلط راهه ورتي ٿيان گمراهه،
ٿي سگهي ٿو ته ڏيان دادِ شجاعت ڪجهه ڪجهه،
ٿي سگهي ٿو ته سڄڻ تون به چئي ڏين 'وه واهه'،
ڏي اجازت ته ڪريان ديس جي خدمت ڪجهه ڪجهه.

'ڪالهه' جي 'اڄ' سان ڪري ڀيٽ، ڏس ڪائين چو ٿو؟
ڪيئن به هو، گذري ويا ڏينهن ۽ راتيون، منڙا!
منهنجي معصوم امنگن کي دٻائين چو ٿو؟
ضد نه ڪر، ياد نه ڪر، پيار جون باتيون، منڙا!

عشق لئه مون کي اجا ناهه اي "محسن" فرصت،
مون کي نادان سڏيو ٿا، ته مان نادان آهيان:
پيار کان مون کي مٿي آهه وطن جي خدمت،
منهنجا محبوب، مان هن وقت اوهان جو ناهيان!

قطعا

(١)

ڇڏيو ٻه فڪر بزرگن جي پارسائيءَ جو،
فقيهِ شهر جو ڪاٿي ڀرم کُلي نه پوي؛
معاشرو ته هميشه گناهه ڀالي ٿو،
ڇڏيو ٻه، شيخ جو ظلم و ستم کُلي نه پوي.

(٢)

مجال ناهه جو هڪ پل به ڪُشتهء ناحق،
حقيقتن جي بنا تي ڪري سگهي آواز؛
معاشري جو مقدّس نقيب زنده باد،
جو پنهنجي اصل ڪان آهي وڏيڪ ڪجهه ممتاز.

(٣)

خلوص ڪيش، حقيقت پرست انسانن،
قدم قدم تي غلاميءَ سان چوٽ کاڌي آهه؛
خطا معاف، تقدّس جي ٺيڪيدارن ٿي،
قدم قدم تي غلاميءَ ڏي موٽ کاڌي آهه.

(۴)

آدميت نثار ٿي ويئي،
عزتون، عظمتون ويون لُٽجي؛
شيطنيت جي گرفت ۾، افسوس،
ڪيتريون عصمتون ويون لُٽجي.

"وفا" ناٿنشاهي

قطعا

(١)

اوهان مخمور نظرن مان نهاريو،
اسان جي هٿ مان پيمانا ڪري پيا:
اوهان جي ضوفشان چهري تي ٻلجي،
فضا مان ڪوڙ پروانا ڪري پيا!

(٢)

محبتن جا ذخيرا، دلين جا سرمايا،
اوهان جي بزم ۾ آيو ڪٿي ڪو نذرانا:
حقيقتون ٻه اسان جون نٿو ٻڌي ڪوئي،
هزارين فيض وٺي ويا، ٻڌائي افسانا!

(٣)

او سجڻ، ايترو اداس نه ٿي،
ڪائنات اشڪبار ٿي ويندي؛
مون کي ايترو نه ويجهو اچ،
زندگي شرمسار ٿي ويندي.

(٤)

همتِ التجا رهي ناهي،
ضبط جو حوصلو به ڪونهي ڪو؛
عشق اونداهين ۾ ٻلجي پيو،
حسن جو موجهرو به ڪونهي ڪو.

(٥)

بيڪسيءَ جي سياهه راتين ۾،
روشنيءَ جي تلاش ڪريان ٿو؛
موت جي وادين ۾ سرگردان،
زندگيءَ جي تلاش ڪريان ٿو.

(٦)

محبّتن جي عبادت جو دور ختم ٿيو،
مسرّتن جي عبادت جو دور ختم ٿيو؛
وفا شعار، حقيقت پسند ختم ٿيا،
حقيقتن جي عبادت جو دور ختم ٿيو.

(٧)

شميمِ زلفِ پريشان تلاش ڪر ويهي،
حسين ترين شبستان تلاش ڪر ويهي؛
مريضِ وقت جي هر نبض جي تحرّڪ ۾،
علاجِ گردشِ دوران تلاش ڪر ويهي.

(٨)

اڃ ۾ هيئن چاڪ نہ هئي خلعتِ گل،
موسمِ گل ۾ وڌي وحشتِ گل؛
شوخ و گستاخ صبا جي هٿ سان،
پرسرِ عام لٽيي عصمتِ گل.

(٩)

بربريّت جو دور، ڇا چئجي!
هي مسرّت جو دور، ڇا چئجي!
خون انسانُ جو آهي سستو اڄ،
آدميّت جو دور، ڇا چئجي!

(١٠)

موج ڪر، عزّتن جا واپاري!
آدميّت رهي، رهي نہ رهي:
تون جوانيءَ جو خون چوسي وٺ،
پياس تنهنجي لهي، لهي نہ لهي.

(١١)

عجيب رنگ ۾ آئي بهار گلشن ۾،
ڏسان ٿو اهلِ چمن اشڪبار گلشن ۾:
حياتي قيس گذاري خوشيءَ سان صحرا ۾،
اسين رهون ٿا سدا سوگوار گلشن ۾!

(١٢)

اهلِ زر جا محل نهال نهال،
مفلسن جا مڪان اداس اداس؛
ڇو وڏن جو خوشين تي قبضو آهه،
ڇو رهن ٿا جوان اداس اداس!

غزل

●

حُسن جي بنده پروري آهي،
منهنجي دنيا ۾ روشني آهي.

خوش رهو، اي حَسين انسان!
زندگي تلخ ٿي وئي آهي.

منهنجي بربادين تي تو نه رُنو،
هونئن ته دنيا سڄي رُني آهي.

ڪو ته آهي چمن ۾ اڄ مُرڪيو،
دل جي مُکڙي ٽِڙي پئي آهي.

دل جي نادانين تي ڪِيل نه "وفا"،
دل جو ڇا آهه، دل ڇري آهي.

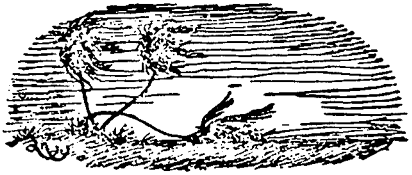

"آذر" ناٿنشاهي

نظم

اوڏڻ

او سانوري، سادي ۽ نماڻي اوڏڻ!
محنت ۽ مشقت جي ڪهاڻي، اوڏڻ!
آڻ آريا تهذيب جي وسريل تاريخ،
هر آريا عورت کان سياڻي اوڏڻ!

ڳچيءَ جا اِهي ٽونر، سڳين جون جهوڙيون،
ٻانهن ۾ پيل عاج جون ڀوريون چوڙيون-
سڀ ٺيڪ، اِهي ڏنگ هڻن ٿيون ڏاڍا،
جي نيرڙ تي آهن تو ڪڍيون ڏينيوڙيون.

ٻرپات ڦٽي آهه، ٻسو وَس آهي،
هر ڪنهن جي اجا جسم تي آرس آهي:
تون لنڊ مان جاڳي ٿي ڪرين ڪم گهر جو،
شاباش، اِها توکي وڏي جَس آهي!

ڌرتيءَ تي ڳهَڙيون صبح جون ڇايون آهن،
ڳڏهن تي رکيون تو ٻه ڪَچايون آهن:
هر حال ۾ مزدور پتيءَ سان ساٿي،
ڇا تنهنجون سچايون ۽ صفايون آهن!

سچ آهه ته ٽَڪ تنهنجي بدن ۾ آهي،
مِٽي به ڳڏيل تنهنجي لٽن ۾ آهي،
ليڪن تون وڏي پاڪ پِري آهين زال،
تعمير جو ڪم تنهنجي هٿن ۾ آهي!

هڪ پَست ۽ ڪهڙ قوم جي جائي، اوڏڻ!
ڪنهن ڪان تو هي تعليم پرائي، اوڏڻ!
ڏک سور ۾ ساٿيءَ سان نباهڻ هردم،
اي ڪاش، سيکي تو ڪان ڪو، مائي اوڏڻ!

رباعيون

(١)

معبود! سندءِ بندا هي باغي ناهن،
جو تُنهنجو ڪٿي غير کي همسر ناهن:
هر حال ۾ توحيد ليکن ٿا تُنهنجي،
حتّاڪ قلم کي ٻه زبانون آهن.

(٢)

انسان کي ذيشان ۽ ذيجاهه ڪريو،
نادانُ کي زياده تہ نہ گمراهه ڪريو:
انسان تہ الله کان واقف آهي،
انسان کي انسان کان آگاهه ڪريو!

(٣)

پامالِ غم انسان وڃي ٿو ٿيندو،
ويچارو پريشان وڃي ٿو ٿيندو:
ڪوت آهه، تہ گويا هو فرشتو آهي،
وَڌ آهه، تہ شيطان وڃي ٿو ٿيندو.

(٤)

هُو رشتهءِ تسبيح، اسين جڻ ڦندا،
هر عيب کان خود پاڪ، اسين ٿي گندا:
مسجد سان اُٿين شيخ اچي ٿو پاهر،
جڻ پاڻ خدا آهه، اسين سڀ بندا!

(٥)

تسليم، تہ قلاّش اسين ٿي آهيون،
آواره ۽ اوباش اسين ٿي آهيون،
ليڪن هي رهي ياد، مهذّب دنيا!
تهذيب جا نقّاش اسين ٿي آهيون.

(٦)

اي قسمتِ ناڪام، ذرا مُرڪڻ ڏي،
اي ڪثرتِ آلام، ذرا مُرڪڻ ڏي،
هر وقت لہ، ڪنهن وقت سَهي، پر مون کي،
اي گردشِ ايّام، ذَرا مُرڪڻ ڏي!

(٧)

اڄ بارشِ احڪامِ نظر ياد نہ آهه،
۽ ڪثرتِ انوارِ سحر ياد نہ آهه:
اي دوست! قسم تنهنجي اکين جو مون کي،
هڪ خواب ڏٺو هو مون، مگر ياد نہ آهه.

(٨)

گلزار ۾ گُل تشنهءِ خوشبو ڇا لڳ؟
محفل ۾ پريشان پَريرُو ڇا لڳ؟
ڪنهن ڇيڙيو، اي جانِ تبسّم! توکي،
هين نرگسي اکين ۾ هي آنسو ڇا لڳ؟

«راز» ناڻنشاهي

قطعا

(۱)

اسان جي فڪر مان سورج جي روشني نڪتي،
اوهان جون جهنُور اکيون تاب ٿي سهي نه سگهيون:
اسان جي سچ ۾ پليل جوان خيالن تي،
اوهان جي ظلم جون ڪاتيون مُڏيون وهي نه سگهيون.

(۲)

مان ظلم جي سيني ۾ ڪُپي پيو آهيان،
اونداهه جي ڇاتيءَ تي ٻري پيو آهيان:
ان لاءِ بغاوت جو ڏين ٿا الزام،
جو سچ جي حمايت ۾ اٿي پيو آهيان.

(۳)

خونريز، شرربيز آڃالن ۾ اچي،
تاريڪ اميدن کي وساري ڇڏيو:
جنهن هنڌ ڏسو آهه اندبرو جهونو،
ڪا تازه آتي شمعِ نو ٻاري ڇڏيو.

(۴)

ڇا چوان حالِ دردِ پنهاني،
وقت ڪوتاهه، قصو طولاني:
عيشِ دنيا ڪان دل نهي وبئي،
هي ڏسي رنگِ عالمِ فاني.

(۵)

آ دشوارتر سجدهٔ شوق ڪرڻو،
جبين چئي رهي آ ته مشڪل نه آهي:
لشيب و فرازِ الم ڇا بڌايان،
ڪو طوفان نه آهي، ڪو ساحل نه آهي.

گيت

ڀاهه ٻرهه جي ڀڙڪي

ساماٽا سپ سُور سويري، ساماٽا سپ سُور.

درد ڏنو دل ۾ ڏڙڪي ڏڙڪي،
ڀاهه ٻرهه جي ڀڙڪي ڀڙڪي:
جيوَن آهي مسلسل جهوري، ڀل ڀل آهي ڀُور...

جهيرون جيءَ کي ڏنيون تو ڏاڍيون،
ساهه برابر سپ سون سانديون:
تيل جي بدلي ٻري ڏيئي ۾، نيت نيڻن جو نُور...

ڀربت ڪندين تان پاڻهي ڀڄندئي،
لوڪ ريت جون خبرون ڀوندئي:
تارا ٽوڙي ڪندا اشارا، ڪهائي وجهندئي ڪهُور...

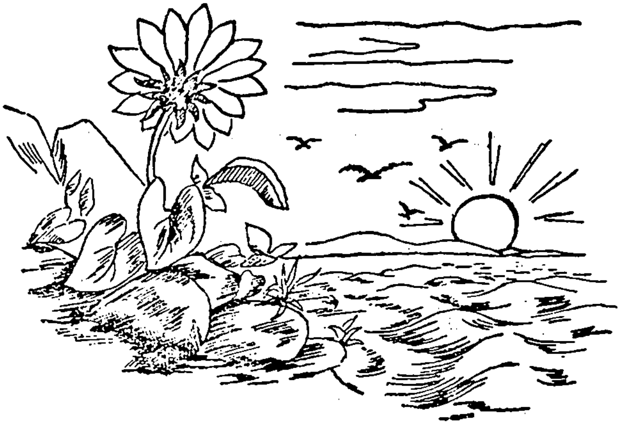

استاد بخاري

نظم

سوچيندڙ، سوچيو!

ٻانهو ربّ جو ڪهڙو ناهي، آدم جو پوتو؟ — او سائين، سوچيندڙ، سوچيو!
ڪافر مومن هڪڙيءَ شي جو، آهي ٻيو سڀ ڪو — او سائين، سوچيندڙ، سوچيو!
انسانن جو انسانن کان ڇو هيڏو ويڇو؟ — او سائين، ......
جهُوپڙين ۾ ٻار جهُرندڙ جهوپڙيون، بنگلن تي بنگلو! — او سائين، ......
لک لک ڊالر "بم" تي ضايع، "بابو هڪ پيسو!" — او سائين، ......
شاهد آهي هيروشيما، دنيا جي دل جو — او سائين، ......
هيڏي ڌرتي، هيڏا دريا، فاقا آهن ڇو؟ — او سائين، ......
ڪاٿون آئيون اهڙيون ڪاتيون، ڪوريون سڀ ڪنو! — او سائين، ......
'الفت-الفت' ڏيندو وتندس، در در تي هوڪو — او سائين، ......
انسان ۽ آزادي آهن، دامن ۽ چولو — او سائين، .. ...
ماڪون روئن، مُکڙيون مُرڪن، گلچين کي ڏو — او سائين، ......
ڏينهن ڏني جو ڪٿ نہ ڏنوسين، راتين جو ڀاڄو — او سائين، ......
ڪائي ڪائي ڪيتر ڪانون، ٻوڪي تي ڏوڪو؟ — او سائين، ......

قطعا

(١)

هو پريان، دور، شرمايل، 'خوشي' جنهن کي چون ٿا پيا،
ڪٿي شايد ڏٺي آ مون، مهاندا ڪجھ لڳن ٿا پيا؛
۽ باقي هي؟ هي منهنجا دوست پيارا 'درد' ۽ 'غم' آهن،
هي مون سان منهنجي سانپر کان وٺي ئي گڏ، رهن ٿا پيا.

(٢)

نہ سمجهايو اسان کي فلسفو، سائين، خوشيءَ غم جو،
کلڻ آيو تہ کلنداسين، روئڻ آيو تہ روئنداسين:
نہ ويچاريو حيات ۽ موت جي ڇيڙي مسئلن کي،
حياتي آ تہ جيئنداسين، جي موت آيو تہ مرنداسين.

(٣)

ستارن جي چمڪ جنهن جي جگر کي ڪانہ گرمائي،
اها پيڇ ڦري آسمان جي ڇت نہ آهيان مان؛

گلن جو رنگ ۽ بو جنهن جي نظر ۾ خون لئہ تڙپاني،
اها ڪنهن باغ ۾ ٻيلي سيرن جي پيت نہ آهيان مان.

(۴)

هزارن منزلن کان پوءِ ايندي منزلِ مقصد،
اسان جو ڪاروانِ شوق ڪاهيندو وڃي جيڏي؛
هزارين زندگيون گهرجن ٽيون هڪڙي هڪڙي منزل لئہ،
اسين هڪ زندگيءَ وارا مسافرڙا وڃون ڪيڏي!

رباعيون

(۱)

تقدير ۽ تدبير ملائي ڇڏجي،
اڄ خواب ۽ تعبير ملائي ڇڏجي؛
اڄ اڄ تہ محبت ۾ ڳاريون،
اڄ، کنڊ ۽ اڄ ڪير ملائي ڇڏجي.

(۲)

اڄ اڄ تہ غمن ساڻ خوشي پرچايون،
اڄ اڄ تہ بهاري ۽ خزان هڪ پانيون؛
اڄ ساري خدائيءَ تي وجهون ٿا پردو،
اڄ اڄ تہ ڪٿي پاڻ بہ پاڪر پايون.

(۳)

اميد جي شمعن کي جلايون وينا،
پروانا خيالن جا پچايون وينا؛
توڙي جو ڪري تيل ڇڏيون ٿا رت کي،
محفل تہ بهرحال سجايون وينا.

(۴)

طوفان آٿيو، ليٽ تہ چوليون ٽينديون،
موجون ٽيون اچن مست مگن ڏوڪينديون؛
ڪو خوف نہ ڪر، آهين سچن تون ساحل،
تنهنجائي چُمي پير ڏيون ٿي وينديون.

عبدالڪريم پلي

غزل

●

ڪلي ڪلي ڪي فسرده ۽ سوگوار ڏسو!
”چمن جو رنگ ڏسو، موسم بهار ڏسو!“

جيئڻ به زهر برابر ۽ خودڪشي به حرام-
حيات ڪئن نه بڻي آهه سر تي بار، ڏسو!

ڪٿين نظام ڦريا، ڪيترائي دور آيا،
بدلجي ڪو نه سگهيو پنهنجو حالِ زار، ڏسو!

زمين تي وجهه تسلي نه ٿي سگهي، يارو،
ڪري ٿو ڪهڙي عطا چند داغدار، ڏسو:

هزار ڀاڱ ڀلي سان ڀي، هماء هماء، نصيب،
ٿئي ٿي اصل ٿئي ختم ڪنهن جو پيار، ڏسو!

جهان ۾ ڪنهن کي ڀي حاصل قرار ناهي، مگر
”ڪريم“ جيان به ڪو ڏسجي ٿو بيقرار، ڏسو!

گيت

گيت غمن جا ڳايان

گيت غمن جا ڳايان، جيڏيون! گيت غمن جا ڳايان.

ڪنهن جي اچڻ جي آس لڳائي،
وات نهاري، ڪانگ اڏائي،
ويٺي لڙڪ وهايان، جيڏيون!— گيت غمن جا ڳايان.

هر هر نڪري آهَ اندر مان،
ڪونج ڪا وڇڙي، چڻ تہ ولر ڪان،
راهہ نہ ڪائي لڀان، جيڏيون! — گيت غمن جا ڳايان.

هرڪا پنهنجن سورن ماري،
ڪير ڏکن ۾ ڏئي دلداري،
ڪنهن کي سُورَ سڻايان، جيڏيون! — گيت غمن جا ڳايان.

درد سڄڻ جو لائي دل سان،
ڳوڙهو لڪائي لوڪ سڄي کان،
روئي لڙڪ لڪايان، جيڏيون! — گيت غمن جا ڳايان.

ڪافي

*

ڪهڙيءَ نہ وجهہ هيئن ڳهاريون، وي — واڳ وارڻ جي وار سنڀيري.
تنهنجي فراق ۾ ٿيون سڏڪيون سهڻا، ٿيئي خوشيون ڪاريون، وي،

ڏينهن ڏکن جا لڙندي گذرن، روئندي راتيون ساريون، وي —
واڳ ورڻ جي وار سنڀيري.

لڙڪ وهن ٿا ليئڻ مان نيت، نرمل ڪريو ناريون، وي،
تو کان سوا پيو ڪير ڏکن ۾، دلبر ڏئي دلداريون، وي —
واڳ ورڻ جي وار سنڀيري.

آئي بهاري، آيون ويلون وصل ورهائڻ واريون، وي،
تو بن ڪنهن سان ڪريان، پيارا، ڳالهيون پياريون پياريون، وي —
واڳ ورڻ جي وار سنڀيري.

پنهنجو پال پلائي، "ڪريم" جون محبَ سڀئي نيزاريون، وي،
آءٌ تہ هيڪر ٿي هيڪاندا ڳوندرُ ۽ غم ٿاريون، وي —
واڳ ورڻ جي وار سنڀيري.

ولي محمد "وفا"

غزل

●

هو رخِ پرنُور زلفن ۾ لڪائي ويا هليا،
زندگي منهنجي سراپا غم بنائي ويا هليا.

وقتِ رخصت هٿ ملائي، مُسڪرائي ويا هليا،
آءُ روئندو ئي رهيس، هو پٺ ورائي ويا هليا.

منهنجي خسته حال تي ڳوڙها وهائي ويا هليا،
دوست آيا، دوستيءَ جو حق نڀائي ويا هليا.

خنجرِ ابرو سان قاتل دل ويا بسمل ڪري،
آزمائڻ لاءِ آيا، آزمائي ويا هليا.

تا قيامت نام تن جو رهندو زنده، اي "وفا"،
موت تائين زندگيءَ سان جي نڀائي ويا هليا.

●

راهِ الفت ۾ هزارين ٿي ويا روشن چراغ،
ٿي ويا مدت پڄاڻا جابجا روشن چراغ.

جي ڪري دل ۾ وٺين چاهت سندا روشن چراغ،
خون دل جو مون ڏئي سي ئي رکيا روشن چراغ.

دل جي تاريڪيءَ ۾ آيو فرق هڪ تِر جو به ڪونه،
جيءَ ٿيو، محفل ۾ جي آهن سدا روشن چراغ.

ياد تنهنجيءَ جي سهاري پيا گذاريون ڏينهڙا،
ياد جا هوندا سڄڻ دل ۾ سدا روشن چراغ.

ڪيڪي هُو ساٿ مون ڪي هٿ ڏيئي پنهنجو سکيا،
ڪل ٿيا وقتِ سحر مڙئي ”وفا“ روشن چراغ.

●

سامهون ايندا سيڻ سي ئي، جيءَ ۾ جن جون جهوريون،
سُور سر تي سپ سهي، ڏونگر ڏکن جا ڏوريون.

سوز سازن ۾ سمايون، پِرت جو چنگ چوريون،
ساز پنهنجي تي ٻه پنهنجو ڀاڻ ئي سر کوريون.

سُور آهن سرس ۽ خوشين جون گهڙيون ٿوريون،
سور جيڪي ساڻ آڻن، سي خوشيون ئي کوريون.

هي سڄو سنسار سوداگر سُڃي ٿو، اي سڄڻ،
آ، محبت جا، پرين، موتي اکين ۾ توريون.

ڪيڪي تن جي اندر ۾ ڪو اُجالو آهي، ياءُ،
ڇا ٿيو جي صورتون مانهن جون آهن ڪوريون.

سالڪي سائِھ جا سپاجها، سونهن ۾ ٿيا سرس، پر
درد دليا دائمي دليون انهن جون پوريون.

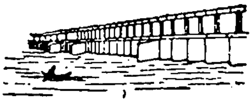

عبدالجبار "شام"

دوها

وِرهه وڇوڙو اوکو آهي، سوکو تنهنجو سنگ،
تنهنجي جوت جلي ٿي جيءَ ۾، تنهنجي آهه آمنگ.

نُور ڀريا ٻئي نيڻ اوهان جا، نُور ڀري پيشاني،
ڪهڙي ديس ڪان آيا آهيو، ناهه اوهان جو ثاني!

پريمَ پکيئڙا! تو لئه ٻڌيم، اکڙين ۾ آکيرو،
ساجنَ تو ۾ سونهن ڀري آ، منهنجو من آ ميرو.

پنهنجي جيءَ ۾ جهاتي پائي ڪونه ڏسي ٿو ڪير،
پاڻ ٿي ڪنهن جي هٿڙَ چورائي، پاڻ ڪٺي ٿو پير.

پل پل پل پل گهاتَ گهڙي ٿو، ناهي ٿو محلات،
ڪن ۾ اوچو گهات ڪري، ۽ ڪن ۾ ڪائي مات.

سچ جو سودو آهه اسان وٽ، سچ جي آهي وائي،
جيڪو سچ ڪي آڏو ايندو، تنهن سان آهه لڙائي.

ڏات ٻنا سڀ ڏوهه آ پيارا، ڏات ڪي آهي سلام،
پاروٿي مالي ما آهي، ڏات سواءِ ڪلام.

وائي

لات مٺي ما لات، الا او، جنهن مان سولهن جو ساهُ اچي.

چانڊوڪيءَ جي ڪير مان وهنجي، آئي آ سوغات...
هيرن موتين جهڙا سپرين، چانڊيءَ جهڙي رات...
سُونهن مان سُرڪيون جيڪو پريندو، سو ڪٿن ٿيندو مات...
ٻوليءَ ٻوليءَ ساهُ پيو آ، ڏات ڪري ٿي لات...

ڊاڪٽر "خادم" سدارنگاڻي

نظم

اڪيلو وڻ

اڪيلو، اڪيلو—
نہ سبزي نہ ٻوٽو،
نہ کُوهي نہ واهي،
نہ رستو نہ راهي:
اڪيلو آهي رڻ پٽ،
اُڀو ان ۾ هڪ وڻ،
اڇل ۽ اڀالو،
اڪيلو، اڪيلو!

ڪڏهن واءُ ورائي،
ڪڏهن سج تپائي،
ڪڏهن لوءِ ساڙي،
ڪڏهن پاٽ ماري،
نہ ڪو حال محرم،
نہ همراهہ همدم—
سنگ سڄڻ سهائي ٿو،
اڪيلو، اڪيلو!

اميدون ۽ ارمان،
ٿيا دل جا دل ۾:
سلامن پئي تہ ڪنهن سان؟
چيلاني پئي تہ ڪنهن سان؟
سمجهي ڪوئہ مون کي،
سندم ٻولي سمجهي:
اڪيلو جو آهيان،
اڪيلو، اڪيلو!

لڳي ٿو تہ جلدي
ڪڪر ڪاهي ايندا:
هوا تيز لڳندي،
۽ گجگوڙ ٿيندي:
ڇتو مينهن وسندو،
ڪڙا جام ڪرندا:
ڪنوڻ خوب ڪوندي،
وڏا ونگ وجهندي:
نسُون ست ڇڏيندو،
۽ پاڙون اُکليون:
جهري جسم پوندو،
جٽليي چار ٿيندو:
خموشي خموشي ۾
خاموش ٿيندس،
فراموش ٿيندس:
هي رڻ پٽ سڄو ئي،
ٿيي پڙپانگ پوندو:
چڙي ماٺ رهندي،
سناٽو، سناٽو!
— اڪيلو، اڪيلو!

موتي پرڪاش

ترائيل

ايئن سڄڻَ تنهنجون تي سيني ۾ سنڀارون آيون،
جئن آسر ويل ٽِيي اوپر ڪان اچي هيرَ سُڌير:
دل جي ويران چمن ۾ تي بهارون آيون،
ايئن سڄڻ تنهنجون تي سيني ۾ سنڀارون آيون.

جئن جهڙالي ۾ تي ڪونجن جون قطارون آيون،
ايئن سڄڻَ غمزده دل ۾ تي اچي تنهنجي آڪير:
ايئن سڄڻَ تنهنجون تي سيني ۾ سنڀارون آيون،
جئن آسر ويل ٽِيي اوپر ڪان اچي هيرَ سُڌير.

غزل

●

نگاهون، ادائون، اشارا نہ هوندا،
حياتيءَ جا مِٺا سهارا نہ هوندا.

اِهي لهرون، طوفان هوندا برابر،
مگر بحرِ غم جا ڪنارا نہ هوندا.

حياتي هٿوراڙيون هڻندي ۽ ڪِرندي،
اوهان جا جي مِٺا سهارا نہ هوندا.

اچو، رات چوڏس جي ۽ سرد راتيون،
گذاريون، جو همڙا سيارا نہ هوندا.

اِهو وڻ، اِها رات، ۽ سي سيارا،
جي هوندا تہ ڀاسي ۾ پيارا نہ هوندا.

چِلي ٿئو، ڪريو حالِ دل، غم گهٽايو،
جو دنيا ۾ "پرڪاش" پارا نہ هوندا.

●

جيڪا سُومل، جيڪو راڻو،
هرڪنهن کي ڳشتي ڳاراڻو.

هير وٽني جي، پَر دريا جي،
ساجن، ساوڻ، سنجها ٽاڻو!

سُومل کن نه رُنا ٻني موتي،
ماڻو، هاءِ، مهانڪو ماڻو!

راتِ رڳو ڏينو نه ٻريو هو،
چندر بدن پيي هو ڪوماڻو.

ڪاڪ جي ماڙي خالي ڪندر،
سومل راڙ، ٻـڙاڏو راڻو!

محمد علي "جوهر"

غزل

●

ھي خزان جي آھہ جھُوڻن جو اثر،
صبحدم پي ڪانءَ ٿي منھنجي سحر.

منھنجي بربادي جي لئہ ھن آسمان،
ھوُنئي باقي ڇڏي ناھي ڪسر.

ڪيئن ڪريان دانھون نہ مان، اي ھمنشين،
آشيان تي برق ٿي آ جلوه گر!

جنھن ڪيو برباد گلشن باغبان،
پاڻ پي خانہ بدوش آ، دربدر.

بي مزي بنجي وئي ساري حيات،
تنھنڪري بھتر، ٿئي جي مختصر.

ڇا، مان سمجھان، دل جي دولت جن لُٽي،
آسمان جي تن مٿان آھي نظر؟

ھيٺ لڳن ٿيون ھر قدم تي ٺوڪرون،
ڪئن ڪبو، "جوھر"، دراز آھي سفر.

”گل“ سلطان کوٽي

غزل

•

جڏهن جو زلف مشڪين ياد ان جو تابدار آيو،
سڄي ٿي رات سودا ۾ نہ اک کي ڪو قرار آيو.

ٻڌان ٿو خانہء دل ۾ سڪين آهي هميشہ هو،
نظر ڪي ڇو اچا ٻي جستجو ۾ اضطرار آيو.

نظر ۾ جي نہ آيو، تان نظر جو ٿي تصور آهي،
سندس قول و سخن تي مون کي ڪيٽي اعتبار آيو.

ڪِرن ھڪ ھڪ ٿي ٿا آنسو اکين مان هن ڪري، ڇوجو
انين فرقت جي ڏينهن جو ڪرڻ اک کي شمار آيو.

ويو سرخرو ٿي سيڪنهن جو، ڏسي قد راست سرور جو،
جڏهن بزمِ حسينان ۾ هو سروِ جوئبار آيو.

فروزان شمعِ رخ سان جي شبِ فرقت ڪري هيڪر،
چوان، مون باغ اجڙيل ۾ وري جشنِ بهار آيو.

شبِ تاريڪ ۾ ٿا ياد اچن زلف سيہ ان جا،
مہِ ڪامل ڏسي رخ ياد ان جو بار بار آيو.

دل و جان قيد ان جي زلفِ سلسل ۾ جڏهن ٿي ويا،
تنهن کان بعد سمجهيم جسمِ مضطر کي قرار آيو.

ڏسي لب لعل گلگون، چشم سنبل مست دلبر جا،
بنا ڪنهن جام و مئي جي چشم ۾ ڪيف و خمار آيو.

”مجذوب“ عمرڪوٽي

غزل

●

رهنما آهه جنون باديه پيمائيءَ جو،
حوصلو ڪونه فروزان آهي سودائيءَ جو.

مرڪبِ عشق تي اڄ آهه ٿيو پابرڪاب،
جلوهٔ حسن کي ٿيو عزم خودآرائيءَ جو.

عشق آشفته سريءَ کان آهي مجبورِ فغان،
ضبط ڪريه کان تهي دست تمنائيءَ جو.

خلوتِ حسن مان جلوت ٿو ڪري زهره جبين،
مرحبا جذبهء دل، ذوق پذيرائيءَ جو.

رزم آرائي سنده چشم فسونگر جي غضب،
خود تماشو ٿي پيو عزم، تماشائيءَ جو.

ماهوشِن، اڄ سکهو مقتل ڏي تون شمشير بکف،
سر بکف عزم جوان آه ٿيو شيدائيءَ جو.

دلِ مرده ۾ تمنائون وري ٿيون زنده،
آهه ”مجذوب“ هي اعجاز مسيحائيءَ جو.

«نشتر» ناٿنشاهي

غزل

●

تون راهِ عشق ۾ اچي وڪڙن ورن کي ڏس،
الفت جي ساهميءَ ۾ ٿي ڪانڊن ڪسن کي ڏس.

ڪهڙو ٿو امتياز رکين ذات پات جو،
اهلِ وفا ڏسي، تون ٻرن ۽ ٻلن کي ڏس.

ڪن ٿا نيڪر خريد، وڃائي وڃائي، دوست!
نوڪي نڪي، اي يار، تون ڪوتن ڪرن کي ڏس.

سينگار عاشقن جي ٻلي قتلگاهه کي،
گردش ۾ خنجر آئي تون ڪوڙن سڄن کي ڏس.

سيڪجهه ميار مون ڏي، نه هڪڙي آ هوت ڏي،
پنهنجي عطا کي ڏس تون، نه منهنجن ڪمن کي ڏس.

«نشتر» نه آڪ جي ماڪي محبت کي جانچي،
ڏڪ جا چٽا چپين ٿا، الفت زدن کي ڏس.

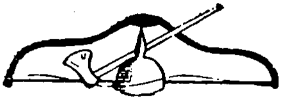

احمد خان «آصف»

غزل

●

محبت جون ڪهاڻيون، ياد رهنديون؛
ڪهاڻيون قرب هاڻيون، ياد رهنديون.

وصال و هجر تيا معيارِ الفت،
رُساما ۽ رهاڻيون ياد رهنديون.

اکين احوالِ دل اوريو اکين سان،
اهي لظرون نماڻيون ياد رهنديون.

ڇڏيا جن عشق ۾ سڀ شوق شاهي،
اهي راڻا ۽ راڻيون ياد رهنديون.

نراليون نينهن جون ڳالهيون، اي "آصف"،
ليون تنوڙي پراڻيون، ياد رهنديون.

قطعا

(١)

ماءُ هڪڙيءَ جا ڄڻيا، ڪو ٿيو شريف ۽ ڪو رذيل،
ڏس ته ساڳيءَ شاخ ۾ ڪو آهه گل، ڪو خار ٿيو؛
پرورش جو ٿو ٿئي "آصف" اثر، سيپ سَپ کي ڏس،
قطرهٔ بارش ڪو موتي، ۽ ڪو زهرِ مار ٿيو.

(٢)

نسل جو ڪو ڏوهه ناهي، اصل جو ڪهڙو قصور،
هرڪو پنهنجي پنهنجي فطرت کان رهي مجبور ٿو؛
خار ۽ گل هڪ ۾ ڪٿ، "آصف"، تجربو ڏس ڪري،
هُو ڏئي خوشبو ڪري خوش، هي چُڀي ڏئي سور ٿو.

(٣)

جنهن کي مستقبل جو ناهي فڪر ڪجهه،
ڪنهن ۾ ڪم جو ان جو ماضي، ان جو حال؛
ٻار ڏوراانديش ٿي دلو ۾ رهه،
فڪرِ فردا رکي ٿو ٿين روشن خيال.

(٤)

نه چڙ دامن ادب جو ڪنهن به صورت،
نه ڪنهن سان بحث ڪر ٻاگرو جوشي؛
نه جاهل کي ڏجان "آصف" ڪا ورندي،
"جوابِ جاهلان باشد خموشي."

وائي

حال وندبان رويون ٿي عمر، پنهنجي مارو ٿن سان:
مارو ٿن سان، سانگيڙن سان.

ڪين پشم، ٻت ٻڌيو ٻايان،
لال ڏکيان لويون ٿي عمر، پنهنجي مارو ٿن سان...

لُر لوڪ، ميٺي مريڙو،
ساڳ پٽيان سويون ٿي عمر، پنهنجي مارو ٿن سان...

چيڙ ريڙ، ڪرت هنداٺا،
ڏيرَ ڪريان ڏويون ٿي عمر، پنهنجي مارو ٿن سان...

چيڪاري چيلهه کي پياريان،
آب پري اويون ٿي عمر، پنهنجي مارو ٿن سان...

ڪرنگهه ڪني ۾ چاڙهي چنيندي،
لُڙڪي ڪري لويون ٿي عمر، پنهنجي مارو ٿن سان...

"آصف" آءٌ خوشيءَ سان ڪاوان،
ڏٿ ستديون ڏويون ٿي عمر، پنهنجي مارو ٿن سان...

احمدخان "اختر"

ڪافي

*

مان مانَ مانجهي، سڀنا محب موتي،
آهيان آءٌ آنهن جي، ڪري توڙي ڪوتي.

اندر اونَ اُن جي، اکيون آهن آليون،
سڄڻ سي سنڀاري، سيمَن ٿي سُنواليون،
پرين پرت پاليون، نه وچ هئي وڇوتي.

ڏکن ٿي ڏکوئي، ڏکيءَ ڏيل ڏاريو،
ونهيان ڪو ولهيءَ ڏي، وصل واءُ واريو،
مينا مُٺي مَ ماريو، جا محبت مروتي.

ڪريان ڪين نه ڪيهون، وڇوڙي واڍوڙيس،
وڳرن ويڳاڻي، وڃائن ٿي ويڙيس،
مامن ۾ ٿي مُيڙيس، مَرمَ ۾ ملوتي.

الاهي امن ساڻ "اختر" آڪارج،
پرين توکي پَرَتيس، ميڻي ڪم سَڪارج،
پَري پَت پُڄايان، پَرمَ جي پَروتي.

وائي

هاڻي هَٿَ هنيام، نه توبَ ٿيام، عمر وڃايم ويسلي.

پوئو پيش پريانِ جي، الا، آخر آهه پيام...
وِرهن ويڙهيم وَلين، الا، ڳوندر ڪس ڪيام...
ڪرم نوازي ڪا ڪَري، الا، مهر ڪرينِ مٿام...
"اختر" تي احسان ٿيو، الا، ڪلّي خانَ ڪنيام...

گيت

اڄ منهنجي اوتاري وي!

ساٿي! آسهن، سک لء اچي مون، ساھ ٿو توکي ساري وي!
ترب ڪري، ڪوجهيءَ ذي ڪامل، اڄ تون واڳون واري وي!

جان جڏي جهوريءَ ۾ جالب، تنهنجي جدائيءَ ڪيڙي وي،
اکيان ٿي آرام وڃائي، ننڊ نيڻن مان نيڙي وي،
او پرڏيهي، پيارا پريتم، اڄ منهنجي اوتاري وي!

عيد چون ٿا آئي آهي، ڪهڙيون عيدون منهنجون وي،
روز ٿي روئي رانجهن تو لئه، تڪيان راهون تنهنجون وي،
پيا ڀڪن سڀ پار ۽ پيڙا، منهنجو اندر اوساري وي!

ساوڻ آيو، سيئي سک ٿيا، وڇڙين وارا لايا وي،
نيڻ لماڻا "اختر" جا، جيئن بادل پرجي آيا وي،
ڪرم ڪري لهه ڪرَ ڪو هيارا! تنهنجي پٺس پناري وي!

دوها

وڳرئون وڇڙي ڪولج ۾ ڪائي، ڪڪو ڪونج ۾ ڪوھ،
صدما صدمن تي سڀ سهندي، روحن راتيون روھ.

الدر آچابل، ساھ سڪايل، تازي تنَ ۾ تات،
عشق الدر آڪاڙو آڌيو، لونءَ لونءَ لاٿين لات.

اڪڙين اوجاڳا ٿي آيا، سهم سلم سنسارَ،
پرت پراڻي پاڙڻ پئي، دوست دلي دلدارَ.

منَ ۾ محبت مولجهه مچائي، دل ۾ دردن دورَ،
هاءِ، حياتي هيلي هتنئان، هولَ هينئين هي هورَ.

ترب نه قلبي ڪنهن جو ڪنهن سان، ساٿي سيڪو سانئي،
وڇڙي ويٺڙا لنئون لائيندڙ، ڳاڙيان ڳوڙها ڳائي.

دور دلي دلدار دلارا، پرِي پرِي پيا پيارا،
سهمَ سقيمي سيئي سهائي، پاري پارڻ پارا.

لاھ نمانيءَ سات سهارو، جوش جلائي جيرا،
سات سنباهي سرهيم ساٿي، چاتيءَ چنڙم چيرا.

جانب جيءَ ۾ جوڙي جوڙيم، سور سندم سڀ ساٿي،
دردن دردي دور دمايا، "اختر" درد دوا ٿي.

سليم ڳاڙهوي

غزل

●

منهنجو ڏک ۽ سُور ڏِس، هي منهنجو اوسيڙو تہ ڏِس!
وڃڻ، پنهنجو پيل مون تي هي اوليڙو تہ ڏِس!

سيج جي آهرڻ جو نياپو تي ويو نروار، پر
ڪيترو ڏرتيءَ تي چانيل آهہ ڪوهيڙو تہ ڏس!

هو نکٽ پريات جو جرڪي ٿو ڏاڍيءَ جوت سان،
سون ورني، پنهنجي مُنهن تي لال موهيڙو تہ ڏس!

ڏس تہ سچ جي وات تي سُچ جو سُتل راڪاس آهہ،
تو رهي مانهوءَ جي من ۾ ڪُوڙ جو ڪيڙو تہ ڏس!

ڪٿڪ بدران پڪ ۽ ڏک جا ڍير مانهن ڪي مايا،
مرس سُورن جي ڳنديءَ جو پيو لهي ليڙو تہ ڏس!

●

تنهنجوئي تنهنجو زماني ۾ سڏائي آيس،
آس تنهنجيءَ ۾ سڄي عمر پُجائي آيس!

توڪي ني توڪي پڄاريم، لہ وِساريم ڪنهن پل،
نام تنهنجي ڪي چِتا چنبد لکائي آيس.

منهنجي زخمن جي سخاوت ڪي ذرا داد ڏجان،
تنهنجي مقتل ڪي ڪلستان بنائي آيس.

ڪاڻ حاصل ڪئي قارون ڪا دولت اهڙي،
ڇا ڪيم؟ دل ڏئي ۽ درد پرائي آيس.

منهنجا محبوب، مٿان مون ڪي ڏئين ڏورايا،
تنهنجي ڳولا ۾ جگر پنهنجو وڃائي آيس.

هن زماني ڪي ڏنم، پر نہ ڏنم ڪوبہ ڏياچ،
مان تہ چارڻ ٿي چِتا چنگ وڄائي آيس.

ياد تنهنجيءَ ۾ جواليءَ کي وساري، جاني،
عيش تي ميچ ڏني، آءٌ لٽائي آيس.
فيصلو هاڻ تہ آ رحم و ڪرم تنهنجي تي،
توکي دک درد سندو حال سڻائي آيس.
عشق جي داو تي سڌ ٿيو تہ آڻي آيو "سليم"،
سر ڏني سوڀ جو ميدان ملهائي آيس.

نظم

عبداللطيف عاليجناب

هڪ سمو هو، چوطرف سڪ جي وڇايل سيج هئي،
ذرّو ذرّو هن زمين جو خواب ۾ خاموش هو —
ڪيف آور مئي سان ڏوتل هئي سموري ڪائنات،
هر ستارو عرش تي مخمور هو، مدهوش هو؛
هير لوليون ٿي ڏنيون، سڀ سورما ننڊ ۾ هئا،
سنڌڙي ماتا وڌايو تاافق آغوش هو؛
سُرڪ سان سُڪڙيون ورهائينديون رهيون شوق ۽ شراب،
بلبلا بيسُڌ ٿيا ۽ باغبان بيهوش هو؛
شاهزادا عشق جا سر جا ڇڏي سالڳا آٿيا،
حسن جي ديويءَ کي ڀريل گل گلابي پوش هو؛
راز ۽ الفت جي ڳالهين ۾ هئا چنڊ ۽ چڪور،
هڪ کي منٿڙي التجا ۽ ٻئي کي ٿڌڙو جوش هو؛
جام گلڙن جا ڀريا، ساقي صنوبر ٿيا هئا،
شوق جي محفل متي، هر فرد ٿيو مينوش هو؛
ننڊ جي نازڪ پريءَ ڇيڙي محبّت جي ستار،
فرش تي هو سر، تصوّر عرش سان همدوش هو؛
رات جي رائيءَ پکيڙيا چار زلفن جا هزار،
وقت جي جاسوس پاتو ريشمي پاپوش هو:

اوچتو 'پٽ'! جي اُفق هڪڙو اُڀاريو آفتاب،
جنهن کي دنيا ٿي سڏي 'عبداللطيف، عاليجناب'!

”نديم“ انصاري

غزل

●

اڄ ها نہ ڪر گلستان ۾ بهاري،
ٿي ها پريشان نہ بلبل ويچاري.
ڪري ها عداوت نہ بلبل سان مالهي،
نہ بجلي نشيمن مٿان شعلہ باري.
چمن ۾ هئو جانِ بهار آيو جنهن مہ،
گل و ياسمن ڪئي سَري شرمساري.
خدايا، هينئر شرم توبھ جو رکجان،
اٿئي آ اتر ڪانہ گهڻا ڪاري ڪاري.
هو آيو تہ دل جي چمن ۾ ٽڙيا گل،
ويو هو تہ گويا رُسي وئي بهاري.
ويو قافلو ڇو ستارن جو رکجي؟
هلي شاهِ خوبان جي شايد سواري.
ٿئي رشڪِ مہ جلوه پيرا تہ شايد،
فلڪ تي ستارن آ محفل سنواري
فلڪ جا ستارا، شڪن بستري جي،
گواهہ آ تہ مون رات ٽڙپي گذاري.
سکيو صبر ساحلَ آ منهنجي وفا کان،
سکي مون وٽان موجَ آ بيقراري.
وري ڪير آيو هي بزمِ سخن ۾،
جو هر اهلِ دل تي ٿيو وجد طاري.
بُتن جو آ ڪعبي سان جهونو تعلق،
تڏهن هُنَ جي صورت مون دل ۾ آتاري.
”نديم“ آ غمن سان اٿين لئي نهي ويو،
جئين خار سان گل حياتي گذاري.

مولوي "ماعر" نوآبادي

قطعا

(١)

ساقيا! جلد کول ميخانو،
پرت جو کو پيار پيمانو؛
شمعِ الفت کي آڻ محفل ۾،
ته ڪري ان تي رقص پروانو.

(٢)

ساقيا! ميڪشن کي جام ڏيو،
جام هر صبح عام جام ڏيو؛
خويش و بيگانه کي پياريو خوب،
ميڪشيءَ جي صلاي عام ڏيو.

(٣)

ساقيا! آڻ بادهٔ گلگون،
تہ اسان جو ٿئي جنون افزون؛
جام ڏي جلد، جو تہ لاهي رهي
منهنجي هٿ ۾ عنانِ صبر و سڪون؛
مون کي لاهي خرد جي ڪانئي خبر،
منهنجي سر تي سوار آهي جنون؛
تشنگيءَ جي دفاع لڳ موکل،
مَي بانداز دجلہ و جَيحون؛
آءُ آهيان مريدِ ميخاني،
خوب ڄاڻان ٿو هيءَ حقيقت تون؛
ميڪشن تي اوهان جو آهي ڪرم،
تنهن "ماعر" آ شاکر و ممنون.

(٤)

اسين سڀ ميڪش و ميخوار آهيون،
اسين 'بنت‌العنب' جا يار آهيون:
چڱا آهيون خدا وٽ، پر الا چو،
نگاهِ محتسب ۾ خوار آهيون!

حسين بخش «خادم»

ڪافيون

*

ڪري قيد قابو وِرهه وڇو وڪوڙي،
چڙهيو جنگ تي شاهه ٿي سوار گهوڙي.

وٺي حسن جي فوج آيو آمالڪ، اچي جيڪو سامهون سو سورهيه جهلي ڏڪ:
مڃي مرد مانجهي، پڪا پير ڪوڙي.

ٽڪا تير تلوار ڀالا ۽ ڀڙچيون، ڪڙهن عشق جا روز ڪٺها ۽ ڪڙچيون:
ڀڃي ڏئي مرڻ کان نه منهن مرد موڙي.

ڪري ڪاڏ ڪنهن جي نه مهمان سازي، هتي برهه جي روڙ نٿين سر آ ٻازي:
ملائي ٿو ڪنهن کي، ۽ ڪنهن کي وڇوڙي.

جنهين نينهن لاتو، تنهن نرمل نڀايو، ڇنين ٻه تنهن "خادم" ڪي شهباز ڇايو:
حقيقت ٿي حاصل، ٻيائيءَ کي ٻوڙي.

*

ڪري دل آداسي، پيارا هليا ويا،
روئي ۽ رُئاڙي، ويچارا هليا ويا.

وجهي ڳل ڳراٽيون ٿي هر هر رلائون،
خبر ناهي ڇا ڪئون هيءَ ڇوري ڇڏيائون:
هنر ڪڏ جي ساٿي، سهارا هليا ويا...

ڪيئڙا آڏاسي هي پيرو ڇڏي ويا،
هتي جا نه هئا جن، لالڻ لڏي ويا:
جڏو جيءَ ڪري جيءَ جيارا هليا ويا...

هنن کي هيس آءُ ڏاڍي پياري،
انهن ويا ڇڏي، جوشن سمجهيائون ڌاري:
سڄڻ سونهن وارا، سولهارا هليا ويا...

حقيقت جي "خادم" صحيح سان ستايان،
هنن ڏي ۽ مون ڏي حرف ڪونہ پانيان:
ڏڪوٻل ڏڪوئي، ڏُکارا هليا ويا...

بيت

ويهه، وچ مَ منهنجا ٻرين، منهنجي ساعت ڪانہ سري،
رهہ رات "خادم" وٽ، ڪاملَ قرب ڪري،
متان متي وري، ٻوه وڃڻ جون وايون ڪجانءِ.

ويهه، وچ مَ منهنجا ٻرين، رهہ تہ ڪريون رهاڻ،
مون کي پنهنجي هٿ سان، ميٺا ملڪ آماڻ،
پورا ٿين پرياڻ، ٻوه وڃڻ جون وايون ڪجانءِ.

ويهه، وچ مَ منهنجا ٻرين، چوري وچ نہ ڇڏي،
مون کي متيءَ ۾ گڏي، ٻوه وڃڻ جون وايون ڪجانءِ.

ويهه، وچ مَ منهنجا ٻرين، تو ۾ منهنجو ساهہ،
پورو ٿئي پساهہ، ٻوه وڃڻ جون وايون ڪجانءِ.

ويهه، وچ مَ منهنجا ٻرين، منهنجي هينئڙي ڳچ ڳري،
تنهنجي سَري سکهي ٿي، منهنجي سڄڻ ڪين سَري،
مون کي ڪنڌيءَ ڪري، ٻوه وڃڻ جون وايون ڪجانءِ.

مولوي رحيم بخش "قمر"

ڪافيون

*

اکين کي وڻن ووڻ، ڄگريون ۽ ڄاريون،
وڻن گل نه غنچا، نه ٽالڪز جون ٽاريون.

وڻن ٿا پڻن تي سي پاڻا پلارا،
ڪيهو، ٻوهه، ٿوهر ۽ سر، ڪالهن سارا:
ڇنيون سرخ ڪرڙن ۾ ڀاتيون پياريون.

نه حلون تي هرڪون، نه شيرن جا شائق،
ڪنهيون، لنب، لوڻڪ، ڦريون، ساڳ فائق،
ٻڪا، ٻيرون، ڀسيون، ٻني ٻيٺ پاريون.

مگر، ساڳ چولڊڻ سنگهاريون هلن ٿيون،
پرڻ تڙ تي پاڻي ڀنواريون هلن ٿيون،
نه ڪنهن ڏي نهارن، سي لڄ ليھ واريون.

وطن تي ڪيا واه وسڪار خالق،
ڪيا غنچڙا ڳاهه گلزار خالق،
آئي ڪن ورلوڙا ٻٽن تي ڀنواريون.

ڦٽا غنچڙا، ٿي ٻرن ۾ بهاري،
زمين سبز پوشاڪ پاتي پياري،
پسند دل ۽ نيڻن کي پوڪون پياريون.

جڏهن سرنهه، ڄانبي ۾ گل ڦل ٿين ٿا،
تڏهن رس مکيون، پولر، پوپٽ پين ٿا،
ڏسي خوش ٿين ڪيت سائون ۽ ساريون.

ٿين ڪيترا خوش ڏسي جوت جوهر،
جوئر، ٻاجهري ۽ جا ڪنا رشڪ گوهر،
لٽن سنگ سهڻا، ڪٽي خوب ڪاريون.

اباڻن جيي تنَ ۾ رکي تات سون کي،
عمرَ اَڄ هرگز نہ سيوات سون کي،
رهون رس پريون روز نڪرن ۾ ناريون.

اسين تنهنجا ناهيون، رکو خيالَ ڪارين،
ڪٿي ڪيترو تون ڏيہائمن ڏتارين،
ڪٿي لڄ نيهنا نہ ڪنهن ڏي نهاريون.

نہ انسانيت جو ڪلو ڪهڻ عمرَ تون،
نہ لڄ ليهہ ٻئي ڪنهن سندي لُٽ عمرَ تون،
اسين جهنگ چيڙو ڪهڙي هيت نہ گهاريون.

خدايا، ٿئي جيڪڏهن رحم تنهنجو،
ميٿي ملڪ مارن ۾ ڪر موت منهنجو،
غُسل ۽ ڪفن ڏئي دفن ڪن ڏناريون.

پون ياد ڀاڀل "قمر" قرب وارا،
الهن لئہ وهايان ٿي نيڻن مان نارا،
نہ وسرن وطن ويڙهہ واريون ولهاريون.

*

ڏوني ڀر پيان، جڏڙي جيان،
اڇن عجيب اگڻ تي!

اڇن، وچايان اکڙيون، ليلن ساڻ ليان-
جڏڙي جيان، اڇن عجيب اگڻ تي!

دل جي رنگ محل ۾، جوڙي جاہ ڏيان-
جڏڙي جيان، اڇن عجيب اگڻ تي!

"قمر" درد فراق جا، ڏوراها نہ ڏيان-
جڏڙي جيان، اڇن عجيب اگڻ تي!

علي بخش "رضا"

ڪافيون

*

اٿم اميدون، اگهڙ شل ايندم ـــ ملنديس ماندي محبن کي!

هلي اسان وٽ آءُ عجيبا،
تنهنجي اچڻ تي عيدون ٿينديم...

عرض ڪنديس آءٌ، ٻالهون ٻڌنديس،
هوتن سان نـ حجت هلنديم...

واءُ وصل جو ڪڏهين ورندو،
اهي آسون دم مرندي رهنديم...

سٺي صدائون ليڪ "رضا" جون،
گولي ٻانهي سي در جو ڪندم...

*

لڳي عشق آتش، متو آهي مچ،
سڻي هيءَ صدا ٿو ڏري ساهه ڪچ.
ڪريان جان قربان ڪيچين جي ڪاڻ،
ٻنهل تات تنهنجي اٿم هريم ٻرج.
پياني ٻين ڪي، لـ توڪي ٻڳائي،
رکي رمز سائين، سندم روح رچ.
ايا ساهه سالڪو ڪرين ٻيو، سڙيا!
ٻڌر تي، ٻرين لڪ ٻيو ٻهه ۽ ٻچ.
ڏکن جو مَ ڪر ڪواي سالڪو، سريرَ،
وِرهه جي وندر ڪان نہ ورچي ورچ.

اٿي حق حقيقي حڪايت اها،
آهي مسرات عاشقن مرڪ مچ.

ڏِلايون ڳلهايون جي ڪَرَ ڪُوڙ ڪيم،
تڏهن يي نه مون کان تون وارث ورچ.

ڏنگايون جي جاني سچائي ڪيم،
ڏِکج ڏوهه ڏاتر ڪنيءَ جو ڪچ.

عمر سڀ اٿين ٿي اجائي ويم،
اٿم ڳالهه ان جو گهڻو هور هچ.

وٺي مون کي 'رعنا' جي مصرع اِها،
"برهه چير ڀاني آئي ڀار نچ."

"رضا" برهه وارن جي وٿ وات ڪا،
رکج ڀرت وارن جو ڀهه ڀور مچ.

*

دلئون دلبرَ دلاسو ڏي، ڏکيءَ کي دوستَ دل لائي،
سڄڻ سائين، سڄ هي سڌ ٿي ڀالهي توکي ڀاڏائي.
رسڻ جي ريت ڇڏ راڻا، لمائيءَ سان نه ڪر ماٺا،
ڪهج ڪانگلَ، ڇڏي فرقت، ڪرم ڪو هاڻ فرمائي.
وِرهه جي وندر کان تون ڪيم ورچج، اي ولهي، ڪڏهين،
هنيون هوتن جي حب ۾ رک، هميشه وات واجهائي.
وڇوڙي ڏس ڪيون ڪيڏيون نڌر جي جان سان جاڙون،
فنا ڪرات ۾ ڪيئڙو انهيءَ فرقت جي ڦوڙائي.
خدا ڪارڻ مڃو منهنجي منت، اي دلربا دلبر،
محبت ۾ مريضن کي نه ڇڏ محبوب مارائي.
ڪري آهون آپاهون هوت ڪارڻ هي هنيون، جيڏيون،
ويڳاڻي تنهن سوا آهي، ٿي لوڪون منهن کي ڦيرائي.
ڪري ناصح نصيحت ڪين ٿي مون کي اثر تنهنجي،
ولهيءَ جا سڀ وسيلا ويا هليا لالن سان لٿون لائي.
رهي ٿي آرزو هردم "رضا" جي دل اندر اهڙي،
ڳراٽي ڳل ڳچيءَ ڪريان، ڀرين ڪنهن ڀر ۾ ڀرچائي.

محمد خان "غني"

بيت

(١)

عمرَ اباڻي ٻار ڏي، مينهن ڪيون موڪون،
چڙن جون چوڪون، چڙڪن منهنجي چت ۾.

(٢)

عمرَ اباڻي ٻار ڏي، ٻلر ٻلتيو آهه،
آوَسر اباڻن تان لٿو، سرن ساري ساهه،
ڏکيءَ لاهي ڏاهه، تہ ٻسان ٻاڻر واريون.

(٣)

عمرَ اباڻي ٻار ڏي، مينهن جون ميدون،
آنهن ڪي عيدون، ۽ آءٌ اجا بند ۾.

(٤)

وسون ويڙهيچن ٿيون، ويڙن سهج سري،
مارو مارن مال اڃ، وريو وس چري،
جي ٻاڻرون ٻري ويا، سي آيا ڏيت ڏري،
ڏسي ٻنهنجي ڏيهه کي، ٻيڙن نيڻ نري،
آنهن اڃ وري، ڪاهڙ ڪوهيون ڪونيون.

(٥)

قابو ڪڙو قلب ۾، ڪو جو ڪڙيل آهه،
بدن هيتي بند ۾، سوڳهو هتي ساهه،
جيئن مچيءَ کي ڳاهه، تيئن مون من ملير ڏيو.

(٦)

عمرَ آپر آزيون، سُيون تو نہ سنديام،
"الفراق اشد من الموت"، ڳوڙها هيت ڳاڙيام،
ڪارون ڪيئي ڪيام، ڀر ڪُلف ڪتيا ڪينڪي.

(٧)

سڳر منجهان سڏ ٿيو، سو سڏ جيئن سُڻام،
لڙي لڙڪ ڳلن تي، ڀڏري ٻت ٻيام،
هُريو سيپ هنئين تي، هو جي هُت هُنام،
واليءَ اڳيان وينتيون، ڪيئي آت ڪيام،
"غني" ٻوءِ ٿيام، ٻاڙو ٻهنوارن سان.

حافظ محمد احسن چنا

قطعا

(۱)

جھان جو ذرو ذرو توکي ڏني تعليم ھيءَ ڏني ٿو،
تہ تون سيماب جي صورت سکون' نا آشنا ٿي وڃ؛
ھيءَ رکندي توکي خود بيني بہ کيسين محوِ آرائش،
خودي کي ڇڏ، اڙي غافل، تون تصويرِ فنا ٿي وڃ.

(۲)

ذرا چشمِ حقيقت کول، ھستي جو تماشو کر،
فنا جو رازدان ٿيئجي، بقا سان آشنا ٿي وڃ؛
جفاي دوست کي ڀي انتھاي لطف تون ڄاڻج،
محبت تنھنجو شيوو آ، تون پابندِ وفا ٿي وڃ.

(۳)

زندگي نعمت خدائي، آزمائش لئہ ملي،
زندگي ٿيئجي سجائي گھرجي ھرھڪ کي ڪرڻ؛
بزدلي ۽ ڪاھليءَ سان زندگي بيڪار ٿئي،
زندگيءَ کان ٿي ٿيڻ بيزار ناڪامي ڏسڻ.

(۴)

نعمتون انسان کي قدرت ڪيون آھن عطا،
جن جو ڳاڻيٽو نہ آھي، ۽ نہ ليکو يا شمار؛
ھرڪا نعمت بي بھا، ھرھڪ عطا احسن، امله،
ڪر نہ، اي انسان، ناشڪريءَ سان دامن داغدار.

(۵)

ٿوري مشکل ۾ پريشان ٿي پوين ٿو، اي بشر،
وات مان تنھنجي رڳو شکوو شڪايت ٿو ٻڌان؛
بزدلي ۽ ڪاھليءَ جو ھي ثبوت آھي وڏو،
ڇا نہ آ مشڪلڪشا تنھنجي نظر ۾، اي مسان!

(٦)

ڏک سک زماني جي ڪي نہ آھي سدا بقا،
ھوندو سدا نہ ڏک، نہ وري سک سدا رھي؛
ڏک بہ اچن وڃن ٿا، ۽ سک بہ اچن وڃن،
پر صبر شڪر کي نہ ڪڏھن بہ ڇڏڻ کپي.

”مشتاق“ سچاروي

غزل

●

درد تنهنجو آهي منهنجو ترجمان بنجي پيو،
تنهنجوئي تير ِ نظر دل جي زبان بنجي پيو.

ضبط ڪوشش سان ڪريان آه و فغان تي ڪيترو،
دل جو هر ذرڙو جڏهن شرح و بيان بنجي پيو.

زندگيءَ جو بحر موج ِ عشق و مستيءَ ۾ اچي،
آشنـاي درد و غم تـي، بيڪـران بنجي پيو.

برق، طوفان يا خزان ڪان ڪجهه شڪايت ناهي جو
بـاغ جـو دشمن جڏهن خـود باغبان بنجي پيو.

هاءِ قسمت، جو قفس ڪان پو بـه، اي اهل ِ چمن،
قيد پنهنجي لاءِ پنهنجو آشيان بنجي پيو.

بزم ِ قدرت ۾ اچـي ويـو آهـي ڪـيڏو انقلاب،
حضرت ِ انسان جـو انسان نـوش ِ جـان بنجي پيو.

ڪلمهءِ حق چئي ڏيو، ”مشتاق“، تختهءِ دار تي،
فـڪـر نـاهـي جـيڪڏهن بـار ِ گـران بنجي پيو.

ڪافي

*

قرب دے بدلے قهر ڪيتوئي — ڪيس ڪريندے قياس نه ٻيوئي!

ڍولڻ ڍول دے نال ڍڪين ها، عيبان والي دے عيب ڪين ها،
ميلي ڏيک تے منهڙا مٿيوئي...

روز چُڪي دے چاڪ چڪاوڻ، دردوندي دے درد ڏکاوڻ،
ريت اِها ڪتون سهڻا سکيوئي...

توڙے ڏتوئي ڪانڌ ڪنهائي، مُول نه موڙين ها پال پلائي،
چوهه وچون چا چالگ چنيوئي...

ٻـانـد ڳچي ڳل ٻـاتـو تيڪون، ٻهرين هٿين لڪ لاتو تيڪون،
منت نـه هڪڙي محب مڃيوئي...

دم پر مين ”مشتاق“ ٿي رهسان، تيڏے در تون مُول نه ويسان،
جو ڪجهه ٿيسي، سهسان سيوئي...

ڪمل ”پياسي“

گيت

صدقي، سنڌو ڏارا!

ٻنگڙا پائن، ريڙهيون پائن،
تنهنجون لهرون سوڪير آهن،
تون البيلي لاڙ لوڏهلي،
تنهنجا نخرا نيارا —

صدقي، سنڌو ڏارا!

ڏيري ڏيري اڳتي وڌندي،
هلندي ساهي ڪين پٽيندي،
تيز نہ آ رفتار جي تنهنجي،
تنهنجا الٽ نہ پارا —

صدقي، سنڌو ڏارا!

گيت گيت جي راڻي آهين،
جيوَن ارپين، سماڻي آهين،
وقت منڌن ۾ ڪين وراهين،
اونهارا چيا سيارا —

صدقي، سنڌو ڏارا!

تون هن جڳ جي جنني آهين،
تون مالڪ، تون مهربن آهين،
گهولگهت تي سُگڙين جو لاهين،
ٻهڪن گل ۽ ٻارا —

صدقي، سنڌو ڏارا!

چنڊ ڪيڙيو، ٿي آهہ چاندلي،
لهرن ڇيڙي آهہ راڳڻي:
امرت سان پَٽ پَٽري آيامپا،
تنهنجا ٻئي ڪنارا —

صدقي، سنڌو ڏارا!

ڪرڻن ڪيلي آنڪ-چولي،
ڀريت هڻن جي پالي پولي:
توڙ ڇا سمجهين، ٿون ڇا ڄائين،
تن جا غيب اشارا ـــ

صدقي، سنڌو ڌارا!

ورڪان وچڙي آهه سهاڳڻ،
گهوٽ ٻنا ڪين رهي آياڳڻ:
هلندي ليٽ ڪندي ساگر ڏي،
جتي سندس سڪوارا ـــ

صدقي، سنڌو ڌارا!

تارا جنهن سان ريڙهيون پائن،
ٻوڏ ۾ بادل ٻيڪل وڃائن،
نڪشتر ڳائن گيت خوشيءَ جا،
جهانجهه وڄن توتارا ـــ

صدقي، سنڌو ڌارا!

ساحل ساني صدري پاني،
هير ڇير ڪي نند ڪراني،
ٻڪي دريا جا ٻوڙي آيا،
موجي ڏسي نظارا ـــ

صدقي، سنڌو ڌارا!

منهنجا گيت جڙن

منهنجا جذبا ساز وڃائن،
جن سان آسون تال ملائن؛
دل جون مڙئي ڪڙڪيون ڪولي،
چاهت سان مي راس رچائن:
ڏڙڪن ٽٽي سنگيت ـــ

منهنجا جُڙن انهيءَ مان گيت.

رلڪ نئون مُڪڙين ڇوڙايو،
گلشن جڻ ڪو سانگ رچايو؛
گلن جذهن ورتي انگڙائي،
پوئنئر پنهنجي ڊوڙي آيو:
مليا اڄ جڻ ميت —
منهنجا جڙن انهيءَ مان گيت.

لهرون وِڦلي ڏيهه اُڇالڪ،
ڇند جهنڻ جو نئاهن سانگ؛
هر ڇند ڪئي ۽ لهر ڪٽي،
ڪيئن لهر وراڻي ابڏي لانگ!
واه انوکي ريت —
منهنجا جڙن انهيءَ مان گيت.

منهنجا سپنا، منهنجو جيوَن،
منهنجا آدما، دل جي ڌڙڪن،
خيالن تي جوين جي ڇاپا،
رنگ رتو آ منهنجو جيوَن:
جاڳي منهنجي پريت —
منهنجا جڙن انهيءَ مان گيت.

”سامَ“ جئسنگاڻي

نظم

انعام

اڄ ڪو هوا ڪي ناز آ — پرينءَ ڏِسِس پيغام ڪو؛
سنڌو سنڌس آواز آ — چنڊ تي اُڀاري نام ڪو.

چَپ تي سنڌس ڪو ساز آ، چُرپُر سنڌس ۾ راز آ؛
مان جي چوان، ’احوال ڏي‘، چوندي اڪر هوءَ خام ڪو.

ڇيڇون هڻي پوئن مٿان، تاريون ۾ ٿي ٽپڪا هڻي؛
نچندي اچي ناچوءَ جيان، پيتو اٿس پُر جام ڪو.

پَنڙن مان پٺي سُس پُس ڪري، سون ڪان وچي پڇندي پري،
ٿيي اوچتو ڪڏهين وري، هڪ جا نہ ٿَس آرام ڪو.

’ڪهُوڪوُو‘ ڪري ما ٿي ڪهُلي، ’هُوهُو‘ ڪري هلندي هلي،
سڪ سان ڪڏهن سُرپُر ڪري، هرگز نہ ٿس اڄ نام ڪو.

چي ’ڪَن اندر ڏينديس چٺي، سا بات، جا پرينءَ ڪئي‘؛
جي ڪَن ڏيان، ’ڪُوڪُو‘ ڪري، ٻاڙي نہ پر انجام ڪو.

مون کي ڏِسي، سِڪ جِٺ گهٽي، ڪسڪي وچي جهلڪو هڻي؛
آئي نياپو جو کڻي، هوءَ ٿي گهُري انعام ڪو.

ٿا روح ۽ دل ڪي اڳر، نت ناز قاصد جا وٺن،
جو ڪجهہ بہ هو، ’هُو‘ ويو کڻي، انعام ڇا ڏئي ”سام“ ڪو!

پيغام

پيغام ڪو نئون مان مٺي يار کي لکان،
سِڪ مارَ سان لکان، مانِ سچو حالِ دل ڏيان:
هرجا اکر پيار جا ساڳيا سُٺيا اٿم،
پولي نئين ڪا، دل چوي، ايجاد مان ڪريان:

نرگس سان ڀيٽ چشم جي، ڪو جام سان ڪري،
ڪو صاد يا غزال ۽ بادام دام سان؛
دليا ۾ پر نہ قابلِ تشبيهہ چيز آهي،
آئينو ذاتِ حق جو مان چشمِ صنم چوان.

ابرو سندس هلال، ڪـو محراب جڻ چوي،
خم تن جـي ۾ ڏسان ٿـو سڄي ڪائنات مان؛
پيشاني چاندي، لوح، قمر، زهره ڪي چون،
توريت جي پنيءَ ڪان ٿو سا پاڪ مان ڏسان.

منهن سج چوي، ڪو مثلِ چمن يا اِرم چوي،
مان آهه ۾ پنهنجو صاف سڄو پاڻ ٿو پسان؛
مژگان جي تير، تيغ سان هرڪو ڪري ٿو پيٽ،
مان تن ڪي چونہ خود درِ رحمت ڪري چوان.

زلفن ڪي دام، نانگ يا زنجير ڪو چوي،
پاڇا اِلاهي مهر جا سمجهان آهـي ٿو مان؛
ڏندن، چپن، ڳچيءَ ڪي ڀلا "سام" ڇا چوي؟
هر ذرو جسمِ پاڪ جـو نُورِ خدا چوان!

ڪافي

*

ماهي ميڏے گهر جو آيا، ديرا چمايا،
ميٽ ڳئے انديشے دل من دے سارے.

هـے موجود مـن وچ حياتي دا سامان،
بادل برهـ دا هٽايا، سڪڙا وڪايا،
نہ دل وچ هے باقي رهيا ڪوئي ارمان،
تنہے چاهہ دے دل وچ چمڪارے.

ڪيڙيا چاهہ والا جـو مهتاب مـن وچ،
عجب آسمان هے سجايا، واه رنگ لايا،
بٹيا روح روشن، جڳي آس تن وچ،
نت تِمڪندن نازان دے ستارے.

هٹے سانون مَن اپنے دے وچ هے مندر،
فردوس اپڙا بٹايا، پريتم جو پايا،
سمائي هـے مسجد ڪليسا دل اندر،
جهُونے ڏوجهے سب لڳندِن اوتارے.

هے دل وچ سڄڻ دي جو صورت سمائي،
ڍونيڍڻ تے ڳولڻ اجايا، اٿے "سام"، آيا
تُري آئـي ساري هـے من وچ خدائي،
دلبر اساڏے دل دے دُوارے.

مبوو خان "موج"

ڪافي

*

ڀنڀور ڀَنءِ نه ڀرينديس، نه دل ۾ خواهشون ڪوڙيون،
لکن تي لَڄَ پريون لوئيءَ جون سونهن لال لانگوٽيون.

عمرَ عمدا وڳا انگ تي، اسان لاءِ عيب ٿيو ايندي،
پُراڻو شوق سان ڀريون، امين آبڙيل ڪي ڏئي اوٽيون.

نه چندن هار ٿي چاهيان، نه هيرا لعل هيرڪائن،
قبوليندس نه ڪڏهن هي رتيون جي ڳالهيون تو ٽيون.

ڀون ڀڌري ڀٽن ڀريو، ڀَڪن ڀيرُن تي ڀنواريون،
ڀري ڀرڀور ڀشِين جو، ڪنڍي سي ماتيون موٽيون.

نه ڏٽ ڏونرن ڀُسيءَ سان هي سنڌ ڀڪوان ڀاڙينديس،
رمي ٿي روح ڪي راحت، سدا ڪاڏي رُڪيون روٽيون.

ڄٽيون ليکون ڄنڊن ۾، منهنجي سَٽ جي ساک سٽ سَرٽين،
ڏٺاري وار ساهيڙيون، سنواريندي ۾ چڳون چوٽيون.

ڪيوَن ڪاهڙ طرف ڪنوٽيون، آنو آهي ابائن ڏي،
وسيءَ وڄڙين وسون ڪئي، ٽيون ڀلر ڀاٽيءَ جون پالوٽيون.

رعايت راج رعيت جي ڪري ڪيڏ بند مان بندي،
روا راجا ڪي رعيت سان نه ٽيون ڪڏهين ڦِڪون ڦوٽيون.

نيائيون ننگ راڄن جا، تَڪڻ ننگانيت ناهي،
سي ڪَرَ تنهنجون ڏيون نهرون، نمائيون ڏهتيون ڀوٽيون.

نه سونهن، سومرا، شاهن ڪي هرگز هيئن ڪرڻ هاڃا،
'دلڻو' ڪٿ، جنهن ڪسي ڪهوٽن ڪان ڪهوٽيٽيون ڪهُٽي ڪهوٽيون.

وساري ڪانه ويهنديس هيت، وطن وڻ ويڙهه ويڙ هيڇا،
وڃي ڀنهنجي وڳر ۾ 'موج' سان ڀنديس لسيءَ لوٽيون.

قطعا

(١)

آهي ماحول اڄ دنيا جو اهڙو،
ستمگر جو ستم ڪنجي دليري؛
زمانو آهه ظالم جو معاون،
لٽيون ڀولو جهلي، ڪاني ڪهيري.

(٢)

ڇڱو ڪو ڪونه ٿو ڪنهن کي به ڄاڻي،
آهي هرهڪ جي دل ۾ ڪان ٿڏيري؛
چون علماءَ علمائن کي ڪافر،
چون جاهل به جاهل کي جبيري.

(٣)

نه وڻ جي ٻور ۽ ماڻهوءَ جي من جي،
ڪنهن کي ڪا خبر آهي، چون ٿا؛
مگر وڻ ڇيڙيو، ڪَلَ پنجي ويندي،
نه منجهه ماڻهوءَ جو ڇيڙڻي ۾ لهن ٿا.

(٤)

ڪينا ڪوجها، مگر تنهنجي ٻناري،
ڳليءَ جو ٻيءَ ڀلا ڳوليِن ڳهلا؛
مَندا ميرا، تڏهن ۾ تنهنجي در جا،
ته پڻ لاڪي جا، توڙي اوڏ آڳلا.

قيوم ”طراز“

غزل

●

ترس ڪجهه تون، اي غمِ جانان ذرا،
مينجي بس منهنجو غمِ دوران ذرا.

بزم تنهنجي مان سجائيندس اچي، اڄ اسان وٽ آهه پيو مهمان ذرا.
زندگي ڪهڙي طرف آ گامزن؟ ڪاش، هي رڪجي وڃي طوفان ذرا!
خواهه مخواهه مون چوٽ ڪاڏي بيخبر، سهو ٿي آهي فقط مون کان ذرا.
آه زاريءَ مان ڪٿي مشڪل ڪڍهن؟ ڏس تقاضا وقت جي نادان ذرا.
تو ورائي ساهون شيطان ڏنو، مون ڪهريو ٿي ڪو ڏسان انسان ذرا.
مان نٿو توکي سڃاڻان، اي ”طراز“، واٽ وٺ پنهنجي، نه هل مون سان ذرا.

گيت

ساٿي ڏُور آڏاٽا!

پنهنجي، پيڙي جا جي ساٿي، ڏُور آڏاٽا،
تن بن پنهنجا تنهائيءَ ۾ من وڳاڻا!

جن ڪي ساري هنجون هاريان، سڪ تهاڪي،
مون ڪي مارِن، ڏک ٿا ڳارِن، ياد پيا جي،
تن ڪي ڳولي ٿڪجي پيڙا نيڻ نماڻا...

غم جو ڪنهن کي حال ٻڌائي، سُور سڻائي،
ڪيئن اڪيلو من ڳهيلو وقت گذاري:
جوڙي آيا، توڙي هليا سنگ پراڻا...

ياد ڪجو، جي ياد اچان مان، ڳيچ جي ڳاٽا،
ٻٽ جون ڳنڍيون، ريشم ويڙها، لينهن جا ناتا،
سک جون گهڙيون، گڏ جي گذريا وقت آياڻا...

تاج بلوچ

غزل

●

هُو ڪِليو، مان ٻي ڪِلي، روئي پيس،
طرز دلبر جي ڏسي، روئي پيس.

هاءِ هيءَ چالبوڪي ۽ دورِ فراق،
دل ۾ تاريڪي پَسي، روئي پيس.

بي ثباتي باغِ عالم جي ڏسي،
ڪا جڏهن مُکڙي ٽِڙي، روئي پيس.

خونِ بلبل جو سبب ٿينديون ڪَليون،
عالمِ شبنم ڏسي، روئي پيس.

صبر جو دامن گهڻو سوگهو جهليم،
شمعِ گريان کي ڏسي، روئي پيس.

فرش تي بارِ گران منهنجو وجود،
هاءِ تنهنجي بيرخي، روئي پيس.

ڪنهن ستايل آهه شايد دانهن ڪئي،
دل کي جو آئي ڇِڪي، روئي پيس.

ياد ڪوئي ٿو پوي جانِ بهار،
ڪوڪ ڪوئل جي ٻڌي، روئي پيس.

ابرِ باران ۾ هيو هُو چشم تر،
”تاج“ کي روئندو ڏسي، روئي پيس.

●

جو منهنجي تخيل ۾ پنهان ٿيو،
برنگِ غزل سو نمايان ٿيو.

جڏهن جلوه‌گر رُوي تابان ٿيو، تڏهن شهرِ دل ۾ چراغان ٿيو.
هُتي غنچهٔ گل پريشان ٿيو، هيتي مست چاڪِ گريبان ٿيو.
ڪندو ڪين جلوه نمائي قمر، فروزان اگر داغِ هجران ٿيو.

ٻڪيڙي ڇڏيا زلف ڪنهن دوش تي،   نظامِ دوعالم پريشان ٿيو.
صراحي ۽ ساغر ٿـي سجدا ڏنا،   جڏهن ذڪرِ چشمِ غزالان ٿيو.
ڇڏي ڏيو، ڪري "تاج" يل عاشقي،   اجايو نه پارو پريشان ٿيو.

●

دل ڪان محروم نوجواني آهه،
دل سواءِ خاڪ زندگاني آهه.

سوني جاني تو آه جو مفهوم،   دردجي جنهن جي دل ۾ ڪاني آهه.
تنهنجو نعم البدل ڪٿي ڳوليان؟   يارَ تنهنجو به ڪوئي ثاني آهه!
جڳ سمورو ٿيو تماشائي،   ظلم يارن جي بدگماني آهه.
ساهه سان تنهنجي غم کي سانديان ٿو،   هيءَ به هڪ تنهنجي مهرباني آهه.
منهنجي آهي آها دلِ ناشاد،   جت سدا غم جي شادماني آهه.
ڪاڪ جو محل شل نه ٿئي تعمير،   جڳ اڳي سحورِ لوهه خواني آهه.

●

جي محبت جو آسرو نه هجي،
منهنجي دنيا ۾ سوجهرو نه هجي!

مست اکڙين ۾ ميڪشي جو پيار-   آهه ڪو، جنهن ڇُڪو چکيو نه هجي؟
هيت وفا جي آهوئي هام هٿي،   جنون کي دنيا سان واسطو نه هجي.
تنهنجي محفل ۾ ناله و فرياد!   دل ڪان مجبور ڪو ٿيو نه هجي.
درد کان جلد ۾ نجات ملي؟   تنهنجي آمد جو معجزو نه هجي!
زندگي هوند سور پنجي هئي،   تنهنجي غم سان جي واسطو نه هجي.
عشق دنيا ۾ ٿي وڃي رسوا،   حسن مجبور ايترو نه هجي.
دادِ غم آسمان ڪان طالبين ٿو؟   "تاج"، تنهنجو متو ڦريو نه هجي!

●

تنهائي ۽ رنگين منظر،
دل ۾ چين ٿا غم جا نشتر.

هيءَ رسوائي ۽ ديوانپ،   عشق جو بدلو، حسن جو مظهر.
ڳهنڊڙيا ڪاڪل، ڪُنڊڙيون اکڙيون،   سڀ ڪان سهڻو منهنجو دلبر.
هاڻ ڳرو ٿيو، نيڻ ٻرن ٿا،   ڪاٿي آهين، منهنجا سپهرا!
مظلومن جي آه جو تاثر،   اهلِ دل ٿا ڄاڻن بهتر.
تنهنجي ٿي بدنامي ماري،   ورنه ڏسين هت پريا محشر.
اهلِ سخن ايئن فرمائن ٿا،   "تاج" ٻڪيڙيا موتي گوهر.

شعبان "بخت"

نظم

سڪ ۽ سونهن

اي جانِ محبت، جانِ وفا، هن وقت تہ جلوهٔ طور آهيان،
مان آهيان سراپا حسنِ نظر، الله جو جنسي نُور آهيان؛
جلون کان جهڳڪن ٿا شمس و قمر، اُڀري ٿي مون کان شامن جي سحر،
مون ڏاران جنت آهہ ٻُسي، مان حور نہ، رشڪِ حور آهيان.

هن وقت تہ منهنجي رڳ رڳ ۾، جوڀن جو رت گردش ٿو ڪري،
جوڀن جو رت تازو تازو، جذبن ۾ گرمائش ٿو ڀري؛
هن رنگ ۽ بُو جي رونق مان، قدرت جو هڪ شهڪار آهيان،
منهنجي بدمست جوانيءَ کان، هر روڳ جو رولو آهي ڀري.

هن وقت تہ منهنجي پيشاني، تارن کي ٿي ٽِڪايو ڇڏي،
منهنجي اڻ ڀيتل مست نظر، هر جام کي ٿي تڙپايو ڇڏي؛
منهنجن لسڙن رخسارن تان، نازڪ نظرون ترڪيو ٿيون وڃن،
منهنجو غنچن کان پيارو دهن، بلبل کي ٿو ڇهڪايو ڇڏي.

هن وقت تہ آهيان چست بدن، ڪنهن ڪوهہ جي هرڻيءَ جيان چالي،
وحشت جي نتيجي کان غافل، هڪ ڳوناٺي، ڀولي ڀالي؛
سينو تاڻيل، ڄڻ صوف رتل، ۽ چيلهہ سنهي، ٿئي شينهن شڪي،
ڄڻ مرمر جي آهيان پتلي، هٿ مان ٿي ڳوڙيل بالڪل هاڪي.

هن وقت، پرينءَ جيڏو ٻہ گهرين، ٿورو آهي، ٿورو آهي،
جي سڪ جي شدت کان پنهنجو، سِر ڏين لاهي، ٿورو آهي؛
معبود ٿيڻ جوڳي آهيان، مسجود ٿيڻ جوڳي آهيان،
هن دور ۾ تنهنجي دل مون کي جيڏو چاهي، ٿورو آهي.

ٻر منهنجو جڏهن رت سرد ٿئي، ۽ ٻت منهنجو بيرنگ ٿئي،
منهن موڙي وڃي سون کان جوڀن، ۽ جوت سڄي بيڍنگ ٿئي،
هن سن سوهيندڙ چلڪندڙ چهري ۾ گهب ۽ گهنج ٻون،
اي جانِ 'وفا'، مان توکي ميان، جي ٻوه نه تنهنجو سنگ ٿئي!

غزل

●

رات ڳالهين ۾ ئي تمام ڪري،
ننڊ منهنجي ويو حرام ڪري.

دانهن منهنجي نه جي ٻڌن ويهي،
صبح ڪي ئي چڏيان مان شام ڪري.

آهي ساقيءَ جي چشمِ مست جو شان،
ورنه بيخود، ۽ هڪڙو جام ڪري؟

بيخودي، توڙي خود فراموشي،
غم نوا کي ٿي خوش ڪلام ڪري.

چو ڪرين ايترو حجاب ۽ حيا،
پانئين پنهنجو اگر غلام ڪري.

پنهنجي رحمت کي چو گهٽائي 'رحيم'،
جيڪڏهن ڪو ٿو 'رام – رام'، ڪري.

"بخت" جا تارا، چڏ ته تمڪڻ هاڻ،
هرڪو نئين صبح کي ٿو سلام ڪري.

●

اچا وصل جي آس موهوم آهي،
ستمگر فلڪ ڪيترو شوم آهي!

رهن حسرتون لڙڪ ٻنجي اکين ۾،
محبت جو ٻيو ڪهڙو مفهوم آهي؟

وفائن جو انجام آهي شهادت،
ستمگر زماني کي معلوم آهي.

محبت جي تنهن بي نيازيءَ تان صدقي،
اکيان جنهن جي حاڪم بہ محڪوم آهي.
وفائن جو جذبو، خلوص آهي دل جو،
نہ ڪو آهي خادم، نہ مخدوم آهي.
نٿو ٿـي سگهي سو ملامت جـي قابل،
عمل، جنهن جـو احساس معصوم آهي.
اگـر آهـ انسان قسمت جـو قـيـدي،
خطرناڪ ظـالـم بـہ مـظـلـوم آهـي.
اسان سان تہ، اي دل، جفا ٿي ٿئي ٿي،
ڪري ڇا، جو ان ڪان بہ محروم آهي!
خبر ناهہ، ڪنہن "بخت" آهي چريو ٿيو،
اِجهي خوش، اِجهي ڏاڍو مغموم آهي.

گيت

هڪ مستانو

دل ڏيئي ديوانو ٿيو، هڪ مستانو!

نينهن مـان ڪنهن سان نينهن ملائي،
سـڪ ۾ سُڌ بُڌ، سُرت وڃـائـي،
دنيا ڪـان بيگانو ٿيو ـ هڪ مستانو.

پاپ جي بستي پـريت جـي دشمن،
پـريـم پجاري پـلـپـل پـسـرن،
پر ۾ پڇي پروانو ٿيو ـ هڪ مستانو.

هـڪـڙي آس لڳـائـي ڪُـوڙي،
ويـنـو لُٽائـي مـن جـي مُـوڙي،
وِرهہ وٽي بيمانو ٿيو ـ هڪ مستانو.

ڏک نـہ سـهـي دلـڙي ڏکـيـاري،
ديـدن دلاسـي، دلـبـي مـاري،
لوڪ جي لئہ افسانو ٿيو ـ هڪ مستانو.

رشيد "ارشد"

غزل

●

ڪن سيبيا چاڪِ دامن،
فرزانن کِ ديوانن.

يارو، ستان مجروح ٿين، عظمتِ آدم، عصمتِ فن!
شمع ڪٿي ويندا سون آذري، عزم ڪيو آ پروانن!
دل جو نگر ويران ويران، جڳ سارو روشن روشن.
دنيا قفس آهي، ساٿي، ليڪن سمجهُوڪي سمجهن.
جشن جي خوشين ۾، "ارشد"، پُلياسين سڀ رنج ومحن.

●

حُسن مان وٺي هلي، دلڪشي، دلبري.
ٿي چڪي انتها، هر قدم رهزني!
دليون آهن، مگر، نغمهء زندگي!
دوستو! دوستو! دوستي! دوستي!
قافلو اڄ مثو، واه جي رهبري!
دين و دنيا ڳنڍڻ، ڪارِ شيشه گري!
اهڙي دل ڇا ڪجي، جا بنا روشني!
نالي اسلام جي، شيوهء آذري!
حُسن نروار ٿيو، سخت آئي گهڙي!
ڇا فرشتا ڪندا، جو ڪري آدمي!
لازمي بعدِ شب، صبح جي روشني!
منهنجو هر هر غزل،
حسنِ فن، نغمگي.

نعيم دريشاڻي

غزل

●

هي چنڊ جا اشارا، هي ٽڪنڊڙ ستارا،
آهن ڪٿي سي منهنجا، محبوب سونهن وارا!

اي چنڊ، ائين مُرڪي، ڇو مون کي ٿو ستائين،
ڇو ياد ٿو ڏيارين، گذري ويل نظارا.

هر ڪرڻي ڪان پڇيو مون، هر ڪُل ۾ جهاتي پاتم،
پر ڪنهن نه هي ٻڌايو، ڪٿ گم ٿيا سهارا.

ڇو چنڊ ۾ لڪي ٿي، خود روئي 'سرسوتي' اڄ،
ڪٿ ڪونجي ويا، اف، ڪيتن جا هار پيارا.

آهن پڇيون الا ڪنهن، 'ڪيوپڊ' جون نرم ٻانهون،
ساڙي ڇڏيا سندس ڪنهن، ظالم هي پرَ نيارا.

ڪٿ قرب سان اچي ٿا، ڌرتي چمن هي ڪرڻا،
ڪٿ ياد ٿا اچن سي، مهراڻ جا نظارا.

هي آپ "نعيم" ڇو ٿو، ايئن جوت-جل لٽائي،
ڪنهن جو بدن ٿا ڌوئن، هي چنڊ جا ڦهارا!

●

تمام سونهن، سراسر حجاب آهين تون،
اي منهنجي منڙي، ڪو رنگين خواب آهين تون.

گلاب مون به گهڻائي ڏٺا زماني ۾،
مگر، پرين، ڪو طلسمي گلاب آهين تون.

وري وري مون ورايا سمورا ورق، مگر
نه جيڪو سمجهي سگهيس، سو ڪتاب آهين تون.

ڪٿي ابوجهه سراسر، ڪٿي رنگي شوخي،
سڀني رنگن ۾ بڻهه، لاجواب آهين تون.

سنڌ اکين ۾ آ واسو سڄڻن سڳونن جو،
حسين، سنڌي خوشي بيحساب آهين تون.

قمر ۽ شمس تہ تنهنجين ڪرڻن جي ستر آهن،
فلڪ جي سيني تي نُورن جو آب آهين تون.

سگند تنهنجي بدن جي آ هڪڙي هرسو،
ذري ذري ۾ سٽي، بي لقاب آهين تون.

جُهي تي روح جي اوڄن کي جنهن جي موسيقي،
آهاب اهڙو ڪو ازلي رباب آهين تون.

”نعيم“ آهہ ازل کان ٿي تنهنجو پوڄاري،
سنڌس اميد جي منزل جو باب آهين تون.

نظم

هڪ راڳ، سنڌس لاءِ

تو لئہ ڪهڙو راڳ لکان مان؟
منهنجا راڳ تہ روڳي آهن،
رنگ سگندون ڪٿان آڻيان مان!

منهنجا شبد ۽ منهنجي ڀاشا،
بيحس، بيجان، بيروح آهن:
نيٺ مان ڪئن ڳڻ ڳايان تنهنجا!

تون مينهوڳيءَ جو ٿڌڙو واءُ،
تون پٺن تي مينهن-ڦڙن جي ٽاپ،
تون بنگال جي چانڊوڪيءَ جو هُڳاءُ.

تون ڀوڻين ڀهر جي خاموشي،
تون اسر جي ٿڌڙي ماڪ،
تون بهار جي ٻهرين ٻهرين مُرڪڙي.

تون سج جو ڀريون ڀريون شعاع،
تون اسر جو جهرڪين جي چون-چان،
تون گل جو ساٿيءَ ۾ عڪس.

تون سمنڊ جي ڇولين جو آواز،
ازلي آهين، ابدي آهين،
ڪَوڙين تنهنجا رنگ ۽ راز.

تنهنجا ڪَوڙين روپ، اي سپرين،
تون اونهاري ۾ ٻَڙَ جي ڇانوَ،
تون ولهه ۾ تکڙي ڌوپ، اي سپرين.

تون مندر جي هڪ سنک جي ڦوڪ،
تون مسجد جو پوتر محراب،
تون گرجا جي گهنڊڙين جي ڪوڪ.

منهنجا شبد ۽ منهنجي ڀاشا،
بيحس، بيجان، بيروح آهن،
ليڪ مان ڪئن ڳڻ ڳايان تنهنجا!

هيڪو

هر ڪا ساعت آئي، هڪ نئون گيان،
وقت اٿاهه فلسفي جو ڪتاب،
هر ڪلاڪ، هر منٽ، تنهنجو منهنجو امتحان.

موڙي ڪَرَ جاڳي آئي، چوڏهينءَ جي چانڊاڻ،
روح مان آدمي آيا راڳ،
وحيون آلديون تنهنجي بدن جي پڃي سرهاڻ.

منهنجي دريءَ ساهمون آيو، ٻَنَ ڇنيل وڻ،
اڪيلو، مرڪ مڙهيل، چُپ، اداس،
گوتم جيان سوچي ٿو ڇا لئه جيوڻ.

ڪَهي ويندا سون اسين، جتي ملن ڌرتي آڀ،
ڪيڏنداسون ڪَتين سان اکپوٽ راند،
ڪڏهن تہ ايندي آخر آها گهڙي شڀ.

ڪٿ سچ ڌرتي نہ هيا، ڪٿان شروع زمان،
وينو ڏسي تو ازل ڪان،
ڪيترا ڪُنجهہ چانثي تو هي نيرو آسمان.

سون پڄاڻا صديون پوہ شال ڪو اڙ ٻنگ،
منهنجا گيت پڙهي پڙهي چئي:
هن منجهہ منهنجن چپن جو پريل رنگ.

”پروانو“ ڀٽي

غزل

●

مُرڪَ منهنجي درد تي ماتم ڪيو،
لُڙڪَ موتين جيان اڄ ٿي نروار ٿيا.

هيڏي جڳ ۾ مون کي تنها ڄاڻندي،
دوستن جا ظلم ٿيا، هربار ٿيا.

سُڪَ آئي هَليا، ڏسي مون کي مگن،
ڏک اچي وينا، رُنا ۽ يار ٿيا.

الامان، اي جذبهء جوشِ جنون،
بارها جيب و گريبان تار ٿيا.

تنهنجي محفل جو ڀرم رهجي اچي،
هاڻ ديوانا اچي هشيار ٿيا.

هاء هيء مايوسين جي انتها،
لڙڪ ”پرواني“ جا اڄ اشعار ٿيا.

نظم

منهنجا محبوب

تنهنجي زلفن جي ٿڌيء ڇانو ۾ گذري جا ڇمار،
سچ ته سي ڏينهن حياتيء جو اثاثو آهن؛
منهنجي اکڙين تي چڙهيل تنهنجي محبت جو خمار،
منهنجا غم تنهنجي ئي تهڪن جو خلاصو آهن.

تون ڪِلين ٿو تہ زمانو بہ ٿو مُرڪي مُرڪي،
تنهنجي ٽهڪن سان هلي ٿو هي نظامِ دوران؛
تنهنجي دم سان ٿو ملي بزم ۾ رندن کي سرور،
تون وڃين، هوش اُڏن، بزم ٿئي ٿي ويران.

تنهنجي اکڙين جي اشاري تي ڪجن سر قربان،
تنهنجي پيشانيءَ ۾ ڪو گهُنج پوي، ساھ وڃي؛
تون ئي منزل آهين هر راهروِ عشق سندي،
تون جي همدرد نہ ٿين، رڻ ۾ رلائي، راھ وڃي.

اي سندم شعر جا خالق، منهنجا محبوب، لہ وڃ،
تون اڃي منهنجي تخيل ۾ بناءِ جايون؛
منهنجا سڀ گيت ۽ نغما تنهنجي قدمن تان نثار،
تون جي آهين تہ آهن منهنجا بہ سڀ گيت جوان.

قطعا

(١)

اڄ تہ اڄ محفل مچائي، چار گهڙيون ٽهڪ ڏيون،
بزم کي لئين سر سجائي، چار گهڙيون ٽهڪ ڏيون:
پنهنجي قسمت ۾ خوشي لاهي لکيل، ڇا ٿي پيو،
لڙڪ اکين مان وهائي، چار گهڙيون ٽهڪ ڏيون.

(٢)

اوهان جي ذهن ۾ ڪي پلا ڏنو ڇاهي،
اسان جي فهم وسائل چراغ ٻاري ڇڏيا؛
قتيل اوهان جي زبانن سندا وتن جهُرندا،
اسان تہ مُرڪندي سينن جا داغ ٻاري ڇڏيا.

(٣)

ڪنهن جي جبر، تشدّد کان ڪين ڊڄنداسين،
جا دل ۾ ڳالهہ اچي وئي، ٻارَ چونداسين؛
اوهان جي رات ڇيو ڏينهن کي، جواب ڏيو،
اوهين غلط ٿا چئو، ٻار ٻار چونداسين.

... ...

(١)

ريت جا محل آڏي زندگي گهارڻ وارا!
زندگي صرف ٽڏيءَ ڇانءَ جو نالو ڪونهي:
هن ٻر جهولا ۾ اُڪون سهڻ جي طاقت ٻه ڪبي.

(٢)

سنڌ کي 'ماءُ ميني' چوندي نہ ٽڪجڻ وارا!
سنڌڙي صرف ڪنهن ملڪ جو نالو ڪونهي:
هن جي اولاد ٿيڻ لاءِ تہ غيرت بہ ڪبي.

(٣)

'شاهہ' جي عشق الدر ٻاڻ ڪَي ڳارڻ وارا!
'شاهہ' ميراثي يا ڪلوَنت جو نالو ڪونهي:
هن جي نيائي تي هلڻ لاءِ تہ همت بہ ڪبي.

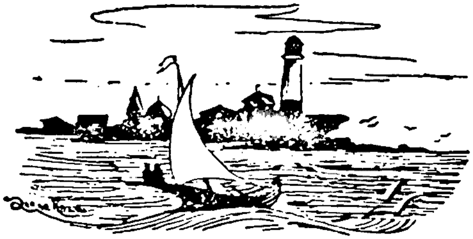

ظفر ڪاظمي

غزل

●

مَنَ ڪان مٺڙي، تَنَ ڪان مٺڙي، مٺڙي منهنجي ٻولي،
ڪيئن وساريان، ڪيئن وساريان، امڙ ڏني جا لولي!

گهورَ وڃان، او گهورَ وڃان، مان آهيان تن جي گولي،
جن جي هڪڙيءَ گهُورَ اسان جي دل جي ڪڙڪي ڪولي.

ڪُڇڙي ڪُڇڙي ڳالهه اسان جي، ڪنهن سان ڪانه سٽيسون،
ڪوئي اسان جي پر ۾ ويهي، چٽنگ وجهي ويو چولي.

جڏهن ساريءَ دنيا تي هئي ننڊ نياڳي ڇائي،
اسان تڏهن پي جاڳي جاڳي لات لطيفي ٻولي.

هاڻ الاءِ سي ٻريون پيارا ڪڏهين رهبر ٿيندا،
جن جي ڪارڻ ”ظفر“ اسان هيءَ جندڙي رڻ ۾ رولي!

بيت

ڪنهن کي ڪيئن نصيب ۾، ڪنهن جا کهڙا ڀاڳ،
منهنجي لاءِ جاڳ، اکين آندي اصل کان.

اکين کي آرام، ڪونهي تنهنجي قرب ۾،
ٻُور ٻچائن پرهه جا، صبح تائين شام،
محبت منجهه مدام، آتيون آهن اصل کان.

سارو عالم ننڊ ۾، منهنجا نيڻ نراس،
مَنَ ۾ تنهنجي ماجرا، تَنَ کي تنهنجي پياس،
آڏيءَ رات آداس، تنهنجي صورت سامهون.

فتاح ملڪ

نظم

مون کي آءُ سڃاڻ!

ساﻥ ته آهوني تنهنجو ٻنهنجو آهيان، او اڻڄاڻ،
تنهنجا سور سنياريان ويٺو، مون کي آءُ سڃاڻ!

توتي دشمن وار ڪيو، ٻر منهنجو روح رڙيو،
تنهنجو وار ونکو کو ڏسجي، منهنجو چيت چريو.

بادل ٻنجي، روئندو رڙلدو، وڙهندن وير وتان،
طوفانن ۾، برساتن ۾، توسان ساٿ ڏيان.

ڪڏهين منڙي ننډ سماري، توکي هير ڏيان،
آپ مان آڏري، ماڪ وسائي، تنهنجا گل چمان.

ڪُوڙو چوڙو ڪاٻ نہ ٻائي، منهنجو ملڪ آهو،
ٻران وڃائي ٻنڙو ٻائي، تنهن کان موت ڀلو.

ڪيڏو درد هنڊايان ويٺو، تنهنجو ٻيار جهلي،
منهنجو سينو چهري ڦاڙي، هرَ جي ڦارَ هلي.

هيڪل هيڏي ٻرَ ۾ بيهي، تنهنجا ٻند ٻڇان،
جر ۾ جهاتي تو ٻ نہ ٻاتي، ڪنڌيون ساه ٻيڪان.

ڪنڌ ڪپي ڪو بيشڪ منهنجو، تنهنجو نانءُ ڪٿي،
باقي تنهنجي دشمن خاطر، مون وٽ هوڏ گهڻي.

موت نہ مون کي ماري سگهندو، توڙي چا ٻ ڪري،
ٻنجيون ڀالا تير وسائي، توڙي ٻاه ٻري.

چنډ اجائي چمڪي ايندو، جئن تي رات ٻوي،
تيرڪي ڪيسڪي نڪري ايندو، جهڙ مان چير ڪري!

۹۶۵/۲-۱

۵۰ر۱۵

نيٺ تہ ٻالڪ وڏڙو ٿيندو!

ڪاڪ ڏٺي، او ڪاڪ ڏٺي، ڪيسين رهندين ڪاڪ ڏٺي!
نيٺ تہ ٻالڪ وڏڙو ٿيندو، ويندو توکان راند کٺي!

طوق ڳلي جا ٻدلي توڙي، عيسيٰ دار تي رسٿو آ،
ٻيتو ٿــي سقراط سدائين، اهڙو زهر ٻـــ پيٺو آ،
آزاديءَ جـي ميدانن ڪي مينديءَ رتڙو ڪرٿو آ:
نيٺ تہ جوڏا ڳولي ايندا، واچوڙن مان قرب کٺي.

حسن تي پهرا رهندا آيا، توڙي ويو آ وقت ڳري،
مارني پنهنجو پرم وڃائي، جهاڪارن تي ڪيئن مري،
ڪارنهن جو الزام لـڳائي، چنڊ ستارن ڪيئن چري:
ڪيسين رهندا، ليٺ تہ ٿيندا ظلم جا سايا کٺي کٺي.

ٻاهه وسائي مات جا موتي، ٻالڪ مُسڪڙيون ٽڙنديون پر،
ڪير جي ڇاتي خون پياري، ڪوڙيون ڇاتيون ڪُلنديون پر،
ماضي ملندو مستقبل سان، راهون روشن ٿينديون پر:
مومل ٻاڻهي ڪاڪ ڇڏيندي، جڏهين پوندا ڇاڪ ڇٺي.

منهنجا ٻالڪا! دور اُفق تي سرخي ساز وڄائي ٿي،
ڳاڙها ڳـاڙها ڪُهنبي جهڙا ڪنوارا گيت ٻڌائي ٿي،
تنهنجي منهنجي آس آياري، پنهنجو پير وڌائي ٿي:
راند رسائي وئين، ساٿي، هاڻ تہ پيارا مرڪ کٺي!

هيڪل جنڊڙي، ڏيهہ ڏهاڳي

پڪا ڏار، آڏاٽا ڳيرا،
ڊاهي ويا پکيئڙا پيرا.

واءُ کٺي وني سيڪي سهيڙي،
تيلي تيلي ٻـَـن ٻـَـن ميڙي —
آجـڙيـا ســاهـہ سيباٽا آکيرا.

سالجهہ وري آ، پياس وڌي آ،
واهيرن پـــي ســار لـــڌي آ —
آڏريـا ســاجـن، آجـڙيـا ديرا.

پينگي پولڪي مَنَ جي آهي،
چنگ وسامي رڳ ٽي آهي —
وسميا ڏونهان مَن جا ميرا.

والدا ويري، والدا ماري،
ڪانَ آجايا، ٽڪي جاري —
ورندا ڪونه وري واهيرا.

هيڪل جندڙي، ڏيهه ڏهاڳي،
تند تنواري ڪينءَ ڪو راڳي —
ٽُٽي تند ۽ چرڪيا ڇيرا!

گيت

ڪنهن نه ٻڌو آواز

انڌي دنيا، ٻوڙي ڌرتي، گونگو آ آڪاش،
گيت رُنا ۽ ساز ٻُڏا، پر ڪنهن نه ٻڌو آواز.

هينئڙو جان ڇڏائي لڪتو، جهڙ جو روپ ڌَري،
وڄ ڪري ۽ مينهن وٺو، پر ماڻهن لئه ملهار.

ٽُورا ٻائي، ڪير ورهائي، وڃڙي جاليءَ لاءِ،
پيٽ چڙهي ويو پورنماسي، چوريءَ ڪاڻ آماس.

عشق اسان جو اهڙو هو، جيئن موتي سيپ ڇُپي،
ڦڙي ڦڙي پَرَ ساهه ڏنو، تہ به اکڙين منجهه اداس.

آءِ پرين، هي شهر ڇڏيون، هت اولڊهه ۽ الڪار،
پرک پرهه جي ڪنهن کي ناهي، هتڙي رات اراس.
— انڌي دنيا، ٻوڙي ڌرتي...

شمشير الحيدري

آزاد نظم

پيشڪش

اِبتدا ۽ اِنتها جي وسعتن تي ڦهليل،
زندگيءَ جو شهر، شهرِ لا زوال،
شورشن ۽ حادثن جي سلطنت:
جنهن جي هڪڙيءَ ڪُنڊ ۾،
شورشن ۽ حادثن جي آسپاس،
دُور افتاده بلنديءَ جو مقام،
جنهن تي قائم آهه هڪ و خوشنما، حيرت جو باغ —
پُرسڪون ۽ پُرفضا، تنهائين، خاموشين جي سرزمين.

وقت جو مالهي عجيب،
ڪنهن عجب، اڻڄاڻ شهزاديءَ جي لاءِ منتظر،
دل کي اکين ۾ سمائي،
خون جا ڳوڙها بنائي،
درد جا دريا وهائي،
پيو سدا پوکي محبّت جا لوان تازا گلاب —
پيشڪش جي لاءِ خوشبو جو ثمرا

مدّتن کان پوءِ، ڪڏهين، اوچتو،
شورشن ۽ حادثن جي سلطنت جي شاهزادي،
زندگيءَ جي حُسن بانو،
وقت جي اٽڪ اميدن جي گلابن ۾ ٿئي ٿي جلوه گر:
دل ٿي دل ۾ مسڪرائي،
قرب جون ٻانهون وڌائي،
پيار سان پنهنجو بنائي،
ٿي ڪري،
درد جو تحفو قبول!

غيرملڪي ٻولين جي شاعري

سنڌيءَ کي دنيا جي ٻين عظيم زبانن جي شاعريءَ سان روشناس ڪرڻ جي غرض سان، هن کان اڳ، ”مهراڻ“ جي ۲-۳/۱۹۶۴ع واري پرچي ۾، اسين انگريزي زبان جي ٻن عظيم شاعرن — رابرٽ برنس ۽ والٽ وٽمن — جا شهڪار پيش ڪري چڪا آهيون. انهيءَ سلسلي ۾، هن ڀيري جرمني ۽ عربي زبانن جي ٻن بزرگ شاعرن، هرهڪ ڪرسٽاف ٽيج (۱۷۵۲-۱۸۴۱ع) ۽ خليل جبران (۱۸۸۳-۱۹۳۱ع) کي پيش ڪري رهيا آهيون. ڪرسٽاف ٽيج جو نظم، ”ميدان جنگ“، ستن سالن واريءَ يورپي جنگ جي اُن لڙائيءَ جو مرثيو آهي، جنهن ۾ روس ۽ آسٽريا، گڏجي، جرمنيءَ جي قيصر فريڊرڪ اعظم کي شڪست ڏني هئي؛ ۽ جبران جا ست ”گيت“، سندس مشهور تصنيف ”ڳوڙها ۽ مرڪ“ جو خاص حصو آهن. — ادارو.

ڪرسٽاف ٽيج

سنڌيڪار: رسول بخش پليجو

ميدان جنگ

("Elegy on the Battlefield of Kunersdorf"
by Christoph August Tiedge — 1752–1841.)

رات سموري ٻيلي کي پنهنجي ڀاڪر ۾ لڪائي
چڙهيو آهي؛
صبح هنن ٽڪرين تان لهي، اولهه طرف غائب
ٿي ويو آهي؛
گل ستا پيا آهن؛
ڍنڍن تي تارن جو پرسڪون عڪس پيو پوي:
اي شاهه بلوط جا ڊگها وڻ،
مون کي ويڙهي وجهو،
۽ پنهنجيءَ هنج ۾ لڪائي ڇڏيو:
هيتي منهنجو روح، اڪيلائيءَ ۾،
ڪُل انسانيت جو ماتم ڪندو.

اجهو، هو ميدانِ ڪارزار آهي —
ٽڪريءَ جي اونداهيءَ چوٽيءَ تي، خوفناڪ دهش
ٻوٽن والڪر لامارا پيئي ڏني!
ٻريان، هن ٻنيءَ ۾، جنسي موت لاٻارو ڪيو آه
خنجر پيا چمڪن!
ذبح ٿيلن جا هڏا،
رت جي قربانگاهه جي چوڌاري پکڙيا پيا آهه
هي منو دشمن جي ڇاتيءَ تي پيو آهي،
انين چپ چاپ،
جڻ ته ڪنهن دلگهرني دوست جي هنج ۾
آهي!

ڀريان، هڪڙي ڀالهن دشمن جي ڀانهن سان
جڪڙيل آهي:
فقط زندگي ڏڪاري ٿي،
موت ملائي ٿو!
هي جي هتي پيا آهن،
سي هاڻ هڪٻئي سان دشمني ڪري نٿا سگهن؛
سڀ، هٿ هٿ ۾ ڏيئي، آرامي ٿيا پيا آهن.

اي بهار! تون هتي سُرڪي سگهندين؟
هتي، جتي هوا جو هر جهونڪو جڻ هڪ ڀيانڪ
سڏڪو آهي؛
مرڻينگن جو سڪرات وارو ڪرڻو آهي،
جو هن سُڃ ۾ پڙاڏي وانگر پيو گونجي!

هن شاهه بلوط جي وڻ تي گهاون جا نشان پيا
ڏسجن:
هتي هن ڍنڍ، ۽ هتي درياهه جي هنن لهرن ۾،
موت جي تلوارين جا ڀاڃا چلڪيا هئا.
هن آسمان زخمين کي رت ڳاڙيندو ڏٺو؛
انهيءَ ٽڪريءَ وٽ انساني ڀل چاڙهيو ويو؛
هن نهر ۾ انساني رت وهيو آهي:
ڀريان، جتي آهو گاهه چاندوڪيءَ ۾ لڏي لمي
پيو،
اتي شايد هڪ اڌ-ڍڪيل، زخمي اک
پنهنجي گهر ڏانهن پئي تڪيو!
گس جي پرسان پيل مٽيءَ جي ڀلاند هيٺ،
انساني روح ليٽڙيا پيا آهن؛
جتي آءٌ هلان پيو، اتي شايد ڪا انسالي دل
خاڪ ۾ پيئي ٻُل ڏئي!
اي آسمانن جا مالڪ!
هنن اکين جي ڪوهن مان،
سور ۽ درد، اکيون مٽي ڪري،
توڏانهن نهاريو هوا
سالت جي سيني مان اوچتو طوفان پڙڪيو آئن،
۽ اسين اونداهي واچوڙي ۾ ٿڙندا ٿاٻڙندا، ڀٽڪندا
ڀٽڪندا، اولڏي منهن ڪريو پئون—
۽ اونداهيءَ تي موت راڄ ڪرڻ لڳي ٿو!
جڏهن وحشي موت،
هيئن انسالي وجود جون نسون چيريو ڦاڙيو ڇڏي،
تڏهن، ڀڏاءِ ته سهي،
انسان جي زندگي ڀلا ڇا آهي؟
ڪائنات جي خالق جي لظر ۾،
ان جو ملهه ڪهڙو ٿيو؟
انسانذات جو ملهه ڪهڙو ٿيو؟

ڪاش، ڪو سمجهي،
ته جڏهن رڳو هڪڙو انساني ڪنڌ ڪِري ٿو،
تڏهن ڇا ڇا نه ڪِريو پوي!
اي قومن جا اڳواڻ!
جيڪڏهن شهرت جي بک اٿيئي، ته هيڏانهن نهار:
اي قومن جا ڌاڙا!
هنن ڪوهرين کي ڳڻ!
هي زندگيون، جي دهشت ۽ ڌهڪاءَ جي ڇنبن ۾
فنا ٿيون،
سي ڀلي ته ٻارَ ڪيدنديون، اوچنگارون ڏينديون،
تنهنجن خوابن ۾ اچن!

ڇا، تباهين سان دنيا جي تاريخ ۾ پنهنجي جاءِ بنائڻ،
سچ پچ اهڙو شاندار ڪارنامو آهي؟
آخر سهرن سان جهنجهيل مٿو به،
ڪنهن ڏينهن ته سڙيل ڪوپو بنجيو وڃي!
رومي فاتح سيزر به هڪ ڏينهن زندگيءَ جي ڌار
مان ڪِري پيو،

ائين، جيئن ڪو ٻن واچوڙي ۾ ڦٽجي پوي؛
فريدرڪ اعظم پنهنجي سوڙهي تابوت ۾ پيو آهي؛
سڪندراعظم هينئر ڌوڙ جو ڍڳ آهي؛
دنيا کي تهه و بالا ڪندڙ اڄ هيچ آهي —
ڪڪرن جي گجگوڙ وانگر، سڀڪجهه ختم ٿي ويو:
گهٽا ڏينهن اڳ، ڪيئن ڪيس ڀاڻ ۾ ايشن
ورهائي ڇڏيو،
جيئن سندس سردارن سندس سلطنت ورهائي هئي!
فتح جي سهرن کي ڌڪارڻ،

عظيم شرافت آهي:
انساني خوشي،
فاتحن ۽ سورمن جي نالي ۽ ناموس کان بالاتر آهي؛
اي قوم جا رهبر،
هتي،
هنن سڀڪل هڏن مٿان هٿ رکي،
قسم کڻ:
”آءٌ پنهنجي عوام جو صلح پسند اڳواڻ ٿيندس!
”آءٌ پنهنجي ڌرتيءَ واسطي امن جو پيغمبر ٿيندس!“

خليل جبران

سنڌيڪار: محمد نواز ”محزون“

روح جو گيت

منهنجي روح جي گهرائين ۾ هڪ گيت آهي، جو
لفظن جو جامو ڍڪي نٿو سگهي —
هڪ اهڙو گيت، جو منهنجي دل جي اونهائين
۾ تہ سمايل آهي، پر مَس سان ڪڏ ڪاغذ تي
منتقل ٿيڻ تي رضامند نٿو ٿي سگهي —
هڪ گيت، جو شفاف غلاف وانگر منهنجن جذبن
تي ڇانيل رهي ٿو، پر چپن تي نروار نٿو ٿي سگهي.
هاء، مان ڪيئن ڪيس تنڌن ساهن سان گڏ
جهونگاريان، جو ڊپ ٿو ٿئي تہ متان فضا ۾
گم نہ ٿي وڃي!
مان ڪنهن جي اڳيان پنهنجو گيت ڳايان، جڏهين
اهو صرف منهنجي روح جي گهرائين ۾ رهڻ جو
عادي آهي، ۽ ڊڄان ٿو تہ متان بدذوقن جي
بيرخيءَ کي برداشت نہ ڪري سگهي.
جيڪڏهين تون منهنجين اکين ۾ نهارين، تہ
توکي انهن ۾ سندس پاڇا سرڪندا نظر ايندا.
جيڪڏهين تون منهنجين آڱرين جي چوٽين کي
ڇُهين، تہ توکي انهن ۾ سندس لهرون محسوس
ٿينديون.
منهنجن هٿن جون تخليقون ڪيس ائين ظاهر ڪن
ٿيون، جيئن ڍنڍ چمڪندڙ تارن جي عڪس کي،
منهنجا لڙڪ ائين سندس راز فاش ڪن ٿا، جيئن
گرميءَ کان پريشان ماڪ جا ڦڙا گلاب جي ڳل
جو راز فاش ڪندا آهن.
هي اهو گيت آهي، جنهن کي فڪر ترتيب ڏني
ٿو، خاموشي ڦهلائي ٿي، گوڙ ۽ گهمسان منتشر
ڪري ٿو، پر صداقت سموئي ٿي.
ها، هي اهو گيت آهي، جنهن کي خواب دهرائين
ٿا، پر سجاڳي لڪائي ٿي ڇڏي: جنهن کي عشق ئي
سمجهي سگهي ٿو، ۽ جنهن کي روح ئي ڳائي
سگهي ٿو.
هي محبت جو گيت آهي: پوءِ، آهي ڪو

'اسحاق'*، جو ڪيس ڳائي؟ــــ نہ نہ، آهي ڪو دائود،
جو ڪيس غيرفاني ترنم سان پڙهي؟
هن ۾ چنبيليءَ کان وڌيڪ خوشبو آهي: ٻوءِ،
آهي ڪا لڙي، جا ڪيس پنهنجو ڪري؟
هي هڪ ڪنواريءَ جي عصمت وانگر اُسِلهہ آهي:
ٻوءِ آهي ڪو اهڙو رباب، جو ڪيس ڇيڙي؟
آهي ڪو، جو سمنڊ جي گجگوڙ کي بلبل جي
نغمي سان هم آهنگ ڪري، يا معصوم ٻار جي
ٽڙن ساهن کي طوفان جي گوڙ سان ملائي سگهي؟
آهي ڪو، جو انهن لفظن کي وڏي واڪي آچاري،
جي دل کي ادا ڪرڻا آهن؟
آهي ڪو انسان، جو ديوتائن جو گيت ڳائي
سگهي؟

سمنڊ جي لهر جو گيت

توي ڪنارو منهنجو محبوب آهي، ۽ مان سندس
محبوبہ.
محبت جو جذبو اسان ٻنهي کي پاڻ ۾ ملائي ٿو؛
پر آخر چنڊ مون کي ڪانئس کسي وٺي ٿو.
مان شوق سان تڪڙي وتس وڃان ٿي، پر مجبور
۽ لاچار، امنگن ڀريءَ دل سان کيس الوداع
چوان ٿي.
مان ليرانجهڙيءَ فضا پنيان تڪڙي تڪڙي اچان
ٿي، ۽ پنهنجيءَ جهَڪَ جي چالديءَ کي سندس
ريت جي سون سان ملايان ٿي ــــ ۽ ٻوءِ اسين
گڏجي چمڪون ٿا.
مان پنهنجيءَ ٻوسل سان سندس دل جي گرميءَ
کي ٺڌو ڪريان ٿي؛ هو منهنجي آواز کي
ٻلڪو، ۽ منهنجي سياهءِ کي لرم ڪري ٿو.
پريات جو مان سندس ڪنن ۾ محبت جا اصول
جهونگاريان ٿي، ۽ هو مون کي پنهنجي سيني
سان لائي ٿو.
شام ٿيندي ئي، مان شوق ۽ اميد جو گيت آلاپيان
ٿي، ۽ سندس چهري تي آهستي پيار سان
چميون ڏيان ٿي.
مان هنيلي ۽ بيصبر آهيان؛ پر منهنجو محبوب
صبر جو ساٿي ۽ تحمل جو دوست آهي، ۽ سندس
وسيع سينو منهنجي بيقراريءَ کي قرار بخشي ٿو.
جڏهين وير چڙهي ٿي، تڏهين مان پنهنجي
محبوب کي ياڪر پايان ٿي؛ پر جڏهين وير
لهي ٿي، تڏهين سندس قدمن ۾ ڪِري التجائون
ڪريان ٿي.
مون جلپرين جي چوڌاري گهٽائي پيرا رقص ڪيو
آهي ــــ جڏهين هو ڪَنهرائين مان نڪري، تارن
جي تماشي ڏسڻ لاءِ، ڇپن مٿي اچي ويهنديون
آهن.
مون عاشقن کي حسينن جي شڪايت ڪندي ٻڌو آهي؛ ۽ سندن آهن ۽ دانهن ۾ سائن ساٿ
بہ ڏنو آهي.
مان اڪثر پهاڙن جي ساڻ رهي آهيان، پر هنن
منهنجو ڪڏهين بہ ساٿ نہ ڏنو آهي؛ مون کِلي
کِلي هنن سان شرارت بہ ڪئي آهي، پر هنن جي
چپن تي ڪڏهين بہ مرڪ نروار نہ ٿي آهي.
ڪيترا دفعا مون انسانن کي ڪُنَ مان ڪڍي
پنهنجي محبوب ڪناري تي پهچايو آهي، جو
کين ائين قوت بخشي ٿو، جيئن مون کان قوت
کسي ٿو.

* اسحاق الموصلي ــــ خليفي هارون الرشيد عباسي، الامين ۽ المامون جي دربار جو هڪ مشهور ڳائڻو ۽ موسيقار، جو ٧٦٧ع ۾ ڄائو ۽ ٨٥٠ع ۾ وفات ڪيائين.

مون اڪثر پاتال مان موتي چورائي آئي پنهنجي محبوب جي نذر ڪيا آهن، جو جيتوڻيڪ رڪائيءَ مان انهن کي قبول ڪري ٿو، پر تنهن هوندي به مان نذرانو پيش ڪندي رهان ٿي؛ ڇاڪاڻ ته هو هروقت منهنجو استقبال ڪري ٿو.

رات جي خاموشين ۾ جڏهين سموري مخلوق ننڊ جي ڀاڪي ۾ آرامي هوندي آهي، تڏهن مان روئندي، ڳائيندي ۽ جاڳندي رهندي آهيان.

مان هميشه بيدار آهيان—

هاءِ، هن سجاڳيءَ مون کي برباد ڪري ڇڏيو
ليڪن مان هڪ عاشق آهيان؛ ۽ محبت جي حقيقت بيداري آهي!

هيءَ آهي منهنجي زندگي، هيءُ آهي منهنجي زندگيءَ جو فرض!

برسات جو گيت

مان چانديءَ جون بوندون آهيان، جن کي ديوتا جنت جي بلندين تان اڇلائين ٿا، ۽ جن کي جهتي، فطرت ماترين جي آرائش ڪري ٿي.

مان 'عشروت'* جي تاج مان ڪريل موتي آهيان، جن کي 'بنت سحر' چورائي پنهنجا ڪيت سينگاري ٿي.

جڏهين مان روئان ٿي، ته ٽيلون مُرڪن ٿيون؛
جڏهين مان ڪيران ٿي، ته گل ٽڙن ٿا؛
جڏهين مان جُهڪان ٿي، ته هر شي ٻهڪيو اٿي!

بادل ۽ ٻنيون هڪٻئي کي پيارڪن ٿا؛ ۽ مان انهن ٻنهي جي وچ ۾ رحمت جي قاصد آهيان؛ پوءِ، جڏهين مان وسان ٿي ته ٻنين جي اڃ لاهيان ٿي، ۽ بادلن جو بار هلڪو ڪريان ٿي.

گجگوڙ جو نغارو ۽ وڄ جي تلوار منهنجي اچڻ جي خوشخبري ڏين ٿا، ۽ اندلٺ منهنجي ڪُوچ جو اعلان ڪري ٿي.

مان مادّي زندگيءَ مثل آهيان، جا غضبناڪ مادّي جي قدمن کان شروع ٿئي ٿي، ۽ موت جي هٿن ۾ ختم ٿئي ٿي.

مان سمنڊ جي دل مان نڪري، هوا جي پرن تي پرواز ڪريان ٿي؛ ۽ جڏهين ڪنهن خوبصورت سبزه زار مٿان لنگهان ٿي، ته ان جي گلن کي چمان ٿي، ۽ ان جي وڻن کي سيني سان لايان ٿي.

مان آهستي، پيارسان، پنهنجين نازڪ آڱرين سان درين جي شيشن کي کڙڪايان ٿي؛
۽ اهڙي وقت جيڪو نغمو پيدا ٿئي ٿو، سو ٻڌي ته هرڪو ٿو، پر سواءِ حساس دلين جي ٻيو ڪوبه ان مان لطف اندوز نٿو ٿئي.

هوا جي حرارت مون کي پيدا ڪري ٿي؛
پر مان ان جي حرارت کي ائين فنا ڪري ٿي ڇڏيان، جيئن عورت انهيءَ قوت سان مرد تي غالب پوي ٿي، جا هن مرد کان حاصل ڪئي آهي.

مان سمنڊ جو ٿڌو ساهه، آسمان جو لُڙڪ، ۽ ٻنين جي مُرڪ آهيان—
جهڙيءَ طرح محبت
جڏهن جي سمنڊ جو ٿڌوساهه، تفڪر جي آسمان جو لُڙڪ، ۽ روح جي سبزه زار جي مُرڪ آهي.

* عشروت: حسن جي ديوي.

حسن جو گيت

مان محبت جي نشاني، روح جو شراب، ۽ دل جي غذا آهيان.

مان گلاب جو گل آهيان —
صبح جو سوير جيئن پنهنجي دل جا دروازا کوليان ٿو، ته ڪا دوشيزه پٽي ٿي، چُمي ٿي، ۽ سيني سان لائي ٿي.

مان سعادت ۽ ڪامرانيءَ جو گهر، فرحت ۽ آرام جو سرچشمو، ۽ آرام ۽ راحت جو مرڪز آهيان.

مان نوخيز حسينہ جي نازڪ لبن جي مُرڪ آهيان —
جڏهن نوجوان مون کي ڏسن ٿا ته پنهنجون تڪليفون وساري ڇڏين ٿا، ۽ سندن زندگي وڻندڙ خوابن جو تماشگاهہ بڻجي وڃي ٿي.

مان شاعرن جو رهبر، مصورن جو هادي، ۽ موسيقارن جو معلم آهيان.

مان معصوم ٻار جي اک جي نگاهہ آهيان، جنهن کي ڏسي، مهربان ماءُ سجدي ۾ ڪري پوي ٿي، دعا گهري ٿي، ۽ خدا جي حمد ۽ ثنا ڪري ٿي.

مان آدم لاءِ حوا جي جسم ۾ چمڪيس، ۽ کيس پنهنجو حلقہ بگوش بڻايم؛

مان سليمان لاءِ سندس محبوبہ جي قد ۾ ظاهر ٿيس، ۽ کيس حڪيم ۽ شاعر بڻايم؛

مان هيان ۾ مُرڪيس، ته ٽراءِ ويران ٿي ويو؛ مون قلوپطرا جي مٿي تي تاج رکيو، ته واديءَ نيل ۾ محبت عام ٿي ويئي!

مان مقدر آهيان — اڄ ناهيان ٿو، ۽ سڀان ڍاهيندس.

مان خدا آهيان — خود ئي جياريان ٿو، ۽ خود ئي ماريان ٿو.

مان بنفشي جي گل جي خوشبوءِ کان بہ وڌيڪ نازڪ آهيان؛ ليڪن طوفان کان بہ زياده قوي آهيان!

مان حقيقت آهيان، اي انسانو!
هائو، هڪ ازلي ۽ ابدي حقيقت!

سعادت جو گيت

انسان منهنجو محبوب آهي، ۽ مان سندس محبوبہ.

مان سندس مشتاق آهيان، ۽ هو مون تي فدا آهي.

ليڪن افسوس، منهنجي هن پيار ۾ منهنجو هڪ رقيب بہ آهي، جو منهنجي بدقسمتيءَ ۽ هن جي تڪليف جو ڪارڻ آهي.

هو هڪ تشدد پسند فسادي آهي، جنهن کي دنيا مادّي جي نالي سان سڏي ٿي.

اسين جتي بہ وڃون ٿا، هو بہ اسان سان گڏ هلي ٿو، ۽ رقيب وانگر اسان کي هڪٻئي کان جدا ڪري ڇڏي ٿو.

مان پنهنجي محبوب کي جهنگل ۾، وڻن جي هيٺان، ڍنڍن جي ڪنارن تي ڳوليان ٿي، پر هو مون کي نٿو لڀي؛ ڇاڪاڻ تہ مادّو کيس ڌتاري شهر ۾ وٺي ويو آهي، جتي ماڻهن جا ميڙ آهن، فساد آهي، ۽ بدبختي آهي.

مان کيس معرفت جي درسگاهن ۽ حڪمت جي عبادتگاهن ۾ ڳوليان ٿي، پر هو مون کي نٿو لڀي؛ ڇاڪاڻ تہ مادو، جو مٽيءَ جو لباس پهري ٿو، سو کيس تڪبر جي قلعي ۾ وٺي ويو آهي، جتي ڪميڻائپ جو واسو آهي.

مان قناعت جي سبزه‌زارن ۾ کيس ڳوليان ٿي، پر نٿي ڏسان؛ ڇاڪاڻ تہ منهنجي رقيب کيس طمع ۽ حرص جي غارن ۾ قيد ڪيو آهي، جتي کيس عذاب ڏيندڙ سونن زنجيرن سان جڪڙيو ويو آهي.

فجر جو، جڏهن مشرق مُرڪندو آهي، مان ڪيس سڏ ڪندي آهيان، پر هو منهنجو آواز نہ ٻڌندو آهي: ڇاڪاڻ تہ لوڀ ۽ لالچ سندس اکين کي ٻوري ڇڏيندا آهن.

شام جي ٽائي، جڏهن هر طرح خاموشي ڇانيل هوندي آهي ۽ گل ننڊ جي جهوليءَ ۾ آرامي هوندا آهن، مان ڪيس وندرائيندي آهيان، پر هو ڪوبہ خيال نہ ڪندو آهي: ڇاڪاڻ تہ سندس دل مستقبل جي ويچارن ۾ رڌل هوندي آهي.

منهنجو محبوب مون سان پيار ڪندو آهي، پنهنجن اعمالن ۾ مون کي ڳوليندو آهي، پر هو مون کي اِلاهي اعمالن کان سواءِ ٻئي ڪنهن بہ هنڌ ڳولي نہ سگهندو.

هو مون کي انهيءَ عظيم الشان محل ۾ ڳولي ٿو، جنهن جا بنياد ڪمزورن جي ڪوپرين تي ٻڌل آهن: ۽ پنهنجي سون ۽ چانديءَ جي ڍيرن پٺيان
مون سان سرگوشيون ڪرڻ چاهي ٿو:
پر مان ڪيس ڪٿي بہ ليي نہ سگهنديس-- سواءِ انهيءَ سادگيءَ جي گهر جي، جنهن کي ديوتائن
محبت جي واهڙَ ڪناري ناهيو آهي.

هو مون کي قاتلن ۽ باغين اڳيان پيار ڪرڻ چاهي ٿو: پر سندس چپ، منهنجن چپن کي، اڪيلائيءَ ۾، گلن جي پاڪيزگين ۾ ئي چمي سگهن ٿا!

هو چاهي ٿو تہ مان سندس زر ۽ جواهر ۾ شريڪ ٿيان: پر مان خداوندي سعادت کان ڪڏهين بہ دستبردار ڪانہ ٿينديس— مان پنهنجي حُسن جي عبا نہ لاهينديس.

هو پنهنجي ۽ منهنجي وچ ۾ مڪر ۽ حيلي کي وسيلو بڻائڻ گهري ٿو: پر مان تہ حسين عمل کان سواءِ ٻيو وسيلو قبول نہ ڪنديس.

هو پنهنجيءَ دل کي گمراهيءَ جي غار ۾ بند ڪري ٿو: پر مان سندس دل کي محبت جي دولت سان مالا مال ڪنديس.

منهنجي محبوب منهنجي رقيب کان صرف رڙيون ۽ واڪا سکيا آهن: پر مان ڪيس روح جي اک مان همدرديءَ جا ڳوڙها ڳاڙڻ ۽ قناعت جون آهون ڀرڻ سيکاريندس.

منهنجو محبوب منهنجي لاءِ آهي، ۽ مان سندس لاءِ!

گل جو گيت

مان آهو لفظ آهيان، جنهن کي فطرت پنهنجيءَ زبان سان ادا ڪيو، ۽ وري واپس وٺي پنهنجيءَ دل جي تهن ۾ لڪايو، ۽ تنهن کان پوءِ وري ادا ڪيو!

مان آهو تارو آهيان، جو آسمان جي نيري خيمي
مان سرسبز غاليچي تي ڪريس.
مان عناصر جو اهو نُورچشم آهيان،
جنهن جي ٻج سياري جي پيٽ ۾ پرورش ورتي،
جنهن کي بهار ڄڻيو،
جو اونهاري جي هنج ۾ جوان ٿيو،
۽ جنهن کي خزان سمهاري ڇڏيو.
مان عاشقن جو تحفو آهيان، ۽ شاديءَ جو سوڙ آهيان.
مان جيئرن جي طرفان مئلن جي خدمت ۾ آخري سوکڙي آهيان: مان خوشيءَ جو بہ حصو آهيان، تہ غميءَ جو بہ.
مان فجر جو روشنيءَ جي اعلان ۾ هير جو ساٿي، ۽ شام جو ڪيس رخصت ڪرڻ ۾ پکين جو شريڪ آهيان.
منهنجو رنگ برنگي وجود سبزه زارن کي زينت بخشي ٿو، ۽ هوا منهنجيءَ خوشبو سان معطر رهي ٿي.

جڏهن مان لنبا سان بغلگير ٿيان ٿو، ته بيشمار
اکيون مون کي تکين ٿيون؛ ۽ مان بيداريءَ
جي طلب ڪريان ٿو، ته جيئن ڏينهن جي هڪ ئي
اک سان اک ملايان.
مان ماڪ جي مٺي پيئان ٿو، ڪوئل جي ڪوڪ
ٻڌان ٿو، ۽ ڳاهه مان نڪرندڙ سُريلي آواز تي
ناچ ڪريان ٿو.
مان روشنيءَ کي ڏسڻ لاءِ هميشه مٿي ڏسندو
رهان ٿو، ۽ پنهنجي پاڇي کي ڪڏهين نٿو
ڏسان؛— ۽ هيءَ اها حڪمت آهي، جنهن کان
انسان اڃا تائين واقف نه ٿيو آهي!

انسان جو ترانو

مان ازل کان هوس، هاڻي آهيان، ۽ ابد تائين
رهندس:
منهنجي وجود جي ڪا انتها ڪانهي!
مان غيرمحدود فضا ۾ ٻه اڏامس، خيال جي
دنيا ۾ ٻه پرواز ڪيم، ۽ نُور جي بلند دائري جي
ويجهڙائيءَ جو ٻه شرف ماڻيم؛ پر هاڻي مادّي جو
اسير آهيان.
مون ڪنفيوشس جي تعليم ٻه ٻُڌي،
برهما جي فلسفي تي ٻه ڪَن ڏنم،
۽ 'شجرعرفان' جي هيٺان، 'ٻُڌ' جي پاسي ۾ ٻه
ويٺس:
پر اڃا تائين جهالت ۽ ڪفر جي چڪتاڻ ۾ مبتلا
آهيان.
مان طُور تي ٻه هوس، جڏهين ربّ موسيٰ (ع)
جي لاءِ پنهنجي چهري تان نقاب سرڪايو؛
مون اُردن جي ڪِنارن ۾ مسيح ناصريءَ (ع) جا
معجزا ٻه ڏٺا؛
۽ مديني شريف ۾ رسول عربي (ص) جا اقوال
ٻه ٻڌا:
پر اڃا تائين مان حيرت ۾ گرفتار آهيان.
مون بابل جي قوّت، مصر جي بزرگي، ۽ يونان
جي عظمت ٻه ڏٺي:
پر اڃا تائين مون کي سڀني ڪارنامن ۾ ڪمزوري،
ذلت ۽ جهالت ڪارفرما نظر ٿي اچي.
مان 'چشمءِ دور' جي جادوگرن ۽ آشُور جي
پوڄارين ۽ فلسطين جي پيغمبرن جي صحبت ۾
ٻه ويٺس، پر اڃا تائين 'حقيقت' جو ڳولائو
آهيان.
مون انهيءَ حڪمت کي ٻه حفظ ڪيو، جا هندستان
تي نازل ٿي؛
آهي اشعار ٻه ياد ڪيا، جي عرب جي رهواسين
جي دلين مان اُڀري ڪاڻي ٻاهر نڪتا؛
۽ انهيءَ موسيقي کي ٻه غور سان ٻڌو، جنهن
کي مغرب وارن جي جذبات تخليق ڪيو:
پر، تنهن هوندي ٻه، انڌي جو انڌو ۽ ٻوڙي
جو ٻوڙو رهيس، جو نه ڪجهه ٻڌي ٿو سگهي
۽ نه ڪجهه ڏسي ٿو سگهي.
مون لالچي فاتحن جي سنگدلي ٻه برداشت ڪئي،
ظالم حاڪمن جو ظلم ۽ سرڪش قوّت وارن جي
غلامي ٻه سَٺي،
پر تنهن هوندي ٻه اڃا مون ۾ ايتري سگهه آهي،
جو زماني جو مقابلو ڪري رهيو آهيان.
مون اهو سڀ ڪجهه ڏٺو ۽ ٻڌو آهي، پر تنهن
هوندي ٻه مان اڃا ٻار آهيان:
اڃا مون ڪي جوانيءَ جا ڪارناما ڏسڻا آهن؛
اڃا مون کي پوڙهو ٿيڻو آهي، ڪمال کي
پهچڻو آهي، ۽ پوءِ خدا ڏانهن موٽڻو آهي.
مان ازل کان هوس، هاڻي آهيان، ۽ ابد تائين
رهندس: منهنجي وجود جي ڪا انتها ڪانهي!

● "شاعري هڪ باھ آهي، جيڪا انسان جي جسم اندر ڀڙڪي رهي آهي: جيڪا جلائي ٿي، گرم ڪري ٿي، ۽ روشني ڏئي ٿي." — ٽالسٽاءِ.

● "شاعري سڀني علمن جو ساهه ۽ لطيف روح آهي؛ بلڪ هڪ اهڙو سرچشمو آهي، جنهن مان علم جو چشمو ڦٽي ٿو نڪري. شاعر لاءِ ائين به چئي سگهجي ٿو، جيئن شيڪسپيئر انسان لاءِ چيو آهي، ته 'هن جون نظرون ماضيءَ ۽ مستقبل تي کتل آهن.' هو انساني فطرت جي لاءِ هڪ پهاڙ مثل آهي— هڪ حاميءَ ۽ محافظ مثل، جنهن وٽ هر هنڌ ۽ هر وقت پيار ۽ محبت موجود آهي. زمين ۽ آبهوا، ٻولين ۽ عادتن، سماجي قاعدن ۽ جذبن جي اختلاف هوندي به، شاعر، شديد جذبي ۽ علم جي وسيلي، سڄيءَ دنيا ۾ پکڙيل ۽ سڀني وقتن مان لاڳاپيل، سمورن انساني سماجن کي هڪ هنڌ اچي ٿو ڪٺو ڪري. شاعر جا فڪري مقصد هر هنڌ موجود آهن. جيتوڻيڪ انساني نظرون ۽ حواس سندس رهنمائي ڪن ٿا، پر هو جتي به پنهنجي لاءِ احساس جو ماحول ڏسي ٿو، اتي آڏامڻ لاءِ پَرَ پکيڙي ٿو. شاعري سڀني علمن ۾ پهريون ۽ آخري علم آهي، ۽ انساني دل وانگر لافاني آهي." — ورڊسورٿ.

افسانا

"جيڪڏهن اسان وٽ پنهنجي دور جو نئون زنده ادب نہ هوندو، تہ اسين پنهنجي ماضيءَ جي ادب کان بہ ڇڄي وينداسين: جيستائين اسين ادب جي ارتقا جو هيءُ سلسلو قائم نہ رکنداسين، تيستائين اسان جو ماضيءَ جو ادب بہ اسان کان جيئن پوءِ تيئن هٽندو ۽ پري ٿيندو ويندو، تان جو آهو اسان لاءِ اجنبي ٿي ويندو — جيئن ڪنهن ٻيءَ ڌارينءَ قوم جو ادب؛ ڇو تہ اسان جي زبان بدلجندي رهي ٿي، ۽ اسان جي رهڻيءَ ڪهڻيءَ جو نمونو، اسان جي ماحول ۽ بدلجندڙ مادّي حالتن جي دٻاءَ سبب، هروقت ۽ هرطرح بدلجندو رهي ٿو: ۽ ان حالت ۾ جيڪڏهن اسان وٽ ڪي اهڙا ماڻهو نہ آهن، جيڪي پنهنجي غير معمولي احساس ۽ شعور کي، لفظن تي غير معمولي قدرت رکندي، ظاهر ڪرڻ ۽ پختگي بخشڻ جي صلاحيت رکندڙ هجن، تہ ان صورت ۾ نہ فقط اسان جي پنهنجي اظهار جي صلاحيت، بلڪ، سواءِ ڪنهن خسيس محسوسات جي، ٻيءَ ڪنهن شي جي محسوس ڪرڻ جي طاقت بہ نستي ۽ نابود ٿي ويندي."

"شاعريءَ جو سماجي ڪارج": ٽي. ايس ايلئٽ.

علي بابا

هي جيوَن، هي سپنا

چار وڏا فرشتا عرش عظيم جي ڪنهڙي تان بيٺا هن جي سموريءَ ڇُرپُر کي جاچي رهيا هئا.

آداس روح، ڪارو چوغو پايو، آسمان جي هيٺان ڪهڪشان جي ڦهليل سمنڊ جي ڪناري تي ويٺو، آسمان جي مخمل جهڙيءَ ليريءَ ڇيت ۾ تارا ٽانڪي رهيو هو. اڄ هن کي چوڏهينءَ جي سُهائي رات سجائڻي هئي. هو هڪ هڪ ڪري، ڪهڪشان جي ڀڪڙ يل انبار مان تارا ڪڍي، پنهنجي ريشمي چوغي جي پلاند سان صاف ڪري، آسمان ۾ ٽنڪي رهيو هو. ڪي تمام پراڻا تارا، جي پنهنجو آب تاب وڃائي چڪا هئا، تن کي صاف ڪرڻ لاءِ هن کي ڏاڍي محنت تي ڪرڻي پيئي. پوءِ به نٿي چمڪيا، ته هن انهن کي زور سان هيٺ اونداهي پاتال ۾ ڪڍي تي اڇلايو، جي ڇٽڪون ڇڏيندا، آخرڪار ڪِر تي ويا ٿي.

جڏهن مٿي، عرش عظيم تي، سج جي ٽمڪيل گول ٿالهہ تي فرشتن ڏونڪو هنيو ۽ سڄي عالم لاهوت جي مقدس فضا ۾ وقت جي پابنديءَ جو پڙلاءُ گونجيو، ته هن ڏڪندڙ هٿن سان ڪهڪشان جي ڍير مان چوڏهينءَ جو گول گول چنڊ ڦٽوڙي ڪڍيو. هن جي اکين مان ڳوڙها ڪري اڇي چنڊ جي منهن تي پيا. جلد جلد، ڏڪندڙ هٿن سان چنڊ جا داغ اگهي، هن ان کي آسمان جي سينڌ ۾ جهومر جيان لٽڪائي ڇڏيو. آسمان جي هيٺان، چئني طرف، ٿڌڙي ٿڌڙي چانڊيءَ جهڙي جوت پري پري تائين پکڙجندي وئي.

چنڊ کي ڏسي، اڄ هن کي پنهنجي زندگيءَ جون اهي سموريون سُهائيون راتيون ياد اچي رهيون هيون، جي هن ڪڏهن ڌرتيءَ تي سجايون هيون. هن تمام بيچينيءَ مان هيٺ روشنين ۾ ٻُڏل اونداهي پاتال ڏانهن نهاريو. تمام هيٺ، اونهي ڪاروڻيار ۾، هن جون نظرون انهيءَ ڏوڙ ڏڏڙ جي گولي کي ڳولي رهيون هيون، جتي هن پنهنجي زندگيءَ جا ٽيهہ سال گذاريا هئا.

اڄ خداوند تعاليٰ هن کي فرشتن کان به وڌيڪ آسماني قوتون عطا ڪيون هيون. هو سڄي آسمان ۾، پورب کان پڇم تائين، گهڙيءَ پلڪ اندر ڊوڙ پائي پهچي ٿي سگهيو. پر هو انهيءَ اونداهي پاتال کي پار نٿي ڪري سگهيو، جيڪو هن جي ۽ ڌرتيءَ جي وچ ۾ حائل هو. هو اونده جي انهيءَ اٿاهہ بحر ۾ گهوتا کائي رهيو هو، جنهن جو ڪوبہ انت، ڪوبہ

ڪنارو ڪونہ هو. هو ديوانن وانگر ٻيئي هٿ منهن تي ڏيئي، چنڊ ستارن جي دنيا ۾ ٻوڙون پائي رهيو هو. هيٺ جي اگهور خلا کي جهاڳڻ لاءِ ڪوبہ رستو هن کي نظر نٿي آيو. خار ۾ اچي، هو پاڳلن جيان رڙيون ڪرڻ لڳو، ۽ آسمان مان تارا چني هيٺ اڇلائڻ لڳو.

متي بيٺل چارئي فرشتا گهٻرائجي ويا. هن جو اهو حال ڏسي، پاڻ ۾ سس پس ڪري، هو وٺي عرش عظيم ڏانهن ڀڳا.

عالم لاهوت جي مقدس فضا فرشتن ۽ پاڪ روحن جي تسبيح ۽ تهليل جي لطيف آوازن سان گونجي رهي هئي. چئني فرشتن، عرش عظيم جا پاوا چُمي، ادب سان ڪنڌ جهڪائي، سؤ سؤ سجدا گهوريا.

پوڙهي فرشتي، ڏڪندي ڏڪندي عرض ڪيو: ”معبود! هو روح پاڳل ٿي ويو آهي!“

”ڇا ٿيو انهيءَ روح کي؟“

”معبود! هن آسمان مان ڪيترائي ستارا چني اڇلائي ڇڏيا آهن... اسان کي ڊپ آهي تہ متان چاندوڪيءَ رات جو نظام درهم برهم ٿي وڃي!“

روح کي حاضر ڪرڻ جو حڪم مليو. چارئي فرشتا، ادب سان هٿ ٻڌي، پٺيرا موٽيا. ڪين پڪ هئي تہ انهيءَ ناشُڪري روح کي ضرور فنا ڪري ڇڏيو ويندو. فوراً ئي، روح کي بارگاهِ اِلاهي ۾ پيش ڪيو ويو. هن جون اکيون آليون هيون. هو ڪنڌ جهڪائي، روئي ۽ سڏڪا ڀري رهيو هو.

نهايت ئي نرميءَ سان ڪائنات پڇيو ويو: ”اي منهنجا پيارا روح! ٻڌاءِ، توکي ڪهڙي تڪليف آهي؟ هتي ڪنهن بہ توکان تنهنجي مذهب بابت نہ پڇيو، ۽ نہ ئي ڪنهن فرشتي کي همت ٿي جو تنهنجي اڳيان تنهنجو اعمالنامو دهرائي. مون تنهنجي ايندي ئي بهشت جا دروازا کولي ڇڏيا. تنهنجي خدمت لاءِ بيشمار حورون مقرر آهن. تنهنجي شاعرائي طبيعت کي مدنظر رکي، مون چنڊ ۽ تارن سان ڀريل آسمان تنهنجي وس ۾ ڪري ڇڏيو، تہ جيئن تون چنڊ کي چُمي سگهين ۽ تارن سان دل بهلائي سگهين. ٻڌاءِ، توکي ٻيو ڇا گهرجي؟“

”معبود!...“ روح سڏڪن ۾ ٻُڏي ويو.

”چئہ اي پيارا روح! تنهنجي رضا ڇا آهي؟“

”معبود! مون تي رحم ڪر... مون کي ڪجهہ نہ گهرجي — مون کي پنهنجيءَ وڇايل دنيا ۾ موڪليو وڃي!... مون کي هتي ڪنهن بہ طرح آرام نہ ايندو!“

روح سجدي ۾ ڪري، زور زور سان اوڇنگارون ڏيڻ لڳو. عالم لاهوت جي فضا انهن جي پڙاڏي سان هلچل ۾ اچي ويئي. بهشت ۾ اداسائي ڇانجي ويئي. حورون سوگوار ٿي ويون. فرشتا حيرت ۽ هراس ۾ اچي ويا. پوڙهو فرشتو، اِلاهي ٿهر کان ڊڄي، روح کي ماٺ ڪرائڻ لاءِ اڳتي وڌيو —

يڪايڪ درياءِ ڪرم جوش ۾ آيو. پوڙهي فرشتي کي حڪم ٿيو: ”هي ائين ماٺ نہ ڪندو — هن کي سپنن جي سچائيءَ دنيا ۾ وٺي وڃ! آءٌ پنهنجي پياري ٻانهي کي نراس ڪرڻ نٿو چاهيان.“

هر طرف سڪون ۽ تسڪين جي پاڪيزه لهر ڇانئجي ويئي. حورن ۽ فرشتن جا چهرا ٻهڪي اٿيا. پوڙهي فرشتي مُرڪي ڏنو، ۽ هڪ وڏو سجدو ڀري، اداس روح کي گلن جي سيج تي ويهاري، آسمان جي هيٺين ڪنهڙي تي کڻي آيو. پوءِ هن بهشتي کهاڳهر مان طهوري شراب جو پيالو ڀري روح کي پياريو، ۽ کيس هيٺ اونداهي پاتال ۾ نهارڻ جو اشارو ڪري، زور سان ڌوڪ ڏني. روح قاتل نگاهن سان هيٺ نهاريو... اونده جا سمورا تہ تحليل ٿي ويا هئا، ۽ هن جي اکين اڳيان سندس ننڍڙو گهر اڀري آيو هو.

هن جا ٻئي ننڍڙا ٻارڙا ستيءَ ننڊ ۾ مسڪرائي رهيا هئا. سندن پاسي ۾، ٻيءَ کٽ تي، هن جي زال ليٽيل هئي. هوءَ جاڳي رهي هئي، ۽ سندس ڳوڙهن سان ڀريل اکيون مٿي آسمان ڏانهن کنيل هيون. روح بيتاب ٿي اڳتي وڌڻ لڳو، تہ فرشتي چيس، ”ترس، ٻهرين سان هن تي ننڊ موڪليان!“ ائين چئي، پوڙهو فرشتو پنهنجين اندلت جهڙين ڪنيڙائين کي ڦڙڪائي، هن جي زال ۽ ٻارن مٿان پکو جهولائڻ لڳو. هن جي زال جي اکين تي ننڊ جو کيپ چڙهي ويو. پر آهي ڳوڙهن سان جهلملائيندڙ اکيون پورجن ئي پورجن، تنهن کان اڳ، روح وٺي آزاد فضائن ۾ اڏائو ۽ پلڪن جي سمنڊ ۾ ٻڏي ويو.

* * *

تيز طوفاني هوائن ۾، ڇاتل سڇاتل گهٽين مان ٿڪا ٿڪا قدم کڻندو، هو گهر جي دروازي تي اچي بيٺو. هوا جي هڪ جهوٽي سان، دروازو کُلي پيو.

”تون!...“ هن کي در تي بيٺل ڏسي، هن جي زال کان ڇرڪ نڪري ويو. هوءَ سَڪتي ۾ اچي، چپ چاپ بيهي رهي.

”ها — مان آهيان! مان اچي ويو آهيان! تون مون کي سڃاڻين ٿي نہ؟“

”تون؟... تون زنده آهين!... تنهنجو جهاز تہ ٻڏي ويو هو... شايد ماڻهن مون سان ڪوڙ ڳالهايو هو... پر تون مون کي ڇڏي ڇو وئين؟ تو ڪيترا سال لڳائي ڇڏيا!...“ هوءَ سڏڪجهه چئي، منهن تي هٿ ڏيئي روئڻ لڳي. سندس ڪمزور جسم ڏڪي رهيو هو.

هن جي اکين ۾ بہ ڳوڙها ڀرجي آيا. هن کي يقين ئي ڪونہ ٿي آيو تہ هو ڪو پنهنجيءَ خوبصورت، شوخ ۽ چنچل زال جي اڳيان بيٺو آهي. هوءَ ڪيتري نہ بدلجي ويئي هئي. هن جو سهڻو ۽ صحتمند جسم ڪيڏو نہ ڪمزور ٿي ويو هو. لال گلابي چهرو ڪيئن نہ ڪرمائجي ويو هو، ۽ ساوڻ جي ڪڪرن جهڙا ڪارا ۽ ڊگها وار هاڻي اڇا ٿي رهيا هئا.

”مان تنهنجو ڏوهي آهيان. مون اچڻ ۾ ڏاڍي دير ڪئي.“ نهايت ئي ڏُکاري آواز ۾، هن ڪنڌ جهڪائي چيو.

ڪجهه دير ترسي، هن وري چيو: ”ٻار ڪٿي آهن؟ مون کي انهن جي ياد ڏاڍي ستائيندي هئي... هاڻي ته تمام وڏا ٿي ويا هوندا، شايد مون کي سڃاڻي به ڪونه سگهندا—“

هو بيتابيءَ سان پنهنجن سُتل ٻارن جي کٽ ڏانهن وڌيو، ته هن جي زال رڙ ڪئي: ”نه نه، انهن کي نه جاڳاءِ! خواهه مخواهه توکي ڏسي ڊڄي ويندا. تون ته هاڻي انهن لاءِ اجنبي آهين.“

هن جا قدم کٽ تائين پهچي رڪجي ويا. هن ڏاڍي سڪ ۽ پيار جي نظرن سان پنهنجي ڌيءَ ۽ پٽ ڏانهن نهاريو، جن کي هو تمام ننڍڙو ڇڏي ويو هو. ٻئي ڄڻا، پاءُ ۽ پيڻ، مزي سان ياڪر پايو، ڪھريءَ منيءَ ننڊ ۾ پيا هئا.

هن زال ڏانهن نهاري، ٻڏندڙ آواز ۾ چيو: ”ڇا، تون به مون کي اجنبي محسوس ڪري رهي آهين؟“

”ڀلا آءٌ به ائين ڪري سگهان ٿي! مون ته توکي ڪڏهن به نه وساريو آهي— زندگيءَ جي ڪنهن به حصي ۾ ئي، موت کان پوءِ به نه. توکي ڏسي، آءٌ ته پاڳل ٿي رهي آهيان؛ ڄڻ ته ڪو سپنو ڏسي رهي آهيان. پر تو مون کي ڪيئن وساري ڇڏيو؟ ڏس ته سهي، توکان سواءِ ڪهڙا حال ٿيا اٿم!“ هوءَ سڏڪا ڀري روئڻ لڳي.

”مون کي معاف ڪر، پياري، آءٌ مجبور هوس. هن روئندڙ آواز ۾ چيو. ”هاڻي مان توکي ڪڏهن به اڪيلو ڇڏي نه ويندس؛ توکي پنهنجي روح سان سانڍيندس... توکي ياد آهي نه، هڪ ڏينهن مون توکي چيو هو ته مان تنهنجي لاءِ آسمان مان تارا به آڻي سگهان ٿو. ها، سچ پچ، مان تنهنجي لاءِ آسمان مان تارا آڻي سگهان ٿو!... پر مان توکي پاڻ سان گڏ وٺي ويندس، چنڊ ۽ تارن جي ديس ۾! آها ڄڳهه ڏسي تون ڏاڍي خوش ٿيندينءَ. اها ڏاڍي عجيب ڄڳهه آهي. اتي آسمان ايترو ته هيٺ آهي جو تون چنڊ ۽ تارن کي ڇُهي سگهندينءَ!... بس، تون مون سان گڏجي هل. آءٌ توکي وٺڻ آيو آهيان—“

”سچ!“ هن جي زال، ننڍن ٻارن جيان تاڙيون وڄائيندي، ائين چيو، ڄڻ ته هوءَ سچ پچ ستارن جي دنيا ۾ وڃي رهي هئي. پنهنجي مڙس جي جدائيءَ جو سمورو درد ۽ شڪايتون وساري، هوءَ مسلسل مُرڪي ۽ خوش ٿي رهي هئي. تمام جذباتي انداز ۾ چوڻ لڳي: ”مان ضرور هلنديس! هاڻي مان تنهنجي سهاري بنا هڪڙو قدم به کڻي نٿي سگهان. زندگيءَ جو تنها مقابلو ڪندي آءٌ ٿڪجي پيئي آهيان. مون کي يقين هو ته هڪ ڏينهن تون ضرور مون وٽ موٽي ايندين. ڏس، مون تنهنجي هر ڪا شي ڪيئن نه سنڀالي رکي آهي—“ ائين چئي، هوءَ ڪتاب ۽ ٻيون شيون ڪيس ڏيکارڻ لڳي، جي صاف سٿري نموني ۾ رکيل هيون. ائين ٿي، هوءَ خوشيءَ وچان ٻارن جي کٽ ڏانهن وڌي. ”هي ڏس! ڪيڏا نه وڏا ٿي ويا آهن. مون هنن کي تمام لاڏ ڪوڏ سان نپايو آهي. رات ڏينهن هڪ ڪري، مشين تي پاڙي وارن جا ڪپڙا سبي، مون هنن جي تعليم جو بندوبست ڪيو آهي... پر— پر تون منهنجي

منهن ۾ ائين ڇتائي ڇا ڏسي رهيو آهين؟ منهنجي مُرجهايل چهري ۽ بي نُور اکين ۾ ائين نه نهار. مان تنهنجي باغ جي مالهڻ آهيان. پنهنجي جسم جو سمورو خون پاڻي ڪري، مون تنهنجن هنن گلن جي پرورش ڪئي آهي. پنهنجين اکين جي جوت جهڪي ڪري، مون هنن کي علم جي روشني پهچائي آهي. پنهنجي سونهن ۽ سينگار کي قربان ڪري، مون هنن جي صحت کي سڌاريو آهي. مون کي اهڙين نظرن سان نه ڏس، مون کي ڀؤ ٿئي ٿو—"

"هي تون ڇا چئي رهي آهين! مون کي تنهنجي جسم سان نه، پر روح سان پيار آهي. تون سوچي به نٿي سگهين ته مان تو لاءِ ڪيترو پري ڪان آيو آهيان! تون نٿي ڄاڻين ته اهي پنج سال مون توکان سواءِ ڪيئن گذاريا آهن. چنڊ ۽ ستارن جي سيج تي به مون کي آرام نه آيو. تون انهيءَ حسين ترين دنيا جو تصور به نٿي ڪري سگهين. اتي جو حاڪم مون تي بيحد مهربان آهي...... بس، ٿوريءَ دير لاءِ، آءٌ توکي وٺڻ ئي ته آيو آهيان!"

"ها، مون کي اتي ئي وٺي هل. هتي مون کي هرڪا شي پرائي ٿي لڳي. مون کي هتي جي هر شي کان نفرت آهي... اوه! مون ته اڃا توکي پاڻي به ڪونه ڏنو آهي! توکي بک به ضرور هوندي. پر تون ويهه ته سهي! هيڏي سفر ۾، تون سخت ٿڪجي آيو هوندين. توکي ڏسي، تنهنجين ڳالهين ۾ ڪوئجي، آءٌ پنهنجو پاڻ کي به وساري ويٺيس..." ائين چئي، جيئن ئي هوءَ دستور موجب هن جي پٺيءَ تان ڪاري اوورڪوٽ لاهڻ لاءِ وڌي، ته اوچتو ٻاهران سڏ ٿيو.

هوءَ ڏيپ وچان ڪنبي ويئي: "هي آواز!—ها، بلڪل ساڳيو! هي آهوئي شخص آهي، جيڪو توکي پرڏيهه وٺي ويو هو... مان توکي ٻاهر نه ڇڏينديس!... مان ڪيس وڃي ٿي موٽايان—"

"نه نه، هو منهنجو دوست، منهنجو انتظار ڪري رهيو آهي. وقت پورو ٿي ويو آهي."

"اڃا هينئر ئي ته آيو آهين — نه ڪجهه کاڌو، نه پيتو اٿئي!"

"بس، هينئر ئي ته هلڻو آهي."

"چڱو ڀلا، مان ٻارن کي جلد ئي سنڀرائي ٿي وٺان."

ٻارن جو ٻڌي، هو ڪنهن گهريءَ سوچ ۾ پئجي ويو. پوءِ هو اڳتي وڌي وڃي ستل ٻارن جي پرسان بيٺو. يڪايڪ، ڪنڌ ڌوڻي، فيصله ڪُن انداز ۾ چيائين: "هنن کي نه جاڳاءِ! هنن کي پنهنجن سپنن جي دنيا ۾ رهڻ ڏي!"

"تون اِهو ڇا چئي رهيو آهين؟ هنن کي هتي ئي ڇڏي هلان؟ هنن معصومن کي! ...منهنجي مامتا اِهو زهر ڪيئن پي سگهندي؟ هنن کان سواءِ ته مان به هلي ڪانه سگهنديس—"

ٻاهر وري اهو خوفناڪ آواز اڀريو، ۽ هوائون تيز ٿي ويون. هو سوچ جي ساگر ۾ گهوٽا کائي رهيو هو. ڪنهن نامعلوم خوف کان هن جو سڄو بدن لرزي رهيو هو. هن انتهائي درد انگيز آواز ۾ زال کي چيو: "تون نيڪ ٿي چئين. مان پاڻ انهيءَ فيصلي تي پهتو آهيان ته مون کي اڪيلو ئي موٽي وڃڻ کپي."

”تون اڪيلو موٽي ويندين! ... نه نه، مان توکي هرگز نه ڇڏينديس! مون کي چنڊ ۽ ستارن جي دنيا نه گهرجي. مون کي توکان سواءِ ڪجهه نه گهرجي. مون کي اڪيلائيءَ جي اٿاهه ۾ وري نه اڇلاءِ. مون کي اونداهيون وڪوڙي ونديون. منهنجو چنڊ ته تون ئي آهين، تون هتي ئي رهي پئو!...“ هوءَ روئندي، سڏڪندي، سندس پيرن ۾ ڪري پئي.

هن کي ائين محسوس ٿي رهيو هو، ڄڻ اندر ئي اندر ڪو سندس نڙيءَ کي تيز ڇريءَ سان ڇهڪ ڏئي رهيو هو. سڏورن جون سڏوتون ڪائيندي ۽ ڳوڙها پيئندي، هن چيو: ”مان مجبور آهيان... مون کي موٽي وڃڻو پوندو — اڪيلو ئي! ... ٻارڙا تمام ننڍا آهن، ۽ انهن کي اڃا تنهنجي گهڻي ضرورت آهي... مان وعدو ٿو ڪريان ته وري جلد موٽي ايندس — پوءِ...“

ايتري ۾ ٻاهران تيون پيرو سڏ ٿيو، ۽ ان سان گڏ ئي تيز طوفاني هوائون ڀيانڪ سوسات ڪرڻ لڳيون. گهر جي درن ۽ درين جا طاق زور زور سان پاڻ ۾ ٽڪرجڻ لڳا. ازغيبي طاقت جي اثر هيٺ، هن جا قدم خودبخود اڳتي وڌيا. ڪيس روڪڻ لاءِ، هن جي زال ٻوري زور سان رڙيون ۽ ڇيخون ڪرڻ لڳي. پر سندس خوابن جي دنيا درهم برهم ٿي وئي.

* * *

هيٺ، ڌرتيءَ تي، هڪ ننڍڙي گهر جي اڱڻ ۾، چوڏهينءَ رات جي چانڊوڪيءَ ۾، ستل عورت، هڪ زوردار چيخ سان جاڳي پئي. هراس ۽ حيرانيءَ جي حالت ۾، ڀرين کٽڙي لڳل در ڏانهن نهاريائين. پوءِ ڏٺائين — سندس ٻئي ٻار گهريءَ ننڊ ۾ الوٽ هئا. کٽ جي پاسي ۾، ٽپائيءَ تي، ٻاٽيءَ جو گلاس ۽ عينڪ ساڳيءَ ريت رکيل هئا. اڌ سبيل ريشمي ڪپڙو، مشين جي منهن ۾ اٽڪيل، تيز هوا ۾ ڦڙڦڙائي رهيو هو. مٿي، آسمان تي، چنڊ پنهنجي ٻوري آب تاب سان چمڪي رهيو هو، ۽ ستارا چٽني پاسن جهرمر لايو بيٺا هئا. هن ڳوڙهن ڀريل نگاهون مٿي کنيون — ۽ هڪڙو تارو، ڇنگون ڇڏيندو، تمام پري تائين ڪِرندو ويو. هن چنڊ ڏانهن نهاريو، ۽ ٻئي هٿ منهن تي ڏيئي، سڏڪا ڀري روئڻ لڳي.

نظير شيخ

رانـد

سج لٿو هو. بجلي-ٿمبن جون بتيون ٻري چڪيون هيون. ڪن گهرن جي گهروارين منڊ وڇائڻ شروع ڪيا، ڪن ڪير ڪاڙهي مس لاٿو هو، ته ڪن اڳوات گهرجي ڇاج لاهي، کٽ تي چڙهي، چلمن جا سوٽا پرڻ شروع ڪري ڏنا هئا. رات جو انڌيرو هوريان هوريان ڇانئجي رهيو هو. هڪ غريباڻي گهر مان هڪ ڇوڪرو نڪتو. هن کي ٻانهن جي قميص ۽ ٻانهن جي سٿڻ پيل هئي. سندس پٽ پيريل هو، ۽ قد عمر-سارو هوس. هن جي منهن تي ماتا جا داغ هئا، چمڙي ڪاري هيس، ۽ ٻارهن سالن جو لڳو ٿي. هن جو نالو بچايو هو.

ڇوڪر گهٽيءَ ۾ اچي، هيڏي هوڏي نهار ڪئي. گهٽيءَ ۾ ڪي ايڪڙ ٻيڪڙ ماڻهو ٿي آيا ويا. ڇيڙي تي، جمال چاڪيءَ جي گهاڻي پرسان، مُلي جو هٽ هو، جتي مُلو ڪير ٻه وڪڻندو هو، پر هيئنر اهو مُلي کان سواءِ ويران پيو هو. گهٽيءَ جي وچ ۾ هڪ وڏو نلڪو لڳل هو، جنهن جي ٽن طرفن کان ٻه-ٽي شريون پٽيون اڏيل هيون، جتان بچايو ڏينهن ۾ ڪجهه گهمرا نند ڙيون باڙديون يا ڊالڊا جا خالي ڪيل دٻا ڀري، گهر جي مٽن ۽ دلن ۾ پاڻي پهچائيندو هو. بچايي جي گهر جي ٿورڙو پريان 'پکوڙيءَ' جو گهر هو. پکوڙي سندس ئي جمار جيڏو ڇوڪرو هو، جنهن جو نالو هونئن سومار هو، ۽ جنهن جو گهر بچايي جي گهر کان ڇڱي حال منجهه هو. بچايي جو پيءُ پشوري ٽانگو هڪليندو هو، ۽ پکوڙيءَ جو پيءُ ڪنهن سرڪاري آفيس ۾ هيڊ ڪلارڪ هو.

پکوڙيءَ جي گهر کي ويجهو اچي، هن پکوڙيءَ کي سڏ ڪيو. سندس مخصوص سڏ، نم جو وڻ جهاڳي، پکوڙيءَ جي گهر پهتو. پکوڙي وڏيون وکون پريندو ٻاهر آيو. هو سنهو هو، پٽ جو ڏٻرو، ۽ رنگ جو پيلڙو. پاجامو ۽ خاڪي قميص پيل هيس. هو بچايي سان اچي مليو. ٻئي ٻئي گڏجي، "اچو ڙي ٻارو، راند جو سعيو" ڳائڻ لڳا.

هڪ ماڙيءَ منجهان هڪ سهڻو ڇوڪر نڪتو—پٽ جو گورو ۽ ڀريل، عمر آٺ-نو سال، نيڪر ۽ آوچيءَ پاپلين جي قميص پهريل. ڪيس پرويز جي نالي سان سڏيو ويندو هو. هن جو پيءُ شاهوڪار هو، پاڙي ۾ اول نمبر.

ٻئي گهر مان هڪ ٻيو نينگر نڪتو. ڏهن-ٻارهن سالن جي عمر هونديس. هن جي ڪاپيءَ اک ۾ ڦُلو هو، وار گهنڊيدار هئس، ۽ رنگ جو سانورو هو. ماڻس، جا ڪنهن واڻڪي گهر

جي نوڪرياڻي هوندي هئي، تنهن ۽ سندس مري ويل چرشي پيءُ، 'وڪيو' نالو پسند ڪيو جو هنن هن مٿان رکيو.

ٽئين گهر مان ٽيون ٻار نڪتو. هو يتيم هو. چاچس پاليندو هوس. نالو ته سندس نجم الدين هو، پر ڪيس نجو-نجو چوندا هئا. هو عمر جو ته ننڍو ٿي لڳو، پر قد تمام ڊگهو هوس. هو ڪلندو ڪلندو آيو.

چوٿين مان چوٿون نڪتو. هن ڇوڪر جا مهانڊا موچارا هئا. هن کي ڪپڙا به وچولا پر اجرا پيا هئا. هو هوشيار ڇوڪر هو، ۽ سندس نالو شريف هو. "اڄ به سُر ملايان ڇا؟" هن ايندي چيو. "بس بس،" بچايي چيو، "الاهي ٿي ويا آهيون."

هو سيئي هڪ بند ٿيل هٽ جي دڪيءَ تي اچي ويٺا.

"شريف، تو بهرام وارو ڪتاب ڪونه ڏٺو؟" سهٽي ڇوڪر هوشيار ڇوڪر کي چيو.

"يار وسري ويو،" هوشيار ڇوڪر وراڻيو.

"پوءِ هينئر ڪٿي اچ."

"راند رهي پوءِ ٿو ڪٿي اچان."

"اڇو ته ٻارين راند ڪيڏون." جو قد ۾ ڊگهو هو، تنهن چيو.

"نه،" بچايي چيو، "ڪير ٿو ويهي ٻاريون ناهي جو راند رهون."

"اڙي هوءَ چو نٿا راند رهو؟" پڪوڙيءَ چيو.

"ڪهڙي؟" بچايي پڇيو.

"گهوڙي-گهوڙي!"

'گهوڙي-گهوڙي' راند تي ڪاڻي ڇوڪرا راضي ٿيا، پر شريف انڪار ڪري ڇڏيو.

"نه ڀائي، مان نه رهندس،" هن چيو. "مون کي گوڏي ۾ انهيءَ ڪري ڏک لڳو هو."

"گلوريا؟"— نه. "ليت ڪبوتر؟"— نه. "ڦر ڦر مؤنتو؟"— نه. "چور-پوليس؟"— نه.

هو انهن مڙني راندين تي راضي ڪين ٿيا.

"اڙي، 'پيچي ڙي پيچي' راند ٿا رهون!" پڪوڙيءَ چيو.

"هائو، نيڪ آهي،" بچايي چيو.

ٻين به هائو ڪئي، ۽ هو 'پيچي ڙي پيچي' راند رهڻ تي راضي ٿي ويا.

شريف ۽ پڪوڙيءَ کي اڳواڻ چونڊيو ويو. شريف، پرويز ۽ نجوءَ کي چونڊيو: ۽ پڪوڙيءَ بچايي ۽ وڪيي کي. شريف ۽ پڪوڙي دڪيءَ تي ويٺا رهيا. سندن پيچي، پنهنجي پنهنجي اڳواڻ جي سامهون، ڏهه فوٽ کن پري پٽ تي وڃي ويٺا. ڊڊيءَ تي ڪٿي وڃڻ جو فاصلو نل تائين رکيو ويو.

پوءِ ٻـه اڳـواڻ— شريف ۽ پڪوڙي— پنهنجا ڪنڌ ويجهڙا ڪري، ڪجهه سس پس ڪرڻ لڳا.

"ٻيجي ڙي ٻيجي؟" شريف پنهنجي ڀرُئين ٻيجيءَ پرويز کان پڇيو.
"جي ڙي ٻيجي!" پرويز ورائيو.
"راند سٺي يا سٺي؟"
"لڪلڪوني!"
"لي لا!"
شريف پنهنجي ٻئي ٻيجيءَ نجوءَ کان پڇيو: "ٻيجي ڙي ٻيجي؟"
"جي ڙي ٻيجي!" نجوءَ ورائيو.
"راند سٺي يا سٺي؟"
"هيءَ!" نجوءَ سوچي جواب ڏنو.
"چڙهي چيلهه ٻچين!" شريف چيو.
پرويز ٻچايي جي ڏڏيءَ تي چڙهيو، ۽ نجو وڪيي جي. هو نلڪي تائين ٿي موٽي آيا.
شريف ۽ پکوڙي ٻيو سوال ويچارڻ لڳا.
پوءِ پکوڙيءَ پنهنجي ڀرُئين ٻيجي ٻچايي کي هوشيار ڪري پڇيو: "ٻيجي ڙي ٻيجي؟"
"جي ڙي ٻيجي!" ٻچايي هوشيار ٿي چيو.
"اسڪول سٺي يا سنو؟"
ٻچايو اسڪول ۾ ڪونه پڙهندو هو. هن جواب ڏنو، "هيءُ پنهنجو پاڙي وارو."
سندن پاڙي ۾ هڪ اسڪول هو، جو قتل ۽ ڪَچيءَ جاءِ ۾ هو، جنهن ۾ ٻه-ٽي سنڌي جا درجا پڙهايا ويندا هئا.
"نڪو!" پکوڙيءَ چيو.
پکوڙيءَ ٻئي ٻيجيءَ کان پڇيو. وڪيو ٻه رولو هو، هن ٻه صحيح جواب ڪونه ڏنو. هن چيو: "هوفل"، جو هن ڪنهن کان ٻڌو هو.
پوءِ پرويز جو وارو آيو. "گورنمنٽ هاءِ اسڪول!" هن چيو.
"چڙهي چيلهه ٻچين!" شريف چيو.
پرويز ۽ نجو وري ٻچايي ۽ وڪيي جي ڏڏين تي چڙهي، نلڪي تائين ٿي آيا.
"ٻيجي ڙي ٻيجي؟" جڏهن هو واپس اچي ويٺا، تڏهن شريف نجوءَ کان پڇيو.
نجوءَ هوشيار ٿي کيس جواب ڏنو: جي ڙي ٻيجي!"
"پڙ سٺي يا سنو؟"
"ماڪن شاهه جو!"
"نا!"
پکوڙيءَ ٻچايي کان پڇيو.
"علي گهاٽ جو!" ٻچايي ورائيو.

”نہ!“

وڪيي کان پڇيو ويو.

”جواهر ڪيري جو!“ هن چيو.

چڙهي چيله پچين!“ ڪوڙيءَ چيو.

ٻچايو، پرويز جي ڏڏيءَ تي ۽ وڪيو لجو جي ڏڏيءَ تي، نلڪي ڏانهن وڌيا. ٻچايو ڳرو هو، پرويز ڪئي نه پٺي سگهيو؛ هن ڇڪي تاڻي ٻچايي کي پنهنجيءَ جاءِ تي اچي پهچايو.

”پيچي ڙي پيچي؟“ اچا هو وينائي مس، ته شريف پڇيو.

پرويز جواب ڏنو، ”جي ڙي پيچي!“

”آنڪاس ۾ آنڪاس؟“

پرويز ٻاڙي جا عَلم ڏنا هئا، ۽ هن شهر جو بهترين عَلم به ڏنو هو. هن چيو:

”ڪاماين جو!“

”چڙهي چيله پچين!“ شريف چيو.

۽ هو ٻچايي ۽ وڪيي جي چيله پچي، وري اچي وينا.

شريف نجوءَ کان پڇيو: ”شهر سني ۾ سنو؟“

”ڪراچي!“

ٻچايي چيو: ”لاهور!“

”ٽنڊو الهيار!“ وڪيي جواب ڏنو، جو ڏاڏاڻا آتي رهندا هئس.

پرويز پنهنجي واري تي سوچي سوچي چيو: ”حيدرآباد!“

شريف ۽ وڪيي اهوئي سوچيو هو. هن ڀيري به شريف جي پيچڻ ڪٽيو. جيسين هو موٽي اچن، تيسين هنن هڪ ٻيو سوال سوچي ورتو.

”پيچي ڙي پيچي؟“ شريف چيو.

”جي ڙي پيچي!“ لجوءَ وراڻيو.

”گهوڙي ۾ گهوڙو؟“

نجو سوچڻ لڳو. ٻاڙي ۾ ٽي گاڏيون هڪليندا هئا: ٻچايي جو پيءُ، ممون پوتار ۽ اميربخش، جنهن وٽ گاڏي ۽ گهوڙو پنهنجا هئا.

”اميربخش جو!“ نجوءَ چيو.

ڪوڙيءَ پنهنجي پيچيءَ کان پڇيو.

”منهنجي پيءُ جو!“ ٻچايي چيو. ۽ هي جواب پڻ غلط هو.

وڪيي چيو: ”ٽنڊي الهيار ۾ منهنجي چاچي وٽ جيڪو گهوڙو آهي، سو!“

سو به غلط هو. پرويز کان پڇا ڪئي ويئي ته هن چيو: ”سڪندر بادشاهه جو!“

چارئي جواب غلط نڪتا. شريف ۽ ڀڪوڙيءَ جيڪو گهوڙو چونڊيو هو، سو هو امام حسين جو.

”سنيما ۾ سنيما ڪهڙي سني؟“ ٻيو سوال هو.

نجوءَ هڪدم چٽي ڏنو: ”نيو منجسٽڪ!“

— غلط.

”پڇي ڙي پڇي! سنيما؟“ ڀڪوڙيءَ بچايي کان پڇيو.

”ڪيپيٽل!“ بچايي چيو.

سو به غلط.

وڪيي جواب ڏنو: ”فردوس سنيما!“

بالڪل صحيح. فردوس سنيما لئين نهي هئي، جنهن ۾ ٻهرين ”داستان“ فلم هلي هئي، جا وڪيي مفت ۾ ڏٺي هئي.

هينئر پرويز ۽ نجوءَ جي ڊڊبن تي چڙهڻ جو وارو آيو، بچايي ۽ وڪيي لاءِ.

ٿوريءَ دير کان پوءِ شريف پڇيو نجوءَ کان: ”ائڪٽريس ۾ ائڪٽريس؟“

نجوءَ مشهور ائڪٽريس جو نالو ورتو: شريف ڪي انڪار ڪرڻو پيو.

ڀڪوڙيءَ بچايي کان پڇيو، ته هن چيو: ”نسرين!“

وڪيي چيو: ”ليلو!“

نيلو نئين نئين آئي هئي، ۽ هوءَ ڪافي مشهور ٿي رهي هئي: جواب صحيح نڪتو. بچايو ۽ وڪيو دشمن جي چياهه پيچ لاءِ آئي ڪڙا ٿيا. هو نلڪي وٽان ٿي، وري اچي هٽ تي ويٺا. ڪا دير ماٺ ئي ماٺ ۾ گذرندي رهي. شريف ۽ ڀڪوڙي سوچي رهيا هئا.

”پيچي ڙي پيچي؟“ نيٺ شريف پڇيو.

”جي ڙي پيچي!“ پرويز چيو.

”ٻاڙي ۾ سهڻي ۾ سهڻو ڪير؟

پرويز کي خبر هئي ته پاڻ سهڻو هو، پر هن چيو: ”تون!“

شريف کلي ڏنو. ”غلط!“ هن چيو.

”پيچي ڙي پيچي؟“ شريف ٻئي پيچيءَ کان پڇيو.

”جي ڙي پيچي!“ نجوءَ چيو.

”ٻاڙي ۾ سهڻي ۾ سهڻو ڪير؟“

نجوءَ ويچاريو. هن جو سؤٽ جو پنجن-ڇهن سالن جو هو، ڪافي سهڻو هو. ”منهنجو سؤٽ!“ هن چيو.

”غلط!“

ڀڪوڙيءَ بچايي کي چيو: ”پيچي ڙي پيچي؟“

”جي ڙي پيچي!“ بچايي چيو.

”ڀاڙي ۾ سڀني ۾ سهڻو ڪير؟“
ٻچايي هڪدم چيو: ”پرويزا“
”غلط!“
ڀڪوڙيءَ وڪيي کي سڏ ڪيو: ”پيچي ڙي پيچي؟“
”جي ڙي پيچي!“ وڪيي چيو.
”ڀاڙي ۾ سڀني ۾ سهڻو ڪير؟“
”ڊاڪٽر جاويد جو پٽ!“

ڊاڪٽر جاويد جو پٽ واقعي سهڻو هو. هو سٺيءَ عادت وارو هو، ذهين هو، ۽ گنڀير طبيعت جو هو. هو گهر کان گهٽ ٻاهر نڪرندو هو، ۽ نه وري ڀاڙي وارن سان رانديون رهندو هو.

”چڙهي چيله پيچين!“ ڀڪوڙيءَ چيو.

۽ پرويز کي پڪ ٿي ويئي ته هاڻ ضرور سندس چيله پچي پوندي. هو ٻاڻ کي ڇڻ ساڻو سمجهي آٿيو. ٻچايو هن جي ڏڍيءَ تي چڙهيو. هو پنهنجا قدم گهليندو ٻچايي کي نلڪي تائين ڪٺي ويو. هن ساهي پٽي، ۽ پوءِ هو ٻچايي جو بار پٺن تي ڪٺي پيهر پنهنجيءَ جڳهه تي موٽي آيو. جنهن بعد شريف ڀڪوڙي وڏن جيان ڀاڻ ۾ ويچارڻ لڳا، ۽ پرويز گهڙيءَ گهڙيءَ ٻچايي ڏانهن نهارڻ لڳو.

”پيچي ڙي پيچي؟“ شريف ٻيهو ٽئون سوال سوچڻ بعد پنهنجي پيچيءَ کي هوشيار ڪندي چيو.

پرويز جواب ڪونه ڏنو. هو اٿي ڪڙو ٿيو. ”مون بس ڪئي!“ هن چيو، پوءِ هو ڀڄندو گهر هليو ويو. ”پرويزا!“ شريف رڙ ڪئي، ”پرويزا!“

پر شريف جي هن واڪي ڪجهه اثر ڪونه ڪيو، ۽ پرويز مڙي به ڪونه ڏٺو. پوءِ، شريف معنيٰ خيز نظرن سان ٻچايي ڏانهن نهاريو. ٻيا ڇوڪرا به ٻچايي کي ڏسڻ لڳا.

”مون ته ڪجهه ڪونه ڪيو،“ ٻچايي چيو، ۽ هن کلي ڏنو.

هن کي کلندو ڏسي شريف، ڀڪوڙي، وڪيو ۽ نجو پڻ کلڻ لڳا، ۽ هنن جي کل وڏي ٿيندي ويئي — وڏي ٿيندي ويئي، ۽ ويئي ٿهڪن جو روپ وٺندي — ۽ عجب جهڙي ڳالهه هيءَ هئي ته اهي ٿهڪ بالغن جي ٿهڪن جهڙا هئا.

ژان پال سارتر
سنڌيڪار: زرينه بلوچ

ديوار

هنن اسان کي ڌڪو ڏيئي هڪ وڏي ڪمري ۾ وڌو، جنهن کي تازي پوچي ڏنل هئي. منهنجون اکيون چنيچڻ لڳيون، ڇو ته سوجهري جي ڪري اکين کي تڪليف پئي ٿي. آخر منهنجي نظر چئن غيرفوجي آفيسرن تي پئي، جيڪي هڪڙيءَ ميز جي چوڌاري ويٺا هئا ۽ ڪاغذ پئي پڙهيائون. هو قيدين جي هڪ ٻئي ٽولي کي پنهنجي پٺيان ويهاريو ويٺا هئا. وٽن پهچڻ لاءِ اسان کي سڄو ڪمرو لتاڙڻو پيو. قيدين مان گهڻن کي ته مان سڃاڻندو هوس، پر انهن ۾ ڪي پرڏيهي به هئا، جن کي مان نه سڃاڻي سگهيس. منهنجي سامهون ويٺل ٻن قيدين جو رنگ ڇٽو ۽ منهن گول هو؛ ٻيئي ڄڻا ذري گهٽ هڪجهڙا ٿي لڳا. منهنجي خيال ۾، هو فرينچ هئا. منجهانئن جيڪو ننڍو هو، تنهن رکي رکي پنهنجيءَ پتلون کي مٺي پئي ڪيو— شايد ذهني آنڌ مانڌ جي ڪري.

ڪارروائي اٽڪل ٽي ڪلاڪ هلي. مان ٿڪجي چُور ٿي پيو هوس، ۽ هانءُ ائين ٿي لڳم، ڄڻ ته مغز بنهه خالي ٿي ويو هوم. پر ڪمرو چڱو گرم هو، جنهن مان هڪ قسم جي فرحت پئي آئي؛ نه ته اسين ڪذريل چوويهن ڪلاڪن کان ساندهه سيءَ ۾ پئي ڏڪياسين. سنتري قيدين کي هڪڙو هڪڙو ڪري، ميز جي سامهون وٺي پئي ويا. انهن چئني آفيسرن، واري سان، هرڪنهن قيديءَ کان سندس نالو ۽ رهڻ جو هنڌ پئي پڇيو. يا ٽاليماتر هڪ اڌ ابتو سبتو سوال ٿي پڇيائون. جهڙوڪ— "بارود خالي ڪي ٻاهه ڏيڻ ۾ تون شامل هئين؟" يا "تون نائين تاريخ جي صبح جو ڪٿي هئين ۽ ڇا پئي ڪيئي؟" هنن الهن سوالن جا جواب ٻڌا به ڪين ٿي، ۽ ائين ٿي لڳو، ڄڻ ان مهل گهڙي ڪن ماٺ ڪري سامهينءَ ديوار کي ويٺي ڏٺائون، ۽ پوءِ ڪجهه نه ڪجهه لکي ٿي ڇڏيائون.

ٽام کان پڇيائون ته "تون برابر بين الاقوامي دستي ۾ شامل هئين؟" ٽام جي کيسي مان ڪيڪي ڪاغذ نڪتا هئا، تن جي ڪري ڪيس قبولدار ٿيڻ کان سواءِ ٻي واهه ئي ڪانه هئي.

هنن يوآن کان ڪجهه به نه پڇيو. رڳو سندس نالو پڇي، پوءِ تائين ڪجهه لکندا رهيا.

يوآن چيو: "منهنجو ڀاءُ برابر دهشت پسند آهي. توهان کي ته خبر آهي ته هو هتي ڪونهي. منهنجو ته ڪنهن به جماعت سان واسطو ڪونهي، ۽ مون سياست ۾ ڪڏهن به هٿ ڪونه وڌو آهي."

هنن ڪجهه نه ڪيو. پوءِ چوندو رهيو:
”مون ته ڪجهه به نه ڪيو آهي. آءٌ پنهنجي گناهن جو ڪيترو لوڙهڻ نٿو چاهيان.“
سندس چپ ڏڪيا پئي. هڪ سنتري، ڪيس ماٺ ڪرائي، اتان وٺي ويو.
هاڻ منهنجو وارو آيو—
”تنهنجو نالو ’پابلو ابتيا‘ آهي؟“
”ها.“
ان شخص ڪاغذن تي هڪ نظر ڊوڙائي، ۽ چيائين:
”رومن گرس ڪٿي آهي؟“
”مون کي خبر ناهي.“
”تو ان کي ڇهين کان وٺي نائين تاريخ تائين پنهنجيءَ جاءِ ۾ لڪائي ويهاريو هو؟“
”نه.“
هنن هڪ منٽ ڪجهه لکيو، ۽ پوءِ سنتريءَ مون کي ٻاهر موڪلي ڇڏيو.
رستي ۾ ٽام ۽ يوآن، ٻن سنترين سان گڏ، مون لاءِ بيٺا هئا.
ٽام هڪ سنتريءَ کان پڇيو: ”پوءِ؟“
”پوءِ ڇا؟“ سنتريءَ پڇيو.
”ڇا تي لکيائون؟ بيان يا فتوائون؟“
”فتوائون.“
”هو اسان کي ڇا ڪندا؟“
”توهان کي فتوا جيل ۾ ٻڌائي ويندي.“ سنتريءَ تمام رکائيءَ سان جواب ڏنو.
اسين جنهن جاءِ ۾ بند هئاسين، سو هڪ وڏيءَ اسپتال جو تهخانو هو. اتي ڏاڍو سيءُ پئي پيو. اسين سڄي رات پئي ڏڪياسين. ڏينهن جو به اهڙوئي حال هو. گذريل پنج ڏينهن مون هڪ ديول جي تنگ ڪوٺڙيءَ ۾ گذاريا هئا. اها ڪوٺڙي صفا پيٽ جي سوراخ جيان هئي، ۽ ڪن ايامن جي پراڻي هئي. جاءِ جي تنگيءَ ڪري، جتي آهن، اتي اسان کي ڪٿي بند ڪيو هئائون. ڪوٺڙيءَ ۾ گهٽي تڪليف نه هئي. اتي سيءُ گهٽ هو. پر مان اڪيلو هوس، ۽ اڪيلائيءَ گهڻ مهل کان پوءِ ٿي محسوس ٿيندي آهي. هن تهخاني ۾ ڪيترائي ماڻهو هئا. يوآن صفا ماٺ ۾ هو. ڪيس ڏاڍو ڊپ هو، ۽ پيو ته اجا عمر به اهڙي ڪانه هيس. پر ٽام ٻڙ ٻڙيو ۽ اسپيني ٻوليءَ ۾ پڙ هو. تهخاني ۾ هڪ بينچ ۽ چار تڏا پيل هئا. هو جڏهن اسان کي موٽائي اتي وٺي ويا ته اسين ويهي انتظار ڪرڻ لڳاسين. ٿوريءَ دير کان پوءِ ٽام چيو:
”ڦاسجي وياسين!“
”آءٌ به ائين ٿو ڀانيان.“ مون چيو. ”پر منهنجي خيال ۾ هو هن ڇوڪري کي ڪجهه نه ڪندا.“

"ها، هن جي خلاف ونن ڪابہ ثابتي ڪانهي. رڳو سندس پاڻ دستي ۾ آهي، بس." ٿام چيو.

مون پوآن ڏانهن نهاريو. ائين ٿي لڳو، ڄڻ هن ڪجهہ بہ نہ ٻڌو هو.

ٿام ٻئي چيو: "خبر اٿيئي، ساراگويا ۾ ڇا پيا ڪن؟ ماڻهن کي پٽ تي ليٽائي، مٿانئن لاريون ۽ ٽرڪون ٿا هلائين! مراڪش جي هڪ پڳل ماڻهوءَ مون کي ٻڌايو تہ هو ڪارتوسن بچائڻ لاءِ ٿا ائين ڪن."

"پر تڏهن بہ پيٽرول تہ لڳندو هوندو!" مون چيو. مون کي ٿام تي ڪاوڙ پئي آئي. ڪيس اهڙي ڳالهہ نہ ڪرڻ کپندي هئي.

"۽ وري آفيسر نظرداري ڪرڻ لاءِ رستي تي چڪر پيا لڳائيندا آهن." هو چوڻ لڳو. "ڪيسي ۾ هٿ وجهيو، سگريٽ پيا پيئندا آهن. تون ڀانئين ٿو تہ هڪدم ماري ٿا ڇڏين ڇا؟ نہ، ڇڏيندا آهن تہ ماڻهو ڀلي ڦٿڪن ۽ ريهون ڪن! هڪ ڪلاڪ بعد ماريندا آهن. هن مراڪشيءَ ٿي چيو تہ ڀوربون پيرو ڪيس الٽي اچي ويٺي."

"آءٌ ڀانيان ٿو تہ هتي ائين نہ ڪندا. وٽن سچ پچ ڪارتوسن جي کوٽ شل نہ هجي!" مون چيو.

ڇت ۾ چار ننڍا منگهہ هئا، جن مان سوجهرو بہ پئي ٿيو، ۽ ڪاٻي ڀاسي ڪان ٿورو ڀاسو ڪليل هو، جتان آسمان پئي ڏنو. ان سوراخ مان هو تهخاني ۾ ڪوئلا ڪيرائيندا هئا. اتي اچا بہ ڪوئلن جي ننڍن ننڍن ٽڪرن جا ڍڳ ٿيل هئا. انهيءَ تهخاني مان اسپتال کي گرم ڪندا هئا. پر جنگ شروع ٿيڻ سان بيمارن کي اتان ڪڍيو ويو هو، انهيءَ ڪري ڪوئلا بچي پيا هئا. ڪڏهن اتي مينهن جو پاڻي پئي پيو، جو ڍڪ ڏيڻ وسري ويو هون.

ٿام سچو ڏڪڻ لڳو، ۽ چيائين: "خداوندا، هاڻ سيءُ وري شروع ٿيو!" هو اٿي ڪسرت ڪرڻ لڳو. ڇرڻ ٻرڻ ڪري، هر هر سندس قميص جي ڳچي کلي ٿي پئي، جنهن مان سندس ڇاتيءَ جا وار ۽ اڇي چمڙي ڏسڻ ۾ پئي آيا. هو اونڌو ليٽي، ٽنگون هوا ۾ لوڏڻ لڳو. هن جا ڪلها بہ پئي لڏيا. ٿام خشڪ هو، پر سندس بت تي چربيءَ جا تهہ چڙهيل هئا. مون ويچاريو تہ جاڻ انهيءَ گوشت جي گرم ۽ نازڪ ڍير ۾ بندوق جي گولي يا سنگين جي ڇهنب اهڙي نمولي ٽنبي، جيئن مکڻ ۾ ڇُري. هو جيڪڏهن سنهو هجي ها تہ مون کي اهو خيال اصل ڪونہ اچي ها. مون کي گهڻو سيءُ ڪونہ ٿي پيو، پر منهنجا ڪلها ۽ ٻانهون بيستا ٿي پيا هئا. رکي رکي ائين ٿي لڳم، ڄڻ منهنجي ڪا شي وڃائجي ويئي آهي، ۽ مان پنهنجو ڪوٽ هيڏانهن هوڏانهن ڳولڻ ٿي لڳس، پر پوءِ ياد پيم تہ هنن منهنجو ڪوٽ موٽائي ڪونہ ڏنو هو. انهيءَ ڪري مون کي تڪليف پئي ٿي. هنن اسان جا ڪپڙا سپاهين کي ڏيئي ڇڏيا هئا. رڳو قميصون ۽ اسپتال جي مريضن وارا ڳوڻ جا پاجاما ڇڏيا هئائون. اهي پاجاما مريض اونهاري ۾ پائيندا هئا.

ٿوريءَ دير کان پوءِ، ٿامر اٿي منهنجي پرسان اچي ويٺو. هو سهڪيو پئي. ”ڪجهه گرم ٿئين؟“ مون پڇيومانس. چيائين، ”اصل نه! پر هاڻ ته ستي ٿي ڪونه رهيو آهي!“

شام جو اٽڪل ائين لڳي، هڪ ميجر ٻن سپاهين سان گڏجي آيو. سندس هٿ ۾ هڪ ڪاغذ هو. هن سنتريءَ کان پڇيو: ”هنن ٽنهي جا نالا ڇا آهن؟“

”اسٽين باڪ، آبيتا ۽ مرابل.“ سنتريءَ ٻڌايو.

ميجر عينڪ نڪ تي ٺاهي فهرست کي ڏٺو: ”اسٽين باڪ... اسٽين باڪ... ها، ٺيڪ آهي، توکي موت جي سزا ڏني وئي آهي. سڀاڻي صبح جو توکي گوليءَ سان اڏائبو.“ هو فهرست کي ڏسندو رهيو: ”باقي ٻن کي به —“

”مون کي به؟“ پوآن چيو. ”ائين ٿي نٿو سگهي!“

ميجر حيرت وچان ڪيس ڏٺو. ”نالو ڇاهي تنهنجو؟“

”پوآن مرابل.“ هن جواب ڏنو.

”ها، تنهنجو نالو به لکيل آهي.“ ميجر چيو. ”توکي به موت جي سزا ڏني وئي آهي.“

”مون ته ڪجهه به نه ڪيو آهي!“ پوآن چيو.

ميجر ڪاهي کي ائين لوڏيو، ڄڻ ته چوندو هجي — ’بس، آءٌ ڇا ڪريان.‘

پوءِ هو ٿامر ۽ مون ڏانهن وريو: ”توهين باسڪ فرقي جا آهيو؟“

”ڪير به باسڪ ناهي.“

هن کي اها ڳالهه ڄڻ ڏکي لڳي. چوڻ لڳو: ”هتي ٽي باسڪ آهن. مان انهن جي ڳولا ۾ پنهنجو وقت ڪونه وڃائيندس. چئبو، تڏهن توهان کي پادريءَ جي ضرورت ناهي!“

اسان ڪو به جواب نه ڏنو. هن چيو: ”هڪ بيلجمي ڊاڪٽر هينئر ايندو. هن کي توهان سان رات رهڻ جي موڪل آهي.“

هو فوجي سلام ڪري، هليو ويو.

”مون توکي ڇا چيو هو!“ ٿامر چيو. ”موت جي سزا ملندي!“

”ها.“ مون چيو. ”پر هن ڇوڪري سان بيواجبي ٿي آهي.“

مون اها ڳالهه ائين اخلاقي فرض سمجهي ڪئي ڪئي، نه ته ڇوڪرو مون کي ٻنهه ڪونه ٿي وڻيو. هن جو منهن زرد ٿي ويو هو. ڊپ ۽ تڪليف سندس منهن جي رونق بگاڙي ڇڏي هئي. ٽي ڏينهن اڳ هو ڏاڍو چست ۽ ڦڙت ٿي لڳو؛ پر هينئر هو پوڙهن جيان سست ۽ بيجان پئي لڳو، ۽ مون کي ائين محسوس ٿي رهيو هو ته هاڻ جيڪڏهن هن کي ڪٿي ڇڏي به ڏين، ته به وري جوان نه لڳندو. ها، جيڪڏهن ڪان پوءِ ماڻهو مٿس رحم ڪن، ته پوءِ پيو وقت گذاريندو. پر ڪو مون تي قياس ڪري، اهڙو ويچار ايندي ئي مون کي پاڻ کان وحشت لڳندي آهي، ڏاڍي وحشت. هن وڌيڪ ڪجهه به ڪونه ڳالهايو هو، پر سندس وار

اچا ٿي ويا هئا. هن اکيون ڦاڙيون، هيٺ زمين ڪي پئي ڏٺو. ٿام دل جو چڱو هو. هن سندس هٿ ورتو ٿي، پر ٻوآن هٿ ڇڪي ورتو ۽ منهن بجڙو ڪرڻ لڳو.

”هن جي ڇَرَ نه ڪر.“ مون هوريان چيو. ”ڏسين نٿو ته هاڻ سرسام جو دورو ٿيڻ وارو اٿس!“

ٿام سمجهڻ ڪان سواءِ منهنجي ڳالهه مڃي. هن جي دل گهريو ٿي ته هو وڏي ڇوڪري کي دلاسو ڏئي. اهڙي نموني هن جو وقت گذرندو، ۽ پنهنجي باري ۾ سوچڻ ڪان به بچي وڃي ها. پر مون کي هن تي ڪاوڙ پئي لڳي. مون موت بابت اڳ ڪڏهن به نه ويچاريو هو: ڇو ته اڳ ڪڏهن به اهڙو وقت ڪونه مليو هوم. پر هاڻي اهو وقت هو، ۽ انهيءَ بابت سوچڻ ڪان سواءِ ٻيو چارو ئي ڪونه هو.

ٿام وري ڳالهيون ڪرڻ لڳو. ”پڊاءِ، تو ڪنهن کي ماريو آهي؟“ هن مون کان پڇيو. پر مون جواب نه ڏنو. هو مون کي پڌائڻ لڳو ته ڪيئن آگسٽ جي شروعات ڪان وٺي هن ڇهن ماڻهن کي ماريو هو. ڪيس وقت جي نزاڪت جو احساس بنهه ڪونه هو، بلڪ هن انهيءَ جو احساس ڪرڻ به نٿي گهريو. مون پاڻ به ڪيس چڱيءَ طرح نه سمجهيو هو، ۽ هاڻي مون خيال ڪيو ته برابر پنهنجيءَ حالت تي غور ڪرڻ ڪري تڪليف ٿئي ٿي. مون گولين لاءِ خيال ڪيو ته ڪيئن اهي پرندڙ باهه جيان بدن مان لنگهنديون. پر انهن ڳالهين جو اصل سوال سان ته ڪو واسطو ڪونه هو! مون کي ڪوبه فڪر ڪونه هو. اسان وٽ انهن ڳالهين سوچڻ لاءِ ته سڄي رات پئي هئي. ٿوريءَ دير ڪان پوءِ ٿام ماٺ ۾ پنجي ويو، ۽ مون ڪيس اک ٽيٽ سان ڏٺو. مون ڏٺو ته سندس وار به اچا ٿي ويا هئا، ۽ صفا ڳريل پئي لڳو.

هاڻي اونداهي ڪافي ڇانئجي ويئي هئي. ٿورو هلڪو سوجهرو منگهه مان لنگهي، ڪوئلن جي ڍڳ تي پئي پيو. مون کي ان سوراخ منجهان هڪ تارو پئي ڏسڻ ۾ آيو. مون سوچيو، رات اُجري ۽ برف جهڙي هوندي.

ايتري ۾ دروازو کليو، ۽ ٻه سنتري اندر لنگهي آيا. سندن پٺيان ڪاريءَ ورديءَ ۾ هڪ پورن وارن وارو ماڻهو هو. هن اسان کي سلام ڪيو.

”مان ڊاڪٽر آهيان.“ هن چيو. ”مون کي موڪل مليل آهي ته هن صبر جي گهڙيءَ ۾ توهان جي مدد ڪريان.“ سندس آواز مٺو ۽ چٽو هو.

مون چيو: ”هتي ڇا گهرجيئي؟“

”مان توهان جي خدمت لاءِ آيو آهيان. مان توهان جي پڇاڙيءَ جي گهڙين کي آسان ڪرڻ جي هرڪا ڪوشش ڪندس.“

”تون هتي ڇا لاءِ آيو آهين؟ ٻيا به ته آهن اسپتال ۾. سڄي اسپتال ڀري پيئي آهي!“

”مون کي هتي موڪليو اٿن.“ هن بيزار ٿي چيو. ”سگريٽ پيئندؤ؟“ ڪيس مان سگريٽ ۽ چروٽ ڪيڏي اسان کي آڇيائين، پر اسان نه ورتا.

مون سندس اکين ۾ چتائي نھاريو، ۽ هو ڪجھ ٻي آيو هو. پوءِ چيومانس: ”تون هتي مدد ڪرڻ لاءِ ڪونه آيو آهين! تنون ڪان سواءِ آءٌ توکي سڃاڻان ٿو. جنھن ڏينھن آءٌ گرفتار ٿيو هوس، مون توکي ٻارڪن جي اڳيان فاشين سان گڏ ڏٺو هو.“

مون گھڻو ڪجھ چوڻ ٿي چاھيو، ۽ يڪايڪ منھنجي اندر ۾ هڪڙي عجيب غريب ڪيفيت پيدا ٿي ويئي. مون کي هن ڊاڪٽر جي موجودگيءَ سان ڪابه دلچسپي نه رهي. هونئن آءٌ جڏهن به ڪنھن جي پنيان پوندو آهيان ته سولائيءَ سان سندس جند ڪونه ڇڏيندو آهيان، پر هينئر ڳالهائڻ تي دل ئي ڪانه پئي ٿيم. آءٌ ڪنڌ کي جهٽڪو ڏيئي، ٻئي طرف ڏسڻ لڳس. ٿوريءَ دير کان پوءِ وري ڏٺم ته هو مون کي حيرت سان تڪي رهيو هو. سنتري هڪڙي تڏي تي ويٺو هو. پيڊرو، جو ٻت ۾ سنھون ۽ قد ۾ ڊگھو هو، سو ونڊر خاطر پنھنجا آڱوٺا گھمائي رهيو هو. ٻئي چٽي، ننڊ اچڻ جي خيال کان، ذري ذري ٻئي ڪنڌ کي ڌوڻيو.

”اوهان کي روشنيءَ جي ضرورت آهي؟“ پيڊرو اوچتو ڊاڪٽر کان پڇيو. ٻئي جٽي ڪنڌ ڌوڻي ”ها“ چيو. ڊاڪٽر، ٽنهي جيان سڌو، چپ چاپ ويٺو هو. سندس ٽڏين نيرين اکين ۾ گھُوري، مون کي احساس ٿيو ته منجھس سوچڻ جي صلاحيت صفا ڪانه هئي.

ايتري ۾ پيڊرو ٻاهران بتي کڻي آيو، ۽ بينچ جي ڪنڊ تي کڻي رکيائين. بتيءَ ۾ سوجھرو گھٽ هو، پر اونداهيءَ کان وري به چڱو هو. گذريل رات اسان گگھه اونداهيءَ ۾ گذاري هئي. گھڻيءَ مهل تائين آءٌ سوجھري جي گول ڇاپي کي ڏسندو رهيس، جيڪو بتيءَ جي ڪري ڇت تي ٽهيل هو. آءٌ بلڪل گم سم، ان کي تڪيندو رهيس. پوءِ اوچتو ئي اوچتو، جڻ ته آءٌ جاڳي پيس: سوجھري جو دائرو گم ٿي ويو! مون محسوس ڪيو، جڻ ته ڪنھن گھڻي بار ڪري آهو ٽڪرا ٽڪرا ٿي پيو هو. هي بار نڪو موت جو ويچار هو، نه ڊپ جو. هن جو ڪوبه ڳالو ڪونه هو. منھنجا ڳل پوسرڻ لڳا، ۽ مٿي ۾ سور ٿيڻ لڳو.

مون ٿورو پنھنجن يارن ڏانھن نھاريو. ڏٺم ته ٽام پنھنجو منھن ٻنهي هٿن سان لڪائي ڇڏيو هو؛ مون کي رڳو سندس اڇو ڪنڌ ڏسڻ ۾ پئي آيو. ننڍي يوآن جي حالت خراب هئي. سندس وات کليل هو، ۽ ڏڪيو پئي. ڊاڪٽر پنھنجو هٿ سندس ڪلهن تي وجهي رکيو، جڻ ڪيس دلاسو ٿي ڏنائين. پر يوآن جون اکيون صفا ٽڏيون هيون. پوءِ مون ڊاڪٽر جو هٿ آهستي آهستي کسڪندو، سندس ڪراين تائين ويندو ڏٺو. يوآن ڪوبه ڌيان نه ڏنو. ڊاڪٽر سندس ڪرائيءَ کي ٽن آڱرين سان جهلي، ٿورو هٽي، مون ڏانھن پٺ ڪئي. ۽ مون پٺيان جهڪي ڏٺو ته هن پنھنجي کيسي مان واچ ڪڍي ڏٺي، ۽ ساڳئي وقت سندس آڱريون يوآن جي نبض کي ڳولڻ لڳيون. هڪ منٽ کان پوءِ هن هٿ ڇڏي ڏنو، ۽ پنھنجيءَ جاءِ تي وڃي پٺ سان لڳي ويٺو. پوءِ اوچتو ڪيس ڪا ڳالھه ياد آئي، ۽ کيسي مان چوپڙي ڪڍي ڪجھ لکڻ لڳو.

’حرامي ڪنهن جاءِ جوا‘ مون ڪاوڙ مان دل ئي دل ۾ چيو: ’ويجهو اچي منهنجي نبض ته ڏسي! اهڙو نونشو هٺاس منهن تي، جو...‘

هو مون وٽ نه آيو، پر مون محسوس ڪيو ته هو مون ڪي ڏيان سان ڏسي رهيو هو. مون منهن مٿي ڪٿي ساڻس اکيون ملايون. هن ڏاڍي بيپرواهيءَ سان چيو: ”توکي سيءُ ڪونه ٿو ٿئي؟“ هو ٻاٽ سيءَ جي ڪري نيرو ٿي ويو هو. ”مون کي سيءُ ڪونه ٿو ٿئي.“ مون جواب ڏنو. هن هڪ پل لاءِ به پنهنجي ڪرڙي نظر نه هٽائي. اوچتو آءٌ ڳالهه سمجهي ويس، ۽ پنهنجو هٿ منهن تي ڦيرايم. آءٌ ٻڪر ۾ شل هوس. هن هيڏي تهخاني ۾ ايڏي سخت سيءَ هوندي به، منهنجي بدن تان ٻڪر ريلا ڪري وهي آئي هليو هو. مون مٿي تان هٿ گهمايو: وار ٻڪر ڪري چنبڙي پيا هئا. انهيءَ ساعت مون کي احساس ٿيو ته منهنجي قميص ٻُسي، ٻت سان چنبڙي پيئي هئي. مان ڪڏهن کان ٻڪر ۾ ٻڏل هوس، ۽ مون کي ڪل ئي ڪانه رهي! ير هن سوئر جي ڦر، ڊاڪٽر، هرڪا ڳالهه ڏسي ورتي هئي. هن ٻڪر جا ڦڙا منهنجي منهن تان ٽمندي ڏسي، خيال ڪيو هوندو ته مون تي ڊپ ۽ دهشت طاري آهي. ٻوءِ ڪيس فخر ٿيو هوندو ته ڪيس عام انسان وانگر سيءُ ٿئي پيو. منهنجيءَ دل ۾ آيو ته اٿي سندس منهن ٻچي وجهان: پر اجا آءٌ اٿيس ئي ڪونه ته منهنجي ڪاوڙ ڪافور ٿي ويئي. آءٌ بينچ تي اٿين ليٽي پيس، جٺ منهنجو ڪنهن سان واسطو ئي ڪونه هو، ۽ رومال سان پنهنجو ڪنڌ اگهڻ لڳس: جو ته هاڻي ٻڪر جا ڦڙا وارن تان وهي، ڪنڌ تي ٿي ڪريا، جنهنڪري مون کي ڏڪيائي ٿي ٿي. ٿوريءَ دير کان پوءِ مون ٻڪر اگهڻ ڇڏي ڏنو، جو ته اگهڻ بيڪار هو. منهنجو سڄو رومال ٻُسي پيو هو، ۽ ٻڪر اجا به ٿي وهيو. منهنجيءَ چيلهه هيٺان به ٻڪر ٿي وهيو، ۽ پتلون بينچ سان چنبڙي پيئي هئي.

اوچتو پوڙهي چيو: ”ڇا، توهين ڊاڪٽر آهيو؟“

”ها.“

”ڇا، ڪهڙي تڪليف ٿيندي آهي؟ ...ڪهڙيءَ دير تائين؟“

”ڇا مطلب؟ ...اوه! نه نه—“ ڊاڪٽر ڏاڍي پيار سان چيو. ”بلڪل نه. ڪابه تڪليف ڪانه ٿيندي. جلد ئي ڪم ختم ٿي ويندو.“ هن اهڙي نموني چيو، جڻ پنهنجي ڪنهن بيمار کي دلاسو ٿي ڏنائين.

”چيائون ٿي ته...... ڪڏهن ڪڏهن ٻه ٽيرا به گوليون هلائيون پونديون آهن!“

”ها، ڪڏهن ڪڏهن.“ ڊاڪٽر ڪنڌ لوڏي چيو. ”گهڻو ڪري اٿين ٿيندو آهي جو گولين جي ڀرڻين وسڪاري کان دل ۽ دماغ بچي ويندا آهن: پوءِ ٻيهر بندوقون ٻيري نشان وٺو پوندو آهي.“

پوڙهي ٿوري دير سوچي چيو: ”ان ۾ وقت لڳندو آهي؟“ ڪيس انهيءَ وقت جي تڪليف جو ڏاڍو ڊپ ٿي لڳو. هن رڳو انهيءَ بابت ٿي سوچيو. اها سندس عمر جي تقاضا هئي.

مون انهيءَ تي اکيئ کڏهن به گهڻو ڌيان نه ڏنو هو، ۽ مون کي ٻکڙھر ايذاءَ جي ڊپ کان اصل ننڍي نڪتو.

آءٌ اٽي ڪوٺان جي ڍير تائين ويس. ٽام ڇرڪ ڀريو. هن ڏاڍيءَ اقرت ڀريل نگاهه سان مون ڏانهن نهاريو. منهنجي ٻوٽن ڇيڇاٽ پئي ڪيا، جنهنڪري ڪيس ڪاوڙ پئي لڳي. مون خيال ڪيو — ڇا منهنجو منهن به اهڙو هئڊو ٿي پيو آهي، جهڙو هن جو ڏسڻ ۾ پيو اچي؟ مون ڏٺو ته هن ڪي به ٻکڙھر پئي ٽميو. سوراخ مان ڏٺم، آسمان شاندار هو. هن اونداهيءَ ڪنڊ ۾ روشنيءَ جو نالوئي ڪونه هو، پر رڳو مٽي نهارڻ سان آسمان نظر اچي ٿي ويو. پر اهو اڳي جهڙو نه هو. گذريل رات ديول جي ڪوٺيءَ مان مون کي آسمان جو وڏو ٽڪر ڏسڻ ۾ پئي آيو، ۽ ڏينهن جو جدا جدا وقتن ۾ جدا جدا يادگيريون پئي آيون. پرھ ڦٽيءَ مهل جڏهن آسمان سخت ۽ هلڪو نيرو ڏسڻ ۾ پئي آيو، تڏهن مون کي بحر اوقيانوس جا ڪنارا ٿي ياد پيا. ٻنپهرن جو ان کي ڏسي، سوائل جو هڪ شرابخانو ٿي ياد آيم، جتي مون زيتون کاڌا هئا ۽ ناريل جو پاڻي پيتو هوم. وچينءَ مهل جڏهن منهنجي ڪوٺيءَ ۾ ڇانوَ ٿي آئي، تڏهن مون کي اسپين جو آهو آڪاڙو ياد ٿي پيو، جنهن ۾ ماڻهو ڍڳن سان وڙهندا آهن، ۽ جنهن جي اڌ حصي ۾ ڇانوَ هوندي آهي، باقي اڌ حصو ٽيهريءَ جي فرحت ڏيندڙ اُس ۾ چمڪندو آهي. پر آسمان ۾ انهن سڀنيءَ دليا جو عڪس ڏسڻ مشڪل هو. هاڻي مان جيئن وٽيم، تيئن آسمان ڏانهن نهاري ٿي سگهيس، ڇو ته ان کي ڏسڻ سان ڪابه يادگيري لڻي آئي. اها ڳالهه مون کي پاڻ وٽي ٿي.

مان موٽي اچي ٽام جي پرسان ويهي رهيس. ڇگو وقت گذري ويو. پوءِ ٽام هري هري ڳالهائڻ لڳو. هن لاءِ ڳالهائڻ بلڪل ضروري هو، ڇو ته سواءِ ڳالهائڻ جي هو پنهنجيءَ شخصيت جي وجود جي احساس کان محروم ٿيڻ لڳو ٿي. مون سمجهيو ته هو مون سان پيو ڳالهائي، پر هن مون ڏانهن نهاريو به نٿي. هو يقيناً منهنجن اچن وارن ۽ وهندڙ ٻکڙھر کي ڏسڻ کان ڊنو ٿي. اسين هن مهل هڪجهڙا پئي لڳاسين ۽ هڪٻئي لاءِ آرسيءَ مثل هئاسين؛ پاڻ انهيءَ کان به بدتر. هن ڊاڪٽر کي پئي ڏٺو، جيڪو جيئرن منجهان هو.

”ڳالهه تنهنجي سمجهه ۾ اچي پئي؟“ هن چيو. ”منهنجي سمجهه ۾ ته ڪجهه به نٿو اچي.“

مون به آهستي آهستي ڳالهائڻ شروع ڪيو. مون به ڊاڪٽر کي پئي ڏٺو. ”ڇو؟ ڇا ڳالهه آهي؟“

”ڪجهه ٿيڻ وارو آهي، جو هينئر سمجهڻ ۾ لڻو اچي.“

ٽام جي بت مان عجيب بوءِ پئي آئي. مون کي ائين لڳو، ڄڻ منهنجي سنگهڻ جو حواس ڀين کان تيز هو. مون مشڪيو. ”تنهنجي سمجهه ۾ به جلد ايندو.“

”ڳالهه تمام منجهيل آهي.“ هو اصرار ڪندو رهيو. ”آءٌ دلير رهڻ گهران ٿو. پر گهٽ ۾ گهٽ خبر ته پوي ها... پڌ! پاڻ کي اجهو ٽا اگڻ ۾ وٺي هلن... ڇگو آهي، پوءِ هو پاڻ سان ڪڏ بيهندا... پر ڪيترا؟“

"ٻنج يا اٺ. انهيءَ کان وڌيڪ نه."

"ٺيڪ آهي. اٺ ڄڻا هوندا. انهن مان هڪڙو ڄڻو رڙ ڪندو: 'نشان ڇٽيو!'... پوءِ مون کي اٺ بندوقون پاڻ ڏانهن تاڪيل نظر اينديون. آءٌ سوچيندس ته ڪهڙي نموني ديوار ۾ پيهي وڃان. آءٌ پنهنجن پٺن سان زور ڏيندس، پنهنجيءَ سموريءَ طاقت سان... پر ديوار ڪنهن هيبتناڪ خواب وانگر اتي ئي بيٺي هوندي. مان اهو سڀ سوچي سگهان ٿو. توکي ڪهڙي خبر ته آءٌ اهو سڀڪجهه ڄڻ اکين سان ويٺو ڏسان!"

"چڱو، ميان، چڱو،" مون چيو، "آءٌ به ائين ئي خيال ۾ آڻي سگهان ٿو."

"ڏاڍو ايذاءُ ايندو. خبر اٿئي ته هو اکين ۽ منهن جو نشان وٺندا آهن، ته جيئن منهن ڇچرجي وڃي!" هن شرارت سان چيو. "آءٌ هينئر ئي زخمن کي محسوس ڪري سگهان ٿو. ڪلاڪ کان منهنجي ڪنڌ ۽ مٿي ۾ سُور پيو ٿئي. رڳو سُور نه، بلڪ ان کان به وڌي، ڪا ٻي شي. سڀاڻي صبح جو به مون کي ائين محسوس ٿيندو... ۽ پوءِ ڇا ٿيندو؟"

مون سندس مطلب چڱيءَ طرح پئي سمجهيو، پر کيس ڏيکاري نٿي ڏيڻ گهريم. مون کي پاڻ به سور پئي محسوس ٿيو. سڄي بت ۾ سور هو، ڄڻ ته ڪيترائي ننڍا ننڍا ڦٽ ٿي پيا هئا. اڃا تائين آءٌ انهن کي سهسائي نه سگهيو هوس، پر منهنجي حالت ساڳي ئي هئي. مون ان کي ڪابه اهميت نٿي ڏني.

"پوءِ؟" مون چيو، "پوءِ تنهنجيءَ قبر تي سُوسن جا گل ڦُٽندا!"

هو پنهنجو پاڻ سان ڳالهيون ڪرڻ لڳو. ڊاڪٽر کي به ڇتائي پئي ڏنائين. ائين ٿي لڳو، ڄڻ ڊاڪٽر ڪجهه به نه ٻُڌي رهيو هو. مون کي خبر هئي ته هو هتي ڇالاءِ آيو آهي. اسان جيڪي ڪجهه سوچيو پئي، تنهن سان کيس ڪابه دلچسپي ڪانه هئي. هو رڳو اسان جا بدن ڏسڻ آيو هو — انساني جسم، جيڪي زندگيءَ هوندي به موت جي عذاب ۾ مبتلا هئا.

"هي سڀ ڪنهن خوفناڪ خواب جيان آهي." ٽام چئي رهيو هو. "اسين ڪجهه سوچڻ ٿا گهرون. اسين محسوس ڪريون ٿا ته ٺيڪ پيا سوچيون، هاڻ سڀڪجهه سمجهه ۾ اچي ويندو؛ پر ايتري ۾ ڳالهه نڪريو وڃي، دماغ تان لهيو وڃي، ختم ٿيو وڃي. آءٌ پنهنجي ذهن کي خاطري ٿو ڏياريان ته انهيءَ کان پوءِ ڪجهه به نه رهندو — پر منهنجي سمجهه ۾ نٿو اچي ته انهيءَ جو مطلب ڇا آهي! ڪنهن ڪنهن وقت ائين ٿو لڳي، ڄڻ ته آءٌ سمجهي سگهان ٿو — ۽ ڳالهه دماغ مان نڪريو وڃي، ۽ پوءِ آءٌ انهيءَ سور ۽ ايذاءَ جي سوچ ۾ پئجيو وڃان... گوليون، ٺاڪا! آءٌ هڪ ماديت پرست آهيان. آءٌ قسم کڻي چئي ٿو سگهان ته منهنجو دماغ چڪرائجي نه رهيو آهي. پر ڪا ڳالهه ضرور آهي! مون کي پنهنجو لاش نظر پيو اچي. اها ڪا وڏي ڳالهه ڪانهي. پر آءٌ ان کي ڏسي رهيو آهيان. آءٌ پنهنجين اکين سان پنهنجو ئي لاش پيو ڏسان... مون کي سوچڻو آهي... مون کي اهو سوچڻو آهي ته هاڻي آءٌ ڪجهه به ڏسي نه سگهندس، ۽ دنيا جا ٻيا سڀ ماڻهو مزا پيا ماڻيندا... پابلو! اهڙي لمولي سوچڻ اسان

جي وس کان ٻاهر آهي. تون اعتبار ڪر، مون سڄي رات ڪنهن شي جو انتظار پئي ڪيو آهي. پر هيءَ آها شي ناهي... پابلو، هيءَ اسان جي ٻنيان پڪڙجندي رهندي، وڌندي رهندي، ۽ پاڻ ان جي ڪابہ تياري نہ ڪري سگهنداسين!"

"چڱو، هاڻي بس ڪر." مون چيو. "چوين تہ تنهنجي لاءِ پادريءَ کي گهرائي وٺان؟"

هن ڪوبہ جواب نہ ڏنو. مون کي هاڻي ڪان ٿي احساس پئي ٿيو تہ هو ڪنهن نبيءَ جيان مون کي 'پابلو' سڏي، آسماني لمونيءَ ۾ خطاب ڪرڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هو. مون کي اها ڳالهہ بنهہ ڪانہ وڻي. پر آئرلنڊ جا ماڻهو اڪثر ڪري اهڙا ئي ٿيندا آهن. مون کي هڪ هلڪو احساس پئي ٿيو تہ سندس بدن مان پيشاب جي ڌپ پئي اچي. حقيقت ۾ مون کي تام سان ايتري همدردي نہ هئي، ۽ منهنجي سمجهہ ۾ لٽي آيو تہ رڳو انهيءَ ڪري جو اسين گڏ مرڻ وارا هئاسين، مان چو هن سان وڌيڪ همدردي رکان. ٿي سگهي ٿو تہ منهنجا جذبات ڪن ٻين ماڻهن سان پئي نموني جا هجن ها. مثلاً، 'ريمو گرس' سان. پر تام ۽ پوآن جي صحبت ۾ مون پاڻ کي صفا اڪيلو پئي سمجهيو. اها ڳالهہ مون کي تمام چڱي ٿي لڳي. هونئن ريمو جي صحبت جو مون تي ڪهڙو اثر ٿئي ها، پر هينئر تام سان گڏ منهنجي دل تي ڪوبہ اثر نٿي ٿيو. ۽ مون انهيءَ ئي حالت ۾ رهڻ ٿي گهريو.

هو اڃا بہ ساڳيءَ طرح اکرن کي چباڙيندو رهيو، جڻ تہ سندس دماغ ٺڪاڻي ڪونہ هو. هن پڪ سان انهيءَ ڪري پئي ڳالهايو تہ جيئن ڪيس سوچڻو نہ پوي. سندس بدن مان پيشاب جي ڌپ اٿين پئي آئي، جڻ تہ هو مثاني جو پراڻو مريض هو. آءٌ قدرتي طرح هن سان همخيال هوس. جيڪي ڳالهيون هن پئي ڪيون، سي ساڳيون مون کان بہ ٿي سگهيون ٿي. مرڻ ڪا قدرتي ڳالهہ تہ ڪانهي. جنهن صورت ۾ مان مرڻ وارو هوس، تنهنڪري ڪابہ شي مون کي قدرتي نٿي نظر آئي. نہ ڪوئلن جو ڍڳ، ۽ نہ بينچ تي پيڊرو جو پوائنتو چهرو — ڪجهہ بہ نہ. ها، ايترو برابر هو تہ مون کي تام وانگر انهن شين بابت سوچڻ چڱو نٿي لڳو. مون کي سڄي رات، پل پل ۾ اهو احساس پئي ٿيو تہ اسين گهٽيون ئي ڳالهيون سوچيندا رهنداسين. مون ڦيريون پيرو ڪيس پاسي کان ڏٺو، ۽ هو مون کي ڏاڍو عجيب ۽ حيرت جهڙو لڳو — جڻ سندس منهن تي موت جو پوش چڙهيل هو. منهنجي خودداري گهائل ٿي وئي. گذريل چوويهن ڪلاڪن کان وٺي آءٌ تام سان گڏ رهيو هوس، ساڻس ڳالهيون ڪيون هيم، ۽ ڄاتم ٿي تہ اسين ڪنهن بہ ڳالهہ ۾ هڪجهڙا ناهيون، ۽ هاڻ اسين رڳو انهيءَ ڪري جاڙن ڀائرن جيان پئي لڳاسين جو ٻيئي ڄڻا گڏ مرڻ پئي وياسين.

تام، مون ڏانهن ڏسڻ کان سواءِ، منهنجو هٿ ڪٺي پنهنجي هٿ ۾ جهليو: "پابلو، آءٌ سوچيان پيو... آءٌ سوچيان پيو تہ چا، سچ پچ، هر شي ختم ٿي ويندي آهي!"

مون پنهنجو هٿ ڇڏائيندي چيو: "سوئر ڪنهن جاءِ جا! ڏس تہ سهي، هي ڇاهي!" هن جي پيرن جي وچ ۾ چڱو پاڻي گڏ ٿي ويو هو، ۽ پيشاب جا ڦڙا سندس پتلون مان پئي ٽميا.

”ڇا آهي؟“ هن ڊپ ۾ ڀرجي پڇيو.

”تون پنهنجيءَ پتلون ۾ پيشاب پيو ڪرين!“ مون کيس ٻڌايو.

”تون ڪوڙ ٿو ڪرين!“ هن ڪاوڙجي چيو. ”مان پيشاب ڪونه پيو ڪريان. مون کي ته ڪجهه به محسوس ئي ڪونه ٿو ٿئي.“

ڊاڪٽر اسان جي ويجهو آيو. هن ٻناوٽي قرب سان پڇيو: ”ڇا، تنهنجي طبيعت خراب ته نه ٿيندي وڃي؟“

ٽام ڪو به جواب نه ڏنو. ڊاڪٽر پيشاب ڏانهن ڏٺو، پر ڪڇيو ڪونه.

”مون کي ڪا به خبر ناهي ته هي ڇا آهي“. ٽام ڀاڪلن وانگر چيو. ”پر مون کي ڪو به ڊپ ڪونهي. مان قسم کڻي ٿو چوان ته مون کي ذرو به ڊپ ڪونهي!“

ڊاڪٽر ڪو به جواب ڪونه ڏنو. ٽام اٿي ڪنڊ ۾ پيشاب ڪرڻ هليو ويو. هو پتلون جا بٽڻ بند ڪندو موٽي آيو، ۽ سواءِ ڪجهه ڪڇڻ جي ويهي رهيو.

ڊاڪٽر ڪجهه نوٽ پئي ڪيو. اسين ٽيئي هن کي ڇتائي ڏسندا رهياسين، ڇو ته هو جيئرو هو، ۽ انهيءَ ڪري هن ۾ جيئري انسان وارا جذبا ۽ احساس هئا. هو تهخاني ۾ اهڙي نموني پئي ڏڪيو، جيئن ڪنهن جيئري انسان کي ڏڪڻ گهرجي. هن جو سگهارو بدن هن جي وس ۾ هو. ٻئي طرف، اسين پنهنجو وجود به ڏاڍيءَ مشڪل سان محسوس ڪري ٿي سگهياسين. منهنجي مرضي ٿي ته پنهنجن ٽنگن جي وچ ۾ پتلون کي جاچيان: پر مون کي همت نه ٿي. آءٌ ڊاڪٽر کي ڏسندو رهيس، جو پنهنجين ٽنگن تي بيٺو هو، جنهن کي پنهنجن عضون تي اختيار هو، ۽ جو سڀاڻي بابت سوچي ٿي سگهيو. اتي اسين ٽي هئاسين، ٽي ڀاڇا، جن جو رت سڪي ويو هو. اسين کيس ڏسندا رهياسين، ۽ منجهس جيڪا زندگي هئي، تنهن کي جوڙ وانگر چوسيندا رهياسين.

آخر هو يوآن وٽ ويو. الائي، پنهنجي ڊاڪٽري پيشي جي مطلب لاءِ هن جي ڪنڌ جو معائنو ڪرڻ ٿي گهريائين، يا اهو رڳو ڪنهن وقتي همدرديءَ جو جذبو هو. جيڪڏهن هن ڪنهن رحم جي جذبي ڪري ائين ڪيو ٿي ته سڄيءَ رات ۾ ڀريون پيرو هن کان اها خطا ٿي رهي هئي. هن يوآن جي مٿي ۽ ڪنڌ تي هٿ گهمايو. ڇوڪر خاموشيءَ سان، لڳاتار کيس ڏسندو رهيو، ۽ پوءِ اوچتو هن جو هٿ جهليائين، غور سان ڏسڻ لڳو. هن ڊاڪٽر جو هٿ پنهنجن ٻنهي هٿن سان جهلي ورتو، جيتوڻيڪ ان ۾ ڪا خاص ڳالهه نه هئي— جڻ ته ٻه اڇا چمٽا هن جي ڳاڙهي ٿلهي هٿ کي جهليو بيٺا هئا. مون کي ٿورو فڪر ٿيو ته الائي ڇا ٿيڻ وارو آهي، ۽ منهنجو خيال آهي ته ٽام کي به فڪر هولدو، پر ڊاڪٽر ڪجهه به محسوس نه ڪيو. هو ڏاڍي قرب سان مشڪيو پئي. ٿوريءَ مهل کان پوءِ ڇوڪري ڊاڪٽر جي هٿ کي ڏلدن سان چڪ پائڻ جي ڪوشش ڪئي. ڊاڪٽر جهٽ پنهنجو هٿ ڇڪي ورتو، ۽ ٿابو کائي وڃي ديوار وٽ بيٺو. گهڙي کن هو ڊپ وچان اسان ڏانهن نهاريندو رهيو.

شايد اوچتو هن کي سمجهه ۾ اچي ويو هو ته هاڻ اسين هن جهڙا انسان نه رهيا هئاسون.
آءٌ ڪلاڪ لڳس، ۽ هڪ سنتري خبردار ٿي بيهي رهيو. پيو ستو پيو هو، ۽ سندس اکيون هر احساس کان خالي هيون.

مون ساڳئي ئي وقت پاڻ کي ڏاڍو پرسڪون ۽ تمام گهڻو جذباتي محسوس ڪيو. هاڻ مون اهو بلڪل سوچڻ نٿي گهريو ته صبح جو سويل ڇا ٿيندو. موت بابت به نه؛ اها ڳالهه بلڪل بيڪار هئي. مون کي لفظن ۽ هوائي خيالن کان سواءِ ڪجهه نه ملي ها. پر اٿيا مون ڪنهن ٻيءَ شي بابت سوچڻ شروع ٿي ڪيو، ته پنهنجيءَ ڇاتيءَ تي بندوقون تائيل نظر ٿي آيون. مون ائين محسوس ڪيو، ڄڻ ته مون کي ويهه ڀيرا موت جي سزا ڏني وئي آهي— ۽ هڪ ڀيرو ته ائين لڳم، ڄڻ ته مان هميشه لاءِ ختم ٿي ويو هوس. شايد هڪ پل لاءِ منهنجي اک لڳي وئي هئي. هنن مون کي ديوار ڏانهن ٿي گهليو، ۽ مون ڇڙهيون ٿي هنيون ۽ ڪين رحم لاءِ ٿي پاڙايم. مان ڇرڪجي اٿيس، ۽ ڊاڪٽر ڏانهن نهاريم. آءٌ ٻلس ته متان ننڊ ۾ رڙيون ڪيون هجنم. پر هن پنهنجين مڇن کي ٿي وٽيو ۽ ڪجهه به ڪونه ڏٺو هئائين.

آءٌ ڀانيان ٿو ته جيڪڏهن ڪوشش ڪريان ها ته ٿوري دير ننڊ ڪري وٺان ها. آءٌ اٺيتاليهن ڪلاڪن کان جاڳي رهيو هوس. منهنجي صبر جو پيالو ڀلتجي پيو هو؛ پر مون زندگيءَ جا به ڪلاڪ وڃائڻ نٿي گهريا. هو مون کي صبح جو اثارڻ اچن ها، ۽ آءٌ اوجاڳي جو ماريل، سندن پٺيان پنيان پيو وڃان ها، ۽ 'اف' ڪرڻ بنا ساهه ڏيئي ڇڏيان ها؛ مون اهو نٿي چاهيو. مون ڪنهن حيوان جيان مرڻ نٿي چاهيو. مون سڀڪجهه سمجهڻ ٿي گهريو. تنهن کان سواءِ مون کي خوفناڪ خوابن کان ڊپ ٿي لڳو.

مان خيالن جي وڳ ڦيرائڻ لاءِ اٿي ٽهلڻ لڳس، ۽ پنهنجي گذريل زندگيءَ بابت ويچارڻ لڳس. يادگيرين جو ڄڻ هڪ هجوم لڳي ويو. انهن ۾ سٺيون به هيون، ته خراب به؛ يا گهٽ ۾ گهٽ مون کي اهي ائين ٿي معلوم ٿيون. انهن ۾ واقعا به هئا ۽ تشبيهون به هيون. مون هڪ بهادر کي ڏٺو، جنهن کي ويلنسينا جي اکاڙي ۾ هڪ ويڙهو ڍڳي ماري وڌو. پنهنجي هڪ چاچي جو چهرو، 'ريموگرس' جو چهرو... مون کي پنهنجي سڄي زندگي ياد آئي. ڪيئن ١٩٢٦ع ۾ آءٌ بيروزگار هوس، ۽ بکن وگهي مرڻ جهڙو ٿي ويو هوس. مون کي هڪ رات ياد پئي، جڏهن آءٌ غرناطه ۾ ٽن ڏينهن جو بکيو هوس ۽ سڄي رات هڪ بينچ تي ويهي گذاري هيم. مون کي ڪاوڙ پئي آئي. مون مرڻ نٿي چاهيو. انهيءَ خيال اهندي ئي مون کي کل اچي وئي. مان ڪيئن نه خوشيءَ، عورت ۽ آزاديءَ لاءِ چرين جيان ڊوڙندو ٿي رهيس. ڇو؟ مون اسپين کي آزاد ڪرائڻ ٿي چاهيو. مان 'پائي مارگال' جو پوئلڳ هوس. مان دهشت انگيزن جي هڪ ٽوليءَ ۾ به شامل ٿيو هوس. مون عوامي جلسن ۾ تقريرون ڪيون. مون هر شي کي ايڏي اهميت ڏني هئي، ڄڻ آءٌ پاڻ لافاني هوس. هن مهل مون کي ائين لڳو،

جڻ سڄي زندگي منهنجي اڳيان پيئي هئي... ۽ مون سوچيو— ' هيءَ زندگي هڪ زبردست ڪوڙ آهي'. هن جي ڪابه قيمت ڪانه هئي، ڇو ته اها ختم ٿي رهي هئي. مون کي حيرت ٿي ته آءٌ ڪيئن ڇوڪرين سان کلندو، ڳالهائيندو ۽ گهمندو هوس. جيڪڏهن مون کي خبر هجي ها ته مان اهڙي نموني مرندس، ته آءٌ هوند پنهنجي نيڏڙي آڱر چورڻ جي به تڪليف نه ڪريان ها. منهنجي سڄي زندگي منهنجي اڳيان هڪ بند ٿيل ڳوٿريءَ مثل هئي، جنهن ۾ اجا به هر شي پيئي هئي، ختم نه ٿي هئي. هڪ پل لاءِ مون ان جو جائزو وٺڻ ٿي گهريو. مون پنهنجو پاڻ کي چوڻ ٿي چاهيو ته هيءَ زندگي ڏاڍي سهڻي آهي؛ پر آءٌ انهيءَ جو ڪوبه فيصلو ڪري نه سگهيس. اهو رڳو هڪ خاڪو هو. مون پنهنجي سڄي زندگي ابديت جي سانگ رچائڻ ۾ گذاري، ۽ منهنجي سمجهه ۾ ڪجهه به نه آيو. مون ڪابه شي ڪانه ڇڏي هئي. گهڻيون ئي شيون، اهڙيون شيون، جن کان آءٌ محروم رهجي ويان ها— جهڙوڪ ناريل ڪائڻ جو مزو، يا ڪارڊز جي ڪناري تي گرميءَ جي موسم ۾ وهنجڻ جو مزو... پر موت هر مزي کي ڪسارو ڪري ڇڏيو هو!

ڊاڪٽر کي اوچتو هڪ نيڪ خيال آيو. "منهنجا دوستو،" هن چيو، "جيڪڏهن فوجي حڪومت اجازت ڏني ته پوءِ آءٌ ذمو ٿو کڻان ته توهان جا لياپا ضرور پهچائيندس."

ٽام وڌيو: "منهنجو ڪوبه مٽ مائٽ ڪونهي."

مان چپ رهيس.

ٽام انتظار ۾ هو، ۽ مون کي غور سان ڏسڻ لڳو. نيٺ چيائين: "ڪونچا کي به ڪو نياپو ڪونه موڪليندين؟"

"نه."

مان انهيءَ نازڪ جذبي ۾ ڪنهن کي شريڪ ڪرڻ لاءِ تيار ڪونه هوس. ڏوهه منهنجو ئي هو. رات مون پاڻ ئي 'ڪونچا' جي باري ۾ ڳالهه ٻڌائي ڇڏي هئي. حقيقت ۾ مون کي ائين ڪرڻ نه گهربو هو. مان هن وٽ هڪ سال تائين رهيو هوس. گذريل رات رڳو پنجن منٽن جي ملاقات لاءِ پنهنجو هٿ قربان ڪري ٿي سگهيس. انهيءَ ڪري هن جي باري ۾ ڳالهيون ڪندو رهيس. هن جو خيال مون کان طاقت وارو هو. هاڻي هن کي ڏسڻ جي ڪابه تمنا نه هئي، ۽ مون وٽ هن کي چوڻ لاءِ ڪجهه به نه هو. هاڻ جيڪر آءٌ ڪيس ڇاتيءَ سان به نه لايان ها؛ ڇو ته مون کي پنهنجي پڪهر سان پريل متيءَ هاڻي بت سان بڇان پئي آئي، ۽ مون کي اهو احساس هو ته شايد هن جو بدن به مون ۾ بڇان پيدا ڪري. ڪونچا منهنجي موت جو ٻڌي روئندي؛ ٿورن مهينن تائين هن کي زندگي بلڪل ڪساري لڳندي؛ پر موت جي منهن ۾ ته مون کي ئي وڃڻو هوا مون سندس نرم، سهڻين اکين جو تصور ڪيو. جڏهن هوءَ مون کي ڏسندي هئي، تڏهن سندس وجود مان ڪا شي نڪري منهنجي وجود ۾ ملي

ويندي هئي. پر مون ڄاتو ٿي تہ اِهو سڀڪجهہ ختم ٿي ويو آهي، ۽ هاڻ جڏهن مون کي هوءَ ڏسندي تہ سندس نگاهہ، مون تائين اچڻ بجاءِ، سندس ئي اکين ۾ ٻڏي رهندي.

آءٌ اڪيلو هوس. ٽام بہ اڪيلو هو. پر هن جي حالت مون کان نرالي هئي. هو تنگ تنگ ٿي چاڙهيو، مُشڪندو، بينچ کي گهوري رهيو هو، ڄڻ تہ سندس حواس خطا هئا. هن هٿ وڌائي بينچ کي اهڙيءَ منيال سان ڇُهيو، ڄڻ ڪيس ڊپ هجي لڳو تہ متان ڪجهہ ڀڃي نہ پوي؛ ۽ پوءِ جهٽ ڏيئي هٿ ڇڪي ورتائين ۽ ڏڪڻ لڳو. جيڪڏهن آءٌ ٽام جي جاءِ تي هجان ها تہ جيڪر بينچ کي هٿ لائي دل نہ وندرايان ها. اها بہ آئرلنڊ جي رهاڪن جي هڪڙي حماقت هئي. پر پوءِ مون بہ محسوس ڪيو تہ شين عجيب غريب رنگ ڪٺي اختيار ڪيو آهي. اهي اڳي کان وڌيڪ غيرحقيقي ۽ ڪوڪليون ٿي لڳيون. آءٌ مري رهيو هوس، تنهن جي احساس کي تازي ڪرڻ لاءِ منهنجو بينچ، بتيءَ ۽ ڪوئلن جي ڍڳ ڏانهن نهارڻ ئي ڪافي هو. قدرتي طرح آءٌ موت بابت چٽيءَ طرح ويچاري نٿي سگهيس، پر موت مون کي هر جاءِ تي ۽ هر شي ۾ ٿي ڏسڻ ۾ آيو. مڙئي شيون ڄڻ تہ هڪٻئي کان پري ٿي ويون هيون، ۽ پنهنجي وچ واريءَ وٿيءَ کي قائم رکيو بيٺيون هيون. ڄڻ تہ ماڻهو مرڻ واري جي پيرانديءَ ۽ سيرانديءَ بيٺا آهستي آهستي ڳالهيون ڪري رهيا هئا. ٽام جنهن شي کي اجهو هاڻي بينچ تي ڇهيو هو، سو سندس موت هوا!

منهنجي جيڪا حالت هئي، تنهن ۾ جيڪر ڪو اچي اوچتو مون کي چوي ها تہ ماٺ ڪري پنهنجي گهر هليو وڃ، توکي ڪوبہ روڪ نہ ڪندو، تہ آءٌ يقيناً بيهوش ۽ ٿڌو ٿي پوان ها. جڏهن انسان جي نظر ۾ هن جي ابديت جي رڃ ظاهر ٿي پوي، تہ پوءِ ٿورن ڪلاڪن يا ٿورن سالن جي زندگي وڌيڪ ملڻ سان ڪوبہ فرق نٿو پوي. منهنجو ڪوبہ سهارو ڪونہ هو. هڪ ڪري آءٌ مطمئن هوس. پر اهو اطمينان ڏاڍو خوفناڪ هو. اهو بدن، جنهن جي اکين سان مون ڏٺو ٿي ۽ جنهن جي ڪنن سان مون ٻڌو ٿي، سو هاڻي ”آءٌ“ نہ هو. اهو بدن پنهنجو پاڻ پگهر ۾ وهنتو پئي، ڏڪيو ٿي، ۽ مان ان کي سڃاڻي نٿي سگهيس. خود منهنجي بدن ۾ ڇا پيو ٿئي، سو ڄاڃڻ لاءِ بہ مون کي پنهنجي بدن کي ڇهڻو ۽ ڏسڻو ٿي پيو، ڄڻ تہ اهو بدن منهنجو نہ هو پر ڪنهن ٻئي جو هو. ڪنهن ڪنهن مهل ائين ٿي محسوس ٿيم، ڄڻ تہ اهو بدن ٻڏي ٿيو، ۽ وري اڀري پيو: بلڪل اهڙوئي احساس، جيڪو هوائي جهاز ۾ ويهڻ مهل ٿيندو آهي، جڏهن اهو هيٺ ٽبي هڻندو آهي يا مٿي چڙهندو آهي. مون کي پنهنجي دل جي ڌڪ-ڌڪ محسوس ٿيي ٿي، پر ان تي ڀروسو قائم نٿي رهيو. هر شي جيڪا منهنجي بدن مان نڪتي ٿي، سا منجهيل هئي. گهڻو ڪري سڪون هوم، ۽ مون کي هڪ قسم جي بار کان سواءِ ٻيو ڪجهہ بہ محسوس نٿي ٿيو. پنهنجي مقابلي ۾، ڄڻ تہ آءٌ ڪنهن خبيث وجود يا ڪنهن تمام وڏي ڪپڙي سان ٻڌل هوس. هڪ ڀيرو مون پنهنجي

پاجامي کي ڏنو، ۽ محسوس ڪيم ته اهو پسيل آهي. خبر ناهي، اهو پگهر هو يا پيشاب. پر احتياط وچان آءٌ ڪوٺن جي ڍڪ ڏانهن پيشاب ڪرڻ هليو ويس.

ڊاڪٽر واچ ڪيڏي، ۽ ان کي ڏسي چيو: ”هن وقت ساڍا ٽي ٿيا آهن.“

”حرامي ڪنهن جاءِ جوا هن يقيناً چانڍيءَ واڻي ائين ڪيو آهي!“ ٽام تپ ڏيئي اٿيو. اسان کي وسري ويو هو ته وقت گذرندو پئي ويو. رات اسان جي چئني پاسن کان ڪنهن بيڊول ۽ بيشڪل، سنگين مادي وانگر چانيل هئي. مون کي اهو به ياد نه اچي سگهيو ته اها ڪا شروع ٿي چڪي هئي!

ننڍيءَ عمر وارو ڀوان روئڻ لڳو، ۽ پنهنجون ئي ٻانهون مٿي ڪئي زور سان رڙيون ڪرڻ لڳو: ”آءٌ مرڻ نٿو گهران! آءٌ مرڻ نٿو گهران!“ هو هوا ۾ هٿ اوڏيندو، سڄي تهخاني ۾ ڊوڙڻ لڳو، ۽ پوءِ هڪ تڏي تي ڪِري روئڻ لڳو. ٽام هن کي دلاسي ڏيڻ جي ڪنهن به خواهش کان سواءِ، غمگين اکين سان ڏٺو، ڇو ته همدرديءَ جي ڪوشش بيڪار هئي. ڇوڪرو اسان کان وڌيڪ شور مچائي رهيو هو، پر مٿس اثر اسان کان گهٽ هو. هن جي حالت اهڙيءَ بيمار جيان هئي، جيڪو تپ سان بيماريءَ جو مقابلو ڪري ٿو، ڇو ته جڏهن تپ نه هوندو آهي ته حالت ويتر خراب ٿي ويندي آهي.

هو رنو پئي. مون چڱيءَ طرح سمجهيو پئي ته هو موت جي باري ۾ ڪونه پيو سوچي، پر پنهنجو پاڻ تي رحم پيو ڪائي. هڪ سيڪنڊ، صرف هڪڙي پل لاءِ، مون پاڻ به روئڻ ٿي چاهيو، ۽ پنهنجي مٿان رحم کائڻ ٿي گهريو. پر مون سان انهيءَ جي بلڪل ابتڙ حالت ٿي. مون ڇوڪري ڏانهن اک کڻي نهاريو، ۽ هن جي ڪمزور ڪلهن کي سڏڪن جي ڪري لڏندو ڏسي، اوچتو منهنجي دل سخت ٿي ويئي. آءٌ نه ته پنهنجو پاڻ تي رحم کائي ٿي سگهيس، نه ٻين تي. مون دل ئي دل ۾ چيو: ’آءٌ تمام گهڻيءَ صفائيءَ سان مرڻ گهران ٿو.‘

ٽام اٿي بيٺو هو. هن ڇت جي سوراخ هيٺان بيهي، آسمان تي صبح جو سوجهرو پئي ڏٺو. مون نفاست سان مرڻ جو پڪو ارادو ڪيو هو، ۽ رڳو انهيءَ ئي باري ۾ پئي سوچيم. پر جڏهن کان ڊاڪٽر ٽائيم ٻڌايو هو، مون وقت کي اڏامندو ۽ ڦڙو ڦڙو ٿي وهندو محسوس پئي ڪيو.

اڃا اونداهي هئي ته مون ٽام جو آواز ٻڌو: ”ٻڌين پيو؟“

”ها.“

ٻاهر ميدان تي ڪجهه جيترن ماڻهن جي گڏجي هلڻ جو آواز پئي آيو.

”هو ڇا پيا ڪن؟ هو اونداهيءَ ۾ ته گولي هلائي ڪونه سگهندا.“

ٿوريءَ مهل کان پوءِ آواز بند ٿي ويا. مون ٽام کي چيو، ”صبح ٿي ويو.“

پيدرو ڪَرَ موڙي اٿيو، ۽ بتي وسائڻ آيو. ”دوزخ جيان ٿڌو آهي.“ — هن ٻڙ ٻڙ ڪئي. تهخاني ۾ ميرانجهڙو سوجهرو هو. اسان پري کان گولين هلڻ جو آواز ٻڌو.

”قصو هاڻ ٿو شروع ٿئي.“ ٽام چيو. ”هو پنهنجا ميدان ۾ ڪم هلائي رهيا آهن.“

ٽام ڊاڪٽر کان هڪ سگريٽ گهريو. مون کي سگريٽ جي ضرورت ڪانه هئي. مون نه سگريٽ ٿي گهريو، ۽ نه شراب. انهيءَ کان پوءِ گولين جو آواز وري اصل ڪونه بند ٿيو.

”توکي خبر آهي، ڇا پيو ٿئي؟“ ٽام چيو.

هن پيو ڪجهه چوڻ ٿي گهريو، پر چُپ ٿي دروازي ڏانهن نهارڻ لڳو. دروازو کليو، ۽ هڪ ليفٽيننٽ چئن سپاهين سان گڏ اندر آيو.

”استنباڪ!“

ٽام جواب نه ڏنو. پيڊرو هن ڏانهن اشارو ڪيو.

”يوآن مرابل!“

”نڊي تي.“

”اٿ!“ ليفٽيننٽ چيو.

يوآن اصل ڪونه چُريو. ٻن سپاهين هن کي ٻانهن کان جهلي اٿاري بيهاريو. پر ايا ڇڏيائونس ڪونه ته هو وري ڪِري پيو.

”هي ڪو پهريون ماڻهو ته نه آهي، جنهن جي حالت خراب آهي!“ ليفٽيننٽ چيو. ”توهين ٻئي هن کي وٺي وڃو. اُتي هو سڀڪجهه ٺيڪ ڪري ڇڏيندا.“

پوءِ هو ٽام ڏانهن مڙيو: ”هل!“

ٽام، ٻن سپاهين جي وچ ۾، هليو ويو. باقي ٻه سپاهي ڇوڪري جون ٽنگون ۽ هٿ پڪڙي، کيس کڻي ويا. هو بيهوش نه ٿيو هو. هن جون اکيون بلڪل کليل هيون، ۽ لڙڪن جون قطارون سندس ڳلن تان وهي رهيون هيون.

جڏهن مون ٻاهر وڃڻ گهريو ته ليفٽيننٽ مون کي روڪيو: ”تون ابيٽا آهين؟“

”ها“.

”تون هتي ئي ترس. توکي پوءِ وٺڻ ايندا.“

هو ويا هليا. ڊاڪٽر ۽ ٻئي سنتري به ويا هليا. مان اڪيلو هوس. مون کي خبر نٿي پئي ته منهنجي اندر ۾ ڇا پئي وهيو واپريو. پر اهو چڱو ٿئي ها ته هو منهنجو ڪم به پورو ڪري ڇڏين ها. مون ٿوريءَ ٿوريءَ دير کان پوءِ لاڳيتو گولين جو آواز پئي ٻڌو، ۽ هر ڌڪاءَ تي ڏڪي ٿي ويس. منهنجي دل ٿي چاهيو ته رڙيون ڪريان ۽ مٿي جا وار پٽيان؛ پر مون پنهنجا ڏند زور سان پڪوڙي ڇڏيا هئا، ۽ پنهنجي ٻئي هٿ پاجامي جي کيسن ۾ وجهي ڇڏيا هئم — ڇو ته مون چڱيءَ حالت ۾ رهڻ ٿي گهريو.

هڪ ڪلاڪ کان پوءِ هو مون کي وٺڻ آيا، ۽ پهرينءَ ماڙ تي هڪ ننڍي ڪمري ۾ وٺي ويا. اتي ڏاڍي گرمي هئي ۽ سگريٽن جو دونهون پريل هو. آرام ڪرسين تي ٻه آفيسر، گوڏن تي ڪاغذ رکي، سگريٽ پي رهيا هئا.

"تون ايتا آهين؟"

"ها."

"ريموگرس ڪٿي آهي؟"

"خبر ناهي."

سوالن پڇڻ وارو ٿلهو ماڻهو، قد جو بندرو هو. عينڪ جي شيشن پٺيان سندس اکيون ڏاڍيون بيرحم ٿي ڏٺيون.

"هيڏانهن اچ." هن چيو.

مان ويجهو ويس. هن اٿي منهنجين ٻانهن کان جهليو، ۽ اهڙين ڀيانڪ اکين سان نهارڻ لڳو، جيڪي مون کي ڀت تي ڪيرائڻ لاءِ ڪافي هيون. هن منهنجين ٻانهن کي پوري طاقت سان دٻايو. مون کي تڪليف ٿيڻ ڪانه ٿي. هي رڳو هڪ تماشو هو، جنهن سان هن مون تي رعب جمائڻ ٿي گهريو، ۽ وري پنهنجو ڪينو ساهه منهنجي منهن تي پئي اڇلايائين. اسين هڪ پل لاءِ ايتا رهياسين ۽ منهنجي دل چاهيو ته مان کِلي ڏيان. هڪ اهڙي ماڻهوءَ تي رعب جمائڻ البت مشڪل آهي، جيڪو مرڻ لاءِ وڃي رهيو هجي. سو، ان مان ڪوبه فائدو ڪونه ٿيو، ۽ هو مون کي زور سان ڌڪو ڏيئي ويهي رهيو.

"هاڻي هن جي يا تنهنجي حياتيءَ جو سوال آهي. تون هن جو پتو ٻڌائي پنهنجي جان بچائي سگهين ٿو."

هي گهوڙيسوارن جي ڊريس ۾ ٿيل، چهبڪ هٿ ۾ ڪري آڪڙ ڪرڻ وارا ماڻهو به مرڻ وارا هئا. پر مون کان ٿورو پوءِ — گهڻيءَ دير کان پوءِ نه! هو پنهنجن ڪاغذن ۾ ماڻهن جا نالا ڳولهيندا ٿي وتيا، ۽ سدائين ٻين کي دٻائڻ ۽ قيد ڪرڻ جي چڪر ۾ هئا. اسپين جي آئيندي ۽ ٻين موضوعن ۽ مسئلن تي هنن جا پنهنجا خاص رايا هئا. هنن جون اهي ذليل حرڪتون مون کي عجيب، بلڪ کل جهڙيون ٿي لڳيون. آءٌ پاڻ کي انهن جي جاءِ تي ويهاري سوچي به نٿي سگهيس. منهنجي خيال ۾ هو چريا هئا. بندري قد واري شخص پنهنجو چهبڪ بوٽ تي پئي هنيو، ۽ مون کي گهُوري پئي ڏٺائين. سندس سموريون حرڪتون ڏاڍيون سوچيل ويچاريل هيون. انهن حرڪتن جي وسيلي هن پاڻ کي هڪ خونناڪ وحشي درندو ڪري ڏيکارڻ ٿي گهريو.

"پوءِ؟ آئي سمجهه ۾؟"

"مون کي خبر ناهي ته گرس ڪٿي آهي." مون جواب ڏنو. "منهنجي خيال ۾ هو مئڊرڊ ۾ هوندو."

ٻئي آفيسر پنهنجو پيلو هٿ ڏاڍيءَ ٺهر سان کنيو. هن جو اهو تڪلف سوچيل سمجهيل هو. مان سندن هڪ هڪ حرڪت کي چڱيءَ طرح سمجهي رهيو هوس، ۽ مون کي حيرت ٿي ته اهڙا ماڻهو به ٿيندا آهن، جن کي اهڙين حرڪتن مان مزو ايندو آهي،

”توکي سوچڻ لاءِ پندرهن منٽن جي مهلت آهي.“ هن آهستي چيو. ”هن کي لابريءَ واري ڪمري ۾ وٺي وڃو، ۽ پندرهن منٽن کان پوءِ واپس وٺي اچو. جيڪڏهن انهيءَ کان پوءِ به پڌائڻ کان انڪار ڪندو، ته ڪيس يڪدم گولي هڻبي.“

هنن جيڪي ڪجهه ڪيو ٿي، سوچي سمجهي پئي ڪيائون. منهنجي سڄي رات انتظار ۾ گذري هئي. تنهن کان پوءِ تهخاني ۾ هڪ ڪلاڪ انتظار ڪرايائون، ۽ انهيءَ وچ ۾ ٽام ۽ يوآن کي گولي هڻي ڇڏي هئائون. هاڻي مون کي پئي ڪمري ۾ بند ڪري رهيا هئا. هنن اها سڄي اسڪيم گذريل رات ئي ٺاهي هوندي. کين يقين هوندو ته نيٺ به اعصاب جواب ڏيئي ويندا آهن: اهڙي نموني هنن مون کي قبضي ۾ ڪرڻ تي گهريو.

کين سخت غلط فهمي هئي. ڪٻڙن ڏوڻڻ واريءَ ڪوٺي ۾، آءٌ هڪ ميز تي ويهي سوچڻ لڳس. پر مون سندن آڇ تي بلڪل لٿي ويچاريو. مون کي چڱيءَ طرح خبر هئي ته گرس ڪٿي آهي. هو شهر کان ٻه-ٽي ميل پري، پنهنجن عزيزن جي گهر ۾ لڪل هو. مون اهو به چڱي طرح ڄاتو ٿي ته جيستائين هو مون کي ايذاءُ نه ڏيندا، مان اصل نه پڌائيندس. (پر انهن کي شايد ايذاءُ ڏيڻ جو ارادو ڪونه هو.) اهي سڀ بلڪل سوچيل سمجهيل ڳالهيون هيون، جن سان مون کي ڪابه دلچسپي ڪانه هئي. مون رڳو پنهنجيءَ روش جا سبب سمجهڻ ٿي گهريا. گرس جي ائڊريس پڌائڻ بدران آءٌ مرڻ پسند ڪندس — ڇو؟ مون کي رمبوگرس سان ڪابه دلچسپي نه هئي. فجر کان اڳ منهنجي ۽ هن جي دوستي اهڙيءَ طرح مري چڪي هئي، جهڙيءَ طرح منهنجي ۽ ڪونچا جي محبت يا منهنجي جيئري رهڻ جي خواهش. بيشڪ، هن بابت اها ڏاڍي سٺي راءِ هئي. هو ڏاڍو محنتي هو: پر مان جنهن سبب ڪري هن لاءِ پنهنجي حياتي ڏيڻ لاءِ تيار هوس، سو اهو نه هو. جهڙيءَ طرح منهنجي زندگيءَ جي ڪابه قيمت نه هئي، اهڙيءَ طرح هن جي زندگيءَ جي به ڪا اهميت ڪانه هئي. ڪنهن جي به زندگيءَ جي اهميت ڪانه هئي. هو ماڻهوءَ کي ڀت سان بيهي گولي هڻڻ وارا هئا، تان جو هو مري وڃي. انهيءَ ڳالهه سان ڪوبه فرق نٿي پيو ته اهو ماڻهو آءٌ هجان يا گرس. مون ڄاتو ٿي ته اسپين جي بهبوديءَ لاءِ هو مون کان وڌيڪ فائدي وارو هو. پر جهنم ۾ وڃي اسپين ۽ اتي جي لاقانونيت! هاڻ ڪنهن به شي جي ڪابه اهميت ڪانه هئي. پوءِ به آءٌ هيتي هوس، ۽ گرس جو ڏس پڌائي پنهنجي حياتي بچائي ٿي سگهيس. پر مون کي اها ڳالهه چرچي جهڙي پئي لڳي. اهو رڳو ضد هو. مون سوچيو، ’مون کي پنهنجيءَ جاءِ تي پڪو رهڻ گهرجي‘... ۽ آءٌ چرچي جهڙيءَ خوشيءَ سان پرچي ويس.

هو آيا، ۽ مون کي وري انهن ٻن آفيسرن وٽ وٺي ويا. هڪڙو ڪوئو منهنجن پيرن جي ٻنهي پرسان لنگهي ويو. مون هڪ سپاهيءَ کان پڇيو، ”تو ڏٺو انهيءَ ڪوئي کي؟“ هن ڪوبه جواب نه ڏنو. هو سنجيدو هو، ۽ پنهنجو پاڻ کي اهم ٿي سمجهيائين. مون کي ڪل

پئي آئي. پر مون پاڻ تي ضبط ڪيو، ڇو ته مون کي خبر هئي ته هڪ دفعو جيڪڏهن مون ڪايو ته پوءِ پاڻ تي ضبط ڪرڻ ڏکيو ٿي پوندو. سپاهيءَ کي مڇون هيون. مون هن کي چيو: "احمق! توکي پنهنجون مڇون ڪوڙائڻ گهرجن." مون کي اها ڳالهه کل جهڙي لڳي، جو هن پنهنجيءَ جهڙيءَ شخصيت تي پنهنجن وارن کي ڇانئجڻ ڏنو هو. هن بنا ڪنهن پروسي جي مون کي ٽڏو هنيو، ۽ مان چپ ٿي ويس.

"ها!" هن ٺلهي آفيسر چيو. "تو سوچي ورتو؟"

مون عجب مان هن ڏانهن نهاريو، جيئن ڪو نهايت قيمتي ڪپڙي ڏانهن نهاري. مون چيو: "مون کي خبر آهي ته هو ڪٿي آهي...... هو مقام ۾ لڪل آهي! قبرون کوٽيندڙ جي گهر جي هڪڙي ڪمري ۾!"

اِها رڳي بڪ هئي. مون چاهيو ٿي ته هو اٿي تياريون ڪن ۽ حڪم جاري ڪن. هو ڇرڪ ڀري اٿي بيٺو: "مولس! اچو هلون. ليفٽيننٽ لُوئيءَ کان پندرهن ماڻهو پيا ٻه وٺ!"

"ٻُڌ!" بندري آفيسر چيو. "جيڪڏهن تو صحيح ٻڌايو آهي ته مان توکي ڇڏي ڏيندس. پر جيڪڏهن تو اسان کي بيوقوف بنايو آهي ته ان جو نتيجو ڀوڳڻو پوندءِ!"

هو ڇڳيءَ وٺ-پڪڙ واري نموني هليا ويا، ۽ آءٌ آرام سان انهن سپاهين سان گڏ ويهي رهيس. انهن جي آئينده حرڪتن جو رڳي رڳي خيال پئي آيم، ۽ منهنجن چپن تي مرڪ تري ٿي آئي. مون تصور ۾ انهن کي هڪ هڪ قبر کوٽيندي پئي ڏٺو. مون انهيءَ مسئلي تي اهڙيءَ طرح سوچڻ شروع ڪيو، جڻ ته مان ڪو پيو هوس — اهو قيدي، جيڪو ڪنهن هيري جو پارٽ ادا ڪري رهيو هجي، ۽ هو آفيسر، پنهنجين مڇن ۽ ورديءَ پهريل سپاهين سان گڏ قبرن جي وچ ۾ پيو ڊوڙندو هجي. اها ڏاڍي کِـل جهڙي ڳالهه هئي.

اڌ ڪلاڪ کان پوءِ بندري قد وارو آفيسر اڪيلو موٽي آيو. مون سمجهيو ته هو منهنجي موت جو حڪم ڏيڻ آيو آهي؛ پيا يقيناً مقام ۾ رهجي ويا هوندا.

آفيسر مون ڏانهن نهاريو. هو احمق بلڪل ٺٽي لڳو. "هن کي ٻين سان گڏ وڏي اڱڻ ۾ وٺي وڃو." هن چيو. "فوجي ڪارروائين کان پوءِ، هڪ باقاعدي عدالت هن جي قسمت جو فيصلو ڪندي."

منهنجيءَ سمجهه ۾ ڪجهه به نه آيو. مون پڇيو: "ته پوءِ... مون کي هينئر گولي نه هڻندا؟"

"خير، هينئر ته نه. پوءِ ڇا ٿو ٿئي، انهيءَ سان منهنجو ڪو به واسطو ناهي."

منهنجيءَ سمجهه ۾ اڃا به ڪجهه نه آيو: "پر ڇو؟" مون پڇيو.

هن ڪو به جواب نه ڏنو، ۽ فقط ڪلهن کي لوڏو ڏنائين. سپاهي مون کي وٺي هليا. وڏي اڱڻ ۾ اٽڪل سؤ قيدي هئا، جن ۾ زالون، ٻار ۽ ڪجهه پوڙها به هئا. آءٌ اڱڻ جي وچ ۾ گاهه جي هڪ ٽڪر جي چوڌاري چڪر ڏيڻ لڳس. آءٌ بيخياليءَ ۾ گم هوس. پنهنجن

جو هنن اسان کي ڪاٺ واري ڪمري ۾ ڪاڌو ڪارايو. ٻن - ٽن ماڻهن مون کان سوال پڇيا. مون کي ڪابه خبر نه هئي ته آءٌ ڪٿي آهيان.

شام جو ڏهه اوان قيدي اڱڻ ۾ آندا ويا. مون 'گريسيا' حلوائيءَ کي سڃاڻي ورتو.

هن چيو: "تون ڪيترو نه قسمت وارو آهين. مون کي اميد ئي ڪانه هئي ته ڪو توکي جيئرو ڏسندس!"

"هنن مون کي موت جي سزا ڏني، ۽ پوءِ پنهنجو ارادو بدلائي ڇڏيائون: انهيءَ جو سبب منهنجي سمجهه ۾ نٿو اچي!"

"مون کي هنن ٻي بجي گرفتار ڪري ورتو." گريسيا چيو.

"ڇو؟" مون پڇيو. گريسيا جو سياست سان ڪوبه لاڳاپو ڪونه هو.

"خبر ناهي ڇو؟" هن چيو. "هو الهن سڀني ماڻهن کي گرفتار ڪن ٿا، جن جو لقطهٔ نظر ڪانئن ٻيو هجي." هن آهستي چيو:— "گرس به جهلجي پيو!"

آءٌ ڏڪي ويس — "ڪڏهن؟"

"اڄ صبح جو. غلطي هن جي ئي هئي. هو پنهنجن پائرن جو گهر اڳاري ڏينهن ڇڏي ويو، ڇو ته هنن جي پاڻ ۾ انبٽت تي ٻيئي هئي. ٻيا گهڻا ماڻهو هن کي لڪائڻ لاءِ تيار هئا، پر هن ڪنهن جو به احسان کڻڻ نٿي گهريو. هن چيو— 'هوئن ته جيڪر ايبتا جي گهر وڃي لڪان ها، پر ان کي به گرفتار ڪري ورتو اٿن، انهيءَ ڪري آءٌ مقام ۾ وڃي لڪندس.'"

"— مقام ۾!"

"ها. ڪهڙي نه بيوقوفي ڪيائين! نيٺ هو اڄ اتي پهچي ويا. اهو ته ٿيڻو ئي هو. هنن ان کي قبرون کوٽيندڙ جي گهر ۾ جهليو. هن مٿن گولي هلائي، پر هنن ڪيس جهلي ورتو."

"مقام ۾!..."

منهنجين اکين اڳيان هر شي نچڻ لڳي، ۽ مان زمين تي ويهي رهيس. ايترو ڪليس جو روئي ڏنم.

ممتاز مرزا

[ريڊيائي ڊرامو]

آخري رات

[شروعاتي موسيقي. گهڙيال جي ٽڪ ٽڪ. اهڙي موسيقي، جنهن مان وقت جي گذرڻ جو تاثر پيدا ٿئي ٿو.]

شهريار: (ٿڌو ساهه ڀري) دل جو سڪون، ۽ ڪوجنا جو شوق ـــ ڪيڏا نه عجيب ۽ جدا جدا جذبا آهن! آءٌ هت ڇو آيو آهيان؟ ورهين کان سرگردان ۽ پريشان! پنهنجي شوق جي تڪميل لاءِ مون ڪيڏا نه ڪشالا ڪڍيا آهن! گذريل زماني جو سڀ کان وڏو ڪنڊر... موهن جو دڙو... جتي ڪڏهن جيئرن جون ڀوڻڪارون هيون، زندگي هئي، خوشي هئي، سڀڪجهه هو... پر اڄ هتي ڪجهه به نه آهي. عمارتون ڪنڊرن ۾ مٽجي ويون، زندگي مات جي ماٺ ۾ گم ٿي وئي، ڄڻ ته هتي ڪجهه به نه هو!

[گهڙيال جي ٽڪ ٽڪ نمايان ٿئي ٿي.]

وقت، زندگيءَ جو راوي... وقت جي سيني ۾ سوين داستان سمايل آهن. اڀرندڙ سج ۽ لهندڙ سج ـــ اڀرندڙ طاقت ۽ ختم ٿيندڙ طاقت ـــ زندگي ۽ موت ـــ بقا ۽ فنا... ڪير بچي وقت کان، جيڪو بادشاهه آهي!... سڀ فنا ٿي ويندو، باقي وڃي وقت بچندو.

[گهڙيال جي ٽڪ ٽڪ نمايان ٿئي، اهڙيءَ موسيقيءَ ۾ تبديل ٿئي ٿي، جنهن ۾ ڏک ۽ ملال، ۽ وقت جي گذرڻ جو تاثر نمايان آهي.]

(قدمن جو آواز)

شهريار: هنن ويران ڪنڊرن جي باري ۾ مون کي ڪير ڏسيندو؟ هي وڏو رستو آهي، ۽ هيءَ آها جاءِ آهي، جتي چوڏهن لاش گڏ مليا هئا... ۽ هي، بلڪل اهيءَ جي سامهون، مندر هو. پروهت جو مجسمو هتان ئي مليو هو... چوڏهن لاش، مندر جي سامهون! هي ڪهڙو راز آهي؟ هن کوهه جي تري ۾ اڃا به پاڻي آهي! ڪڏهن هتان ڪئين نينگريون، سج لٿي مهل مٿن تي گهاگهريون رکي، پاڻي ڀرڻ اينديون هونديون. هتي زندگيءَ جو ڇهڇٽو، خوشيون ۽ ٽهڪڙا هوندا... پر اڄ هتي چوطرف ماٺ آهي، سڃ آهي ... (ڇرڪ ڀري) ـــ هي... هنن ڪنڊرن مان ڪير نڪتو؟... اڳي ته اهو شخص ڪڏهن به هت نظر نه آيو! اڇي ڏاڙهي، سفيد پرون، چيلهه ۾ ڪُب، هٿ ۾ لٺ، چهري تي مايوسي،... هي ڪير آهي؟ شايد منهنجي ڳولا جي حاصلات!... شايد منهنجي سوال جو جواب!... (سڏي) پريا مڙس!

پوڙهو: (ڪجهه پريان) مون کي ٿو سڏين، نوجوان!

شهريار: ها ها، پرپا مڙس! ترس، آءٌ اچان ٿو.

(قدمن جو آواز)

پوڙهو: جوانيءَ اڄ ٻڍاپڻ ڏي ڇو دوڙ پاتي آهي؟

شهريار: توهين هتي جا رهواسي آهيو؟

پوڙهو: آءٌ ڪٿي جو رهواسي آهيان، ۽ ڪير آهيان، انهيءَ سان ڪنهن جو واسطو ڪونهي.

شهريار: آءٌ هتي لٽون آيو آهيان. تاريخ جي علم سان مون کي دلچسپي آهي. آءٌ هتان جي حالتن بابت ڪجهه ڄاڻڻ گهران ٿو.

پوڙهو: مون لاءِ اعا ڪا نئين ڳالهه ڪانهي. علم حاصل ڪرڻ لاءِ هتي ڪيترائي نوان ماڻهو آيا، جن علم سان گڏ گهڻو ئي ڪجهه حاصل ڪيو. آءٌ ئي آهيان، جيڪو سڀڪجهه ڏسندو رهيو آهيان.

شهريار: مون اوهان جو مطلب نه سمجهيو.

پوڙهو: ضروري نه آهي ته ماڻهو هڪٻئي جو مطلب سمجهي سگهن. منهنجي لاءِ سڀ ڳالهيون بي معنيٰ آهن. آءٌ هتي جو آهيان، هتي جو ذرو ذرو منهنجي ملڪيت آهي. آءٌ هنن آثارن جو رکوال آهيان.

شهريار: (خوش ٿي) پوءِ ته مون کي هتي جي تهذيب بابت گهڻو ئي ڪجهه ٻڌائي سگهندؤ.

پوڙهو: آءٌ گهڻو ئي ڪجهه ٻڌائي سگهان ٿو. پر...

شهريار: (يڪدم) آءٌ انهيءَ لاءِ اجورو ڏيندس!

پوڙهو: (ٺوڪ طور) اجورو؟ دل جي راز لاءِ تون اجورو ڏيندين! آءٌ توکي ڪجهه به نه ٻڌائيندس، هڪ لفظ به... تون به پنهنجيءَ دل ۾ الائجي ڪهڙا خيال کڻي آيو هوندين!

شهريار: آءٌ علم جي ڳولا ۾ آيو آهيان.

پوڙهو: تاريخ پاڻ کي وري وري ورجائيندي آهي. هتي ڇا ڪونه هو؟ سڀڪجهه هو... پر نه، نوجوان، مون کي ڪهڙي خبر... آءٌ ته هڪ ابوجهه انسان آهيان، زماني جو هر بار سهڻ وارو... زمانن کي منهن ڏيئي، اڄ اچي هن منزل تي رسيو آهيان... اڃا به آءٌ جيئرو آهيان!

شهريار: (ليلائيندي) مون کي ڪجهه ٻڌائي، پيرسن! منهنجي دل ۽ ذوق کي تسڪين ملندي.

پوڙهو: آءٌ مجبور آهيان. منهنجي صلاح مڃين ته هتي نه ايندو ڪر. ۽... ۽ رات جو ته هن پاسي لڙڻ جو خيال به نه ڪج!... چون ٿا، هتي وياڪل روح رلندا آهن! متان...

شهريار: (ڪاوڙ مان) بس بس، روحن پوتن جون ڳالهيون آءٌ ڪونه مڃان... آءٌ هتي ايندس، ۽ ضرور ايندس... ڪنهن کي به حق ڪونهي جو مون کي هتي اچڻ کان روڪي!

پوڙهو: 'ڪنهن کي به حق ڪونهي'!... حق... حق!... [فيڊ آئوٽ]

شهريار: شايد چريو هو. اجايو هن سان ڳالهائي پنهنجو وقت وڃايم. آءٌ اڄ رات ئي هنن ڪنڊرن ۾ گهمڻ ايندس... اوهه، اڄ چوڏهينءَ جي رات آهي!

* * *

[موسيقي، هلڪيءَ هوا جو تاثر، ماڻهن جو گوڙ آهستي آهستي اڀري ٿو.]

جوتشي: (پريان) قسمت جو حال!... ستارن جي رفتارا... اچو! ٻڌو وا... ايندڙ گهڙيءَ ۾ ڇا ٿيڻ وارو آهي؟ ڪير کٽندو، ڪير هارائيندو؟...

شهريار: (چرڪ پري) هي آوازا... هي آواز ڪٿان آيو؟... هڪ گهڙي اڳ، ڪنهن جو آواز

پڌڻ ۾ آيو ٿي... هي ڇا آهي؟ هو سامهون روشني آهي... روشني!... مون کي انهيءَ پاسي وٺي هلو.

[قدمن جا آواز، نچڻ جو آواز
آهستي آهستي اڀري ٿو.]

شهريار: هي ڇيرن جا ڇمڪاٽ!... هي ماڻهن جو هُل هنگامو!... هي زندگيءَ جا آثار!... هيءَ ته هڪ وسندي پئي لڳي!

[هڪ عورت جو ٽهڪڙو اڀري ٿو.]

هي ٽهڪڙا سچ پچ زندگيءَ جا آهڃاڻ آهن. اڄ وقت پنهنجو پاڻ پيو ورجائي... هتي زندگي آهي، خوشي آهي، ۽ محفل آهي —

[ناچ جي ڌن آهستي آهستي اڀري ٿي.]

هن گهر جو دروازو کليو پيو آهي. هيءَ جاءِ... هيءَ جاءِ ڪنهن جي ٿي سگهي ٿي؟ جتي خوشي به آهي ۽ زندگي به، روشني به آهي ته ٽهڪڙا به... هيءَ ڪنهن جي جاءِ آهي؟

[پريان ٻن ماڻهن جا ٽهڪ اڀرن ٿا.]

هي ڪير آهن؟ سندن چهرا ۽ لباس... آءٌ لڪي پيهان. ڏسان ته هي ڪيڏانهن ٿا وڃن.

[ٽهڪ ويجهو اچي فيڊ آئوٽ ٿين ٿا.]

هي هن ئي گهر ۾ ويا آهن. آءٌ هنن جي پٺيان ٿو وڃان. شايد ڪجهه مون کي حاصل ٿئي، ڪجهه معلوم ٿئي... هي اسرار ۽ ڳجهه —

[قدمن جا آواز، ماڻهن جو هلڪو ڇڙ بول]

هڪڙو آواز: نرتڪي! اڄ... اڄ ميلي جي رات آهي. خوشين جي گهڙي آهي. سڄو سال انتظار ڪري گذاريندا آهيون، ۽ جڏهن هيءَ گهڙي ايندي آهي ته اسان جون دليون خوشيءَ وچان گلن جيان ٽڙي پونديون آهن، ۽ اسان جا قدم بي اختيار تنهنجي ڏيڍيءَ ڏانهن وڌندا آهن... اڄ اسان کي اهو ناچ ڏيکار جو اسان جا روح ريجهي وڃن.

نرتڪي: (آواز ۾ هلڪي مايوسي) دل جي خوشي آهيءَ در تان ولڻ آيا آهيو، جتي خوشيءَ جو پاڇو به ڪونهي! ڪهڙا نه سادا انسان آهيو!

ٻيو آواز: اڄ نرتڪيءَ جي من تي مڙني کو سونجهارو آهي!

ٽيون آواز: سندس اکيون هر هر دروازي ڏانهن کڄنديون ٿيون وڃن — شايد ڪنهن جي وات پئي نهاري... نرتڪي راڻي! ڪٿي دل جو سودو ته ڪونه ڪيو اٿئي؟

نرتڪي: (کلي) اسان جي دل! مهاراج، اسان جا سينا ته دلين کان خالي آهن. اسين ته اوهان جي اشارن تي پنهنجي حياتي گذاري ڇڏيندا آهيون.

ٽيون آواز: واه - نرتڪي، اسان کي مايوس نه ڪر! اسان جي سينن ۾ به دليون آهن... اسين چاهيون ٿا ته تون اڄ فقط اسان لاءِ ناچ ڪرين... بس، فقط اسان لاءِ!

[گهنگهرو، ۽ نچ جي لئي.]

شهريار: آه، هي نرتڪيءَ جو گهر آهي! ۽ اڄ هتي ڪو ميلو ٿيڻ وارو آهي. (سمجهاندي، سوچيندي) هيءَ نرتڪي!... هيءَ نرتڪي؟... شايد مون ڪٿي ڏٺي آهي!... ڪٿي؟... ڪٿي؟... شايد —

[نچ جي لئي وڌي، تيز موسيقيءَ ۾ بدلجي
وڃي ٿي. پس منظر ۾ غمگين موسيقي]

نرتڪي: (ٿڌو ساهه ڀري) آه، هيءَ گهڙي حياتي آهي! هتي جو هر شخص منهنجي خوشي ۽ خوشنودي حاصل ڪرڻ لاءِ مون وٽ اچي ٿو. هر ماڻهو پيار ۽ پريت جو بکيو آهي. پر اهي اچن به ڪٿي ٿا — جتي دل آهي ئي ڪانه! آءٌ

ته فقط ڪنهن ٻئي جسم جو ڀاڱو آهيان، جنهن ۾ نه روح آهي نه زندگي. مون... مون آخر ائين ڇو ڪيو آهي؟ ڇو مون پنهنجيءَ دل جا دروازا ڪنهن ٻئي لاءِ کولي ڇڏيا؟ انهيءَ لاءِ، جيڪو مون ڏانهن اک به لئو ڪئي! جيڪڏهين هو هڪ ڀيرو به منهنجي روح ۾ جهاتي پائي ڏسي ته جيڪر مون کي حياتي ملي وڃي، زندگي حاصل ٿي پوي! (ڏکاري آواز ۾) هي مون ڇا ڪيو... مون پنهنجي حياتي پاڻ ورهه ڪري ڇڏي!

[سڏڪا ڀرڻ لڳي ٿي، جيڪي آهستي آهستي پس منظر ۾ ويندا رهن ٿا ۽ شهريار جو آواز فيڊ اِن ٿئي ٿو.]

شهريار: ويچاري نرتڪي! دل جي مارئل آهي، ٻيوس. دل هٿان ڇڏائجي وئي اٿس، ۽ ڪنهن اهڙي ٻڪيتڙي جي چوگرد ڦيٽي ڦري، جنهن جي دل ۾ اڳي ڪا ٻي صورت سمايل آهي. (کلي) پيار ۽ محبت جو اهو چڪر به عجيب آهي!

[سڏڪن جا آواز اڀرن ٿا.]

نرتڪي: مون ۾ ڇا کوٽ آهي؟ حياتيءَ جي هر خوشي منهنجي اڳ ۾ ٻانهيءَ وانگر هٿ ٻڌيو بيٺي آهي. راڄڌانيءَ جو سڀ کان وڏو درجو مون کي ئي حاصل آهي — راڄ-نرتڪي! آءٌ حياتيءَ جون اهي سموريون راحتون ۽ خوشيون هن جي قدمن تان قربان ڪرڻ لاءِ تيار آهيان.

[قدمن جا آواز اڀرن ٿا.]

هي ڪنهن جي قدمن جا آواز آهن، جن منهنجي روح کي لوڏي ڇڏيو آ هي ڪير پيو اچي، جنهن جي وک تي خوشيءَ جا ساز پيا وڄن! (خوش ٿي) هي... هي ته چندر آهي!

چندر: (ايندي) اڄ تنهنجي چهري تي مايوسيءَ جي مُرڪ آهي، نرتڪي!

نرتڪي: تنهنجي اچڻ کان پوءِ مايوسي پنهنجو پاڻ مري ويندي. تون خوشين ۽ راحتن جو ديوتا، چندر آهين، جنهن جي اچڻ کان پوءِ چوڌاري سهاڻو ٿي ويندو.

چندر: اڄ تنهنجي محفل جلد اُجڙي وئي... ماحول ۾ اڄ خوشيءَ جي هُڙڪار ڪانهي؟

نرتڪي: محفل ته ڪڏهوڪو اجڙي وئي هئي، باقي هبڪار هئي، سا به الائجي ڪهڙي پاسي هلي وئي. آءٌ انهيءَ ويران ۽ اجڙيل محفل ۾ اڃا به ڪنهن جي اچڻ جي آس لڳائي ويٺي آهيان، چندر!

چندر: اجائي آس ۽ اجايو اوسيڙو! نرتڪي، نيٺ تو مون سان محبت ڇو ڪئي آهي؟

نرتڪي: (ٿڌو ساهه ڀري) آءٌ نٿي ڄاڻان. خبر نه آهي، ڇو منهنجيءَ دل ۾ تنهنجي لاءِ ايتري محبت پيدا ٿي. چندر، اصل ۾ اها محبت منهنجي بي‌انتها نفرت جو پڙاڏو آهي... مون زندگيءَ ۾ وک وک تي مرد ذات سان نفرت ڪئي. ننڍي هوندي کان ئي مون پنهنجيءَ دل ۾ انهيءَ جذبي کي پاليو، ڇاڪاڻ ته هن مون کان هر اها خوشي ڦرڻ ٿي گهري، جيڪا منهنجي جيءَ جان جو سينگار ۽ سونهن هئي. مون فيصلو ڪيو ته آءٌ سدائين مرد کان نفرت ڪندي رهنديس، پر... پر — (سڏڪو ڀري ٿي.)

چندر: تون روئين پيئي، نرتڪي!

نرتڪي: اهي ارمان ۽ پشيمانيءَ جا لُڙڪ آهن، مهاراج! — آهو ارمان، جيڪو دل جي ميراث لٽائڻ کان پوءِ ٿيو اٿم... الائجي اُها ڪهڙي گهڙي هئي، جنهن ۾ تو منهنجي گهر جي ڏيڏيءَ ۾ پير پاتو، جنهن سان منهنجي دل ۾ پيار ۽

پريت جو تيڙڪو آيو، ۽ منهنجو روح روشن ٿي پيو!

چندر: (کلندي) تون چري آهين، نرتڪي!

نرتڪي: شايد اها چريائي هجي. پر، چندر، دل تي ته ڪنهن جو وَس ڪونهي.

چندر: تنهنجي پسند غلط آهي، نرتڪي!

نرتڪي: پسند جي غلط ۽ صحيح هجڻ جو ڪڏهن ڪنهن کي احساس رهيو آهي؟

چندر: پر... پر، نرتڪي، منهنجي دل منهنجي وس ۾ ڪانهي — آءٌ اڳي ئي ڪنهن کي دل ڏيئي ويٺو آهيان.

نرتڪي: اوه، چندر! (سڏڪا ڀري ٿي.)

چندر: آءٌ ڪنهن سان محبت لئه ڪري سگهان، نرتڪي!... آءٌ هتي ڪنهن خاص مقصد سان آيو آهيان. محبت ۽ مقصد، هڪٻئي جي ابتڙ ڳالهيون آهن. منهنجي حياتيءَ جو مقصد رڳو محبت ڪرڻ ئي ڪونهي: منهنجي دل ۾ ٻيا به ڪي جذبا ۽ اُمنگ آهن، جيڪي آءٌ ورهين کان سانڍيندو پيو اچان، ۽ تنهنجيءَ محفل ۾ به فقط انهيءَ ڪري ٿي آيس جو هر اهو شخص تنهنجو سلامي آهي، جنهن جي وسيلي مون کي منهنجي مقصد ۾ ڪاميابي حاصل ٿي سگهي ٿي. پر... خير، اج تنهنجي مجلس تمام جلدي ختم ٿي ويئي.

نرتڪي: (اُداس لهجي ۾) ها، اج محفل جلد ختم ٿي ويئي. لاٽ هئي، سا اُجهامي ويئي... لاٽ جي روشنيءَ سان ئي ته محفل جي رونق هوندي آهي!

چندر: اونده کان مون کي نفرت آهي، نرتڪي!

نرتڪي: مون کي خبر آهي. اونده سان ڪنهن کي پيار هوندو؟ روشني ته زندگيءَ جو ٻيو نالو آهي.

چندر: ديوتا توتي رحم ڪن، نرتڪي! هاڻي آءٌ وڃان ٿو.

نرتڪي: ها، مهاراج، وڃڻ وارا ڪڏهن ترسيا به آهن.

[قدمن جا آواز، فيڊ آئوٽ.]

شهريار: [فيڊ اِن] ويچاري نرتڪي! هن لاءِ هاڻي رڳو يادگيرين جا ڦَها آهن، جيڪي دل تي رکي، پنهنجا زخم ميساريندي. سندس معصوم منهن تي ڪاوڙ ۽ ڪروڌ پنهنجا پاڇا وجهي ڇڏيا آهن. ڪير هن کي انهيءَ ڪاوڙ ۽ نفرت جي ڪُنَ مان ٻاهر ڪڍندو، ۽ ڪير سندس دل جي زخمن تي پيار ۽ پريت جا ڦَها رکندو!

[قدمن جا آواز]

نرتڪي: هي ڪير پيو اچي؟

ملازم: نرتڪي راڻي!

نرتڪي: ڪير آهين تون؟

ملازم: مان مندر مان آيو آهيان.

نرتڪي: ڇو آيو آهين؟

ملازم: اج تلاءَ تي ميلو آهي، تنهنڪري پروهت توکي سڏايو آهي. نرتڪي راڻي، اج ديوتائن جي خوشيءَ جي رات آهي!

نرتڪي: ديوتائن جي خوشيءَ جي رات؟ جشن جي رات!... پر منهنجو ڪنهن سان ڪهڙو واسطو؟

ملازم: اج توکي ديوتائن اڳيان نچڻو آهي.

نرتڪي: (تيز لهجي ۾) آءٌ ڪنهن جي آڏو نٿي نچي سگهان! اِهي سڀ مانديءَ وارا سَنڌ آهن. آءٌ انهيءَ چار ۾ هاڻي نه ڦاسنديس!

ملازم: توکي ڇا ٿي ويو آهي، راج-نرتڪي!

لرتڪي: مون کي ڪجهه به نه ٿيو آهي. آءٌ روشنيءَ جي تلاش ۾ ڀٽڪندي، ڏڪا کائيندي رهيس. ڪن ڪهڙين لاءِ آءٌ سيڪجهه وساري ويهي رهيس. ۽ جا مون روشني سمجهي هئي، سا ٻاٽ اونداهي هئي... روشنيءَ سان پيار ڪرڻ به ڪيڏو نه وڏو آزار آهي!... (لهجو بدلائي) ۽ نه، مون کي پروهت وٽ وڃڻو پوندو!... پُٽڻ پروهت کي وڃي چئه ته آءٌ اينديس.

[قدمن جا آواز، فيڊ آئوٽ.]

نرتڪي: هليو ويو... وري چوڌاري سانت ٿي ويئي!... دل ۾ ڪو طوفان لڪل آهي، جڪو منهنجي مَن ۾ ڪاوڙ ۽ ڪروڌ جا ڀنڀٽ پيو ڀڙڪائي. آءٌ پنهنجي پيار جي ڏڪار جو وير وٺنديس!... آءٌ پنهنجي پيار جي ڏڪار جو وير وٺنديس!... آءٌ پنهنجي پيار جي ڏڪار جو وير وٺنديس!

[قدمن جا آواز، فيڊ آئوٽ.]

شهريار: [فيڊ اِن] آءٌ به نرتڪيءَ جي پٺيان ويندس. ڏسان ته ڇا آهي —

... ...

[قدمن جا آواز اُڀرن ٿا، ۽ پريان ماڻهن جو گوڙ اُڀري ٿو. پس منظر ۾ شهر جو تاثر]

جوتشي: (ٿورو پريان) قسمت جو حال!... ستارن جي گردش!... آءٌ ڄاڻان ٿو ته هن کان پوءِ ڇا ٿيڻ وارو آهي. اڄ، راڄ-نرتڪي، اڄ!... دل جي دولت هارائڻ تي اهڙو ڪروڌ! سودا ته سدائين ائين ٿيندا آهن. ڪڏهن جيتيل بازي به هارائي ويهبي آهي، ته ڪڏهن هارايل بازي به کٽي وڃبي آهي. راڄ-نرتڪي، من مان ڪاوڙ ۽ ڪروڌ ڪڍي ڇڏ. اسان وٽ اچ، اسين توکي سٺين راهه ڏسينداسين — اِهائي تنهنجي زندگي ٿيندي.

نرتڪي: جوتشي بابا، توکي سڀ خبر آهي،

جوتشي: اسان کان ڪا به ڳالهه ڳجهي نه آهي. اسين هر ڳالهه ڄاڻون ٿا. ۽... ۽ وقت اسان کي لاچار ڪيو آهي. (کلي) ٻڌايانءِ ته تنهنجيءَ دل ۾ هينئر ڇا آهي؟

نرتڪي: نه نه، ماڻهن جي هن انبوهه ۾ آءٌ اهي ڳالهيون ٻڌڻ نٿي گهران.

جوتشي: تون ڇا، ۽ هتي جو هر ماڻهو منهنجون ڳالهيون نه ٻڌي سگهندو! آءٌ ته سچ چوندو آهيان... ۽ توکي ڄاڻ آهي، نرتڪي، سچ هر زماني ۾ ورهه ثابت ٿيو آهي! (کلي ٿو) نرتڪي راڻي! چهرو دل جو ڪتاب آهي: ائين پنهنجي چنڊ جهڙيءَ پيشانيءَ تي گهنڊ نه وجهه، جو سڀ سمجهي وڃن ته نرتڪي پنهنجيءَ دل سان پيئي جنگ لڙي!

لرتڪي: جوتشي بابا، تون مون کي چريو ڪري ڇڏيندين!

جوتشي: (ٺوڪ طور) ڪڏهن ڪڏهن ماڻهوءَ کي چريو به ٿيڻ گهرجي.

لرتڪي: مون کي ڪجهه به سمجهه ۾ نٿو اچي.

جوتشي: سيڪجهه سمجهه ۾ اچي ويندءِ راڻي! دل مان اهو ڪروڌ ۽ ڪاوڙ ڪوري ڪڍي ڇڏ. اچ ته آءٌ توکي پيار ۽ پريت جي روشن لاٽ ڏيکاريان، جنهن ۾ زندگي آهي — امر حياتي!

لرتڪي: (بيزاريءَ ۽ لاچاريءَ جي گڏيل جذبن سان) مون کي نفرت آهي، حياتيءَ ۽ پيار کان نفرت آهي... آءٌ هر شيءِ کي ڏڪاريان ٿي!

جوتشي: (ڪلي) نرتڪي رائي! چنڊ سان پيار جو پلؤ پائڻ ڏاڍو اوکو آهي. اميدون ڪهڙيون هونديون آهن، ۽ ٿيندو ڇا آهي؟ زندگيءَ جي ڊوڙ ڪهڙي ڏکي ۽ ٿڪائيندڙ آهي. چنڊ جو پنڌ تمام پري آهي، نرتڪي رائي!

نرتڪي: آءٌ ڪجهه به نٿي ٻڌي سگهان... آءٌ ڪجهه به نٿي ٻڌي سگهان! [فيڊ آئوٽ]

[ماڻهن جو گوڙ وڌي ٿو.]

شهريار: (سوچيندي، سڃاڻندي) هي پوڙهو جوتشي ڪير آهي؟ منهنجيون اکيون هن جي چهري کان واقف آهن! هي مون ڪٿي ڏٺو آهي... ڪٿي؟ ... شايد —

جوتشي: (پريان) راڄڌانيءَ جا رهواسيو! هشيار رهو! اها گهڙي جلد اوهان جي مهمان ٿيندي!... منهنجون اکيون سڀڪجهه پيون ڏسن... رڪ جو مينهن، ۽ رت جون نديون... باهه جون ڇپون!...

شهريار: مون کي نرتڪيءَ جي پنيان وڃڻ گهرجي، متان هوءَ منهنجين اکين کان اوجهل ٿي وڃي.

جوتشي: (پريان) سڀڪجهه اکين کان اوجهل ٿي ويندو! چنڊ جي چانڊوڪيءَ تي ڪارن ڪڪرن جا تهه چڙهي ويندا — رڳو اونداهي وڃي رهندي — فنا ۽ بقا جي جنگ — موت جو زندگيءَ تي آخري ۽ ڀرپور ٺهڪا! (ڪلي ٿو.)

... ...

[بازار جو گوڙ آهستي آهستي فيڊ آئوٽ ٿئي ٿو. قدمن جا آواز اڀرن ٿا.]

نرتڪي: مون سڀڪجهه وڃائي ڇڏيو. ڇا ڏنم، ڇا حاصل ڪيم! آف، دل جا دليل به عجيب آهن — ڪڏهن نفرت، ڪڏهن پيارا نيٺ ڇا ٿيندو؟ جوتشيءَ ڇا ٿي چوڻ چاهيو؟ هن منهنجي ذهن ۾ ڀريل زهر کي جو ٿي ڪوري ڪيڻ گهريو؟ مون کي مونني وڃڻ گهرجي... پر پروهت مون کي هاسيڪار سڏايو آهي!

[قدمن جو آواز تيز ٿئي ٿو.]

پروهت: اڄ، راڄ-نرتڪي! مون تنهنجي ئي واٽ پئي نهاري.

نرتڪي: مون لاءِ ڪهڙو حڪم آهي، پروهت!

پروهت: راڄڌانيءَ جي خوشقسمت ۽ خوشنصيب نرتڪي، ديوتا تو تي گهڻو مهربان آهن.

نرتڪي: ديوتا مون تي مهربان آهن!...

پروهت: اها ڳالهه ديوتائن مون تي رات ظاهر ڪئي هئي. آءٌ جڏهن اڪيلو هوس، تڏهن ٻيل ديوتا پنهنجي مهربانيءَ جو اظهار ڪندي چيو ته اسان کي قربانيءَ جي گهُرج آهي.

نرتڪي: ديوتائن جي خوشي حاصل ڪرڻ منهنجي زندگيءَ جو مقصد آهي. پر، پروهت، ديوتا ڪنهن جي قرباني ٿا چاهين؟ — منهنجي؟

پروهت: نه نه، نرتڪي!

نرتڪي: پوءِ، ڪنهن جي ٿا ديوتا قرباني گهرن؟

پروهت: آءٌ رات تائين توکان رازداريءَ جي ساک وٺان ٿو.

نرتڪي: تنهنجي خيال ۾ ديوتائن ٻليدان لاءِ غلط ماڻهو چونڊيو آهي ڇا؟

پروهت: غلط يا صحيح، اهو ديوتائن جو فيصلو آهي. هو پنهنجيءَ هر ڳالهه کي پاڻ سمجهندا آهن.

نرتڪي: آءٌ رازداريءَ جي ساک ڏيان ٿي.

پروهت: ته ٻڌ... ديوتائن جو حڪم آهي ته تون اڄ رات، وڏي تلاءَ تي، ٻيل ديوتا جي آڏو

نچڻ ڪان پوءِ ... چندر جي قربانيءَ جو اعلان ڪرين!

نرتڪي: (ٻُهرائيءَ سان) چندر جي قرباني!... پر ديوتائن هن کي ڇو پسند ڪيو آهي، جڏهن ته هو هن شهر ۾ بلڪل نئون آيو آهي؟

پروهت: اهو ديوتائن جو حڪم آهي!

نرتڪي: ديوتائن جو حڪم؟ ديوتائن جي سينن ۾ شايد دل ڪانهي!

پروهت: (ڪاوڙ ۾) نرتڪي!

نرتڪي: پروهت مهاراج، ... ديوتائن جي حڪم جي پوئواري ڪئي ويندي —

پروهت: (خشڪ لهجي ۾) تون وڃي سگهين ٿي.

[قدمن جو آواز]

شهريار: [فيڊ اِن] نرتڪي هاڻي پنهنجي پيار جو وير وٺندي. هوءَ هاڻي چندر کي مارائيندي! هيءَ حياتي به عجب اسرار آهي — پيار ۽ ڌڪار! مون کي نرتڪيءَ جي پويان وڃڻ گهرجي: ڏسان ته هوءَ ڪهڙو ٿي فيصلو ڪري.

... ...

[قدمن جا آواز. تيز موسيقي. بازار جو گوڙ]

جوتشي: (پريان) اچ، نرتڪي، پروهت تنهنجيءَ دل ۾ عجيب آنڌ مانڌ مچائي ڏني آهي!... ڳالهه جي سنگهر تولاءِ ٽُنل آهي. جيڪڏهن تون ڳنڍڻ چاهين ته اچ، آءٌ توکي اها سنگهر ڳنڍي ناهي ڏيان.

نرتڪي: جوتشي بابا، مون کي ڏس، ديوتائن چندر کي بلِدان لاءِ ڇو چونڊيو آهي؟

جوتشي: آءٌ توکي ضرور ٻڌائيندس — ڇاڪاڻ ته مون کي اميد آهي ته تون سچ جو سات ڏيندينءَ. ... اڄ رات هر ڳالهه جو فيصلو ٿيڻو آهي. ڪن کي اڳ خبر ملندي، ۽ ڪي تڏهن سجاڳ ٿيندا، جڏهن سڀڪجهه ختم ٿي ويندو.

نرتڪي: مون کي ڳجهارتن ۾ نه سمجهاءِ، جوتشي بابا! ٻڌاءِ!

جوتشي: اوري اچ، نرتڪي!... اچ، ٿورو اوري اچ ... هي ڳالهيون فقط تنهنجي سمجهڻ جون آهن — ڪجهه زمانو اڳ، هڪ نوجوان مسافر پوڄا ڪرڻ لاءِ هن راڄڌانيءَ ۾ آيو. مها پروهت، سُورهيه، هن کي پنهنجو مهمان ڪري ترسايو: ڇاڪاڻ ته اسان جي نيتي اهائي آهي ته تڏي تي آيل هر مهمان کي مان ڏيون، پوءِ اهو دشمن هجي يا دوست.

نرتڪي: جوتشي بابا، تنهنجي ڳالهه سچي آهي. پر آخر انهن جو آهي؟

جوتشي: راڻي، هيءَ سچائيءَ جي سرزمين آهي. هن زمين جي مٽيءَ ۾ پيار ۽ پريت جا گل ٽڙندا آهن. هتي جو پاڻي ڪاوڙ ۽ ڪروڌ جي سمورن خيالن کي ختم ڪري ڇڏيندو آهي.

نرتڪي: مون کي خبر آهي. پر ٻڌاءِ، اهو نوجوان مسافر ڪير هو؟

جوتشي: توهان جو هاڻوڪو پروهت!

نرتڪي: ته پروهت اصل هتي جو ڪونهي؟

جوتشي: هو اصل ٿڌين واري ديس کان آيو هو، جتي سياري ۾ پهاڙن تي برف وسندي آهي ۽ اونهاري ۾ هنن کي پنهنجي قوت گذر لاءِ ٻاهر نڪرڻو پوندو آهي.

نرتڪي: پوءِ... پوءِ هو هن حد تائين ڪيئن رسيو؟

جوتشي: نرتڪي راڻي!... (آهستي) هن پروهت، مهاپروهت کي وِهه ڏيئي ماريو، ۽ پاڻ هن جي جاءِ تي مهاپروهت ٿي ويٺو!

نرتڪي: (رڙ ڪري) وِهه ڏيئي ماريو!

جوتشي: ها، وِهه... پر انهيءَ کان اڳي

جو سچ سدائين لاءِ ختم ٿي وڃي، آءٌ مهاپروهت سوريہ جو بت ڪٿي هن راڄڌانيءَ مان هليو ويس.

شهريار: [فيڊ اِن] هي ڪهڙو اسرار آهي!... آءٌ ڇاهيو ڏسان ۽ ٻڌان!... ڇا، ڪڏهن گذريل زمانو به موٽيو آهي؟ هي حقيقت ڪيتري نہ دل ڏاريندڙ آهي! آخر هيءَ ڪهڙو ماندائڻ آهي؟

[بازار جو تاثر]

نرتڪي: (چڙهي نند مان سجاڳ ٿي) هون... تہ اها آهي پروهت جي اصليت!

جوتشي: ها، نرتڪي، اسان ڪان ڪوبہ راز ڳجهو ڪونهي.

نرتڪي: مهاپروهت سوريہ جي بت جو ڇا ٿيو؟

جوتشي: اهو ويهن ورهين تائين پنهنجي ڌرتيءَ ڪان پري، پراين زمينن تي گهمندو رهيو... ۽... ۽... هاڻي —

نرتڪي: چپ ڇو ٿي وئين، جوتشي بابا؟

جوتشي: ۽... هاڻي هو هن راڄڌانيءَ ۾ موٽي آيو آهي.

نرتڪي: موٽي آيو آهي؟... پوءِ... پوءِ تون ڇو نٿو پروهت جي ڏاڏائيءَ جو راز ظاهر ڪرين؟

جوتشي: اهو وقت اڃي ويو آهي، نرتڪي! هاڻي تہ حساب ڏيڻ جو وقت گهٽيو ويجهو اچي پهتو آهي.

نرتڪي: سوريہ جو بت ڪير آهي؟ مون کي ٻڌاءِ... آءٌ هن جي اصليت اڄ ئي ظاهر ڪري، پروهت جي ڏاڏائيءَ جو ڀرم ڀڃندي يس! مون کي ٻڌاءِ تہ اهو ڪير آهي؟

جوتشي: (معنيٰ خيز انداز ۾) شايد تون بہ هن کي سڃاڻندي هجين... هن جو نالو 'چندر' آهي!

نرتڪي: (رڙ ڪري) چندرا [تيز موسيقيءَ جي لهر] چندر، مهاپروهت سوريہ جو بت آهي!

جوتشي: (تهڪ ڏيئي) ڇو پريشان ٿي وئينءَ؟ تنهنجي چهري جا رنگ ڇو پيا مٽجن؟

نرتڪي: آءٌ هن جي ڪابہ مدد نٿي ڪري سگهان... آءٌ هن جي ڪابہ مدد نہ ڪري سگهنديس!

جوتشي: ڇو؟ تون هن جي مدد فقط انهيءَ ڪري نٿي ڪري سگهين جو هو سچ جي وات تي آهي؟

نرتڪي: نہ نہ، ائين نہ آهي، جوتشي مهاراج.

جوتشي: تہ پوءِ ڇا آهي؟

نرتڪي: آءٌ ڪجهہ بہ نہ ٻڌائينديس... آءٌ ڪجهہ بہ نہ ٻڌائينديس!

[قدمن جو آواز]

جوتشي: (تهڪ ڏيندي) وڃين پئي؟... مون توکي سچائيءَ ۽ امر حياتيءَ جي وات ڏسي آهي، نرتڪي! اهو ڪس نہ وسارج!... ڪوڙ، ڪوڙ آهي. ڪروڌ ۽ نفرت، موت آهي. سدائين سچ وارن جا ڳات اوچا رهيا آهن!

جوتشي: (پريان، وڏي واڪي) ڏوهہ ڪنهن جو آهي،... ڏوهاري ڪير آهي،... سزا ڪنهن کي ملي! ڪير ڄاڻي، ايندڙ وقت ڇا آڻي — حياتي، يا موت! [فيڊ آئوٽ]

[تيز موسيقي]

جوتشي: (پڙاڏو) مون توکي سچائيءَ ۽ امر حياتيءَ جي وات ڏسي آهي، نرتڪي! سوڀ سدائين سچ جي ٿي آهي!

نرتڪي: (پريشانيءَ وچان) ڪوڙ ڇا آهي؟... ۽ سچ ڇا آهي؟... مون کي ڪهڙي راهہ اختيار ڪرڻ گهرجي؟... چندر — چندر منهنجي حياتيءَ جو سرچشمو هو. هن منهنجي حياتيءَ ۾ وڏو

ڦيرو آندو آهي. منهنجي دل ۾ ڀريل جيڪا نفرت هئي، اها هن ئي ڪوري ڪڍي... ۽ وري هن ئي منهنجي دل ۾ نفرت ۽ ڌڪار جو ٻج ڇٽيو... هن مون کان حياتيءَ جون سموريون خوشيون کسي ورتيون! (روئندي) پر... پر آءٌ هن کي مرندي به نه ڏسي سگهنديس! هن سان مون کي ڏاڍو پريم آهي، پوءِ ڪٿي هو مون کي ڌڪاريندو هجي... آءٌ ڇا ڪريان؟ آءٌ ڪنهن کي ڏسيان ته منهنجي دل ۾ ڪهڙي باهه ٻيئي ٻڙڪي!

جوتشي: (ٻڙاڏو) نرتڪي! چندر سچ جي وات تي آهي!... نرتڪي! چندر سچ جي وات تي آهي!—

نرتڪي: (رڙ ڪري) سچ جي وات؟... آءٌ ڪهڙي وات وٺان—سچ جي، يا...؟ نه نه، آءٌ ائين ئي ڪنديس، جيئن منهنجي دل چاهيندي. ۾ آخري پيرو آءٌ هن کي ڏسڻ گهران ٿي. هڪ دفعو چندر سان ملي، آءٌ پنهنجي دل جي پيار کي سدائين لاءِ سمهاري ڇڏينديس... ڪٿي ائين نه ٿئي جو اها پيار ۽ پريت جي دونهي، ڀڙڪو کائي ٻيڙ نه ٿي وڃي!

[قدمن جو آواز]

شهريار: (فيڊ اِن) ڪهڙيون حالتون پيدا ٿينديون؟... نرتڪي شايد پروهت سان ساٿ ڏيندي. هوءَ هاڻي پنهنجي پيار کي آخري پيرو ڏسي، وسارڻ جي ڪوشش ڪندي. مون کي هن راند جي انهيءَ مکيه سُهري ٻنيان وڃڻ گهرجي.

[قدمن جو آواز ۽ موسيقي]

... ...

نرتڪي: (ايندي) چندرا

چندر: (ڇرڪ ڀري) تون؟ نرتڪي!... هتي!

نرتڪي: عجب نه ڪر، آءٌ رڳو توسان ملڻ لاءِ آئي آهيان. (وقفو) ... ته هيءَ آهي سوپياوان، جنهن جي من موهيندڙ مورت تو پنهنجي دل جي گهر ۾ سينگاري رکي آهي؟

شوپا: راج-نرتڪي، تون ڇا ٿي چوڻ چاهين؟

نرتڪي: خوابن جي دنيا ۾ رهندڙ ڇا ٿا چئي سگهن. راڻي، آءٌ به هڪ خواب ۾ سُتل هيس. هڪ اهڙو خواب، جنهن منهنجي روح کي پيار پريل جذبن سان رڱيو هو. منهنجي دل ۾ به ڪي خواهشون ۽ تمنائون هيون. هڪ اهڙي به گهڙي آئي هئي، جنهن ۾ مون پاڻ کي آسمان تي چمڪندڙ ستارو سمجهيو هو. پر جڏهين اک کليم، تڏهين ڪجهه به نه هوا (کلي) خواب ته خواب ئي هوندو آهي.

چندر: پر، نرتڪي، تون هتي ڇو آئي هئينءَ؟

نرتڪي: آءٌ هتي ڇو آئي هيس؟ ڪو خاص مقصد ته ڪونه هو، ائين ئي، توهان کي ڏٺو ته لنگهي آئيس. رات پورڻماشيءَ جو ميلو آهي نه، چندرا

چندر: ها، مون کي خبر آهي. ساڻن کان پوءِ آءٌ هيءَ رات ڏسندس. پنهنجي گهر ۽ وطن کان پري به، مون هر گهڙيءَ هنن ڏينهن کي ياد رکيو. آءٌ سوچيندو هوس ته اهو ڏينهن ڪڏهن ايندو، جڏهن آءٌ پنهنجن سان گڏ انهن خوشين ۾ شامل ٿيندس.

نرتڪي: (ٻاٽمرادو) تون ڇٽي ڏي!... سچ چئه ته اهو ميلو چندر لاءِ ۽ سندس پيار لاءِ آخري ثابت ٿيندوا... آهه، ڇو ٿي ڪنهن جي پيار جي دنيا کي تباهه ڪري پنهنجي خوشيءَ جو محل اڏين!...

نہ نہ، آءٌ ... آءٌ بہ نفرت جي لائق نہ آهيان! مون ۾ پيار ڪيو هو... مون کي ــ

چندر: ڇا پيا سوچين، نرتڪي؟

نرتڪي: (ڇرڪ ڀري) هون؟ ڪجهہ بہ نہ ... ڪجهہ بہ نہ. مون اهو پئي سوچيو تہ بيوطن ماڻهوءَ لاءِ ڪيڏو نہ آزار هوندو.

چندر: اهو تون اڄي سمجهين سگهين، نرتڪي!

نرتڪي: تون ميلي تي ضرور ايندين؟

چندر: ها، اهائي منهنجي دلي تمنا آهي تہ هڪ ڀيرو آءٌ پنهنجن سان گڏجي خوشيون ڪريان.

نرتڪي: خوشيون! (ڪلي) توکي مبارڪ هجن تنهنجون خوشيون. ديوتا توهان ٻنهي جو پيار سلامت رکن! منهنجيءَ دل مان تولاءِ فقط اهي دعائون نڪري سگهن ٿيون.

چندر: تون پيار ۽ پريت جي ديوي آهين، نرتڪي!

نرتڪي: (ڪلي) آها ديوي، جنهن جي مٿي تي ڪنڊن جو تاج آهي! خير، چندر، آءٌ وڃان ٿي.

شهريار: [فيڊ اِن] تہ نرتڪي پنهنجي پيار جي وير وڻڻ جو فيصلو ڪيو! هوءَ هنن ٻن محبت ڪندڙ معصومن کي سهي نہ سگهي.

[موسيقي]

... ...

[بازار جو تاثر]

جوتشي: دل جي ڇٽي تي هلي، سچ جو گس ڇڏڻ بہ مناسب نہ آهي. اڇو، دلين جا حال، ستارن جي رفتار... آءٌ توهان کي ٻڌايان، حياتيءَ ڪيڻ تي وک وڌائي!... اڄ خوشيون ملهايو، جو اتر کان وري ڪارونڀار ڪڪر اُڀريو آهي... هن لشڪر مان ڪوبہ باقي نہ بچندو!

نرتڪي: (پريشانيءَ وچان) هن جوتشيءَ تہ مون کي ڇريو ڪري ڇڏيو آهي!

جوتشي: (پريان) ڏڄڻ جي گهڙي نہ آهي، اڄ وقت آهي. اڃا مهل آهي. تير ڇٽو ڪونهي، تير ڇٽڻ کان اڳ تون زندگيءَ جي راهہ اختيار ڪري سگهين ٿي!

[موسيقي]

نرتڪي: (تڏو ساهہ ڀري) آءٌ ڪهڙي امتحان ۾ اچي ڦاٿي آهيان! ... اڃا تائين منهنجي دل ۾ چندر جي محبت ڇو آهي؟ هن تہ منهنجي محبت ٺڪرائي آهي ـــ منهنجي محبت، جنهن لاءِ هتي جا هزارين حُسنوَند حيران آهن ... پر آءٌ ايتري لاچار ڇو آهيان؟... مون زندگيءَ جا ڪيترا سال مرد سان نفرت ڪئي آهي، پر هن جي وجود منهنجي ڪايا بدلي ڇڏي. مون سوچيو هو تہ آءٌ هن جي محبت ۾ آسمان تي چمڪندڙ ستارو ٿينديس، پر هن مون کي واپس انهن ئي گهرائين ۾ اڇلايو، جتي نفرت ۽ ڪروڌ جا اونداها غار آهن!... آءٌ هن لاءِ ڇا ڪنديس؟... (سڏڪا ڀري ٿي.)

شهريار: [فيڊ اِن] ويچاري نرتڪي! حياتيءَ جو متاع، دل جي دولت هارائي، پاڻ کي نفرت ۽ ڪروڌ جي هنج ۾ ڪٽي ڇڏيو ائس.

[سڏڪا ابرن ٿا. موسيقيءَ جي لهر ۽ بازار جو تاثر]

جوتشي: ستارن جي گردش ٻڌائي ٿي تہ اها گهڙي اچي وئي، جنهن جو خوف دلين تي قبضو ڪري ويو آهي. شينهن پنهنجيءَ ڇُر مان نڪري ميدان تي اچڻ وارو آهي! ڪير ڪنهن جو رفيق ۽ ساٿي نہ رهندو، سڀ هليا ويندا... چوطرف ماٺ هوندي ـــ مايوسي، خاموشي، تاريڪي! (ٺهڪ ڏيئي کلي ٿو.) حياتيءَ ۽ موت جي ڇڪتاڻ... ڪير ايندو، ڪير ويندو؟... ڪو ڦٽائيندو، ڪو ٺاهيندو! (ڪلي) اڄ، هوشياري، اڄ!

شويا: جوتشي مهاراج، ديوتائن جي توتي سلامتي سدائين قائم رهي!

جوتشي: تنهنجي دل ۾ آنند مانند ڇو آهي، راڻي؟

شويا: جوتشي مهاراج، منهنجي دل ڪنهن انجاڻ خطري کان پيئي ڏڪي! ائين ٿو محسوس ٿئي ته ڪجهه ٿيڻ وارو آهي!

جوتشي: تنهنجي دل ڏاڍي نرم ۽ نازڪ آهي، شويا راڻي!

شويا: بابا، هن اڄ ئي پروهت جي مقابلي جو فيصلو ڪيو آهي... منهنجي دل چئي ٿي ته ڪٿي سچ جي وات ۾ باريل ڏياتي اجهامي نه وڃي!

جوتشي: راڻي، روشني هميشه روشن رهندي. دنيا ۾ هر شي لاءِ هڪ گهڙي، هڪ ساعت مقرر ٿيل آهي. ڪابه ڳالهه پنهنجي مقرر ٿيل وقت کان اڳي ظاهر نه ٿيندي.

شويا: مون اوهان جو مطلب نه سمجهيو، جوتشي بابا!

جوتشي: (نهايت افسردگيءَ سان کلندي) راڻي، اجا زندگيءَ جون ڪي گهڙيون باقي آهن. تون کلندڙ ۽ ٽڙندڙ مکڙي آهين: تون اهو نه ويچار ته اڳتي ڇا ٿيندو، ۽ ڇا ٿيڻ وارو آهي.

شويا: منهنجي دل ۾ هڪ انجاتو ڊپ آهي. مون کي ائين ٿو محسوس ٿئي، ڄڻ ته وقت تمام جلد منهنجا ۽ چندر جا ناتا ٽوڙي ڇڏيندو!

جوتشي: (پراسرار لهجي ۾) نيٺ ته هڪ ڏينهن ائين به ٿيندو... زندگيءَ جو ڪچي سُٽ جهڙو ڏاڳو ٽوريءَ ڇڪ سان ڇڃي پوندو. اهي پَسُن ڪنهن کي اڳ پون، ڪنهن کي پوءِ —

شويا: مون پڌو آهي، جوتشي بابا، ته اڄ ديوتا پليدان گهرندا.

جوتشي: (کلي) پليدان! اها به شطرنج جي بازي آهي، شويا راڻي! بادشاهه جي اڳ پيادا پيا اچن... پيادا ائين پيا وڃن جو بادشاهه کي شهه اچڻ جو امڪان آهي. اها به هڪ بازي آهي — ڪير ڄاڻي، ڪير کٽندو ۽ ڪير هارائيندو؟... (يڪدم لهجو بدلائي) تون وڃ!... تنهنجي عمر اها نه آهي جو ڳڻتيون ڪرين. توکي وک وک تي خوشيون آهن. هرڪو پنهنجي ڏوهه ثواب جو پاڻ ذميوار آهي.

شويا: (آهستي آهستي مائڪروفون کان پري ٿيندي) ڪير ڄاڻي ته هاڻي ڇا ٿيندو؟... ڇا ٿيندو!

[ماڻهن جو گوڙ شويا جي آواز تي غالب ٿيندو وڃي، ڄڻ ته شويا ماڻهن جي انبوهه ۾ گم ٿي ويئي.]

شهريار: [فيڊ اِن] عجيب ڪردار آهي هن جوتشيءَ جو! سڀڪجهه ڄاڻندي به خاموش آهي. سڀ وقت ۽ حالت تي ڇڏي ڏنو اٿس. هوخود پاڻ ڇو نٿو ڳالهيون ظاهر ڪري؟ [فيڊ آئوٽ]

جوتشي: [فيڊ اِن] وقت هر ناسور جو مرهم آهي. آءٌ ڇا ڪندس؟ هو ڇا ڪندا؟ سچ ۾ زهر آهي... جنهن سچ جو زهر پيتو، سو امر ٿي ويو!

[ماڻهن جو گوڙ اڀري ٿو]

راڄ-نرتڪي! هي زرق برق لباس... مٿي تي شاهي مُڪٽ... قدمن ۾ شان، پر دل ۾ درد، من ۾ مونجهه!... فيصلي جي گهڙي ويجهي اچي ويئي آهي، تو اڃا تائين فيصلو نه ڪيو؟

لرتڪي: (ڪاوڙجي) ڇا جو فيصلو؟ ڪنهن جو فيصلو؟

جوتشي: وهلور نہ ٿي. اڄ تہ اقرار ۽ قبوليت جو ڏينهن آهي. توکي وسري ويو تہ مون توکي سچ جي راهہ ڏسي هئي! پر تو دل جي چئي تي عقل ۽ سچ جي رسي ڇڏي ڏني آهي... تو امر حياتيءَ جي راهہ ڇڏي، تاريڪيءَ ۽ موت جو گس ورتو آهي! اڄ، آءٌ توکي ٻڌايان —

لرتڪي: (ڪاوڙجي) مون کي ڪجھہ بہ نہ ٻڌاءِ، آءٌ سڀڪجھہ ڄاڻان ٿي.

جوتشي: تون ڪجھہ بہ نٿي ڄاڻين، لرتڪي! ديوتائن توکي فيصلي ڪرڻ جي طاقت ڏني آهي. سچ ۾ جيتوڻيڪ ڪندا آهن، پر انهن ڪندن جا زخم گل بڻجي ويندا آهن. هيءَ ساعت، هيءَ گهڙي وري نہ ايندي، لرتڪي! فيصلي جو وقت اچي ويو آهي!

لرتڪي: (ويندي) تو مون کي چريو ڪري ڇڏيو آهي، جوتشي! آءٌ هي فيصلو نٿي ڪري سگهان تہ ڇا ڪريان؟ [فيڊ آئوٽ]

جوتشي: (ٿهڪ ڏيئي) آءٌ رستي جو وڇ ولڙو ويٺو آهيان. انهيءَ ڪري، تہ پوريل اکيون پٽيان: جيڪي سُتا پيا آهن، انهن کي سجاڳ ڪريان... حياتيءَ جي هر گذرندڙ گهڙي زندگيءَ جي گهڙي ڪٽائي ٿي. نيڪيءَ ۽ بديءَ ڏانهن آءٌ هروقت اشارا ڪندو رهندس!... (ٿڌو ساهہ ڀري) ويچارو نوجوان چندرا!

چندر: [فيڊ اِن] جوتشي بابا!

جوتشي: اڄ، چندرا اڄ اهو ڏينهن اچي ويو آهي، جنهن جو مون کي ويهن سالن کان انتظار هو. انهيءَ ئي ڏينهن لاءِ مون توکي پاليو ۽ جوان ڪيو هو تہ تون سچ جي راهہ وٺندين ۽ پروهت کان... ها، پروهت کان پنهنجو حق حاصل ڪندين!... تو پنهنجي سر جو سانگو لاهي موت جي ميدان ۾ ٽپو ڏنو آهي، اهائي تنهنجي فتح آهي. پر... پر—

چندر: جوتشي بابا، توهين ماٺ ڇو ٿي ويا؟ ڇٺو، اهو ڪهڙو ڏپ آهي، جنهن توهان کي ماٺ ڪرايو آهي؟

جوتشي: چندر، منهنجون اکيون باهہ ۽ رت پيون ڏسن! اتر کان اڄ ڪارونڀار ڪڪر اڀريو آهي، جنهن ۾ انسان جي گوشت جي سڙڻ جي بوءِ آهي، ڳجهن جون دانهون آهن!... اڄ وري رَت جو مينهن وسندو!...

چندر: بابا، هي توهين ڇا پيا چئو!

جوتشي: اهي ڳالهيون تنهنجي لاءِ نيون آهن. پر ديوتائن جي مرضي اهائي آهي. آءٌ هاڻي اهو ٿو ويچاريان تہ اڄ تون جيڪر هتي نہ هجين ها... ديوتا اسان کان ڪهڙا امتحان وٺڻ ٿا چاهين!... وڃ، وڃ... تنهنجي جاءِ هيءَ ڪانهي، تون پنهنجيءَ مقرر ٿيل جاءِ تي وڃ.

چندر: جوتشي بابا، مون کي سنئين وات ڏسيو!

جوتشي: تنهنجي وات، سچائيءَ جي وات آهي! تون پنهنجي گس تي هلندو رهہ... وڃ!

... ...

[سانُهن جو گوڙ اڀري ٿو.]

[پروهت جي سواريءَ جو اچڻ. دهل ۽ نفيريون. "ٻري ٿيو!"، "هٽو!"— پروهت جي سواريءَ جا آواز]

جوتشي: ها! هيءَ سواري اسان جي پروهت جي آهي، جنهن جي زندگيءَ جو مول متو پوڄا ڪرڻ هو. پر ديوتائن جي خوشيءَ سان گڏو گڏ هن هتي جي هرڪا شي حاصل ڪئي.

پروهت: هي ڪير آهي؟

ملازم: هي ڪو جوتشي آهي، پروهت مهاراج!

پروهت: (چرڪ ڀري) جوتشي!... اوه، ته هي سڀ هتي اچي ڪٺا ٿيا آهن! ديوتائن جو قسم، آءٌ هنن مان هڪ کي به جيئرو نه ڇڏيندس!

جوتشي: [فيڊ اِن] ڪير جيئرو رهندو؟ ڪير بچندو؟... رڪ جي مينهن ۽ سڙيل گوشت جي بوءِ ۾ ڪير بچندو؟... سڀ فنا آهي. هر شي جو انت اچي ويندو!

پروهت: (پريشانيءَ وچان) هتان جلد هلو! تيز هلو!

جوتشي: (پريان) ها، پڄڻ جي ويل اچي ويئي آهي! سيني کي پنهنجو پنهنجو پلئو ڇڏائڻو پوندو.

شهريار: [فيڊ اِن] مون کي به تلاءَ ڏي وڃڻ گهرجي. هاڻي ته سڄي بازي اتي آهي.

[ماڻهن جو گوڙ وڌي ٿو. موسيقي.]

... ...

پروهت: اچ، راج-نرتڪي! ديوتائن کي خوش ڪري، ڪائنن اسان جي سلامتيءَ ۽ خوشحاليءَ لاءِ حڪم حاصل ڪر.

[ماڻهن جو گوڙ. نرتڪيءَ جي نچڻ جو تاثر. ناچ فيڊ آئوٽ.]

پروهت: راج-نرتڪي! راجڌانيءَ جي رهواسين کي ٻڌاءِ ته ديوتا ڪنهن جو بليدان ٿا گهرن!

جوتشي: (ايندي) هر ڪو پنهنجي اندر ۾ جهاتي پائي ڏسي. هيءَ دنيا نيڪيءَ ۽ بديءَ جو ميدان آهي. انهيءَ ميدان جا سوين ڪس ۽ پنڌ آهن. اوهان ڇا ڪو آهي؟— ٻڌاءِ، نرتڪي راڻي! تنهنجي سيني ۾ پيار ڪندڙ ۽ معصوم دل آهي... سچ جو ساٿ نه ڇڏ!

پروهت: اهو گستاخ ڪير آهي؟

جوتشي: آءٌ ڪير آهيان؟ توکي انهيءَ جي ڄاڻ آهي، پروهت! وقت اڃا ۽ هتان نه ويو آهي، قبول ڪر! سدائين جيئرو نه رهندين! ايندڙ گهڙيءَ ۾ ڇا ٿيندو، انهيءَ جي توکي ڄاڻ نه آهي.

پروهت: (ڪاوڙ ۾) اجايون ڳالهيون نه ڪر، پوڙها! هيءَ ديوتائن جي گهڙي آهي، هو اسان ڏانهن پيا نهارين... ٻڌاءِ، نرتڪي، ديوتائن توکي ڪهڙو حڪم ڏنو آهي؟

نرتڪي: ديوتائن مون کي هيءُ مان ۽ مرتبو فقط انهيءَ لاءِ ڏنو آهي ته آءٌ سچ ڳالهايان.

پروهت: جلدي ٻڌاءِ! بليدان جي گهڙي گذرڻ کان پوءِ اسان جي قرباني اجائي ٿيندي.

جوتشي: توهان سيني جا دماغ ڦري ويا آهن. توهان مان ڪير نٿو سمجهي... ڪوڙ ڳالهائيندڙن جي مٿان ڪچي ڌاڳي ۾ ٻڌل ڪهاڙو پيو لڙڪي! ڌاڳي تي ڪهڙو ڀروسو؟ ڪنهن به وقت ٽٽي پوندو!... چئه، نرتڪي، چئه!

نرتڪي: ٻڌو ديوتا جا پوڄاريو! ڪن لائي ٻڌو ته ڏوهاري ڪير آهي... ۽ ان جو ڏوهه ڪهڙو آهي—

جوتشي: نرتڪي!... سچ سدائين جيئرو رهندو! روشنيءَ وارو ڪس امر حياتي بخشيندڙ آهي!

نرتڪي: (پاڻمرادو) اوندهه ۽ روشنيءَ جو هڪ ٻئي ۾ ڪهڙو لاڳاپو ٿي سگهي ٿو؟... چندر، آءٌ توکي وساري نٿي سگهان! منهنجيءَ دل ۾ اڃا به تولاءِ پيار آهي... تنهنجي زندگي هينئر منهنجن ٻن ٻولن جي وس آهي... آه، آءٌ فيصلو نٿي ڪري سگهان!

پروهت: (بکدر) ڏوهاري توهان جي اڳ آهي... نرتڪيءَ انهيءَ جو نالو — 'چندر' پڌايو آهي!

شوپا: (رڙيون ڪندي) نہ نہ، اهو ٿئو ٿي سگهي! ديوتائن چندر جي قرباني ڪالہ گهري آهي!

پروهت: (ڪاوڙ ۾) هيءَ ڪمر ڀاڳيل ڇوڪري آهي، جيڪا ديوتائن جي مرضيءَ کي صحيح نٿي سمجهي؟

شوپا: آ... آءٌ شوپا آهيان. راجڌانيءَ جا رهواسيو! هيءَ سڀ مانديءَ جو منڊ آهي. چندر جو ڪوبہ ڏوهہ ڪونهي! توهان کي ديوتائن جو قسم، چندر کي بچايو! چندر ٿي هن راجڌانيءَ جي زندگي آهي!... تون ٿي چئہ، نرتڪي! تون ٿي پڌاءِ تہ چندر کي ديوتائن ٻليدان لاءِ ڪونہ چونڊيو آهي!

پروهت: (ڪاوڙ ۾) هن ڇوڪريءَ جو دماغ خراب ٿي ويو آهي!

شوپا: چئہ، نرتڪي! تنهنجن چپن تي سچارن واري مرڪ آهي... چئہ!

نرتڪي: (نهايت اطمينان سان) ديوتائن جو حڪم هيءُ آهي... تہ پروهت جو ٻليدان ڏنو وڃي!

[ماڻهن جو گوڙ — 'پروهت جو ٻليدان!']

پروهت: چپ ڪر، نرتڪي! تون ڪوڙ ٿي ڳالهائين!

نرتڪي: ديوتائن جو قسم، ديوتائن مون کي اهوئي چيو آهي!... آءٌ سچ ڳالهائيندي خوشي پئي محسوس ڪريان. منهنجي سيني تي سوين مڻ بار هو، سو لهي ويو!... راجڌانيءَ جا رهواسيو! پروهت، مهاپروهت جو قاتل آهي!

[گوڙ وڌي ٿو.]

پروهت: ڪوڙي! دغاباز! تو ديوتائن جي مرضيءَ جي ابتڙ ڳالہ ڪئي آهي! تو کي انهيءَ جي سزا ملندي!... (رڙ ڪري) قتل ڪريو انهيءَ ڪوڙيءَ کي!

جوتشي: نرتڪي ڪوڙي نہ آهي — تنهنجي پيشانيءَ تي ڪوڙ ۽ مڪر جو چٽو نشان آهي!

پروهت: اوہ، ڪوبہ منهنجو حڪم نٿو مڃي!... آءٌ پروهت آهيان! قتل ڪريو هنن مڪارن کي، ڪوڙن کي!

[جوتشيءَ جو نهڪ ايري ٿو.]

جوتشي: (افسردگيءَ سان) بس، اها گهڙي اچي وئي... ديوتائن اسان تي پنهنجو قهر نازل ڪيو!

[ماڻهن جو گوڙ — 'حملو!' 'اڇن وهٽن تي سوار لشڪر شهر ڏي ڏوڪيندو پيو اچي!' جا آواز.]

نرتڪي: (افسردگيءَ وچان) اڇن وهٽن تي سوار لشڪر، اڄ ٿي راجڌانيءَ تي حملو ڪيو!... اڄ ٿي ڏک کي سڪون مليو هو، اڄ ٿي اسان جو سڪون ۽ آرام ڦرجي ويو! ڪيڏو نہ عجيب سلسلو آهي... هڪ ڪوٽ کي ڍاتوسين، تہ ٻيو انهيءَ کان سخت قلعو قائم ٿي ويو!

آواز: پروهت مهاراج! ڀڄو، ساهہ بچايو! حملو ڏاڍو سخت آهي!

پروهت: اوہ، هن پاسي ڀڄو! هن پاسي ڀڄو!

جوتشي: ها، انهيءَ پاسي ٿي ڀڄ، پروهت!... تنهنجو انت انهيءَ پاسي آهي! ۽ تون، چندر، هن پاسي وڃ... انهيءَ پاسي حياتي آهي، زندگي آهي!

چندر: نرتڪي! هل، هتي حياتيءَ جو خطرو آهي. تنهنجي جان نهايت قيمتي آهي، هتان نڪري هل!

نرتڪي: چندر مهاراج، وڃ، تون پنهنجي حياتي بچاءِ. آءٌ پنهنجي خون سان هن سرزمين تي هڪ نشون بڇ ڇٽيندي يس — جنهن سان زندگيءَ ۽ سچ جو سلو ڦٽندو، جيڪو سدائين قائم رهندو!... وڃ، تون وڃ!

[گهوڙن جي ٽاپ ٽاپ.
جنگ جو ٺاٺر وڌي ٿو.]

نرتڪي: ديوتائن کي اهو ئي منظور هو. (سڏڪندي) سڀڪجهه تباهه ٿي ويو! — منهنجو شهر، منهنجي زندگي، منهنجي محبت! هائي جيئڻ ڪهڙو؟... وڃ، چندر، پنهنجيءَ محبت سميت ڪنهن ٻاسي هليو وڃ... ۽ ڪنهن ڏينهن وري اچي هن اجڙيل شهر کي آباد ڪج. تون ئي هن شهر جي زندگي ٿي سگهين ٿو!

شويا: ها، نرتڪي،... تون؟

نرتڪي: آءٌ هتي ئي ڪکن ۾ پلي آهيان، ۽ هتي ئي ديوتائن جي قدمن ۾ ساهه ڏيندي يس. راڻي، منهنجي اِهائي خواهش آهي، اِهائي آخري تمنا آهي!

جوتشي: (پراسرار لهجو) هي سڀڪجهه ڇا ٿي ويو؟... ديوتا! توهان هن راڄڌانيءَ تي ڇو مصيبت نازل ڪئي؟ اڃا هينئر ئي تہ سٺائو واءُ گهُليو هو!... چندر، تون شويا کي وٺي هتان نڪري وڃ — اِهو تولاءِ منهنجو آخري حڪم آهي... زندگيءَ لاءِ جدوجهد جاري رکجانءِ! هڪ ڏينهن توکي هتي وري اچڻو آهي. حملي آور جيستائين هتي اچن، انهيءَ کان اڳ تون هتان هليو وڃ... آءٌ تنهنجو وري بہ هتي ئي انتظار ڪندو رهندس!

چندر: ها، جوتشي بابا، حملو نهايت سخت آهي. متان...

نرتڪي: (ڪلندي) هيءُ جوتشي ڪڏهن ڪونہ مرندو — هي سدائين جيئرو رهندو!

جوتشي: بيشڪ، آءٌ ڪڏهن بہ نہ مرندس! آءٌ سدائين هن راڄڌانيءَ جو محافظ رهيو آهيان. وسندڙ شهر هجي يا اجڙيل ۽ ويران ڪنبر، آءٌ هيءَ سرزمين ڇڏي ڪونہ سگهان!... ۽ نرتڪي، تون؟

نرتڪي: آءٌ بہ ڪيڏانهن ڪانہ ويندي يس... آءٌ بہ هتي ئي موت سان ملاقات ڪنديس!

جوتشي: تہ زندگيءَ جي راهه ورتي آهي!

[گوڙ ۽ جنگ جو ٺاٺر وڌي ٿو.]

جوتشي: وڃو... هتان وڃو... حملو ڪندڙ ويجها اچي پيا آهن!

[جنگ جو ٺاٺر وڌي ٿو.]

شهريار: [فيڊ اِن] (ڊچندي) هي سڀڪجهه ڇا پيو ٿئي؟... هي ڪير حملو ڪندڙ آهن؟ سڄو شهر باهه ۾ وڪوڙجي ويو آهي!... تباهي، موت!... مون کي هتان ڀڄڻ گهرجي.

جوتشي: (پريان) سڀڪجهه تباهه ٿي ويو. سڄو ماڻداڻ ختم ٿي ويو. پر آءٌ جيئرو آهيان ۽ جيئرو رهندس... مون کي ڪير بہ نٿو ماري سگهي؛ ڇاڪاڻ تہ آءٌ ئي هن راڄڌانيءَ جو مالڪ آهيان. آءٌ جيئرو آهيان تہ شهر جيئرو آهي! (ٺهڪ ڏئي ٿو.)

[آهستي آهستي جنگ جو ٺاٺر گهٽجي ٿو]

* * *

شهريار [فيڊ اِن]: (سهڪندي) سيلُو!...سيلُو!

سيلو: جي، سرڪار! خير تہ آهي، او هين ڇڪرايا پيا آهيو!

شهريار: هڪ گهڙيءَ ۾ سڀڪجهه تباهه ٿي ويو!... اڇن گهوڙن تي سوار سپاهي، ظلم سان

شهر ٻيا ڦٽائين ۽ تباهه ڪن!... جوتشي... جوتشيءَ جي ڳالهه سچي نڪتي!

سلو: سرڪار، هوش ۾ اچو! اوهان کي ڇا ٿي ويو آهي!... ڪٿان آيا هتي ماڻهو!... ڪٿي آهي هتي شهر! هتي ته رڳو ويران ۽ اجڙيل پڙا آهن، ۽ اسان جو ننڍڙو تنبو!

شهريار: جوتشي!— اِهو اچا جيئرو آهي— پڙن ۽ کنڊرن جو محافظ! (اوچتو) ڪاڪا سلو، تو هتي ڪو پيرسن شخص هلندي ڏٺو آهي؟

سلو: پيرسن شخص! (ڪلي) سرڪار، مٿن ڏينهن ۾ تو هان کان سواءِ ٻئي ڪنهن جي شڪل به ڪانه ڏٺي اٿم.

شهريار: سيلو ڪاڪا، جوتشي واقعي اچا جيئرو آهي! هو ڪڏهن به نه مرندو! هو سدائين جيئرو رهندو!... ها، جوتشي آهو ئي ٻوڙهو آهي، جنهن مون کي روڪيو هو! جوتشي ۽ ٻوڙهو... صدين کان هنن پڙن جو محافظ آهي.

سلو: خدايا، سرڪار کي ڇا ٿي ويو آهي!

شهريار: تون، سلو، سامان سڙو ٻڌڻ شروع ڪري ڏي. پاڻ سياڻي هتان واپس هلنداسين.

سلو: (خوش ٿي) سچ، سرڪار!

شهريار: ها، سلو، مون کي جيڪي ڪي گهربو هو سو ملي ويو!... مون هتي جيڪي ڏٺو آهي، سو سدائين ياد رهندو. پاڻ هاڻي اڳتي هلنداسين.

[بجائيءَ جي موسيقي]

[ريڊيو پاڪستان حيدرآباد جي شڪريي سان]

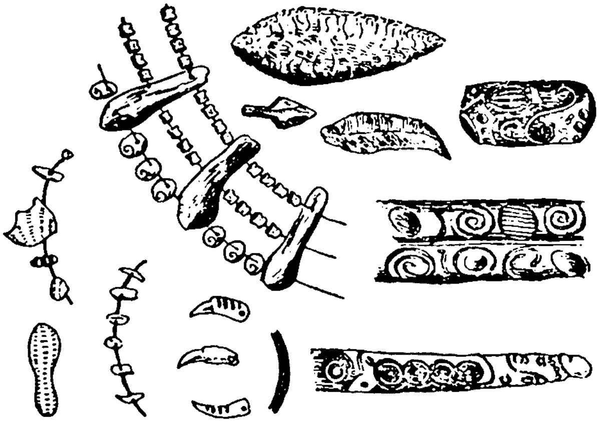

”اديب اوهان ڪان مهب جو نہ، بلڪ سمجھ، جو طالبو آهي — مئجسٽريٽ يا پوليس انسپيڪٽر جي سمجھ نہ، بلڪ هڪ باشعور پڙهڻ واري جي سمجھ، هڪ اعليٰ قدرن ۾ ايمان رکڻ واري جي سمجھ، هڪ سچائيءَ جي پرستار جي سمجھ. اوهين چور کي پڪڙڻ لاءِ ڪنهن ٻئي چور جون خدمتون حاصل ڪري سگهو ٿا، ليڪن اديب کي سمجهڻ لاءِ اوهان کي پڙهڻ واري جي ڳولا ڪرڻي پوندي. سرڪاري آفيسر، جيڪي اديب ۽ ان جي حق جو فيصلو ڪن ٿا، جيڪڏهن انهن جو مطالعو فقط آفيس جي سرشتي ۽ عريضين تائين محدود آهي، ۽ انهن کي ڪڏهن هڪڙي گهڙي بہ ڪتابن جو مطالعو نصيب نہ ٿيو آهي، تہ آهي سدائين اديب کي غلط سمجهندا، ۽ ان کي حقارت سان ڏسندا. اهي آفيسر ڪڏهن بہ انهيءَ حقيقت تائين نٿا پهچي سگهن تہ جسماني سزائون، ضروري نہ آهي تہ روح لاءِ بہ عذاب ٿين — ۽ دنيا جا سمورا قانون ۽ سائنس جي سموري ترقي، ڪنهن اهڙيءَ زنجير کي دريافت ڪرڻ کان اڄ تائين قاصر رهيا آهن، جيڪا زنجير علم ۽ سچائيءَ کي جڪڙي سگهي.“ — قدرت الله شهاب.

مقالا

”ماڻهن کي اديبن کان غفلت ۽ حقارت نہ ڪرڻ گهرجي. دراصل اسين اديب ملڪ جون جيئريون جاڳنديون يونيورسٽيون آهيون. اسان جو ڪم ان مقام تان شروع ٿو ٿئي، جتي تعليمي ادارن جو ڪم ختم ٿي وڃي ٿو. اسين ماڻهن کي فن ۽ زندگي ڏيون ٿا. جيڪڏهن اسين نہ هجون ها، تہ پوءِ پڙهيل ڪڙهيل ماڻهو بہ جاهل ۽ ڪورا چٽ رهجي وڃن ها.

”اسان پنهنجي قلم جي طاقت سان مختلف زمانن ۾ ڪيتريون حڪومتون بنايون آهن، ۽ ڪيتريون ڊاهيون آهن؛ ڪيترا آدرش ۽ اصول ڦهلايا آهن، ۽ ڪيترن اصولن سان ٽڪر کاڌو اٿئون. اوهين جڏهن خواب ۾ مدهوش هوندا آهيو، تڏهن اسين مٽيءَ جي ڏيئن کي روشن ڪري، اوهان لاءِ لکندا آهيون. اسان جو فن ۽ ادب اوهان جي زندگيءَ جو رفيق ۽ ساٿي ثابت ٿيندو آهي.

”اوهين اسان کان غفلت نہ ڪريو: اسان جو اعزاز، وطن جي اعزاز جي برابر آهي! وڏيون وڏيون رياستون تباهہ ٿي وڃن ٿيون، سياسي ليڊر تاريخ جي ورقن ۾ گمنام ٿي وڃن ٿا، پر اسين اديب ئي آهيون، جي هردور ۾ زنده رهون ٿا.“ (ڪَوِي جسيم الدين: ”پاڪستان رائٽرس گلڊ“ جو پهريون ڪنوينشن، ٢٩-٣١- جنوري، ١٩٥٩ع، ڪراچي.)

اي . ڪي . بروهي

سنڌيڪار: محمد ابراهيم جويو ۽ سومار علي

جديد دور ۾ بين الاقوامي تعاون جو مسئلو

> ١٩٦٥ع جو هلندڙ سال، اقوام متحده طرفان، پنهنجي ويهين سالگره طور، "بين الاقوامي تعاون جو سال" ڪري ملهايو ويو. انهيءَ سلسلي ۾، ڀين مختلف تقريبن سان گڏ، دنيا جي چونڊ دانشورن ۽ مفڪرن کان "بين الاقوامي تعاون" جي مختلف موضوعن تي تقريرون ڪرايون ويون. دنيا جي مختلف ملڪن ۾ رهندڙ جملي ستن اڪابرن، ٢٥-جنوري کان ١-مارچ تائين، مختلف تاريخن تي، اقوام متحده جي جنرل اسيمبليءَ اڳيان تقريرون ڪيون*. انهن ۾ پاڪستان جو برک قانوندان، فيلسوف ۽ دانشور، جناب اي. ڪي. بروهي به شامل هو، جنهن ٨-فيبروري ١٩٦٥ع تي، "جديد دور ۾ بين الاقوامي تعاون جو مسئلو" جي موضوع تي پنهنجي تقرير ڪئي. دنيا جي دائمي سک ۽ سلامتيءَ جي آرزو سان، اسين جناب بروهي صاحب جي اها تقرير "مهراڻ" جي پڙهندڙن اڳيان پيش ڪري رهيا آهيون. — ادارو.

انسانذات جي بين الاقوامي برادري، اڄ، بنا ڪنهن شڪ شبهي جي، اهڙيءَ دنيا ۾ زنده، متحرڪ ۽ قائم آهي، جنهن جا مختلف جزا معاشرتي، اقتصادي ۽ سياسي طور، حتاڪ عدلياتي بنياد کان به، هڪٻئي تي آڌار ۽ آسرو رکن ٿا. اسان جو روزمره جو تجربو ڏيکاري

---

* پهرين تقرير — سومر، ٢٥-جنوري، ١٩٦٥ع.
"بين الاقوامي تعاون: سڄي فرانسسڪو ڪانفرنس کان ويه سال پوءِ" — از آلبرٽو ليراس ڪئمارگو (ڪولمبيا).

ٻي تقرير — جمعو، ٢٩-جنوري، ١٩٦٥ع.
"بين الاقوامي تعاون: انسان جو نئون اُفق" — از گئبريل بٽاري ڊي آربوسيئو (سينيگال).

ٽي تقرير — سومر، ١-فيبروري، ١٩٦٥ع
"تعاون جا ٽي دور" — از ايڊگر فاري (فرانس)

چوٿين تقرير — خميس، ٤-فيبروري، ١٩٦٥ع.
"بين الاقوامي تعاون ۽ عالمي امن" — از محمد ڪامل حسين (متحده عرب جمهوريه).

پنجين تقرير — سومر، ٨-فيبروري، ١٩٦٥ع.
"جديد دور ۾ بين الاقوامي تعاون جو مسئلو" — از اي. ڪي. بروهي (پاڪستان).

ڇهين تقرير — خميس، ١١-فيبروري، ١٩٦٥ع
"سائنس کي امن جي مقصد لاءِ ڪتب اڃڻ کپي" — از مائڪل دمائٽريوش ميلنشيخوف (روس).

ستين تقرير — سومر، ١-مارچ، ١٩٦٥ع.
"عظيم انقلاب" — از والٽر ليپمن (آمريڪا).

ٿو ته اهو باهمي انحصار برابر قائم آهي، ان ۾ جيئن پوءِ تيئن نهايت تيز رفتاريءَ سان اضافو ٿيندو وڃي ٿو ۽ اهو انحصار همعصر دنيا جي اهم ترين خصوصيت آهي.

هن وقت انسان برقياتي دور ۾ رهي ٿو. اسان جي دور ۾ جيڪو سائنسي ۽ فني انقلاب آيو آهي، تنهن مفاصلي کي گهٽائي، هن ڌرتيءَ جي گولي کي، جنهن سان انسانذات جي قسمت ڳنڍيل آهي، سُسائي، هڪ اهڙي وڏي ۽ سڄيءَ ڌرتيءَ تي ڇانيل ڳوٺڙي ۾ تبديل ڪري ڇڏيو آهي، جنهن ۾ انسان ڄڻ هڪٻئي جي مٿان ڳاهٽ ڪيو پيا آهن. برقياتي ڪاربگرين وسيلي زمين جي گولي تي اڄ جيڪو مواصلاتي نظام جو ڄار پکڙيل آهي، تنهن انساني تاريخ ۾ هڪ نئين چيز وجود ۾ آندي آهي ـــ ۽ اها آهي هڪ انسان ـــ هڪ فرد واحد ـــ جي دماغ جي پهچ، جيڪا، سڄيءَ انساني برادريءَ سان توصل ۽ تعلق جي خودمختيار ذريعي هئڻ جي حيثيت ۾ ان حاصل ڪئي آهي. دنيا ۾ ڪي ٿورا شخص آهن، جيڪي انسان جي هن پهچ ۽ سندس انهن صلاحيتن جي نتيجن کان، ڪنهن صحيح مقصد جي حد تائين، باخبر هجن. اڄ انسان جون اکيون اهو سڀڪجهه ڏسي سگهن ٿيون، جو دنيا جي هرخطي ۾ ٿي رهيو آهي؛ سندس ڪَنَ دنيا جي هرحصي ۾ پيدا ٿيندڙ آواز جهٽي ۽ ٻڌي سگهن ٿا، ۽ خود سندس آواز به دنيا جي ڪوشي ڪوشي ۾ ٻڌجي رهيو آهي. دولت جي پيداوار ۽ انساني ضروريات جي پورائيءَ لاءِ جيڪي به محنت ۽ مشقت وارا ڪم ڪرڻا پون ٿا، تن سڀني مان سندس جسماني محنت ۽ پورهئي جي جزي کي درجي بدرجي خارج ڪيو پيو وڃي. خود وڏن ڪارخانن ۾ نهندڙ مال جي تياريءَ ۽ پيداوار جو ڪم، جيئن پوءِ تيئن وڌيڪ وڏي پيماني تي، خودڪار برقي مشينن جي حوالي ٿي رهيو آهي، ۽ اقتصادي سرگرمين کي تيز ڪرڻ لاءِ انسان طرفان جسماني مشقت جي صورت ۾، جيڪا قوت پيش ڪئي ويندي هئي، تنهن کي به اڄ آهستي آهستي گهٽايو پيو وڃي، ۽ ان جي بدران اها انساني طاقت، جيئن پوءِ تيئن وڌيڪ مقدار ۾، زندگيءَ جي اعليٰ ڪمن ڪارين جي سرانجاميءَ لاءِ مخصوص ڪئي پئي وڃي. هاڻي انسان جي وقت ۽ سندس قوت کي دل، دماغ ۽ روح جي اعليٰ زندگيءَ جي تربيت ۽ تعمير ۾ صرف ڪري سگهجي ٿو. حضرت آدم جو هيءُ دائمي وڌندڙ نسل ـــ خواهه ان جا مختلف فرد الڳ الڳ ڪٽنبن جي صورت ۾ منظم هجن، خواهه الڳ الڳ قومي مملڪتن ۾ ـــ آئينده هڪٻئي کان، بهرحال، جدا ۽ ڇنل نه رهي سگهندو. هر ماڻهوءَ کي مجبوراً "پنهنجي ڀاءُ جو محافظ" ٿيڻو پيو آهي. اهي ڏينهن گذري ويا، جڏهن انساني تهذيبون ۽ ثقافتون، ڪرهٔ ارض جي ڀين ڌورانهن حصن ۾ رونما ٿيندڙ متوازي تبديلين کان غيرمتاثر رهندي، باوقار تنهائيءَ ۾، اڪيلي وڌنديون رهنديون هيون. جديد دور جو انسان اڄ جنهن ذهني ۽ سماجي ماحول ۾ رهي ٿو، سو دنيا جي مختلف حصن ۾ مروج جدا جدا مذهبي عقيدن ۽ رواجن، اقتصادي ۽ سماجي تنظيمن، ۽ سياسي ۽ نظرياتي دستورن جي عمل ۽ رد عمل جو نتيجو

۽ نچوڙ آهي: اهي سڀ عقيدا ۽ رواج، تنظيمون، نظريا ۽ دستور، انساني زندگيءَ جي بهار-آفرينيءَ جا اعليٰ مظهر آهن، جيڪي پاڻ ۾ گڏجي هڪ اهڙي سماجي آفاق جي تخليق ۾ حصو وٺندا نظر اچن ٿا، جنهن مان انسان، هڪ باشعور فرد جي حيثيت ۾، پنهنجي روح جي غذا ۽ فڪر جي قوت حاصل ڪري ٿو، ۽ بدلي ۾، پنهنجي طاقت ۽ صلاحيت سارو، ان جي ڪجهه نه ڪجهه خدمت ڪرڻ ۽ ان کي ڪجهه نه ڪجهه پيش ڪرڻ پنهنجو فرض پڻ سمجهي ٿو. پنهنجي آرزوئن ۽ اعليٰ مقصدن جي روشنيءَ ۾، ان سماجي آفاق جي تعبير ۽ ترميم ڪرڻ جو فرض پڻ مٿس ئي عائد ٿئي ٿو.

ماضيءَ ۾ ڪي اهم اقتصادي ۽ سماجي تبديليون برابر ٿينديون هيون، پر اهي سست رفتار ۽ تدريجي هونديون هيون، ۽ تاريخ جي چرپر نسبتاً ڍيمي هوندي هئي. اسان جي وقت ۾ اهي تبديليون، بهرحال، ساهه منجهائيندڙ تيز رفتاريءَ سان اچي رهيون آهن، ايتريقدر جو انهيءَ تيزرفتاريءَ لاءِ اسين ائين ئي چئي سگهون ٿا، جيئن وڄ جي باري ۾ ڪنهن شاعر جا لفظ آهن ته "جيسين ڪو ائين چوي ئي چوي ته وڄ چمڪي ٿي، تنهن کان اڳي ئي اها چمڪي به ويئي!". تبديليءَ جي انهيءَ برق رفتاريءَ جو ئي اهو احساس آهي، جنهن جُولئن هڪسلي (Julian Huxley) کي جديد انسان جي زندگيءَ جي تيز رفتاريءَ بابت هيئن چوارايو ته اڄوڪو انسان ڄڻ ته دائمي طور هڪ اڻ-کٽندڙ انقلاب ۾ زندگي گذاري ٿو.

سائنس ۽ فن جي ميدان ۾ حاصل ڪيل اهي سڀ ڪمال، جديد انسان جي زندگيءَ جي وَهيءَ ۾، سندس بچت واري کاتي ۾ درج ڪري سگهبا، ۽ اهي هن دعوا کي ثابت ڪندا نظر اچن ٿا ته انسان جي زندگيءَ جو مقصد هاڻي محض مدافعت يا بچاءُ نه، پر تسخير يا غلبو آهي، جيئن تازو هڪ آمريڪي مفڪر چيو آهي، "قدرت (nature) پنهنجي دهشت ۽ هيبت وڃائي ويئي آهي، هن پنهنجي ڪنڌ تي انساني مفاد جي پاڃاري رکڻ ڏني، ۽ ويراني مان ڦري تهذيب جو آساجڳاهه بڻجي پيئي آهي." پر هيءَ حقيقت به پنهنجيءَ جاءِ تي ايتري ئي صحيح آهي ته جديد سائنسي فڪر و فن ۽ ڪمالات کي رڳو انسانذات جي خدمت لاءِ ئي ڪونه ڪم آندو ويو آهي: انهيءَ فن ۽ ڪمال کي انسان هٿان انسان جي ڪوس ۽ تباهيءَ جي بندوبست لاءِ پڻ ڪيئي ڀيرا استعمال ڪيو ويو آهي. سائنسدان جي خوش تدبيريءَ کي، جيڪا هوائن جيڪر انسان کي نون ۽ لامحدود امنگن سان مستقبل جي آجيان ڪرڻ لاءِ آماده ڪري ها، خود انسان جي تباهيءَ ۽ بربادي‌ءَ لاءِ ڪم ايندڙ اوزارن کي مڪمل بنائڻ لاءِ استعمال ڪيو ويو آهي. اها حقيقت ايتريقدر ته صحيح آهي جو اڄ خود انسان جو وجود، تباهڪاريءَ جي جوهري- آتشين هٿيارن جي ايجاد جي برڪتن سبب، خطري هيٺ اچي ويو آهي. ائٽم بم، هئڊروجن بم، ۽ انهن جا تيزيءَ سان وڌندڙ ڍڳ، اڄ اسان جي عين وچ ۾ آهن ۽ "مهذب" حڪومتن، قومي دفاع جي نالي ۾، انهن کي هڪ هنڌان ٻئي هنڌ پهچائڻ جو طريقو ايتريقدر مڪمل بڻايو آهي، جو اِهي ائٽمي هٿيار اڄ هڪ ڪنڊ کان ٻئي ڪنڊ تائين بنهه برق رفتاريءَ سان

پهچائي سگهجن ٿا. دراصل اهڙين حڪومتن وٽ، جيڪي تهذيب يافته هئڻ جي دعوا ڪن ٿيون، ائٽمي اسلحن جا انبار فخر ۽ شان جو باعث شمار ڪيا وڃن ٿا، ۽ اهي توڙي هڪ ڪان ٻئي ڪند تائين مارو ڪندڙ ميزائيل سندن سڀ کان وڏيڪ قيمتي ملڪيت بڻجي چڪا آهن. دنيا جون وڏيون طاقتون جنهن چيز کي "ميزائيل - وٿي" ڪري سڏين ٿيون، ان کي پوري ڪرڻ جو سوداءُ انهن کي دائمي طور ڪائي رهيو آهي، ۽ انهيءَ اصطلاح جي وضاحت ۾، آمريڪا جي بااختيار جنرل ڪيوِن (General Cavin) جي چوڻ موجب، خطري جو هيءُ چتاءُ ظاهر آهي ته "اسان جون جارحانه ۽ مدافعانه ميزائيلي صلاحيتون روسين جي صلاحيتن کان ايتريقدر پٺتي رهجي وينديون، جو اسين زبردست خطري جي حالت ۾ ولجي ويندا سون."

وڏيون طاقتون دائمي طور ائٽمي تجربن ڪرڻ ۾ مصروف آهن، ۽ ائٽم بم جو ڪاميابيءَ سان ڦاڙڻ، هن معنيٰ ۾ اڳيئي امتياز جو پاسپورٽ سمجهيو وڃي ٿو جو ان جي آڌار تي انهيءَ ملڪ جي "عالمي ائٽم ڪلب" ۾ داخلا يقيني ٿيو پوي.

جديد انسان جي 'پل صراطي' صورتحال جي متئين بيان مان بظاهر ائين ڏسي سگهجي ٿو ته مفلسيءَ، مرض ۽ محتاجيءَ جي مسئلن کي حل ڪرڻ، ۽ هڪ انسان جي حيثيت ۾، تهذيب جي بلند سطح تي پهچڻ جا ذريعا ۽ صلاحيتون سندس وس ۾ آهن. ساڳئي وقت، تباهيءَ جي انهن قوتن جي برڪت سان، جي، سرونسٽن چرچل جي قول مطابق، "دهشت جو توازن" قائم ۽ برقرار رکڻ لاءِ، آتشي - جوهري هٿيارن جي صورت ۾ بند ڪري رکيون ويئون آهن، مٿس هن دائمي خطري جو انديشو هميشه سوار آهي ته سندس پنهنجو ۽ سندس بنايل سڄيءَ تهذيب جو حشر آخرڪار اهڙوئي ٿيندو، جو هر فاني شيءِ جو لازمي طور ٿيندو آهي، ۽ هو تباهه ٿيل تهذيب جي ڍير هيٺان دٻجي ۽ ڍڪجي ويندو. عام طور پڇيل هن سوال جي جواب ۾، ته "جيڪڏهن انسانذات جي هيءَ منظم زندگي اوچتو ائٽمي جنگ جي لپيٽ ۾ اچي وڃي ته ڪيتري تباهي ايندي؟" — اسين هاڻ کي هن حقيقت جي ياد ڏيارڻ لاءِ آسڪر مارگنسٽرن (Oskar Morgenstern) جي شهادت جو مفيد حوالو ڏيئي سگهون ٿا، ته ائٽمي جنگ جو ڇڙڻ هن امڪان جو ئي خاتمو آڻي ڇڏيندو ته انسان انهيءَ جنگ کان پوءِ وري ڪنهن مهذب زندگي گذارڻ جهڙو رهي به سگهندو! آسڪر مارگنسٽرن چوي ٿو:

"اسين ڪڏهن ڪڏهن، پنهنجي وس آهر، هن تصور ڪرڻ جي ڪوشش ڪندا آهيون ته آتشي - جوهري تباهيءَ جو مطلب ڇا ٿيندو. پر خود افسانن لکڻ وارا به انهيءَ تباهيءَ ۽ برباديءَ جي وسعت ۽ گهرائيءَ جو اسان کي پورو احساس ڏيارڻ ۾ ڪامياب نه ٿيا آهن. شايد اهي به هن حقيقت جو صحيح تصور لتا ڪري سگهن ته انهيءَ تباهيءَ کان پوءِ باقي بچيل ماڻهون تي چند ڏينهن يا چند منٽن اندر پنجن، اٺن يا ڏهن ڪروڙ ماڻهن کي مرندو ۽ ڪروڙن ٻين کي بڇڙيءَ طرح زخمي حالت ۾ ريڊيائي تابڪاريءَ جي اثرات سان پريل، ڊِٺل

جاين جي ڍيرن ۾، بغير ڪنهن اميد ۽ آسري جي، زندگيءَ جا باقي ڏينهن جهجندي جهرندي گذاريندو ڏسي، ڪهڙو اثر ٿيندو!"

انٽمي جنگ جي نتيجي ۾ جيڪا تباهي ۽ بربادي ايندي، ان جي وسعت جو اندازو ته اهو آهي. ۾ جنگ کان پوءِ باقي بچيل ماڻهن جي دماغي زندگيءَ تي انهن انٽمي ڌماڪن جا ڪهڙا ڪهڙا اثر باقي رهندا، جڏهن اهي نوي ڏينهن تائين ٻُهرن ۾ رهڻ کان پوءِ ٻاهر نڪرندا— ڇاڪاڻ ته ماهرن جي راءِ موجب، انهن ماڻهن جو اهتري عرصي کان اڳ ۾ ٻاهر نڪري، ريڊيائي تابڪاريءَ ۾ ورتل شين جي ويجهو وڃڻ هنن لاءِ بنهه غير سلامت ٿيندو. انساني دماغ اهڙي لوليءَ لنگڙيءَ ۽ مجروح انسانذات کي تصور ۾ آڻڻ کان لاچار آهي، جيڪا پوءِ رت ڳاڙيندي، رڙيون ڪندي ۽ ريڙهيون پائيندي، هڪ نئين تهذيب تعمير ڪرڻ لاءِ نئين سر انساني پورهيو شروع ڪندي.

جيستائين انٽمي جنگ ڇڙي نٿي ڇڙي، تيستائين انساني تهذيب مٿان انهيءَ ايندڙ قيامت-خيز تباهيءَ جو هراس ڇانيو پيو آهي. مطلب ته ائين پيو نظر اچي ته انسانذات هن وقت هڪ اهڙي نقطي تي اچي بيٺي آهي، جتي ان لاءِ ٻه صاف ۽ سنوان سدا متضاد امڪان موجود آهن. اڄ ڪيس اختيار آهي ته اها عمل جي ٻن متبادل طريقن مان هڪ اختيار ڪري— چاهي ته اها انساني نسل ڪُشيءَ جي "مڪمل جنگ" واري اوڙاهه ۾ ٽپي پوي، چاهي ته ان جي خطرن ۽ انديشن کي خيال ۾ آڻي، ويهين صديءَ جي هن پوئين اڌ ۾ رهندڙ انسان جي لائق فڪر جي اهڙن اندازن جي نشو و نما ۽ اهڙن ادارن جي تنظيم لاءِ ڪم ڪري، جن جو آخري مقصد مستقل ۽ دائمي امن هجي. انسانذات جي انهن ٻنهي متضاد تقديرن مان هرهڪ جي، الڳ الڳ، اها تقاضا آهي ته غصي، تعصب ۽ قومي وقار جي ڪوڙي ۽ غلط خيال جوڙن تباهيءَ جي اڪثر اسبابن، ۽ لالچ، حرص، هوس ۽ اقتدار جي تباهڪن قوتن جي بدران، جي اصل کان وٺي انساني زندگيءَ جي هم آهنگيءَ ۽ خوش ترتيبيءَ خلاف برسر پيڪار رهيون آهن، انساني بين الاقوامي برادريءَ جي بنيادن کي مضبوط ڪيو وڃي.

ايندڙ قريبي دور ۾ انسان پنهنجي لاءِ انهن ٻنهي رستن مان ڪهڙو رستو اختيار ڪندو، اهو هڪ اهڙو مسئلو آهي، جنهن جي متعلق هن وقت يقيني طور ڪجهه بہ چئي نٿو سگهجي. اهو مسئلو اڃا تائين انٽيبريبل آهي، ۽ انساني تاريخ اڳتي هلي ڪهڙي راهه اختيار ڪندي، سا ڪا اهڙي ڳالهه ناهي، جا قضا وانگر اٽل هجي، ڇاڪاڻ ته اسين هميشه هڪ جي پويان ٻي هنگامي حالت کي پيدا ٿيندي ڏسون ٿا، بلڪل ائين، جيئن هڪ جي پٺيان ٻي لهر ايندي رهندي آهي. جيئن مشهور تاريخدان، ايچ. اي. ايل. فشر چيو آهي، "فقط هڪ ئي عظيم حقيقت اهڙي آهي، جنهن بابت ڪوبہ ڪُليو بٺائي نٿو سگهجي: تاريخ نويس لاءِ پختو قاعدو اهوئي آهي ته هو انساني تقديرن جي اوسر ۾ اتفاقي واقعن ۽ اوچتن حادثن جي اثر کي

تسليم ڪري. هيءَ ڪو نا اميديءَ جو ۽ سنڪي نظريو ناهي. ترقيءَ جي حقيقت انساني تاريخ جي ورقن تي صاف ۽ چٽي لکيل آهي، پر ترقي ڪنهن قدرتي قانون وانگر ڪانهي: ٿي سگهي ٿو ته هڪ نسل جو هٿ ڪيل ميدان پيو نسل هٿان وڃائي ويهي رهي؛ ممڪن آهي ته ماڻهن جا خيال اڳتي هلي ڪن اهڙن رستن تي لڳي پون، جن جي آخري منزل تباهي ۽ وحشيپڻو هجي."

ويهين صديءَ جي پوئين اڌ ۾ رهندڙ انسان جي صورتحال متعلق مٿي پيش ڪيل ويچارن جي مدنظر، انهيءَ سرسيءَ واري اصول تي قريبي نگاهه وجهڻ ضروري ٿيو پوي، جيڪو انهن سڀني ڪاميابين ۽ ڪمالن لاءِ، جيڪي انسان تاريخ جي دوران حاصل ڪيا آهن، ذميوار نظر اچي ٿو. جيڪڏهن اهڙو ڪو اصول واقعي موجود آهي، ۽ وڏي ڳالهه ته جيڪڏهن اهو ثابت ٿي سگهي ته انسان جي انهيءَ اعليٰ ۽ خصوصي قوت جو سڄو ۽ پورو راز ان اصول ۾ ئي سمايل آهي، جيڪا قوت کيس انهن سڀني خطرن سان ڪاميابيءَ سان مقابلي ڪرڻ جي صلاحيت بخشي ٿي جيڪي وقت بوقت کيس للڪاريندا آيا آهن، ته پوءِ اسين هن اعتقاد رکڻ ۾ بلڪل حق بجانب ٿينداسون ته انسان ان ساڳئي ئي اصول تي لاڳيتي، رٿائتي ۽ باعزم عمل ڪرڻ سان انهن خطرن کان وري ۽ پاڻ بچائي سگهڻ جي اميد رکي سگهي ٿو، جيڪي اڄ هن جي اڳيان اڀري آيا آهن. اسان ڪي هاڻي انهيءَ اصول جي تعين ۽ وضاحت، ۽ همعصر زندگيءَ جي حقائق سان ان جو ڪهڙو لاڳاپو ٿي سگهي ٿو، ان جي معلوم ڪرڻ جي ڪوشش ڪرڻ گهرجي.

(٢)

انسان جي حياتياتي ۽ سماجي ارتقا سان واسطو رکندڙ ناقابل ترديد حقيقتن تي غور ڪرڻ سان معلوم ٿئي ٿو ته گذريل زمانن ۾ انسان ارتقا جي اڀيءَ ڦيرائينءَ راهه تي جيڪا پيشقدمي ڪئي آهي، سا هرصورت ۽ هرحالت ۾ انساني برادريءَ جي سهڪاري قوتن وسيلي، ۽ نه باهمي جنگ و جدل ۽ مقابلي جي طاقت سان. جڏهن ڊارون پنهنجو تاريخي ڪتاب، "فطرتي انتخاب ذريعي نسلن جي ابتدا يا زندگيءَ جي جدوجهد ۾ رعايت يافته نسلن جو تحفظ" جهڙي حيرت انگيز نالي سان شايع ڪيو، تڏهن هن جي شاگردن ۽ پوئلڳن هيءُ سمجهيو ته هو هن ڳالهه تي زور ڏيئي رهيو هو ته حيات لاءِ جدوجهد ئي انساني بقا جو قانون آهي. پر ياد رهي ته بقا لاءِ جنهن ڪامياب جدوجهد جو هن ذڪر ڪيو، تنهن جو تصور هن جي ذهن ۾ ان صلاحيت سان وابسته هو، جنهن جي وسيلي، سندس چوڻ موجب، ارتقا ڪندڙ جسم مقرر ۽ بدلجي نه سگهندڙ ماحول سان ٺهڪي رهڻ لاءِ، پنهنجو پاڻ ۾ گهربل تبديلي آڻي پئي سگهيا. هن سلسلي ۾ ڊارون انسان جي عقلي قوتن کي خيال ۾ ڪونه رکيو، جيڪي جڏهن ڪٿلن ٿيون، تڏهن انسان کي انهيءَ لائق بنائين ٿيون ته هو انهيءَ ماحول جي نوعيت کي، جنهن مطابق کيس پاڻ کي بدلائڻو آهي، نه فقط پوريءَ طرح سمجهي سگهي، پر تخليقي

تصور جي جيڪا ذات ڪيس ملهل آهي، تنهن جي مدد سان هو خود انهيءَ ماحول کي به پنهنجي دلي اميدن امنگن جي چٽيل نقشي پٽاندر بدلائي سگهي. چنانچه، ارتقائي تاريخ جي انهيءَ سطح تي، جتي انسان جي عقلي قوت داخل ٿئي ٿي، بقا لاءِ فقط جدوجهد نه، پر باهمي امداد ۽ تعاون جي قوتن کي وڏي اهميت حاصل رهي ٿي. ڊارون پاڻ پنهنجيءَ تصنيف "انسان جو نزول" (The Descent of Man) ۾ ڏيکاريو ته ڪيئن نه ڪيترن ئي حيواني معاشرن ۾، بقا جي ذريعن لاءِ فردن ۾ جنگ ۽ جهيڙي جي بجاءِ باهمي تعاون پيدا ٿي ٿو ۽ انهيءَ تبديليءَ جي برڪت سان دماغي ۽ اخلاقي قوتون اسرڻ لڳن ٿيون، جنهن جي نتيجي طور لطيف جذبن جو اوپرڻ مختلف نسلن جي بقا ۽ وجود جي تحفظ لاءِ بهترين وسيلي جي حيثيت اختيار ڪري ٿو. شهزادي ڪروپاٽڪن پنهنجي ڪتاب "باهمي امداد" ۾ انهيءَ حقيقت جو وڏيڪ تسلي بخش ثبوت پيش ڪيو آهي. انسان جي گهڻين ئي حياتياتي ۽ سماجي حقيقتن جي ذڪر ڪرڻ کان پوءِ هن ثابت ڪيو ته انسان جي اخلاقي احساس جي تدريجي واڌاري لاءِ "مقابلو ۽ چٽاڀيٽي" نه، پر "باهمي تعاون" ئي ذميوار رهيو آهي. سندس چوڻ مطابق، "آهو ضمير آهي— جيڪو پيو نالو آهي انهيءَ قوت جي لاشعوري شناس جو، جيڪا هر انسان باهمي تعاون جي عمل ۽ دستور کان سکي ٿو ۽ حاصل ڪري ٿو؛ انهيءَ حقيقت جي لاشعوري شناس جو، ته هر انسان جي خوشيءَ جو ٻين سيني انسانن جي خوشيءَ تي نهايت قريبي آڌار آهي؛ ۽ جيڪو پيو نالو آهي— حق ۽ انصاف جي خالص احساس جو، جنهن جي وسيلي هڪ ماڻهو هر ٻئي ماڻهوءَ جي حقن کي پنهنجن حقن جي برابر سمجهڻ لڳي ٿو. انهيءَ ئي وسيع ۽ لازمي بنياد تي پوءِ تنهان ئي وڏيڪ بلنداخلاقيءَ جي جذبن جي ترقي ۽ اوسر ٿئي ٿي." فقط اهڙا (جاندار) پنهنجيءَ بقا لاءِ ٻين سيني کان وڏيڪ موزون نه آهن، جن جا، هابس (Hobbes) جي مشهور استعاري مطابق، ڏند ۽ چنبا هميشه رت ۾ ٻاڙها نظر ايندا هجن، پر آهي ئي بقا لاءِ سيني کان وڏيڪ موزون آهن، جي پاڻ کي وسيع تر اجتماعيت ۾ منظم ڪن ٿا— ته جيئن منجهن زياده کان زياده يڪجهتي ۽ اتحاد پيدا ٿئي، ۽ ان وسيلي هو ساڳين ساڳين ڳالهين سر ڪرڻ لاءِ الڳ الڳ پنهنجون قوتون ضايع نه ڪن، پر هڪ اجتماع ۾ رهي، ٿوري ۾ ٿوريءَ قوت جي خرچ سان، زندگيءَ جي بقا لاءِ گهڻي ۾ گهڻي رعايت حاصل ڪري سگهن.

انسالذات پاڻ کي ڪٽنب، سماج ۽ مملڪت جهڙين اعليٰ صورتن ۾ منظم ڪيو آهي، جاڪاڻ ته جذهن انسان جي تنگ انفراديت وڏيڪ وسيع تنظيم ۾ جذب ٿئي ٿي، تڏهن ئي منجهس سمايل بهترين جوهر ڪي پنهنجي جلوي ڏيکارڻ جو گهربل موقعو ملي ٿو. هن ڳالهه ۾ ڪوبه شڪ ڪونهي ته ڪنهن به ٽولي يا جماعت جا فرد جيئن جيئن وڏيڪ مضبوطيءَ سان هڪٻئي سان ڳنڍجن ٿا، تيئن تيئن اها جماعت وڏيڪ طاقتور ٿئي ٿي. انهيءَ دعوا جو درست هئڻ، هلندڙ دور جي هڪ وڏي ۾ وڏي رياضيدان-فيلسوف، پروفيسر اي. اين. وائيٽهيڊ (A. N. Whitehead) جي ڏنل شاهديءَ مان ثابت ٿئي ٿو، جو انساني ارتقا جي راهه ۽ رخ تي ويچار ڪندي چوي ٿو:

”بقا لاءِ جدوجهد، چٽاڀيٽي، طبقاتي لڙائي، قومن جي وچ ۾ تجارتي ضد ۽ لوجي جنگيون — اوڻيهين صديءَ جا اهي نعرا رهيا آهن. ’بقا لاءِ جدوجهد‘ منجهان ’نفرت جي دين‘ جي معنيٰ ورتي ويئي. خوش قسمتيءَ سان، ارتقا جي فلسفي منجهان جيڪو مڪمل نتيجو ڪڍي سگهجي ٿو، سو وڌيڪ مناسب ۽ موزون قسم جو آهي. ڪامياب جيوَ پنهنجي ماحول کي بدلائيندا آهن. اهي ئي جيوَ ڪامياب ٿين ٿا، جيڪي هڪٻئي کي مدد ڪرڻ لاءِ پنهنجي ماحول کي بدلائين ٿا. انهيءَ قانون جي عمل جا قدرت ۾ تمام وڏي پيماني تي مثال موجود آهن. مثلاً اتر آمريڪا جا ڳاڙها هندستاني پنهنجي ماحول کي، جيئن اهو هو تيئن مڃي، هڪ هڪ ٿيا ويٺا رهيا، جنهن جو نتيجو اهو ٿيو ته سندن نهايت ڇڊي آبادي ۽ وڏيءَ مشڪل سان ان سڄي کنڊ ۾ پنهنجو وجود باقي رکڻ ۾ ڪامياب رهي سگهي. يورپي قومن، ساڳئي کنڊ ۾ وارد ٿيڻ تي، ان جي بلڪل ابتڙ پاليسي اختيار ڪئي. انهن ماحول کي تبديل ڪرڻ لاءِ هڪدم پاڻ ۾ تعاون ڪيو. ان جو نتيجو هيءُ آهي جو ڳاڙهن هندستانين کان ويهوڻي آبادي اج ساڳيءَ ئي ايراضيءَ ۾ آباد آهي ۽ ان جي باوجود اهو کنڊ اڃا تائين سڄو پرجي نه سگهيو آهي. ساڳيءَ طرح، جاندارن جي مختلف قسمن يا ذاتين جون جماعتبنديون ٿين ٿيون، جيڪي پڻ هڪٻئي سان تعاون ڪن ٿا. دنيا جي تاريخ ۾ ڪاميابي انهن ذاتين کي ڪانه حاصل ٿي آهي، جن ويڙهه جي طريقن ۾، يا خود-بچاءَ جي وسيلن ۾ امتياز حاصل ڪيو. سچ پچ ته قدرت طرفان شروعات اهڙن جانورن جي تخليق سان ٿي، جن کي زندگيءَ جي مصيبتن کان بچائڻ لاءِ پٿر جهڙا سخت پوش ڍڪايا ويا. ساڳئي وقت، قدرت وڏي قد بت وارن جانورن پيدا ڪرڻ جو پڻ تجربو ڪيو. پر اڄ ننڍي قد بت وارن، ٻاهرينءَ زره کان آزاد، گرم رت وارن، حساس ۽ ڦڙت جانورن انهن جبل جيڏين آفتن ۽ بلائن جو روءِ زمين تان صفايو ڪري ڇڏيو آهي. شينهن توڙي چيتا به جانورن جي ڪا ڪامياب ذات ناهن. طاقت ۽ زور جي فوري استعمال ۾ ڪا اهڙي ڳالهه آهي، جا پنهنجي منهن کي پاڻ ڍاهيو ٿي وجهي. ان جو مکيه نقص هيءُ آهي ته اهو تعاون يا سهڪار جو دروازو بنهه بند ڪريو ڇڏي. هر جيوَ کي ڪجهه قدر اوچتين تبديلين کان محفوظ رهڻ لاءِ ۽ ڪجهه پنهنجين گهرجن پوري ٿيڻ لاءِ هڪ مخصوص ماحول جي، رفيقن جي ساٿ جي ضرورت رهي ٿي.“

(ڏسو سندس تصنيف ڪيل انگريزيءَ ۾ ڪتاب Science and the Modern World — ”سائنس ۽ جديد دنيا“)

اسين مشرق جي صوفي شاعر، رابندرناٿ ٽئگور جي شاهدي پڻ انهيءَ ڳالهه جي پٺڀرائيءَ ۾ پيش ڪري سگهون ٿا، جيڪو پڻ بقاي حيات لاءِ گهربل لياقتن جي سلسلي ۾، وجداني

ادراڪ وسيلي، قدرت جي نسبتي ناموزونيت جي ساڳني نتيجي تي پهچي ٿو. رابندرناٿ ٽئگور، پنهنجن مشهور هبرٽ ليڪچرن ۾، "انسان جو مذهب" جي موضوع تي ڳالهائيندي، جڏهن "انسان جي ڪائنات" جي ذڪر تي اچي ٿو، تڏهن ڪائناتي ارتقا جي ڪهاڻي هنن هيئين يادگار لفظن ۾ بڌائي ٿو:

"روشنيءَ، ڪائنات جي نوراني قوت جي حيثيت ۾، هڪ ننڍڙي آسمان ۾ جوهري ذرڙن جو گول چڪرائون ناچ شروع ڪيو، ۽ ان سان گڏ، وقت ۽ خلا جي اٿاهه ۽ سنسان ٿيٽر ۾ ستارن جو ناچ به شروع ٿيو. سيارا باهه جو غسل ڪري ٻاهر نڪتا، ۽ پوءِ ايامن تائين سج جي روشنيءَ تي پاڻ سيڪيندا رهيا. اهي (سيارا) بي الت، بيحرڪت، گونگي، اداس ۽ سنسان (سلطانيءَ) جا تخت هئا، جنهن کي خود سندس بي انُور مقدر جي ڪا معنيٰ معلوم ڪانه هئي، ۽ جا هڪ اهڙي مستقبل طرف گنڀير شان شوڪت سان گهُوري رهي هئي، جڏهن سندس سلطانيءَ کي للڪاريو ويندو.

"ان کان پوءِ هڪڙو وقت آيو، جڏهن زندگيءَ کي هڪ بند ننڍڙي گول خليي ۾ بند ڪري ميدان ۾ آندو ويو. آن پنهنجيءَ اوسر جي جولان ۽ حالات مطابق بدلجڻ جي قوت سان شين جي نلهيءَ ٿولهه کي منهن ڏنو ۽ سندن قدرت جي بي معنيٰ هئڻ جو اعلان ڪيو. منجهس وجود جي جسامت جو نه، پر ان جي جوهر جو شعور پيدا ڪيو ويو، جنهن کي هوءَ تخليق جي گوناگون ۽ بيشمار شاخن واريءَ راهه ۾ اڳتي وڌائڻ ۽ قائم رکڻ لاءِ دائمي ڪوشش ڪندي رهي، ۽ فطرتي قانون جي تعميل ذريعي، قدرت جي رڪاوٽن حائل ڪندڙ جمود تي حاوي ۽ غالب ٿيندي رهي. پر تخليق جو معجزو زندگيءَ جي انهيءَ اڪيلي ذري ۾ ئي ختم ڪونه ٿيو، جنهن کي 'نامعلوم' منزل طرف موڪلڻ لاءِ ائين ئي سنسان سفر جي راهه ۾ ڇڏيو ويو هو. زندگيءَ سان پريل اهڙن لکن ڪروڙن خلين کي اجا به وڏيڪ وڏيءَ اڪائيءَ جي صورت ۾ هڪٻئي سان ڳنڍيو ويو — نه ڪنهن بي ترتيب ڍير جي صورت ۾، بلڪ انهن سڀني جي ڪارڪردگيءَ ۾ مڪمل رابطو قائم رکندي، سندن باهمي تعلق جي پيچيده ۽ حيرت انگيز خوبيءَ جي وسيلي. اتحاد جو اهو ئي اصول بقا جو اِلاهي اسرار آهي، جنهن تجزيي ۽ تقسيم جي سڄيءَ ڪوشش کي منجهائي رکيو آهي. هڪٻئي سان تعاون ڪندڙ اهي وڏيون اِڪايون، خود-اظهار جي وڌيڪ آزاديءَ لاءِ گهربل قيمت ادا ڪري ٿي سگهيون، جنهنڪري انهن اِڪاين پنهنجن جسمن ۾ قوت جي نون عضون ۽ قابليت جي نون وسيلن جي جوڙڻ ۽ انهن کي ترقي ڏيڻ جو ڪم شروع ڪيو. اهو هو ارتقا جو سفر، جيڪا زندگيءَ جي قوتن ۽ صلاحيتن کي هر وقت ۽ هميشه کوليندي ۽ بي نقاب ڪندي ٿي رهي."

مطلب ته هن ڳالهه ۾ ڪو به شڪ شبهو باقي لئو رهي سگهي ته انسان پنهنجي اجوڪيءَ عظمت ۽ طاقت جي چوٽيءَ تي باهمي تعاون جي اُنهن قوتن جي صدقي ئي چڙهيو آهي، جيڪي آن وقت ئي پڌريون ٿين ٿيون، جڏهن انسان پنهنجي شخصي نقطهء نگاهه کان بالاتر ٿي، سچيءَ انسانذات جي عظيم تر زندگيءَ کي محسوس ڪرڻ شروع ٿو ڪري. انهيءَ معنيٰ ۾ هيءَ ڳالهه سچي آهي ته انسان جي بقا لاءِ بي اعتباريءَ يا نفرت جهڙن جارحاڻه جذبن بجاءِ محبت ۽ همدرديءَ جهڙا لطيف جذبا ئي ذميوار آهن. زندگيءَ قدرت جي بيحس ۽ بيخبر قوتن مٿان بالادستي حاصل ڪئي آهي، ۽ لطيف جذبن جي ترقيءَ ۽ واڌاري جي وسيلي سان، پنهنجي عظيم مهم جي دائري کي وڌيڪ وسيع ڪرڻ جي منزل طرف وک وڌائي آهي. انهيءَ دعوا جي پٺڀرائيءَ ۾ آرٿر ٿامپسن (Arthur Thompson) ۽ پئٽرڪ گيڊيس (Patrick Geddes) پنهنجي جڳ-مشهور مقالي ”حياتياتي نقطهء نگاهه“ (A Biological Approach) ۾ هيئنءَ طرح چيو آهي:

”جيڪڏهن اسين ڪرنگهي جي هڏيءَ وارن جاندارن جي اوسر ڏيکارڻ لاءِ هڪ اپرلڙ ڪماندار ليڪ ڪيدون، ته معلوم ٿيندو ته جيئن جيئن ليڪ مٿي اپري ٿي، تيئن تيئن منجهن زال مڙس جي محبت جا، مائٽاڻيءَ شفقت جا، هڪٻئي جي سهڪار جا ۽ ٻيا اهڙا لطيف جذبا، سراسري طور ۽ درجي بدرجي، وڌندا ۽ وڌيڪ نمايان ٿيندا ڏسڻ ۾ اچن ٿا. ان مان ائين ٿي ٿو ڏسجي ته قدرت جو اهو اٽل قانون آهي ته چوڌاري ڦهليل خود غرض چٽاڀيٽيءَ واري ماحول ۾ فقط اهي جاندارئي باقي رهي سگهن ٿا، جن ۾ اهي لطيف جذبا ۽ اهي خصلتون موجود آهن. هيءَ زمين برابر طاقتورن جو مسڪن آهي، پر اها هڪٻئي سان پيار ڪندڙن ۽ محبتين جو گهر پڻ آهي. ۽ جيڪا حقيقت عام حيواني زندگيءَ لاءِ صحيح آهي، سا انساني زندگيءَ لاءِ ان کان به وڌيڪ درست آهي: اها انساني زندگي، جنهن ۾ بني نوع انسان جو اسرلڊڙ اجتماعي وجود، زندگيءَ جي جيئن پوءِ تيئن اعليٰ ۽ عظيم ڪارگذارين ـــ مثلاً ديانتدار ۽ سنئين سڌي ذهني سرگرميءَ، انسان جي دماغي صلاحيت جي موزون ۽ سيائپ ڀرئي استعمال، ۽ انسانذات جي مجموعي زندگيءَ سان فرد جي بيغرض ۽ سودمند هم آهنگي ـــ تي زور ڏيندو، اڳتي قدم وڌائيندو رهي ٿو.“

انسان جي يڪتائي ۽ انفراديت هڪ ڳالهه آهي، ۽ ان تي زور ڏيڻ پنهنجيءَ جڳهه تي صحيح پڻ ٿي سگهي ٿو: پر ان جو انهيءَ باطل فلسفي سان ڪو لاڳاپو ڪونه آهي، جنهن ۾ چيو وڃي ٿو ته انسان، بامقصد زندگي گذارڻ لاءِ، آخرين طور پنهنجي واسطي فقط ”پاڻ“ کي ئي قاضي سمجهي سگهي ٿو. دراصل انسان جڏهن انهن تقاضائن کان بالاتر ٿئي ٿو، جيڪي سندس ”شخصي مفاد“ کانئس ڪن ٿا، تڏهن، ۽ فقط تڏهن ئي، هو وسيع تر انساني زندگيءَ جي واڌاري لاءِ پنهنجي طرفان ڪا اثرائتي چيز پيش ڪري سگهي ٿو، ۽ ائين ڪرڻ سان پوءِ هو پنهنجي پاڻ لاءِ به ڪافي ڪجهه حاصل ڪري وٺي ٿو. جيڪڏهن اسين انهيءَ تعلق تي اونهو ويچار ڪنداسين، جيڪو صحيح معنيٰ ۾ عظيم شخصن جو قوم جي اجتماعي

زندگيءَ سان هوندو آهي، خاص طرح ان دور ۾ جڏهن ان قوم جا ماڻهو شان ۽ شوڪت جي عين عروج تي رسيل هوندا آهن، تڏهن اسان کي ائين ڏسڻ ۾ ايندو تہ اهي عظيم انسان گويا هڪ اٿاهہ مهاساگر وچان مٿي ايري آيل لهريون آهن، جن جو وجود بهرحال مهاساگر سان ئي وابستہ رهي ٿو. اهڙي ڪنهن شخص جي زندگيءَ جو سرچشمو سندس پنهنجي ذات نہ، پر فرضادائيءَ جو احساس، يعني پنهنجيءَ ذات کان ڪنهن مٿيريءَ شي ڏانهن وفاداريءَ جو جذبو ٿئي ٿو، جو ڪن حالتن ۾ ذري گهٽ جنون جي حد کي وڃي رسي ٿو. هرحالت ۾ اهڙا ماڻهو، جن کي تاريخ ۾ ڪا اهميت رهي آهي، فطرتي طور هن حقيقت کان باخبر نظر اچن ٿا تہ انهن لاءِ سندن پنهنجيءَ ذات کان بالاتر هڪ ٻي سرحد آهي، جنهن سان ئي سندن حقيقي وجود ۽ ان جي آخري تڪميل جو واسطو آهي. اهڙيءَ ريت انسان، جيڪو پنهنجي سر واقعي هڪ الڳ ۽ لاثاني وجود آهي، محسوس ڪري ٿو تہ هو هڪ وڏيڪ اعليٰ نظام جي جز ٻنجڻ سان سڄيءَ انسانذات سان ڳنڍجي هڪ ٿي وڃي ٿو، ۽ ائين سمجهڻ شروع ڪري ٿو تہ هو سڄيءَ انسانذات لاءِ پورهيو ڪري رهيو آهي، ۽ ان لاءِ هو اهڙين شين تان دستبردار ٿيڻ واسطي تيار آهي، جن کي هو رواجي طرح پنهنجي لاءِ تمام پياريون سمجهڻ جو عادي آهي. چنانچہ ٻن ماڻهن ۾ باهمي تعاون، زندگيءَ جي اتحاد جو ثبوت آهي — انسان پاڻ جهڙن انسانن سان تعاون ڪرڻ ۾، پنهنجيءَ ذات کان بالاتر ٿي، سڄيءَ انسانذات جي روحاني اتحاد جي منزل مقصود طرف وڌي ٿو. باهمي تعاون جو جذبو انسان کي سندس تنگ ۽ محدود مفاد جي دٻاءَ کان لڇات بخشي، مجموعي واڌاري ۽ ترقيءَ جي قوتن جي مدد ڪري ٿو. هن ڳالهہ ۾ واقعي ڪو عجب ڪونهي، جو قديم زماني کان وٺي ائين ئي پئي چيو ويو آهي تہ "جيڪو هيءَ زندگي ترڪ ڪري ٿو، سو هوءَ زندگي حاصل ڪري ٿو."

(۳)

تاريخ عالم جي نقطہ نگاهہ کان، 'اقوام متحده' ۽ سندس پيشرو 'ليگ آف نيشنس' ئي فقط اهڙا عالمي تنظيمي ادارا آهن، جي خودمختار قومن جي درميان تعاون جي اصول تي تعمير ڪيا ويا آهن. انهن ٻنهي جو تصور، اصليت توڙي حقيقت ۾، ڪن اهڙين تنظيمي ترڪيبن جي صورت ۾ ڪيو ويو، جن جي معرفت "بين الاقوامي باهمي تعاون" جي انهيءَ اصول کي بنيادي حيثيت ڏني ويئي، جو انسانذات جي بين الاقوامي جماعت جي سڀني ميمبر قومن جي سرگرمين جي مقصديت، تشڪيل ۽ اظهار تي ٻڌل آهي.

اقوام متحده، ننڍين توڙي وڏين قومن جي خودمختار برابريءَ واري اصول جي بنياد تي بيٺل آهي، پر جيتريقدر اقوام متحده جو پڌرنامو مٿن جماعت جي مقصدن کي حاصل ڪرڻ لاءِ متحد ۽ منظم عمل کي لازم بنائي ٿو، اوتريقدر قومي-رياستن جي خودمختاريءَ تي يقيناً ڪافي حد تائين پابنديون پڻ عائد ٿين ٿيون. ٻي عالمگير جنگ جي فاتح اتحادين جي تجربي هيءَ حقيقت ثابت ڪري ڏيکاري تہ قومي-رياستون، پنهنجي پنهنجي قومي نظريي توڙي روايتي

پس منظر کان قطع نظر، پنهنجن محدود قومي مفادن کان بالاتر ٿيڻ لاءِ تيار آهن ۽ ان جي منجهون اهليت پڻ آهي. انهيءَ تجربي جي نتيجي طور، بين الاقوامي سياست ۾ ”ڪم سان ڪم“ وارو اصول رائج ٿيو — جنهن اصول جي روشنيءَ ۾ بين الاقوامي سياست جي دائري ۾ اڄ جي تاريخ جي بنيادي مسئلي جي حل لاءِ بين الاقوامي تعاون کي نئي مشعل راهه تصور ڪيو وڃي ٿو. ۽ تاريخ جو اهو بنيادي مسئلو هي آهي ته قومي خودمختاريءَ جي نظريي ۽ بين الاقوامي انساني جماعت جي نظريي جي وچ ۾ ڪيتريءَ حد تائين ۽ ڪهڙيءَ طرح ميلاپ آندو وڃي.

اقوام متحده جي چارٽر ۾ جنهن بين الاقوامي برادريءَ جو تصور رکيو ويو آهي، تنهن جا مقصد تلهي ليکي هي آهن:

(الف) بين الاقوامي امن ۽ سلامتيءَ کي برقرار رکڻ؛

(ب) قومن جي مساوي حقن ۽ خوداختياريءَ جي اصولن جي بنيادن تي، مختلف قومن درميان دوستانه تعلقات وڌائڻ؛

(ج) انساني، ثقافتي، سماجي ۽ اقتصادي قسم جي بين الاقوامي مسئلن کي حل ڪرڻ لاءِ بين الاقوامي تعاون حاصل ڪرڻ؛ ۽

(د) نسل، جنس، ٻوليءَ ۽ مذهب جي امتياز کان سواءِ، انساني حقن ۽ هرڪس وناڪس لاءِ بنيادي آزادين جو احترام ڪرڻ ۽ انهن جي همت افزائي ڪرڻ.

اهي مقصد تڏهن حاصل ٿي سگهن ٿا، جڏهن سڀئي قومون پاڻ ۾ هم آهنگ ٿي، ان لاءِ گڏجي ڪوشش ڪنديون. چنانچه، جيڪڏهن بين الاقوامي برادريءَ کي افراتفريءَ ۽ عام بدنظميءَ کان بچائڻو آهي، ته ان کي باهمي تعاون جي اصول تي ڪم ڪرڻو ئي پوندو. گڏيل قومن جا ڪيئي ادارا ۽ مخصوص ايجنسيون باهمي تعاون ۽ ڪوشش سان چارٽر جي مقصدن کي حاصل ڪرڻ لاءِ ڪم ڪري رهيون آهن، ۽ جڏهن قومون باهمي تعاون سان ڪم ڪنديون، تڏهن ئي چئي سگهبو ته انهن اقوام متحده جي چارٽر کي تسليم ڪرڻ سان پنهنجين خودمختارين مٿان جيڪي پابنديون قبول ڪيون هيون، تن سان اهي سچيون ۽ وفادار ثابت ٿي رهيون آهن.

انهيءَ نقطءِ نظر کان، اقوام متحده جي خلاف اڪثر طور عائد ٿيندڙ هن الزام جو جواب ڏيڻ آسان آهي ته اقوام متحده ناڪام ثابت ٿي رهي آهي. ”اقوام متحده جي ناڪامي“ دراصل لفظن جو هڪ تضاد آهي: جيسين قومون چارٽر جي مقصدن حاصل ڪرڻ لاءِ هڪٻئي سان متحد آهن ۽ ان ۾ بيان ڪيل اصولن موجب هلن ٿيون، تيسين ناممڪن آهي جو اهي ڪڏهن به ناڪامياب ٿين. ياد رکڻ گهرجي ته اقوام متحده کي، سندس چارٽر جي بنيادي اصولن مطابق، قومن کي مخالف ۽ دشمن گروهن ۾ شامل ٿيڻ کان روڪڻ جو فرض ڪونه سونپيو ويو هو: دراصل، ان جي ڪارڪردگيءَ لاءِ اندازو اهو لڳو هو ته ان جا پنج مستقل وڏا ميمبر ملڪ عالمي امن ۽ سلامتيءَ کي قائم رکڻ لاءِ هڪٻئي سان گڏجي ڪم ڪندا. اقوام متحده جنگ

واري دور جي اتحاد جي پيداوار هئي، ۽ اها توقع رکي ويئي هئي ته جهڙيءَ طرح انهيءَ اتحاد جنگ جيتي هئي، اهڙيءَ طرح اهو اتحاد امن کي برقرار به رکندو ايندو. بدقسمتيءَ سان، چارٽر جي صحيح ٿيڻ کي اجا گهڻو عرصو ڪونه گذريو هو، ته وڏن طاقتن جي وچ ۾ ڪشيدگين ۽ اندروني اختلافن منهن ڪڍڻ شروع ڪيو، ۽ "تقسيم ٿيل دنيا" جي تلخ حقيقت اقوام متحده جي ڪامياب ڪارڪردگيءَ کي خراب ڪرڻ شروع ڪيو. جڏهن به سلامتي ڪائونسل ۾ اڳرائيءَ جي سوال ۽ امن لاءِ خطري جي ڪنهن مسئلي تي غور ٿيڻ شروع ٿيو، تڏهن "ويٽو پاور" (آخرين راهه جي طاقت) جو اڪثر استعمال ٿيڻ لڳو، جنهن جي نتيجي ۾ آمريڪا جي ايماء تي ١٩٥١ع وارو "امن لاءِ متحد ٿيڻ" جو ٺهراءُ پاس ڪيو ويو. انهيءَ انتظامي داءِ پيچ جي ذريعي سان ئي، سلامتي ڪائونسل جي اختياري، سوويت يونين جي احتجاجن جي باوجود، جنرل اسيمبليءَ ڏانهن منتقل ٿي ويئي. طاقت جي مرڪز جو سلامتي ڪائونسل کان ائين ڦري جنرل اسيمبليءَ ڏانهن وڃڻ ٿي هو، جنهن السڌيءَ طرح "لنڊين" طاقتن جي ساک ۽ رتبي کي هڪدم وڌائي ڇڏيو، ڇاڪاڻ ته انهن کي وڏن طاقتن سان گڏوگڏ، جنرل اسيمبليءَ ۾ ووٽنگ جا هڪجهڙا حق حاصل هئا. ڇيو وڃي ٿو ته امن ۽ سلامتي برقرار رکڻ جي انهيءَ ابتدائي اختيار جي سلامتي ڪائونسل کان جنرل اسيمبليءَ ڏانهن منتقل ٿيڻ جي نتيجي ۾، جنرل اسيمبليءَ جيڪا طاقت حاصل ڪئي آهي، آها اقوام متحده جي باڻين طرفان تجويز ڪيل سندس اوائلي طاقت کان بيحد گهڻي مٿي آهي. هن صورت ۾ جنرل اسيمبلي مناسب حد کان وڌيڪ بي قابو ٿي پيئي آهي ۽ ان جو انهيءَ سياسي سازباز جي حقيقتن سان ڪو تعلق ڪونهي، جا دنيا جي ٻن وڏن بلاڪن سان واسطو رکندڙ عظيم طاقتن ۽ سندن زيراثر معاهدن ۽ اتحادن ۾ شامل ملڪن جي درميان اختلافن جي نتيجي طور هر وقت عمل ۾ ايندي ٿي رهي.

چنانچه، قومون ڇاڪاڻ ته مختلف بلاڪن ۾ ورهايل آهن، ان ڪري ئي پيچيدگيون پيدا ٿين ٿيون، جن جي نتيجي ۾ ڇڪتاڻ ٿئي ٿي — ۽ ان ڇڪتاڻ سبب پيدا ٿيل ڪشيدگيون ئي آهن، جن جو اسين "سرد جنگ" متعلق ڳالهائيندي حوالو ڏيندا آهيون. جڏهن قومون تقسيم ٿي وڃن ۽ جڏهن وڏن طاقتن جي سايي ۾ گروهبنديون ٿيڻ لڳن، ته پوءِ اقوام متحده طرفان قائم ٿيل ادارا چارٽر جي مقصدن حاصل ڪرڻ لاءِ نه، پر ان سرد جنگ ۾ ورتل ڌرين جي نقطء نظر جي وضاحت ۽ تبليغ لاءِ ئي آکاڙن طور استعمال ٿين ٿا. قومن جي تقسيم لاءِ جيڪي ڪشيدگيون، تصادم ۽ دشمنيون ذميوار آهن، سي اقوام متحده جي ڪارڪردگيءَ ۾ حائل ٿيڻ لڳن ٿيون. اهڙيءَ صورتحال ۾، جيڪڏهن وڏن طاقتن مان ڪا هڪ به اقوام متحده سان تعاون نه ڪندي ته پوءِ اها بين الاقوامي امن قائم رکڻ ۾ يقيناً ڪامياب ٿي نه سگهندي: اقوام متحده جو آئين ئي اهڙو آهي، جو وڏن طاقتن مٿان ان کي ڪو به قبضو حاصل ڪونهي. وڏن طاقتن جي باهمي تصادم جي صورت ۾، اقوام متحده ناڪام ۽ بي معنيٰ بحث مباحثي جو آکاڙو بڻجيو پوي. اقوام متحده امن برقرار رکڻ جو هڪ قابل تعريف وسيلو آهي — بشرطيڪ

وڏيون طاقتون ان کي امن برقرار رکڻ ڏين ۽ ان جي حمايت ۾ پنهنجي پوري قوت استعمال ڪن، جيئن، مثال طور، روس ۽ آمريڪا سن ١٩٥٦ع ۾ سئيز واري بحران وقت ڪيو هو جيتوڻيڪ انهن مان هرهڪ پنهنجن پنهنجن ،مخصوص سببن لاءِ ئي ائين ڪيو هو.

هن وقت سرد جنگ جو منطق اهو آهي ته مخالف بلاڪن ۽ فلسفن سان وابسته ٿيل قومي-مملڪتون، اقوام متحده طرفان مهيا ڪيل مرڪز کي هڪ اهڙي اصول جي حمايت لاءِ غلط نموني ۾ استعمال ڪري رهيون آهن، جنهن کي اڄ جي بوليءَ ۾ "باهمي بقا" جو اصول چيو وڃي ٿو. سوويٽ يونين هن وقت تائين هڪ سؤ کان به وڌيڪ ڀيرا "ويٽو" استعمال ڪري چڪي آهي، ۽ آمريڪا جي رڪارڊ کي ايچ. رابرٽس (H. Roberts) هڪ ئي جملي ۾ هن طرح سمايو آهي: "هر ڪنهن حالت ۾ اختلاف جو روح، آمريڪا طرفان اقوام متحده جو وسيلو وٺي، سوويٽ روس ۽ بين ڪميونسٽن جي ڦهلاءَ، يا جنگ کان پوءِ ڪميونسٽ بنايل علائقن ۾ استحڪام آڻڻ جي مخالف هو." (ڏسو "باهمي بقا" تي رپورٽ) بين الاقوامي سياست جي ميدان ۾ پُرامن چنايتيءَ جي حڪمت عملي اختيار ڪرڻ، هن تقسيم ٿيل دنيا ۾ ممڪنات جو فن ٿي سگهي ٿو، پر هن حقيقت کي يقيناً نظرانداز نٿو ڪري سگهجي ته اقوام متحده جديد دور جي تاريخ ۾ انهيءَ باب جو پنهنجي پاران اضافو ڪيو آهي. جيڪڏهن ائين فرض ڪجي ته مختلف قومون، اين سيني قومن جي درميان، محض پنهنجي وجود جي سلامتيءَ تي اڪتفا ڪنديون (بجاءِ ان جي، جو اهي اقوام متحده جي "چارٽر" جي مقصدن کي حاصل ڪرڻ لاءِ پاڻ ۾ تعاون ڪن)، ته پوءِ اهي پنهنجن مخالف نظرين لاءِ، يا جن کي هو پنهنجا "زندگيءَ جا طريقا" سڏين ٿيون تن لاءِ، حمايت حاصل ڪرڻ جي چنايتيءَ ۾ مصروف رهنديون. انهيءَ عمل جو هن دليل سان بيشڪ بچاءُ ڪري سگهجي ٿو ته اهو واضح قومي مفادن حاصل ڪرڻ جو هڪ طريقو آهي، پر ائين يقيناً نٿو چئي سگهجي ته سندن اهي سرگرميون "چارٽر" جي ظاهري صورت توڙي اصل روح سان مطابقت رکن ٿيون، جنهن تي عمل ڪرڻ جو انهن وعدو ڪيو آهي.

اقوام متحده فقط پنهنجن ضابطن جي تاجي-پيٽي اندر ئي انهيءَ قسم جي سياسي حقيقت تي غور ڪري سگهي ٿي، جيڪا سندس ايوان جي حدن کان ٻاهر موجود آهي. سياسي حقيقت ۽ 'چارٽر' پاران قائم ڪيل قانوني ضابطن جي درميان، جن جي مطابق ميمبر-قومن کي هڪٻئي سان معامليبازي ڪرڻي آهي، اختلاف کي تسليم ڪندي، اقوام متحده پنهنجي نمبر تي بهترين ڪم رکو اهڙي قسم جي حڪمت عمليءَ تي عمل ڪرڻ سان ڪري سگهي ٿي، جيڪا مٿس الهيءَ تڪرار ۽ اختلاف جي قاعدن طرفان مڙهي وڃي ٿي، جنهن جي شرطن پٺاندر "سياسي حقيقت" کي هلائڻو آهي. اقوام متحده جي اصلوڪي ڪردار تي پهل انهيءَ پابنديءَ جو احساس ئي هو، جنهن ڊئگ هئمرشولڊ (Dag Hammarskjold) کي 'روڪيندڙ حڪمت عملي' (preventive diplomacy) جي نظريي ايجاد ڪرڻ لاءِ مجبور ڪيو (يعني اها

حڪمت عملي، جيڪا وڏين طاقتن جي اقتداري سياست جي حلقي کان ٻاهر وارن غيرجانبدار علائقن ۾ نئين سر پيدا ٿيندڙ اختلافن کي محدود رکي)، جنهن تي ني، سندس راءِ ۾، اقوام متحده، وڏين طاقتن جي عدم تعاون واري رويي جي پيش نظر، عمل ڪرڻ جي قابل هئي. سندس لفظن ۾: ”تجربو ڏيکاري ٿو ته اها رڪاوٽي حڪمت عملي، جنهن ڏانهن اقوام متحده جون ڪوششون گهٽي کان گهٽي قدر مرڪوز ٿيڻ گهرجن، اهڙين حالتن ۾ خاص اهميت رکي ٿي، جڏهن اصلوڪو تڪرار وڏين طاقتن جي مکيه بلاڪن ۾ طاقت جي خال جو نتيجو هجي، يا جنهن جي نتيجي ۾ طاقت جي خال پيدا ٿيڻ جو انديشو هجي. اهڙين حالتن ۾ رڪاوٽي عمل کي، سڀ کان پهرين، طاقت جي خال پرڻ لاءِ استعمال ڪرڻ گهرجي، ته جيئن انهيءَ خال جي موجودگي ڪنهن به مکيه ڌر کي عملي قدم کڻڻ تي نه آياري — ظاهر آهي ته هڪ ڌر طرفان اڳرائيءَ جي صورت ۾، ٻيءَ ڌر طرفان به رد عمل پيدا ٿي سگهي ٿو. اقوام متحده اهڙين اڳرائين جي پيشبنديءَ لاءِ جن طريقن سان طاقت جي انهيءَ خال کي ڀَر ڪري سگهي ٿي، سي جدا جدا حالتن ۾ مختلف ٿين ٿا، پر انهن سڀني ۾ هيءَ هڪڙي ڳالهه ساڳي آهي: جيستائين طاقت جو خال دستوري طريقن سان ڀَر ڪيو وڃي، تيستائين، عارضي طور، اقوام متحده ڪنهن به اقتداري بلاڪ سان ڪنهن وعدي ڪرڻ بنا ميدان تي اچي ٿي، ته جيئن سڀني ڌرين کي ٻين طرفن جي اڳرائين کان ممڪن حد تائين اطمينان حاصل ٿي سگهي.“ (اقوام متحده جي ڪارڪردگيءَ تي سيڪريٽري جنرل جي ساليانې رپورٽ جو مهاڳ: ١٦ جون ١٩٥٩–١٥ جون ١٩٦٠ع، اي/٤٣٩٠/اڊ. ١)

سڀني قومن جي خودمختار مساوات جو احترام اقوام متحده کي اهڙن قدمن کڻڻ ۽ اهڙين پاليسين ناهڻ کان روڪي ٿو، جي ميمبر ملڪن جي خودمختاريءَ تي ڪي رڪاوٽون وجهن. اڄ ڪابه قوم پنهنجي خودمختاريءَ جو ڪوبه حصو ڇڏڻ لاءِ تيار ناهي. آمريڪا جو سينٽر جي. ڊبليو. فلبرائيٽ (J. W. Fulbright) چوي ٿو: ”درحقيقت هن صديءَ جو وڏي کان وڏو تضاد اِهو آهي ته قوم پرستيءَ جي اٿل توڙي عين اهڙي وقت تي پنهنجي تاريخي عروج جي نُقطي تي اچي پهتي آهي، جڏهن سائنس ۽ فوجي فن جي ترقيءَ دنيا کي طبعي لحاظ کان متحد بنائي ڇڏيو آهي، ۽ موجوده قومي سرحدن کان گهڻو اڳتي سياسي اتحاد قائم ڪرڻ جي ضرورت کي ثابت ڪيو آهي.“ تنهنڪري، ظاهر آهي ته ناڪامي اقوام متحده جي نه آهي، بلڪ هن معنيٰ ۾ خود بين الاقوامي برادريءَ جي آهي ته اها ’چارٽر‘ ۾ بيان ڪيل مقصدن کي حاصل ڪرڻ لاءِ انهن تي عمل نٿي ڪري. هرڪو ميمبر ملڪ اقوام متحده طرفان مهيا ڪيل پليٽفارم کي پنهنجي ٿي مال کي مشهور ڪرڻ لاءِ ڪتب آڻي رهيو آهي. اقوام متحده، ان ۾ شريڪ ٿيل قومن کان جدا ڪا ٻي شي ڪانه آهي — ۽ ان جو اثرائتو بنجڻ، توڙي ناڪام ٿيڻ، سو عام طرح بين الاقوامي برادريءَ جي هلت چلت جو، ۽ خاص طرح وڏين طاقتن جي هلت چلت جو نتيجو آهي.

امن ۽ عالمي سلامتيءَ کي برقرار رکڻ جي بنيادي فرض ادائيءَ جي سلسلي ۾، اقوام متحده جي ڪارڪردگي اعليٰ معيار جي نہ رهي آهي، سو خاص طور هن ڪري جو انهيءَ مقصد کي حاصل ڪرڻ ۾ ان جو وڏين طاقتن جي اهم مفادن سان ٽڪراءُ ٿئي ٿو. پر جيئن انسانذات جي بهبوديءَ ۽ ڀلائيءَ جي سامان مهيا ڪرڻ جي سلسلي ۾، سندس ثانوي مقصد ۾، سندس ثانوي مقصدن ۾ ڪنهن اهڙي ٽڪراءَ جي گنجائش ڪانهي، تنهنڪري انهيءَ ڏس ۾ هن جون ڪاميابيون بيشمار آهن. ”چارٽر“ جي مطالعي مان ظاهر ٿئي ٿو تہ ان جو تصور، مجموعي طور ’سابق صورتحال جي برقراريءَ‘ ڪان مطمئن رهڻ جي هڪ وسيلي هجڻ جي حيثيت سان وجود ۾ آيو هو: پنجن مستقل طاقتن کي عالمي امن ۽ سلامتيءَ جو پاسبان ٿيڻو هو— نہ، بلڪ کين ’چارٽر‘ جي اصولن جو نگهبان ٿي رهڻو هو، جن ۾ سندن اتفاق راءِ ڪان سواءِ ڪابہ ڦير ڦار ڪري ڪانہ هئي. بهرحال، انهيءَ حقيقت مطابق، اقوام متحده سڄيءَ دنيا جي انسانن جي سماجي اقتصادي ڀلائيءَ جي رفتار کي تيز ڪرڻ جو ڪردار ڪاميابيءَ سان ادا ڪيو آهي، ۽ ان کي انسانذات کي اقتصادي خوشحاليءَ جي راهہ تي گامزن ڪرڻ لاءِ حالتن کي پر امن طريقي سان تبديل ڪرڻ جو وسيلو ٺهرايو ويو آهي.

اقوام متحده جي چارٽر جي فقري نمبر ٥٥ هيٺ، ’جنرل اسيمبلي‘ ۽ ’اقتصادي ۽ سماجي ڪائونسل‘ کي هيٺيان فرض سونپيا ويا آهن:

(الف) زندگيءَ جي اعليٰ معيارن کي وڌائڻ، سڀني لاءِ روزگار مهيا ڪرڻ، ۽ اقتصادي ۽ سماجي ترقيءَ ۽ واڌاري لاءِ سازگار حالتن پيدا ڪرڻ لاءِ ڪم ڪرڻ؛

(ب) بين‌الاقوامي اقتصادي، سماجي، ۽ ٻين واسطيدار مسئلن، ۽ بين‌الاقوامي ثقافتي ۽ تعليمي تعاون جي مسئلن کي حل ڪرڻ؛ ۽

(ث) نسل، جنس، ٻوليءَ يا مذهب جي متيد بنا، سڀني جي انساني حقن ۽ بنيادي آزادين جو احترام ۽ انهن تي عمل ڪرائڻ.

اقوام متحده توڙي ان جا انهيءَ فرض ادائيءَ لاءِ جوڙيل خاص ادارا، گهڻن ئي قسمن جا مختلف ڪم ڪندا رهيا آهن، ۽ اجا ڪري رهيا آهن. اهي خاص ادارا بين‌الاقوامي تعاون جي عڪاسي ڪندڙ ڪيئي رٿائون عمل ۾ آڻي رهيا آهن، جن جو مقصد دنيا جي ماڻهن جي علم پستيءَ کي دور ڪرڻ، سماجي انصاف جي مقصد کي زور وٺائڻ، ۽ اقتصادي بدحاليءَ کي دور ڪرڻ آهي. انهن مقصدن لاءِ اقوام متحده جي سهاري سان ڪم ڪندڙ خاص ادارن ۽ جماعتن جو تعداد ايترو تہ گهڻو آهي جو انهن سڀني جو تفصيلي حوالو ڏيڻ، يا رڳو انهن خصوصي قسم جي ڪمن جي، جن ۾ اهي مصروف آهن، ٿلهي ليکي نشاندهي ڪرڻ بہ ممڪن ناهي. روسي اَئيوبنا جا سمورا اکر ٻہ، پنهنجين مختلف صورتن ۽ ترڪيبن ۾، اقوام متحده جي سڀني خاص ادارن ۽ جماعتن جي تعداد ۽ نوعيت کي شمار ڪرڻ ۾ وڏيءَ مشڪل سان پورا پون ٿا. اهڙي

قسم جا خاص ادارا هن طرح آهن: دي يونيورسل پوسٽل يونين (يو پي يو)، دي انٽر-گورنمينٽل ماريٽائيم ڪنسلٽيٽو آرگنائيزيشن (آءِ ايم سي او)، دي يونائيٽيڊ نيشنس ايڊيوڪيشنل، سائنٽيفڪ اينڊ ڪلچرل آرگنائيزيشن (يو اين اِي ايس سي او — يونيسڪو)، دي انٽرنيشنل ليبر آرگنائيزيشن (آءِ ايل او)، دي ورلڊ هيلٿ آرگنائيزيشن (ڊبليو ايچ او)، دي انٽرنيشنل مانيٽري فنڊ (آءِ ايم ايف)، دي انٽرنيشنل بئنڪ فار ريڪنسٽرڪشن اينڊ ڊيولپمينٽ (آءِ بي آر ڊي)، دي انٽرنيشنل اٽمڪ انرجي ايجنسي (آءِ اي اِي اي)، دي يونائيٽيڊ نيشنس هاءِ ڪمشنر فار ريفيوجيز (يو اين ايچ سي آر)، وغيره: اِهي سڀ ۽ ٻيا ڪيئي اهڙا ادارا انسانذات جي ڀلي لاءِ نمايان خدمتون انجام ڏيئي رهيا آهن.

انهن ادارن ۽ انهن سان لاڳاپيل ٻين بين‌الاقوامي ادارن کي خيال ۾ رکندي، اندازو لڳائي سگهجي ٿو تہ اقوام متحده جي ثانوي مقصدن کي حاصل ڪرڻ لاءِ، جن جو چارٽر جي فقري نمبر ٥٥ ۾ ذڪر آهي، ۽ جن لاءِ اقوام متحده وجود ۾ آندي ويئي آهي، باهمي تعاون جي عادت پيدا ڪرڻ جي سلسلي ۾ تمام گهڻو ڪم ٿي رهيو آهي، ۽ توقع آهي تہ تعاون جي انهيءَ مسلسل عادت جي نتيجي ۾، اڳتي هلي، دنيا جون مختلف قومون اهڙن ميدانن ۾ پڻ تعاون جو سبق سکنديون، جي انهن ميدانن جي دائري کان گهڻو دور آهن، جن ۾ اڄ اقوام متحده ڪاميابيءَ سان ڪم ڪري رهي آهي.

اقوام متحده جي دائري کان ٻاهر، اجا هڪڙي ٻئي قسم جون بين‌الاقوامي تنظيمون پڻ موجود آهن. اهي بين‌الاقوامي تنظيمون گهڻو ڪري علاقائي نوعيت جون آهن: ناٽو، سيٽو، سينٽو، اينزس پيڪٽ، وارسا پيڪٽ، عرب ليگ، يورپي اقتصادي تعاون جي تنظيم، وغيره. انهن تنظيمن ذريعي، علاقائي سطحن تي، اجتماعي سلامتيءَ ۽ اقتصادي ۽ سياسي تعاون جي مسئلن کي منهن ڏنو وڃي ٿو.

دنيا جي اڪثر ترقي‌يافته ملڪن دنيا جي پٺتي پيل ۽ ترقي‌پذير ملڪن کي سندن اقتصادي ۽ صنعتي ترقيءَ ۾ مدد ڪرڻ جي پروگرام کي پنهنجي پاليسيءَ جي هڪ حصي طور اختيار ڪيو آهي. قومي توڙي علاقائي سطحن تي، اهڙين تنظيمن ۽ ادارن جي خاصي قطار موجود آهي، جن جو مقصد ترقي‌پذير ملڪن کي سرمايو، فني معلومات ۽ مدد مهيا ڪرڻ آهي، تہ جيئن اتي جا ماڻهو پنهنجو معيار زندگي بلند بنائي سگهن. هن سلسلي ۾ هڪ ٻئي اهم اداري جو حوالو پڻ ڏيئي سگهجي ٿو، جنهن کي ”اقوام متحده جو اقتصادي ترقيءَ لاءِ خاص فنڊ“ چيو وڃي ٿو، جو اقوام متحده جي اقتصادي ۽ سماجي ڪائونسل طرفان، اهڙن ملڪن کي نہ رڳو قرض، بلڪ امدادي رقمون مهيا ڪري ڏيڻ لاءِ قائم ڪيو ويو آهي، جيڪي عوام جي صحت، تعليم، مواصلات، ۽ آبپاشيءَ ۽ بجليءَ وغيره جهڙن عام مفاد وارن ڪمن جي گهٽ ۾ گهٽ معيارن کي برقرار رکڻ لاءِ، صنعتي لحاظ کان پٺتي رهيل ملڪن جي اقتصادي رٿائن ۾ عقلي بنيادن تي تنظيم ۽ تيزي پيدا ڪرڻ سان، وڏن وڏن علائقن جي

پيداوار ۾ اضافي آڻڻ لاءِ تيار آهن. انهيءَ نقطه ۾ دنيا جون وڏيون دولتمند قومون، گهٽ ترقي يافته ملڪن جي پلي لاءِ چندي طور رقمون ڏين ٿيون. ساڳيءَ طرح، اقوام متحده جي تجارت ۽ ترقيءَ واري ڪانفرنس، جيڪا تازو سن ١٩٦٤ع ۾ جنيوا ۾ ڪوٺائي وئي هئي، سا پڻ انهيءَ ساڳئي مقصد ڏانهن هڪ وڏيڪ قدم هو. ڪانفرنس ۾ شرڪت ڪندڙ سڀني نمائندن اهائي متفق راءِ ظاهر ڪئي ته دنيا جي ملڪن لاءِ هڪٻئي تي مدار رکڻ جي حالت جيڪا اڄوڪي زماني ۾ آهي، سا اڳي ڪڏهن به ڪانه هئي، ۽ تيز رفتار اقتصادي ترقيءَ جي مسئلن کي دنيا جي قومن درميان، عالمي بنيادن تي، اهڙن اقتصادي لاڳاپن پيدا ڪرڻ سان ئي منهن ڏئي سگهبو، جيڪي هر قسم جي امتياز ۽ نظرياتي تعصب کان پاڪ ۽ صاف هجن.

سڄيءَ دنيا ۾ هن ڳالهه جو احساس ڏينهون ڏينهن وڌندڙ آهي ته ترقي پذير ملڪن کي امداد ڏيڻ هڪ اهڙو تاريخي فرض آهي، جيڪو ترقي يافته قومن کي دنيا جي وڏيڪ غريب ملڪن جي بهبوديءَ لاءِ سرانجام ڪرڻو آهي. آخرڪار، اڳتي هلي، اهڙيءَ امداد جو وسيع بنيادن تي ڦهلجڻ خود ترقي يافته ملڪن جي حق ۾ مفيد ثابت ٿيندو، ڇاڪاڻ ته هرڪو ڄاڻي ٿو ته انسان جي انهن ٻن گروهن، امير ۽ غريب، جا مفاد هڪٻئي سان مليل ۽ هڪٻئي تي مدار رکندڙ آهن، ۽ جيستائين سڄي انسانذات خوشحال ۽ آسودي نه ٿيندي، تيستائين ڪوبه خوشحال ۽ آسودو نه ٿيندو. اڄ عالمي امن جو مفاد، سڄيءَ انسانذات جي اقتصادي، سماجي ۽ ثقافتي ترقيءَ کان علحدو ناهي.

اڄ سڄي ايشيا ۽ آفريڪا ۾ هرهنڌ سياسي خود مختياريءَ لاءِ جدوجهد ٿيندي نظر اچي ٿي، جا انهن علائقن جا ماڻهو هلائي رهيا آهن: هو پنهنجي زندگيءَ جي اقتصادي ۽ سماجي حالتن کي پڻ بهتر بنائڻ جون ڪوششون ڪري رهيا آهن، جيڪي فرسوده ۽ ناقابل برداشت ٿي چڪيون آهن. اهي ئي سبب آهن جو اسان جي اڄوڪي زماني ۾ پينڪيت خلاف هلايل انقلاب کي "ننڍڙي ماڻهوءَ جي سرڪشي" سڏيو ويو آهي — رعايتن کان محروم عوام طرفان، هن دنيا ۾ پنهنجي لاءِ ڪنهن جڳهه حاصل ڪرڻ خاطر ڪيل بغاوت. عوام طرفان پاڻ کي ذلت جي کڏ مان ٻاهر آڻڻ لاءِ جدوجهد، تاريخ ۾ درحقيقت ڪا نئين ڳالهه ڪانه آهي: پر جيڪا نئين ڳالهه آهي، سا اها تيز رفتاري آهي، جنهن سان هو پنهنجي جذبي جو اظهار ڪري رهيا آهن، ۽ اها بيصبري ۽ بيچيني آهي، جنهن سان هو پنهنجيءَ جدوجهد ۾ حاصل ٿيندڙ ڪاميابين جي سست رفتاريءَ کي ڏسي رهيا آهن. اقوام متحده انهيءَ تحريڪ جي رفتار کي تيز ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي آهي، ۽ پنهنجي نظام ۾ گذاريندڙ ماڻهن جي نجات ۽ سندن زندگيءَ جي اعليٰ معيارن کي قائم رکڻ جو مکيه وسيلو بڻي آهي.

بين الاقوامي قانون جا طالبعلم هن ڳالهه کان باخبر آهن ته اقتصادي ۽ سماجي ترقيءَ تي ان قدر زور ڏيڻ جي نتيجي ۾، جو بين الاقوامي تعاون جي ذريعي حاصل ٿي سگهي ٿو،

خود بين الاقوامي قانون جو ماضيءَ ۾ قائم ڪيل تخيل، پنهنجين روايتي حدن کان ٻاهر نڪري، وسيع ٿي ويو آهي. اڄ جو بين الاقوامي قانوندان پنهنجو ڌيان رڳو مختلف ملڪن جي سفارتي لاڳاپن جي مطالعي تائين محدود نٿو رکي، ڇاڪاڻ ته کيس معلوم آهي ته بين الاقوامي سياست وانگر، بين الاقوامي قانون جي دائري ۾ پڻ گذريل ٽيهن سالن دوران انقلابي تبديليون اچي چڪيون آهن. اڄ بين الاقوامي اقتصاديات ۽ سياست جي هرزن کي انسانذات جي بهبوديءَ ۽ ڀلائيءَ جي مشينن ۾ لڳايو ويو آهي — اهي انسانذات جي صحت، دولت ۽ بهبوديءَ لاءِ ڪم ڪري رهيون آهن، ۽ بين اقوامي قانوندانن طرفان ايجاد ۽ استعمال ڪيل ضابطا ئي آهن، جي انهيءَ سلسلي ۾ بين الاقوامي برادريءَ کي تنظيم سان هلائي رهيا آهن. قانون جي انهيءَ شاخ کي "باهمي تعاون جو بين الاقوامي قانون" جو نالو ڏنو ويو آهي. اڄ بين الاقوامي قانون مختلف حڪومتن جي وچ ۾ فقط سفارتي لاڳاپن کي روايتي نموني ۾ هلائڻ تائين محدود نه رهيو آهي، بلڪ هن وقت انهن معاملن ۾ جيئن پوءِ تيئن گهٽائي پيدا ٿي رهي آهي، جن سان ان کي واسطو رکڻو پوي ٿو، ڇاڪاڻ ته اڄ سڄيءَ دنيا جي حڪومتن کي نه رڳو بين الاقوامي برادريءَ جي "خودمختار ادارن" جي حيثيت ۾، پر بين الاقوامي ڪاروباري ڪمن ۾ قرض ڏيندڙن، قرض وٺندڙن ۽ پائيوارن طور، ۽ مال ۽ محنت مهيا ڪندڙن جي حيثيت ۾ پڻ، مختلف ڪردار ادا ڪرڻا ۽ مختلف ڪم سرانجام ڪرڻا پون ٿا.

عوامي بين الاقوامي قانون ۾ هن کان پوءِ ڪهڙا اضافا ايندا، تنهن باري ۾ هيءَ پيشنگوئي ان حد تائين بيدڙڪ ڪري سگهجي ٿي ته جڏهن دشمني ۽ مخالفت پنهنجي جاءِ وڌندڙ تعاون جي خيال کي ڏيندي ۽ سڄيءَ انسانذات جي مستقبل جو ويچار دنيا جي سمورين مهذب قومن جو ڌيان پاڻ ڏانهن ڇڪائيندو، تڏهن قانون جي انهيءَ شاخ جي جاءِ، ولفريڊ جينڪس (Wilfred Jenks) جي تجويز ڪيل تخيل موجب، انسانذات جو مشترڪ قانون اچي والاريندو. جڏهن اها منزل حاصل ٿي چڪي هوندي، تڏهن عوامي بين الاقوامي قانون جو اهو تخيل، جو هن وقت علمي حلقن ۾ موجود آهي، سو هڪ ٻوٽي وانگر سُڪي ۽ سڙي ختم ٿي ويندو ۽ اسان جي اولاد جي ذهن ۾ رڳو ان جي ڪا يادگيري وڃي بچندي — جهڙيءَ طرح اڳئين زماني جا جانبازيءَ يا دوبدو مقابلن وارا قانون هينئر جديد دور جي انسان جي ذهن ۾ رڳو هڪ يادگيريءَ طور باقي رهجي ويا آهن.

(٥)

اهڙيءَ طرح، هن دور ۾ بين الاقوامي باهمي تعاون جو مسئلو، آخرڪار، اچي هن هڪڙي سوال تي بيهي ٿو: بين الاقوامي تعاون ڪنهن جي وچ ۾، ۽ ڇالاءِ؟ چور ۽ ڌاڙيل به جڏهن پنهنجين زيانڪار ڪاررواين لاءِ نڪرندا آهن، تڏهن، هڪ طرح، پاڻ ۾ باهمي تعاون کان ڪم وٺندا آهن؛ ۽، درحقيقت، جيڪو باهمي تعاون ۽ اعتماد هو هڪٻئي ۾ رکندا آهن،

سو جيڪڏهن اصل هجي ئي نه، ته پوءِ جيڪر هو پنهنجا مجرمانه مقصد ڪڏهن به طرح عمل ۾ آڻي نه سگهن، جن کي حاصل ڪرڻ لاءِ هو گڏجي ڪم ڪرن ٿا. پر تعاون جو اهو قسم يقيناً انهيءَ بين الاقوامي تعاون واري نقطه نظر سان واسطو نٿو رکي، جيڪو اقوام متحده جي چارٽر جو بنياد آهي، ۽ جيڪو ان کي اها تاريخي اهميت بخشي ٿو، جنهن سان سڄيءَ دنيا جا خيرانديش مرد ۽ عورتون ان کي ڏسن ٿا. پوءِ پهرين، دنيا جي مختلف قومن ۾ باهمي تعاون پيدا ڪرڻ، امن برقرار رکڻ ۽ انسانذات جي ڀلائيءَ لاءِ حالتن کي سازگار بنائڻ جو جيڪو شديد جذبو محسوس ڪيو ٿو وڃي، تنهن جو فلسفو ڪهڙو آهي؟

اڄوڪي دور ۾، جنهن کي ريمنڊ آرون (Raymond Aron) "مڪمل جنگ جي صديءَ" جو مخصوص نالو ڏنو آهي، اهڙي "بين الاقوامي تعاون" جو ڪو به امڪان ڪونهي، جنهن جو درجو گهٽائي، ان کي محض علائقائي يا نظرياتي مفادن جي حفاظت ۽ واڌاري واريءَ سطح تي آندو وڃي ٿو. عالمي ڇڪتاڻ ۽ تڪرارن کي فقط ان صورت ۾ منهن ڏئي سگهبو، جڏهن بين الاقوامي برادري به، گڏجي عالمي سطح تي ئي پنهنجون مشترڪ ڪوششون ڪندي. پر چيو وڃي ٿو ته بين الاقوامي برادري رڳو قومن جي ذريعي ڪم ڪري سگهي ٿي، ۽ اهي "قومون"، پنهنجن محدود مفادن خاطر، "چارٽر" جي اصول ۽ مقصدن تي اهڙين حالتن ۾ عمل ڪرڻ لاءِ آماده نٿيون ٿين، جيڪي سندن مکيه مفاد تي اثرانداز ٿين ٿيون، حالانڪ اهي زباني طور انهن اصولن ۽ مقصدن کي ساراهينديون رهن ٿيون، ۽ اهو اعلان ڪنديون رهن ٿيون ته اهي پاڻ نه، پر ڪي ٻيون قومون "چارٽر" سان بيوفائي ڪري رهيون آهن.

انهيءَ دشواريءَ کان بچڻ لاءِ، تجويز ڏني وئي آهي ته 'چارٽر' ۾ ترميم ڪرڻ گهرجي. پر پوءِ سوال آهي ته اهڙيءَ صورت ۾، جڏهن اقوام متحده جا پنج مستقل ميمبر ملڪ گهڻ اهميت رکندڙ معاملن ۾ به هڪٻئي سان گڏجي اتحاد ۽ اتفاق سان ڪم ڪرڻ لاءِ آماده ناهن، ته پوءِ 'چارٽر' ۾ ترميم ڪيئن ڪري سگهبي؟ ڪن حلقن طرفان، انهيءَ ڪري، هيءَ تجويز ڏني وئي آهي ته اسان کي قومن ۾ اطاعت جي عادت وجهڻ گهرجي؛ ٻيا وري "قومن جي نفاق" تي اڳيئي ڪتاب لکي رهيا آهن. سوال آهي ته اسين 'چارٽر' جي تقاضائن جي دائري اندر، جنهن جو اعلان آهي ته هن بين الاقوامي اداري کي سڀني قومن جي خودمختاريءَ ۽ برابريءَ جي اصولن تي ڪم ڪرڻو آهي، ڪن قومن کي ان سان خارج ڪيئن ڪري سگهنداسين، جيتوڻيڪ ظاهر ۾ ائين پيو نظر اچي ته 'چارٽر' ۾ هن ڳالهه کي تسليم ڪيو ويو آهي ته انهن مان ڪي قومون، جن کي 'چارٽر' جي فقري نمبر ٢٧ هيٺ "ويٽو" جو اختيار ڏنل آهي، ٻين قومن کان وڌيڪ برابري رکن ٿيون؟

هن مشڪل مسئلي جو جواب 'چارٽر' جي بلڪل شروعاتي لفظن کي سندن حقي واجبي معنيٰ ۽ اثر ڏيڻ ۾ ئي سمايل نظر اچي ٿو. ڇا، 'چارٽر' جي ابتدا هنن لفظن سان نٿي ٿئي: "اسين گڏيل قومن جا ماڻهو—"؟ انهن لفظن جي پيش، آنهن لفظن سان ڪري ڏسڻ کپي،

جن سان ”ليگ آف نيشنس“ وارو عهدنامو شروع ٿئي ٿو: ”اسين ئاهه ڪندڙ وڏيون پارٽيون.“ هن ۾ شڪ ناهي ته اقوام متحده جي حڪومتن جي نمائندن ٺي چارٽر تي صحيحيون ڪيون هيون، ۽ وڏي ڳالهه ته سندن مقصد هڪ بين الحڪومتي (inter-governmental) تنظيم قائم ڪرڻ هو، جنهن جو نالو ”اقوام متحده“ رکيو هو. ٻر ٻيءَ هيءَ ڳالهه به صاف آهي ته چارٽر جي ذريعي اقوام متحده جا عوام ٺي ڳالهائي ۽ پنهنجو اثر محسوس ڪرائي رهيا آهن: ۽ لفظ ”عوام“ لازمي طرح انهيءَ مفهوم ۾ استعمال نه ڪيو ويو آهي ته اهي عوام، جيڪي چارٽر جي صحيح ٿيڻ واري وقت ۾ موجود هئا، بلڪ عوام جي بلڪل انهيءَ جماعت جي مفهوم ۾، جنهن جي تشريح والٽرلپمن (Walter Lippman) پنهنجي مشهور ڪتاب ”پبلڪ فلاسافي“ ۾ ڪئي هئي. هن ”عوام“ جو اصطلاح اهڙي ٺي مفهوم سان پيش ڪيو هو، جهڙي مفهوم سان، آمريڪا جي آئين ۾، ”آمريڪا جي گڏيل رياستن جا عوام“ وارو جملو جاتايل آهي. هن بينٿام (Bentham) جي نظريي کي ـــ جنهن اهو فرض ڪيو ته ”عوام“ جي معنيٰ آهي ”زنده ماڻهن جو مجموعو“ ـــ رد ڪندي، واضح ڪيو ته عوام اها اجتماعي هستي آهي، جنهن کي ڏسي ۽ ٻڌي ته بيشڪ نٿو سگهجي، پر تڏهن به، برڪ (Burke) جي لفظن ۾، ماڻهوءَ کي پنهنجي ملڪ سان اهڙي ٻنڌڻ ۾ جڪڙي ٿي ڇڏي، جو هوا کان هلڪو، پر فولاد جي زنجيرن کان وڌيڪ مضبوط ٿئي ٿو.

مسٽر لپمن اڳتي هلي چوي ٿو:

”اها نظر نه ايندڙ، ٻڌڻ کان ٻاهر، ۽ ايتريقدر عدم موجود جماعت ٺي آهي، جيڪا حڪومت جي لازمي مقصدن کي معقول معنيٰ ٿي ڏئي. جيڪڏهن اسين ان کان انڪار ڪريون، ۽ عوام کي فقط انهن بيشمار مٿن سان شناخت ڪريون، جي رڳو پنهنجي عياشيءَ ۽ سلامتيءَ لاءِ ووٽ ڪن ٿا، جيئن بينٿام جو خيال آهي، ته ٻيءَ قوم ڪٿي ۽ ڪهڙي آهي، ۽ عوام جي مفاد جي حفاظت ڪرڻ ڪنهن جو فرض آهي؟ بينٿام اسان کي مملڪت بابت هڪ اهڙي آڪاڙي جو تصور پيش ڪري ٿو، جنهن ۾ مختلف گروهه پنهنجن فوري فائدن خاطر هڪٻئي مٿان تسلط حاصل ڪرڻ لاءِ ۽ پنهنجيءَ بقا لاءِ جدوجهد ۾ مصروف رهن ٿا. ٻيءَ پلاءِ نظرن کان غائب ۽ ادراڪ کان اعليٰ جماعت ڏانهن جوابداريءَ کان سواءِ، هو ايندڙ نسلن جي پرواهه ڇو ڪن؟ ۽ وري ايندڙ نسل انهن جي ڇو پرواهه ڪن: اهي سندن ڪيل فيصلن ۽ معاهدن، سندن وعدن ۽ انجامن سان پاڻ کي ڇو ٻڌل رکن؟ ان جي باوجود، مستقبل لاءِ وعدن کان سواءِ اهي هوند ڪوبه ڪم ڪري ڪونه سگهن ۽ نه ٺي زنده رهي سگهن. انهن وعدن کان سواءِ سماج جي تاڃي پيٽي جا ڌاڳا لي اڏڙي ويندا.“

سو، اختياريءَ جو بنيادي ۽ حقيقي سرچشمو دنيا جو عوام ٺي آهي، نه سندن قومي حڪومتون، تنهنڪري اقوام متحده جي قانون جي سند به اهي ٺي آهن. اهائي ڳالهه آهي، جنهن

تي زور ڏيڻ جي ضرورت آهي: دنيا جي عوام کي سندن تاريخي ڪردار کان باخبر بڻائڻو آهي، جنهن موجب هو پنهنجين حڪومتن تي اهڙيءَ طرح اثر وجهن جو اهي اقوام متحده جي 'چارٽر' ۾ ڄاڻايل مقصدن ۽ انهن جي روح سان هم آهنگ ٿي وڃن. جڏهن جنگيون ڇڙن ٿيون، جڏهن اهڙيءَ هر شي جي تباهي ۽ بربادي ٿئي ٿي، جيڪا قيمتي ۽ ڪمائتي آهي، تڏهن جن کي لقصان برداشت ڪرڻو پوي ٿو، سي قومن وارا خيالي دائرا نه، پر جيئرا جاڳندا عوام هوندا آهن — انفرادي حيثيت ۾ مرد ۽ عورتون، ۽ سندن ٻار. سڀ کان وڌيڪ اهي بدنما زخم، جن سان نسل ڪشيءَ جي جنگين ذريعي انسانذات کي ڇيڇلا ڪرڻ، بدحواس ۽ اپاهج بنائڻ جي ڪوشش ڪئي وڃي ٿي، سي دراصل انسانيت جي ئي چهري کي داغدار ٿا بنائين!

انسانذات، قومن جي وجود ۾ اچڻ کان به اڳ ۾ موجود هئي — ۽ انهن جي ختم ٿيڻ کان پوءِ به موجود رهڻي آهي.

"انسانذات"، فرد کان بالاتر قوت هجڻ جي حيثيت ۾ پنهنجي طاقت اڳي ئي محسوس ڪرائڻ لڳي آهي: قومي-رياستن بدران، جي مخالف بلاڪن سان هڪ جون اتحادي ۽ ٻئي جون دشمن آهن، اڄ هر هنڌ هيءُ احساس گهر ڪندو پيو وڃي ته ڪوبه ماڻهو تيستائين پاڻ کي سلامت نٿو رکي سگهي، جيستائين هو شعوري طور سڄيءَ انسانذات سان لاڳاپيل نه رهندو ۽ ان لاءِ محنت نه ڪندو. لازمي آهي ته انهيءَ خيال تي گهڻي کان گهڻو زور ڏنو وڃي. هيءَ ڳالهه فراموش نه ڪرڻ گهرجي ته اقوام متحده جي چارٽر جي مهاڳ ۾ جن متعدد مقصدن جو ذڪر ڪيل آهي — اهي مقصد، جن اقوام متحده جي بانيڪارن ۾ اتساهه جاڳايو — سڀني کان وڌيڪ اهم مقصد اهو آهي، جيڪو اقوام متحده جي عوام طرفان هيءُ عزم ٿو ظاهر ڪري ته "ايندڙ نسلن کي جنگ جي تباهيءَ کان بچايو وڃي، جنهن اسان جي زندگيءَ ۾ ٻه دفعا انسانذات لاءِ بي انداز مصيبت آندي آهي." "جنگ کي ٽارڻ" جو وعدو سڄيءَ انسانذات کي "بي انداز مصيبت" پوکڻ کان بچائڻ جي غرض سان ڪيو ويو آهي. انهيءَ ڪري، سموري انسانذات ئي آهي، جنهن لاءِ امن برقرار رکڻو آهي. ظاهر آهي ته چارٽر جي انهيءَ سڌي سادي بيان پٺيان جيڪو "عام فلسفو" آهي، تنهن کي ڦهلائڻ جي ضرورت آهي: ۽ خدا جي مخلوق هجڻ سبب، انسانذات هڪ آهي، جيئن قرآن (شريف) فرمائي ٿو "ڪنفس" واحدةٌ"، جڻ ته اهو هڪ ئي نفس آهي — انهيءَ احساس جي عدم موجودگيءَ جي حالت ۾، ڪوبه اثرائتو ۽ جٽادار بين الاقوامي تعاون، ڪنهن به مقصد لاءِ ممڪن ٿي نه سگهندو — انسانذات جي ڀلائيءَ ۽ امن حاصل ڪرڻ جا عظيم مقصد ته پري رهيا.

باربرا وارڊ (Barbara Ward)، هاڻوڪي دور جي وڏيڪ وسيع چئلينج جو ذڪر ڪندي، جنهن جي روشنيءَ ۾ اقتصادي ترقيءَ جي مسئلن کي منهن ڏيڻو آهي، مٿينءَ حقيقت کي اقتصادي

ترقيءَ جي مسئلي سان لاڳو ڪيو. اڄوڪي زماني جي ضرورت کي هن هيٺينءَ ريت بيان ڪيو آهي:

”عالمي ترقيءَ جي ڪم کي دولتمند قومن جي ثانوي ذميداريءَ کان ڪيڏي، ان کي سندن حڪمت عمليءَ ۽ بين الاقوامي تعلقات، سندن عالمي نظام جي فلسفي، ۽ سندن اهڙي مستقبل جي اميدن جو مرڪزي موضوع بڻايو وڃي، جنهن ۾ نه فقط مختلف گروهه ۽ قومون، بلڪ سڄي انسانذات ڌرتيءَ جي هن ننڍڙي گولي کي آباديءَ لائق گهر بڻائي سگهي. ڪنهن به عظيم ڪم کي عظيم خيالن جي قوت کان سواءِ هلائي نٿو سگهجي. انسانذات بابت اسان جي انهيءَ اخلاقي تخيل کي، ته سڄو انساني نسل هڪ ئي ڪٽنب آهي، ايتريءَ تيزيءَ سان ترقي ڪرڻي پوندي جو اهو هڪ طرف سائنس ۽ ٽيڪنالاجيءَ سبب دنيا جي متحد ٿي وڃڻ، ۽ ٻئي طرف ٻاهرئين خلا جي اٿاهه آسماني وسعتن جي ڪُلي پوڻ سبب دنيا جي ڪشادي ٿي وڃڻ واريءَ علمي حقيقت سان قدم ملائي سگهي. اخلاقيات کي جيڪڏهن ڪوبه مفهوم، ڪابه معنيٰ آهي، ته پوءِ ان جو هيءُ نتيجو ضرور نڪرڻ کپي ته دنيا جي ٻڪين جو پيٽ ڀرجي، اگهاڙن جا انگ ڍڪجن، بي آجهن کي آجهو ملي، ۽ انسانن جي سموري اولاد کي دنيا جي علم ۽ موقعي، صحت ۽ اميد جي عظيم ترين ورثي مان ٿورو ڪي گهڻو حصو حاصل ٿئي.“

اقوام متحده جي سموري عوام کي هن اعليٰ ترين حقيقت کان باخبر بڻائڻ گهرجي ته سڄي انسانذات هڪ آهي. انسانذات جي روحاني اتحاد متعلق اِها حقيقت ئي آهي، جيڪا انهيءَ اميد لاءِ بنياد ٿي مهيا ڪري ته جديد انسان، جيڪو هن وقت بين الاقوامي تعاون حاصل ڪرڻ جي سطح تي ڪم ڪري رهيو آهي، سو اڳتي هلي، آخرڪار، انسانذات جي ڀائپي برادري قائم ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي ويندو، ۽ اهڙيءَ طرح قديم زماني جي پيغمبرن جي خواب کي عملي صورت ڏيندو. ”راضي نامن“ ۽ ”مصلحت انديشين“ جي بنيادن تي امن جي تلاش ڪرڻ، سو انسانذات جي هڪ هجڻ واري اعتقاد جي جذبي کان متاثر ٿيل جستجوءَ جو نعم البدل ٿي نٿو سگهي، ۽ ڪابه قوم امن جي اهڙيءَ نعمت مان مستفيض ٿي ڪانه سگهندي، جيڪا سڄي انساني برادريءَ جي ڀائپي ۾ حاصل نه ڪئي ويئي آهي.

هن زماني تائين، نبين جي تعليم جي سنجيدگيءَ سان تعميل نه ڪئي ويئي آهي، جا محبت، علم ۽ خدا جي وڏائيءَ جي بنياد تي، يا انسان جي خدائي حسب نسب جي بنياد تي هئي. پر اڄ، اسان جي دور ۾، ائٽم بم جو ڊپ انسانذات کي ائين سوچڻ لاءِ مجبور ڪري رهيو آهي. اڄ انسان وري نئين سر سوچڻ شروع ڪيو آهي: خاص طرح هو انهيءَ پيغام جي اڪثر کي غور سان سمجهڻ لڳو آهي، جو انسان جو عالمي مذهب هن کي ڏني ٿو. ٽيلهارڊ ڊي چارڊن (Tielhard de Chardin) چوي ٿو ته اڄ هيءَ حقيقت جيئن پوءِ تيئن

وڌيڪ واضح ٿي رهي آهي ته پنهنجي نفس کي مطمئن رکڻ جو نظريو، يا هيءَ خيال ته مستقبل فقط انهن لاءِ مخصوص آهي جن ”نفسانفسيءَ“ جي انتهائي خود غرضانه اصول تي هلڻ ۾ ڪاميابي حاصل ڪئي آهي، سو غلط ۽ فطرت جي بالڪل خلاف آهي. ”ڪابه هڪڙي شي، ٻين سڀني کان جدا ۽ ٻين سڀني جي مدد بنا، پنهنجي سر ڇُٽي به ڪانه ٿي سگهي. مستقبل رڳو چند خاص الخاص يا چونڊ ماڻهن لاءِ ناهي، جنهن ۾ ٻين سڀني جو ڪوبه حصو نه هجي؛ بلڪ مستقل جي راهه سڀني جي پيشقدميءَ لاءِ کايل آهي، جنهن تي سڀ گڏجي هڪ اهڙي رخ تي وک وڌائي سگهن ٿا، جنهن ۾ سمورا انسان متحد ٿي هن زمين تي نئين روحاني زندگيءَ جي تڪميل ڪري سگهندا......“ اڄ هيءَ سڄي ڌرتي انسان جو گهر آهي، جنهن ۾ هو انسانذات جي هڪ هجڻ وارن اعليٰ مقصدن کي حاصل ڪرڻ لاءِ ڪم ڪري سگهي ٿو، پوءِ پل ته هو دنيا جي ڪهڙي به حصي ۾ هجي. هيءَ ڌرتي هرهنڌ سندس خير مقدم ڪري رهي آهي؛ اڄ جيڪا خوراڪ هو واپرائي رهيو آهي، سا دنيا جي مختلف حصن مان اچي ٿي؛ ۽ اهي نظريا ۽ خيال، جن تي سندس ذهني زندگيءَ جي اوسر جو دارومدار آهي، سي اهڙن مفڪرن طرفان مهيا ٿي رهيا آهن، جي دنيا جي مختلف حصن ۾ ڪم ڪري رهيا آهن. ”اڄ اسان مان هرهڪ جي پالنا لاءِ ڪا هڪڙي نئي رواجي ٻني ڪافي نه آهي، پل ته اها ڪيتري نه قدر وڏي چونه هجي، بلڪ ان لاءِ سموري ڌرتي گهربل آهي. جيڪڏهن لفظ ڪا معنيٰ رکن ٿا، ته پوءِ ڇا ان جو مثال ڪنهن اهڙيءَ هستيءَ جيان ناهي، جيڪا جنم وٺي رهي آهي — پنهنجن عضون سميت، پنهنجي تنتي سرشتي سميت، پنهنجن سڀني جسن رکندڙ حواسن ۽ حافظي سميت — انهيءَ عظيم هستيءَ جي جسم جيان، جيڪا بيدار ٿيل تمنائن کي پوري ڪرڻ لاءِ اچي رهي آهي، ۽ جيڪا هڪ اهڙي فڪري هستي آهي، جنهن هي نئون شعور حاصل ڪيو آهي ته هوءَ ارتقا جي مڙني مرحلن جي ’ڪثرت‘ جي وحدت آهي، ۽ ان ڏانهن نئي جوابدار آهي.“ (ڏسو سندس ڪتاب Phenamenon of Man)

جديد دور جي انسانن جو مثالي نظريو، اِن ڪري، بني نوع انسان جي تعمير ڪرڻ آهي. جيڪڏهن هو پاڻ کي هڪ اهڙي وسيع جوڙجڪ جو ڪارائتو پرزو تصور ڪري، جو انسانذات جي مجموعي زندگيءَ کان سواءِ پيو ناهي، ته پوءِ هو ان جي ترقيءَ ۽ واڌاري لاءِ پنهنجي طرفان گهڻو ڪجهه پيش ڪري سگهي ٿو. ٻين لفظن ۾ ائين چئجي ته اسان کي ’تاريخ‘ ۾ ’خدائيءَ‘ کي محسوس ڪرڻو ۽ ’ڌرتيءَ تي آسماني بادشاهت‘ قائم ڪرڻي آهي. جيستائين انهيءَ فلسفي جو اعلان نه ڪيو ويو آهي، ۽ ان جا ضروري جزا جمع نه ڪيا ويا آهن، بلڪ انهن کي جديد انسان جي زندگي بخشيندڙ رت جو جزو نه بڻايو ويو آهي، تيستائين هن ڌرتيءَ تي امن قائم ڪرڻ جو مسئلو حل ٿي نه سگهندو.

راج محمد ٻَٽليي

صوفي صادق فقير

[تصوف جي نظرياتي ۽ علمي ارتقا جي تاريخ ۾ حضرت شاهه شهيد عليہ الرحمة جو نظريہ تصوف هڪ انفرادي حيثيت رکي ٿو. صوفياءِ ڪرام جي متقدمين ۽ متاخرين بزرگن ۾ "وحدت الوجود" ۽ "وحدت الشهود" ٻہ اهڃا مڪتب فڪر آهن، جن تي اهل تصوف عمل ۽ اخلاق جو بنياد رکيو آهي. تزڪيہ نفس ۽ تقويٰ شعاري تصوف جو روح آهي. اهڙي طرح، ترڪ دنيا ۽ زهد، خلوت گزيني ۽ قطع تعلقات، دنيا جي معاملات کان تبتّل ۽ تنفر بہ اهل تصوف جو شعار رهندو آيو آهي. باوجود ان جي، انهن "صوفي" لقب سان پاڻ نہ سڏايو آهي، جيئن جهوڪ وارن کي 'صوفي' سڏجي ٿو.

تصوف جي تاريخي ارتقا ۾ "صوفي" لفظ جي تحقيق ۽ اشتقاق جي لفظي موشگافين کي نظر انداز ڪري ڏسبو، تہ "صوفي" لفظ، مشرب ۽ مسلڪ جي لحاظ سان، توڙي روح ۽ معنيٰ جي لحاظ سان، توڙي نظريي ۽ عمل جي لحاظ سان، فقط جهوڪ شريف جي بزرگن استعمال ڪيو آهي. ان سلسلي ۾، جهوڪ وارن صاحبن جي ڪمالات ۽ مقامات عاليہ جو ايترو تہ بلند مقام آهي جو لفظ "صوفي" چوڻ سان، توجهہ ۽ خيال جهوڪ وارن بزرگن ڏانهن وڃي ٿو. لطيف بہ سندن ان خصوصيت کان متاثر ٿي چيو آهي:

صوفيءَ صاف ڪيو، ڏوني ورق وجود جو.

اني لطيف جو اشارو جهوڪ جي صاحبن، شاهہ عنايت شهيد ۽ سائين سلام الله شاهہ ڏانهن آهي، جنهن سان سندس روح رهاڻ ٿي آهي.

تصوف جي تاريخ ۾ جهوڪ جي صاحبن جو باب هڪ زرين ۽ منفرد باب آهي، جنهن ڏانهن اسان جي عالمن ۽ اديبن جو گهٽ توجهہ ويو آهي.

ضرورت اها آهي تہ ان متعلق تحقيق ڪئي وڃي تہ "صوفيءَ" جي وجهہ تسميہ جهوڪ وارن لاءِ ڪهڙي آهي؟ 'صوفي' چوائڻ کان پوءِ، جهوڪ جي مڪتب فڪر وارن وٽ تصوف جي آداب ۽ اشغال ۾ ڪهڙو انقلاب آيو آهي، سندن مريدن ۽ معتقدن ۾ ان تصوف ڪهڙي قسم جي نظرياتي وسعت ۽ عملي انفراديت پيدا ڪئي آهي، جا ٻين خانوادن کان هن مشرب ۽ مسلڪ کي امتياز بخشي ٿي؟ ان طرح ايران ۽ عرب، هند ۽ سنڌ ۾ فقط هي هڪ ئي صوفيانہ مشرب آهي، جنهن سان وابستہ رهڻ وارن کي "صوفي" سڏيو وڃي ٿو، حالانڪ ٻيا سڀ سلسلا ۽ سندن پيرانِ طريقت، متوسلين ۽ معتقدين بہ حقيقي طرح سان اهل تصوف ئي آهن، جي پنهنجي مسلڪ جي لحاظ سان قادري، سهروردي، چشتي، ۽ نقشبندي سڏجن ٿا. ان طرح متقدمين ۾ ٻيا بہ گهڻا ئي مسلڪ آهن، جهڙوڪ جنيديہ، شطاريہ، جلاليہ وغيرہ. افسوس اهو آهي تہ هند ۽ سنڌ جي ڪنهن بہ محقق ۽ مورخ جهوڪ وارن بزرگن جي ان خصوصي نسبت ۽ مقام تصوف ڏانهن توجهہ نہ ڪيو آهي. خدا ڪري تہ ان سلسلي ۾ ڪو ان مسلڪ سان وابستہ بزرگ ان موضوع تي روشني وجهي ۽ ٻڌائي تہ هن مشرب وارن کي "صوفي" ڇو ٿو سڏيو وڃي.

صادق فقير اصل ۾ ان «صوفي» لقب ۽ نسبت جو ترجمان آهي. سندس ڪلام حضرت شاهه شهيد عليه الرحمة ۽ سندس اعمال ۽ نظريات جي شرح آهي، جو «صوفي» هو ۽ اسم با مسميٰ هو. صادق فقير جو هڪ ٻي بيت ۾ چوڻ آهي:

جيڪي آهي اڄ، سوان ناهه «صديق» چئي،
واڄي وانگر وڄ، مٿي ڪين سرائي ڪري.

ان موجب، صوفي «ابن الوقت» نه، پر «ابو الوقت» آهي. ان جي تشريح ڪنهن ٻئي وقت تي ڪنداسون. راڄ محمد پتليءَ جي هن مختصر سوانح کان پوءِ، صادق فقير جي ڪلام جي اشاعت جو انتظار آهي، ۽ ان کان پوءِ شرح جو. ڏسجي ته اهو ڪم ڪهڙي با حوصله انسان جي هٿان تو تڪميل تي پهچي.— غ. م. گرامي.]

عرض حال.

سنڌي ادب ۽ شعر جي خدمت اسان جي صوفي بزرگن جنهن نموني ڪئي آهي، تنهن جو مثال عالمي ادب جي تاريخ ۾ مشڪل سان پيش ڪري سگهندي. سنڌي شاعريءَ جي تاريخ ناهڻ ۾ جن بزرگ صوفي شاعرن جو هٿ آهي، تن ۾ صوفي فقير محمدصديق سومري جو نالو بلڪل نمايان آهي. فقير صاحب پنهنجي دور جو وڏو شاعر ٿي گذريو آهي، ۽ سندن رهاڻ ۽ صحبت ۾ تمام گهڻا شاعر پيدا ٿيا آهن. سندن تخلص "صادق" هو، جيڪو سندن اصل نالي تي به ايترو غالب اچي ويو آهي جو عام طرح پاڻ "صادق فقير" ٿي مشهور آهن.

فقير صاحب جن پنهنجي بزرگانه ڪلام جو بيمثال ذخيرو ڇڏيو آهي، جيڪو سنڌي ادب جو عظيم‌الشان سرمايو آهي. سندن شعر سموروئي معارف ۽ حقائق جو ڀاري ڀنڊار آهي. فقير صاحب جي پوري ڪلام کي گڏ ڪرڻ جي سلسلي ۾، افسوس ته اڄ تائين ڪنهن به صاحب کو خاص توجهه نه ڏنو آهي. ان سلسلي ۾ فقير صاحب جا لائق پوئيرخاص طرح سان حرفي آهن، جن صاحبن فقير جي ڪلام جي اشاعت ته ڇا، رکيو ان کي سنڀالي رکڻ ۾ به ڪوتاهي ڪئي آهي. فقير صاحبن کي اڳيا به ان طرف ڪو عملي قدم کڻڻ گهرجي.

١٤-مئي ١٩٦١ع تي، هن تڪ ۾ هڪ ادبي اشاعتي اداري، "نواي ادب"، جو قيام عمل ۾ آيو. هن اداري جي پهرينءَ نشست ۾ فيصلو ڪيو ويو ته صوفي صديق فقير جو ڪلام گڏ ڪري شايع ڪرايو وڃي، ۽ سندن حياتيءَ جو احوال به هٿ ڪري ڪلام سان گڏ شايع ڪجي. چنانچه فقير صاحب جي حياتيءَ ۽ ڪلام کي سهيڙڻ جو ڪم راقم‌الحروف جي حوالي ڪيو ويو. معمور يوسفاني صاحب ان کان اڳ ۾ پنهنجي ڪتاب "تذڪره شعراي عمرڪوٽ" جي تڪميل ڪري چڪو هو. وٽس فقير صاحب جي حياتيءَ متعلق روايتون ۽ ڪجهه ڪلام گڏ ٿيو رکيو هو، جيڪو منهنجي اڳيان آئي موجود ڪيائين. هيستائين اٽڪل ٻه سؤ کن بيت مختلف سُرن جا، ۽ ڏيڍ سؤ کن وايون سنڌي ۽ سرائڪي زبان جون گڏ ٿي چڪيون آهن. فقير صاحب جي ڪلام جا ٻه نسخا ٻڌجن ٿا: هڪ فقير صاحب جي مرشدن وٽ،

جهوڪ شريف ۾، ۽ پيو سنجهوري طرف، لغاري بلوچن ۾ آهي. اهي ٻڌجن ته پيا ته آني آهن، پر انهن جو ملڻ گهڻو مشڪل آهي. سنجهوري وارن لغارين ڪي جناب ڊاڪٽر نبي بخش صاحب بلوچ جي چوڻ تي خط لکيا ويا آهن، پر اڃا تائين ڪو جواب ڪو نه مليو آهي. جيستائين فقيرصاحب جي ڪلام جو ڪو مڪمل نسخو هٿ اچي، تيستائين فقيرصاحب جي ڪلام جي اشاعت جو ڪم 'اداره نواي ادب' وارن مهمل رکيو آهي.

فقير صاحب جي حياتيءَ بابت جيڪي روايتون معلوم ٿي سگهيون آهن، تن کي ترتيب ڏيڻي رهيو هوس، ته ٣٠-مئي ١٩٦٥ع تي، محترم مولانا گرامي صاحب ۽ محترم شيخ علي محمد صاحب (ايڊيٽر روزانه "عبرت") جن غريبخاني تي، ڳوٺ خانصاحب عطا محمد ٻلي (مرحوم) ۾، مهرباني فرمائي تشريف فرما ٿيا. مولانا گرامي صاحب، حسب دستور فرمايو ته "ابا، صديق فقير وارو ڪم ڪهڙن مرحلن ۾ آهي؟" مون جواب ۾ مقالو سندن ملاحظي لاءِ حاضر ڪيو، جنهن کي پاڻ پسند ڪندي، "مهراڻ" جي حق ۾ ضبط ڪيائون، ۽ چيائون ته في الحال جهڙيءَ حالت ۾ مقالو آهي، "مهراڻ" ۾ ڏيون ٿا، ۽ اَئندي جيڪا بہ تحقيق ٿيندي رهندي، اها بہ "مهراڻ" ۾ ڏينداسين. مولانا موصوف هميشه کان منهنجي ان سلسلي ۾ همت افزائي ڪندا آيا آهن، تنهن لاءِ آءٌ سندن بيحد شڪرگذار آهيان.

هن مقالي لاءِ مختصر گذارش هيءَ آهي فقير صاحب جي حياتيءَ جي احوال بابت ڪوبہ ڪتاب سندس خاندان ۾ موجود نہ آهي، جنهن جي روشنيءَ ۾ فقير صاحب جي حياتيءَ جو مڪمل احوال لکي سگهجي؛ تنهنڪري فقير صاحب جي احوال جا في الحال هيٺيان سرچشما آهن، جن جي ذريعي هيءُ مقالو تيار ڪيو ويو آهي:

(١) عام سڱهڙ ۽ وڏيءَ چمار وارا فقير (جن جي نالن جي لسٽ بعد ۾ ڏني ويندي)

(٢) تذڪره شعراي عمرڪوٽ (غير مطبوع)

(٣) نوٽبڪ بعنوان "گلدستہ"، از فقير ڏاتار بخش سومرو — جنهن تان ڪجهہ بيتن ۽ هڪ-ٻن عام روايتن جي تصديق ٿي.

(٣) نوٽبڪ، "تلقين العاشقين"، مملوڪ فقير قاسم علي ڪورائي صوفي القادري، از فقير روشن الدين "روشن" صوفي — جنهن مان فقير صديق جي پيشنگوئيءَ جا چند بيت ۽ ان واقعي جو احوال فقير روشن جو لکايل هٿ آيو، جيڪو بلڪل عام روايتن وانگر هو.

(٤) ڇپيل ڪتابن مان ڪوبہ خاص قابل ذڪر ذخيرو نہ ملي سگهيو آهي.

(٥) صديق فقير جو جن سنڌي ڪتابن ۾ ذڪر آهي، انهن ۾ گهڻوڪري محترم مصنفن، فقير صاحب متعلق ڪا وڌيڪ معلومات نہ هٿ ڪري، ساڳيون ساڳيون مشهور روايتون ورجايون آهن. هيٺيان ڪتاب خاص طرح "صادقيات" ۾ شمار ڪري سگهجن ٿا، جن ۾ ٿورو يا گهڻو فقير صاحب جو ڪلام يا سندن حياتيءَ جي ڪنهن واقعي ڏانهن اشارو موجود آهي:

١- سنڌي ادب جي تاريخ، جلد اول (خانبهادر محمدصديق ميمڻ مرحوم)
٢- تذڪره لطفي، جلد ٻيو (لطف الله بدوي صاحب)
٣- ڪيڏارو (مخدوم محمد صالح ڀٽي مرحوم)
٤- جنت السند ـــ بلڪل مختصر احوال (مولائي شيدائي صاحب)
٥- سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ ـــ احوال چند سٽون (آنجهاني ڀيرو مل مهرچند آڏواڻي)
٦- سنڌي ادب ـــ مختصر احوال (سيد حسام الدين راشدي صاحب)
٧- وڻجارن وايون (عبدالڪريم ٻلي صاحب)
٨- روزانه "مهراڻ"، سالگرهه نمبر، ١٩٦٢ع
٩- ماهوار "نئين زندگي"، ڪراچي، شاهه شهيد نمبر، ١٩٥٥ع
١٠- انيس المساڪين عرف راحت السالڪين (قاضي غلام مهدي مرحوم، ١٩٣٠ع)

سنڌ ۾ صوفي تحريڪ تي هن مفصل ڪتاب، "انيس المساڪين"، جو تعارف جناب سيد حسام الدين راشدي صاحب ماهوار "نئين زندگي"، ڪراچي (آگست ١٩٦٢ع)، ۾ ڪرايو آهي، جنهن جي پڙهڻ مان معلوم ٿيو ته مذڪور ڪتاب جي باب ٽئين ۾ چهين ۾ صديق فقير جو احوال آيل آهي. احوال ڪيتريقدر درست آهي، سا ڪابه خبر راشدي صاحب جي مقالي مان پئجي نه سگهي. ان ڪان سواءِ، صوفين جي تجل شريف واريءَ تاريخ (غير مطبوع) ۾ به صديق فقير جو احوال خصوصيت سان آيل آهي (ڏسو "ديوان بيدل"، مقدمو، ميان عبدالحسين موسوي صاحب، ص ١٩). مٿي ذڪر ڪيل سنڌي اديب ۽ عالم خاص شڪريي جا مستحق آهن، جن پنهنجي تذڪرن ۾ فقير صديق رحه جو ڪجهه نه ڪجهه ذڪر آندو آهي. ٻيو ته مٿي ذڪر ڪيل ڇپيل سنڌي ڪتابن جي جملي صفحن کي جيڪڏهن گڏي جوڙ ڪبو، ته انهن جو تعداد ٢٥-٣٠ صفحن ڪان ڪڏهن به وڌيڪ ڪونه ٿي سگهندو. جڏهن ته مٿيان مصنف ٻري جا آهن، تنهنڪري يقيناً مقامي معلومات حاصل ڪري نه سگهيا هوندا، ان حالت ۾ مٿن ڪو حرف رکي نٿو سگهجي، ورنه انهن ڪن روايتن کي لکندي غلطيون ڪيون آهن. مثلاً، هڪ ٻن جاين تي فقير جي ولادت جو ڳوٺ، صوفي فقير، تعلقي عمرڪوٽ ۾ لکيو ويو آهي، جو صريحاً فقير صاحب جي خانداني روايتن جي خلاف ۽ غلط آهي. اهڙيءَ طرح انهن مڙني غلط روايتن جي بحث لاءِ هڪ جدا مضمون جي ضرورت آهي، جيڪو حياتي آهي ته هن ڪان پوءِ پيش ڪندس.

هن مقالي جي تيار ڪرڻ ۾ جن دوستن مدد ڪئي آهي، انهن جو تعدا تمام گهڻو آهي، تنهنڪري سندن گڏيل شڪريو ادا ڪجي ٿو، ۽ ان سلسلي ۾ هيٺين صاحبن جو نمايان شڪريو ضروري سمجهان ٿو: (١) برادرم عبدالڪريم ٻلي صاحب، جيڪو ان ڪم جو محرڪ به آهي ۽ منهنجو ادبي معاون به، جنهن جي مشورن ۽ ڪوشش سان هي ڪم هن مرحلي تي پهتو. (٢) معمور يوسفاني صاحب، جنهن فقير صديق تي پنهنجو غير مطبوع ڪتاب پڙهڻ ۽ استفادي

ڪرڻ لاءِ ڏنو ۽ ڪلام گڏ ڪرڻ ۾ خاص ڪوشش ورتي. (٣) محترم عزيزالدين ۽ جناب شيخ محمود صاحب، جن مضمون ڪي صاف ڪرڻ ۽ نقل ڪرڻ ۾ مدد ڪئي.

آخر ۾ سنڌي ادب جي خيرخواهه عالمن ۽ اديبن جي خدمت ۾ گذارش آهي تہ فقير صاحب جي حياتيءَ تي هي ابتدائي ڪم آهي ۽ اڃا گهڻيءَ تحقيق جي ضرورت آهي. اسان کي فقير صاحب جي حياتيءَ متعلق جيڪي روايتون هٿ آيون آهن، سي "مهراڻ" ۾ موجود ڪري ڏنيون اٿئون. ان کان پوءِ سندن ڪلام بہ پيش ڪيو ويندو. ان سلسلي ۾ آئينده جيڪي بہ روايتون هٿ اينديون، اهي "مهراڻ" ۾ پيش ڪندو رهندس. منهنجو عرض هي آهي تہ سنڌي عالمن کي گهرجي تہ فقير صاحب تي ڪجهہ نہ ڪجهہ لکن، ۽ پنهنجي علمي ۽ ادبي فرض کان سبڪدوش ٿين.

آخر ۾ عرض آهي تہ اديب دوست ۽ خاص طرح سان صوفي فقير صاحب، جيڪي ڪنهن نہ ڪنهن طرح سان صديق فقير ۾ دلچسپي رکن ٿا، سي پنهنجن نيڪ مشورن کان نہ وسارين.

— راڄ محمد پلي

خاندان جو پس منظر.

صوفي صادق فقير جو قومي تعلق سنڌ جي مشهور سورهيہ ۽ بهادر، غيور ۽ غيرتمند، سومرا قوم سان آهي. سومرا قوم جو اصل ۽ نسل ڪٿان ۽ ڪيئن هليو؟ هيءَ قوم اصل ۽ نسل جي لحاظ سان هندي نسل آهي يا عربي نسل، ان متعلق سنڌ جي تاريخدانن خواهہ غيرسنڌي مؤرخن ۾ اختلاف آهي. هڪڙن جي راءِ ۾ سومرا اصل ۾ هندو راجپوت آهن، ۽ 'سار' جي رعايت سان چندربنسي آهن، ۽ سندن شمار پرمار راجپوتن جي شاخن جي بيان ۾ 'امراء' يا 'سومرا' جي نالي سان ڪيو ويجي ٿو، جي بعد ۾ مسلمان ٿيا. ڪن مورخن ۽ تاريخ نويسن جي راءِ ۾ سومرا اصل ۾ عربي نسل آهن، ۽ هڪ روايت موجب هن قوم جو ڏاڏو، محمد بن قاسم القريشي، يوسف بن حجاج جي ڏينهن ۾، پهرين صدي هجريءَ ۾، سنڌ جي فتح وقت، اسلامي فوج سان گڏ سنڌ ۾ آيو، ۽ هتي رهيو. جن تاريخدانن جي خيال ۾ سومرا هندو راجپوت هئا، انهن ۾ ٽاڊ صاحب (مصنف "راجستان")، ميجر جنرل هيگ (انڊين ڊيلٽا ڪنٽري، ص ٧٣)، پيرومل مهرچند آڏواڻي (سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ، ص ٢٢٧)، شمس‌العلماء مرزا قليچ بيگ (قديم سنڌ، ص ١٤)، ائبٽ صاحب (سنڌ ۽ ان جا ماڻهو، ص ٨٩)، مولانا سليمان ندوي (عرب و هند کے تعلقات)، عبدالغني عبدالله (تاريخ سنڌ، جلد ٽيون، ص ١٣٣-٣٥)، وغيره، خاص قابل ذڪر مورخ آهن، جن سومرن کي هندو ۽ راجپوت لکيو آهي(١). انهيءَ کان علاوه بمبئي پريزيڊنسي گزيٽئر (جلد ... ص ٩٩، سال ١٨١٠)، سنڌ گزيٽئر

(١) ڏسو "تاريخ ريگستان"، باب پنجون، ص ٥٤ کان ٥٨، مصنف رائچند هريجن، جنهن ۾ مٿين سڀني ڪتابن جا اقتباس ڏنل آهن.

(ص ١٧٩)، گجرات جي تاريخ "راس مالا"، انتخاب تاريخ طاهري (ص ١٤، ٢٣)، ۽ هسٽري آف انڊيا (جلد ١، ص ٤٨٤) تاريخن ۾ به سومرن کي راجپوت هندو ڪري ڄاڻايو ويو آهي.

سومرن جي عربي نسل هئڻ متعلق شمس العلماءِ ڊاڪٽر دائود پوٽي صاحب، "تاريخ معصومي" جي توضيحات و تعليقات ۾، سومرن جي نسل متعلق، مشهور سياح ابن بطوطه جي حوالي سان، هڪ روايت هيئن لکي آهي:

"سنڌو نديءَ کان ڏينهن پنڌ ڪري، جنابي شهر ۾ پهتاسون. (هي) سنڌو نديءَ جي ڪناري تي وڏو سهڻو شهر آهي. منجهس وڻندڙ بازاريون آهن. سندس رهاڪو هڪ جماعت آهي، جنهن کي 'سامره' سڏجي ٿو. هنن هن شهر کي آڳاٽي سمي کان وطن بنايو آهي. سندن وڏا انهيءَ شهر ۾ انهيءَ زماني کان رهن ٿا، جڏهن حجاج بن يوسف جي زماني ۾ فتح ٿيو هو. جيئن سنڌ جي فتح (جي بيان) ۾ تاريخ نويسن لکيو آهي، مون کي (ابن بطوطه کي) شيخ، امام، عالم، ڪامل، زاهد، ماجد، رڪن الدين بن شيخ فقير صالح شمس الدين(١) ولد شيخ، امام، عابد، زاهد، بهاءُالدين ذڪريا قريشيءَ ٻڌايو ته سندس وڏو ڏاڏو محمد بن قاسم القريشي سنڌ جي فتح وقت انهيءَ لشڪر ۾ موجود هو، جيڪو الهيءَ ڪم لاءِ حجاج بن يوسف پنهنجي عراق جي حڪومت واري زماني ۾ موڪليو هو، ۽ هو اتي (سنڌ ۾) ٽڪي پيو، ۽ ڪيس گهڻو اولاد ٿيو."

"هن نقري مان نتيجو وٺي سگهجي ٿو ته هيءَ سامره قوم (سومره) سنڌ جي سرزمين ۾ ٻهرين صدي هجريءَ جي پڇاڙيءَ کان رهندڙ آهي. رفتي رفتي طاقت حاصل ڪري، ٽين صدي هجريءَ جي پوئين اڌ ۾ سنڌ جو لاڙ وارو ڀاڱو سمورو پنهنجي تصرف هيٺ آندائون. جيئن ته هن معاملي متعلق اسان کي پوري معلومات ڪانهي، تنهنڪري يقين سان لئو چئي سگهجي ته هن گهراڻي جو وڏو محمد بن قاسم الثقفي آهي. جيڪڏهن هي ثابت ٿئي ته پوءِ سومرن جو نسل محمد بن قاسم سان ملائي سگهجي ٿو."(٢)

سومرا ڪڏهن مسلمان ٿيا، ۽ سومرن جي صاحبي ڪيترو عرصو رهي — اهي به سنڌ جي تاريخ جا اختلافي ۽ منجهيل مسئلا آهن. هن قوم جي حڪومت جي عرصي بابت جيتريون

---

(١) حضرت شيخ رڪن الدين (المتوفي ٧٣٤هه) جي والد جو نالو شمس الدين نه، بلڪ حضرت شيخ صدرالدين بن شيخ الاسلام شيخ بهاؤالدين ذڪريا قريشي (المتوفي ٦٦٦هه) هو. شيخ صدرالدين کي عام طرح صدرالدين "عارف" سڏيندا هئا. سندن وفات ٦٧٧ هجريءَ ۾ ٿي، ۽ مزار پرانوار، پنهنجي والد سان گڏ، ملتان شريف ۾ آهي. (ڏسو ماهوار "استانهءِ زڪريا"، سنڌي ايڊيشن، ماهه آگسٽ، مولانا عبدالڪريم چشتيءَ جي تحرير). ڪتابن ۾ ٦٨٤هه سندن وفات جو سال لکيو آهي.

(٢) ڊاڪٽر دائودپوٽي مرحوم جي راءِ ته سومرن جو شجرو محمد بن قاسم الثقفيءَ سان ملائي سگهجي ٿو، انهيءَ تي "تاريخ معصومي" جي فاضل مترجم، مولانا مخدوم امير احمد صاحب، فٽنوٽ ۾ لکيو آهي: "سو الانجي ڪيئن؟" (ڏسو "تاريخ معصومي"، سنڌي، ص ٣٥٣-٣٥٥).

اهن تاريخون، اوترا آهن جدا جدا سن ڏنل. ڪنهن ۾ تاريخ جو انگ ٻيءَ تاريخ سان ڪونه ٿو ملي. سنڌ جي مورخن انهن مسئلن جا حل جيئن ته آئيندي لاءِ ڇڏي ڏنا آهن، تنهڪري اسين اهڙن مسئلن جي وڌيڪ ڇيڙ ڇڪ ڇار ڪرڻ کان پاسو ڪريون ٿا. سومرن جي اصل ۽ نسل، مسلمان ٿيڻ، سندن حڪمرانن جي عرصي، نالن ۽ فهرستن ۾ ڪٿي ڪيترو به اختلاف هجي، پر هيئن چوڻ ۾ ته ڪوبه اختلاف ڪونهي ته سومرا ڇڱا ديسي حاڪم هئا. هيءَ قوم باعزت حڪمران به رهي، ۽ حڪومت کان پوءِ به هيءَ قوم سکي ۽ ستابي، مالدار ۽ خوشحال، بهادر ۽ ڇڱين قومن ۾ شمار ٿيندي رهي، ۽ ٿيندي ٿي اچي. هن قوم ۾ سياڻا ۽ سنجيدا، دورانديش ۽ دانا حاڪم ۽ بادشاهه به پيدا ٿيا. وعدي جا پڪا، عزم جا پختا، پهلوان ۽ جوڌا جوان به سومرن مان اٿيا، ته عاشق مزاج ۽ البيلا، جاهل ۽ ظالم، زوراور ۽ جبرا، وطن دوست ۽ ملڪ دشمن، خود پسند ۽ خدا پسند انسان به سومرن ۾ ٿي گذريا. دودو ۽ چنيسر، خفيف ۽ عمر، ڏونگر ۽ پونگر وغيره جهڙا، هن قوم جا مشهور ۽ ناليرا، بهادر حاڪم، ۽ عزم جا پختا، غيرتمند، مجاهد، سورهيه ۽ سورما ٿي گذريا آهن. هن قوم جا نه رڳو مرد ناليرا ۽ مٿير هئا، بلڪ سورهيائيءَ ۽ سرويچيءَ، بهادريءَ ۽ بردباريءَ، سيل ۽ سرت، غيرت ۽ عصمت ۾ هن قوم جون پاڪيون به پنون واري ويون آهن، جن جي سرت ۽ نرت، غيرت ۽ عصمت جون ڳالهيون مدت مديد کان ڳائبيون آيون آهن، ۽ نجاڻ ڪيسين تائين ڳائبيون رهنديون. اسلام کان اڳ هن قوم ۾ جهالت تمام گهڻي رهي، جنهن لاءِ سنڌ جي تاريخ جا ورق شاهد آهن. اسلام هن قوم کي گهڻو سنواريو ۽ سينگاريو. اسلام بعد هن قوم ۾ اهل دل درويش فقير به پيدا ٿيا، ۽ علم وارا عالم به آٿيا، جن جو صادق فقير زنده جاويد نشان آهي. فقير صاحب صادق جي نسل جو شجرو سومرا حڪمرانن تائين ڪيئن رسي ٿو، اهڙو ڪوبه نسبنامو سندن اولاد وٽ موجود نه آهي. پر هيءَ روايت سندن خاندان ۾ به موجود آهي، ۽ ٻيا عام ماڻهو به چون ٿا، ته فقير صادق حمير سومري جي اولاد مان آهن — پر ان لاءِ به اهڙو ڪو خانداني دستاويز يا مستند شجرو ڪونهي.

فقير صاحب جا وڏا ڪڇ جا رهاڪو هئا. سندن والد بزرگوار، دين محمد سومرو، به گهڻو وقت ڪڇ ۾ رهيو. پاڻ مالدار ۽ پاڪيو ماڻهو هو. ڳئون ۽ مهاڳ ججهو هوس. مال جي سانگ سان، سندس اچ وڃ ساريءَ سنڌ سان رهي، پر خاص طرح لاڙ طرف سندس لاڙو گهڻو رهيو. هي بزرگ به همت ۽ مردانگيءَ وارو، حق ڪمائڻ ۽ حق ڪارائڻ وارو هو. آخر هڪ دفعي پنهنجي ماڻتائي رهاڻش، ڪڇ، کان ڪن سببن ڪري هميشه لاءِ الوداع چئي، اچي ڳوٺ "ڍوڍاري" نزديڪ (تعلقو ميني) مستقل طرح رهيو، جتي سندس خاندان گهڻو وقت رهيو.

ولادت با سعادت

صديق فقير "صادق" جي ولادت با سعادت ڪڇ ۽ لاڙ جي ڪناري تي، "بنيءَ" جي

ويجهو، ماهہ شوال ١١٧٠ هجري، مطابق ١٧٥٦ عيسويءَ ۾، سومر جي ڏينهن، سج لهڻ وقت ٿي. سندن ولادت وقت سنڌ تي حڪومت ڪلهوڙن جي هئي.

اوائلي زندگي.

فقير صاحب صادق جي ننڍپڻ جي تہ ڪابہ خبر پنجي ڪانہ ٿي سگهي، پر سندن جوانيءَ جي اوائلي دور جي خبر ڪن روايتن مان معلوم ٿئي ٿي. سندن ننڍپڻ لاءِ فقط هيترو چئي سگهبو تہ فقير صاحب جا والدين جيئن تہ مالدار ماڻهو ۽ سانگي هئا، ۽ سندن هلچل ڪچ ڪان سنڌ جي پين علائقن، خصوصاً لاڙ وغيره ڏانهن گهڻي هوندي هئي، انهيءَ ڪري فقير صاحب جو ننڍپڻ بہ هلچل ۽ سانگن ۾ گذريو، ۽ سندن پرورش پاڪيزه ۽ سادي، سانگيڙن ۽ مارونڙن جي محبت پرئي ماحول ۾ ٿي. فقيرصاحب صادق جي عمر سورهن-سترهن سالن جي هئي تہ سندس مائٽ ڪچ کي الوداع چئي اچي ٺٽين ڪوٽ لزديڪ، "ڍوڍاري" نالي مقام تي وينا. ان ئي سال صادق فقير جي وڏي ڀاءَ، حاجي محمد سومري کي ٺٽي جي ڪنهن نواب ڪنهن ڳالهہ تان مارائي وڌو. "صادق" فقير، ڀاءُ جي قاتلن کان انتقام وٺڻ جو پڪو پهہ ڪري، مائٽن کان موڪلائڻ کان سواءِ، گهر کان نڪري، وڃي ملڪ جي مشهور ڌاڙيلن ۽ چورن جي ساٿ ۾ شامل ٿيو. ٺٽي واري نواب کي بہ ڪا خابرن ذريعي خبر پئجي چڪي هئي تہ حاجي محمد سومري جو ننڍو ڀاءُ، صديق سومرو، ڀاءَ جي انتقام وٺڻ جون تياريون زور ۽ شور سان ڪري رهيو آهي، ۽ سندس سر جو ڳولائو آهي. انهن خبرن پهچندي ئي، نواب ڊپ کان روزانو ٻيڙيءَ تي چڙهي، رات درياءَ جي پيٽ ۾ گذاريندو هو، ۽ صبح جو وري پنهنجي ماڳ تي موٽي ايندو هو. پلا اجل کان ڪٿي ٿو لڪي بچي سگهجي! نواب جا ڏينهن جڏهن ڪٽي آيا، تڏهن صادق فقير کي بہ سندس درياءَ واريءَ لڪ جي خبر پئجي ويئي، ۽ هڪ رات، سيٺاهہ جي مدد سان، 'صادق' فقير نواب جي ٻيڙيءَ کي پهچي ويو، ۽ اچانڪ مٿس حملو ڪري، سندس سري ڌڙ کان ڌار ڪري، پنهنجي ڀاءَ جي قتل جو وير واريائين. پوءِ اچي وري پنهنجن چور ساٿين سان مليو، ۽ ڪافي وقت چورن جي ساٿ ۽ سنگت ۾ رهيو. فقيرصاحب ٺٽي جي جنهن لواب کي ماريو، اهو ڪير هو ۽ سندس نالو ڇا هو؟ نواب، فقير جي ڀاءُ حاجي محمد سومري کي ڇو مارايو، هن ڪهڙو ڏوهہ ڪيو هو؟ اها ڪابہ خبر پنجي نٿي سگهي. مٿين واقعي مان اهو بہ ظاهر آهي تہ صادق فقير فطرتاً ڪو اهڙو نہ هو، بلڪ ڀاءَ جي خون جي انتقام وٺڻ لاءِ چورن جو ساٿ ۽ سنگت اختيار ڪيائين، ۽ جتي چورن جي خراب ۽ غليظ صحبت جو لازمي اثر مٿس ڪجھ عرصي لاءِ پئجي ويو. پر صادق جي نيڪ فطرت ۽ صاف طبيعت کي جڏهن ڪو رهبر مليو، تہ سندس صحيح فطرت ۽ طبيعت جلد اصل طرف مڙي ويئي.

فقيري ۽ شاعري.

روايتن موجب، صوفي صديق فقير پنجويهن-چويهن سالن جي عمر ۾ فقيري اختيار ڪئي.

ان ڪان اڳ ۾ ٻاڻ ڏاڍا مڙس ۽ چورن جا ساٿي هئا، ۽ چوريون بہ ڪندا هئا. فقيريءَ طرف سندن طبيعت ڪيئن مڙي، ان بابت هڪڙي روايت مشهور آهي. هڪ دفعي فقير صاحب پنهنجن ساٿين سميت چوريءَ تي وڃي رهيا هئا تہ رستي ۾ کين هڪ ضعيف ۽ لاوارث ٻيڙي عورت مصيبت ۾ مبتلا نظر آئي، جنهن کين مدد لاءِ سوال ڪيو. فقير صاحب جي ساٿين تہ "مائيءَ کي ورندي ڪان ڏني، پر کين مائيءَ جي حال تي گهڻو قياس ۽ رحم آيو، سو چيائونس تہ "اما، موٽندي تنهنجي مدد ڪنداسون."

قدرت قادر جي، ان رات هنن کي چوريءَ جو مال بہ ڪافي انداز ۾ هٿ لڳو. مال جا حصا ڪري، جڏهن ٻاڻ ۾ ورهايائون، تڏهن هرهڪ کي چڱو مال مليو. ان ڪان پوءِ ساڳيو رستو ڏيئي واپس موٽيا. ان عورت وٽ پهچندي، صادق فقير پنهنجو حصو تہ مائيءَ جي حوالي ڪيو، پر پنهنجن ساٿين جا حصا بہ ان عورت کي وٺي ڏنائون. صادق فقير جي اهڙي سچائي، همت ۽ سخا ان عورت کي گهڻي پسند آئي، ۽ خوش ٿي، دعا ڪندي چيائين تہ "ابا، خدا ڪندو تہ تون وڏو درويش ٿيندين!" ان ضعيف عورت جي دعا جو اثر هو، يا مشيت ايزدي اها هئي، جنهن "صادق" جي چوراڻي حياتيءَ ۾ هڪ عظيم انقلاب آڻي ڇڏيو.

صادق جو ان ئي سال جهوڪ (ميرانپور) مان گذر ٿيو. ان وقت جهوڪ شريف ۾ شاهہ شهيد عنايت الله صوفي قدس سره جي گاديءَ تي جناب حضرت فضل الله شاهہ عرف 'شاهہ قلندر' مسندنشين هئا. صوفي فضل شاهہ جي معرفت جي مقال ۽ سندن روحاني منزلت جي هاڪ هند بن ماڳين پکڙيل هئي. صادق فقير وارا جڏهن صوفين جي اوتاري جي پر ڏيئي لانگهائو ٿيا، تڏهن وقت جا عارف، صوفي شاهہ قلندر، رهاڻ ۾ ويٺل فقيرن ڏانهن مخاطب ٿي فرمائي رهيا هئا تہ "ابا، اڄ درياءَ پلٽيو پيڙيءَ ۾ ٿو پوي!" اهي لفظ جڏهن صادق رحہ جي ڪن پيا، تڏهن کيس شاهہ قلندر جي زيارت جو اشتياق پيدا ٿيو، ۽ دل ۾ چيائين تہ وڃي ڏسان تہ دريا پيڙيءَ ۾ ڪيئن ٿو پوي. سو ساٿين کي چيائين تہ صوفين جي اوتاري تي هلو تہ صلاح اٿوَ نہ تہ اوهين هتي ٻاهر ترسو تہ آءٌ فقيرن جي زيارت ڪريو جلد موٽيو ٿو اچان. فقير صاحب جي ساٿين کين صوفين جي اوتاري ڏانهن وڃڻ ڪان روڪيو، ۽ چيائون تہ "ڪو جو قهر ڪُنن ۾، ويا کين ورن! صوفي فقير وڏا جادوگر آهن، اتي ويندين تہ اهڙو ڪو منڊ ۽ منتر هڻندئي جو ڪٿي جو بہ ڪولہ رهندين!" پر فقير صاحب دوستن جي صلاح نہ ورتي ۽ وڃي قلندرن جي رهاڻ ۾ حاضر ٿي، حضرت شاهہ قلندر جي زيارت ليڪ بشارت ڪان مشرف ٿيا. صادق فقير جڏهن ڪچهريءَ کي تمام ويجهو پهچي چڪو هو، تڏهن حضرت شاهہ قلندر ويٺل طالبن ڏانهن مخاطب ٿي فرمايو تہ "ٿاڻہُ ڏاڍو سنو آهي، پر اڃا هٿ ڪونہ لڳو اٿس." اهو اشارو صادق ڏانهن هو. صادق فقير تي شاهہ قلندر جي نندڙن فقرن ۽ نظر فيض اثر تمام گهڻو اثر وڌو؛ پر دوستن جو خيال ڪندي، ڪجهہ وقت هن روحاني رهاڻ ۾ ترسڻ

کان پوءِ شاهه قلندر کان موڪلايائين، ۽ موڪلائيءَ وقت به روڪڙا رپيا شاهه جي قدمن تي نذرطور رکيائين. پير صاحب انهن رپين مان هڪ رپئي ڏانهن اشارو ڪري خليفن کي حڪم ڏنو ته اهو صديق کي واپس موٽائي ڏيو. صادق فقير کي عارف جي انهيءَ حڪم تي تمام گهڻو اچرج ٿيو. پر ٿوريءَ سوچ کان پوءِ ڳالهه دل سان لڳيس ته واقعي اهو رپيو کيس ڪنهن چوريءَ مان هٿ آيل هو. فضل شاهه جي اها ڪرامت صادق کي مزيد متاثر ڪرڻ جو سبب بڻي، ۽ صادق صوفين جو شڪار ٿي ويو.

ان روايت سان ملندڙ صادق رحه جو هڪ بيت به موجود آهي، جنهن لاءِ يقين ڪري سگهجي ٿو ته شايد اهو بيت صوفين کان متاثر ٿيڻ وقت چيو هجيس، ۽ شايد سندن اهو پهريو بيت هجي. فرمائي ٿو:

صوفي سين م اڙجو، پيا مڙوئي پوءِ،
جهڙي صفائي صوفيءَ کي، تهڙي سچ نه هوءِ،
هتي آهي ڪولو ڪو، مرد نڪا جوءِ،
ڳجهه اندر جون ڳالهيون، اندر سان پئو چوءِ،
”صادق“ آهي سوءِ، جنهن کي اندر ’هو‘ هلي ويو.

ڪافي وقت انتظار ڪرڻ کان پوءِ، صادق جا سائي صادق کي وٺڻ لاءِ صوفين جي اوطاق ۾ لنگهي آيا، پر صادق جي حالت ٻي ٿي چڪي هئي، سو پنهنجن سائين کي چيائين ته ”ادا، اوهين ڀلي پنهنجن ماڳن ڏانهن موٽي وڃو، باقي اسان تي صوفين جو جادو اثر ڪري چڪو آهي ۽ هاڻ کان قابو آهيون.“ اهو ٻڌي فقير صاحب جي سائين مان هڪ ڪاوڙ ۾ چيو ته ”حلوي کائڻ لاءِ به مهاندو ڪيي! ماڻهو مري ويا، تون ٿو صوفين جو مريد ٿين!“ انهيءَ تي شاهه قلندر فرمايو ته ”ابا، صديق مريد ٿيڻ ڪونه آيو آهي، پر مرشد بڻجڻ آيو آهي.“ آخر صادق جا سائي، صادق جي سنگت مان نا اميد ٿي واپس وريا، ۽ صادق روحانيت ۾ رچي ويو.

رب پاڪ جي حضور ۾ ته فيض جي ڪا ڪمي آهي ڪانه. ”مينهن منداڻتا وسئا سدا وسين تون.“ ميون مڱڻهار کي جڏهن سمجهائي، ته وٽس دير آهي ڪانه. ”ڪيڏي اونهي ڪُن مان، اي آڳي جو عجب.“ هوندن ڪنهن انسان کي سمجهائڻ ۽ سڌارڻ لاءِ ڪيترا به وس ڪجن ۽ ڏکيون ڏکيون نصيحتون ٻڌائجن، پر ڪجهه پلئه ڪونه ٿو پوي. ”ڦڪيون فرق نه ڪن، جيسين امر نه ٿئي ان کي.“ مگر جڏهن والي وڙ ڪرڻ تي ٿو اچي ۽ رب جي رضا ٿي ٿئي، تڏهن ٿورڙيءَ ئي ڳالهه ۾ هڪ حيوان صفت انسان اڪيور ۾ فرشته سيرت انسان بڻجيو پوي. حضرت ابراهيم ادهم، سلطان التارڪين حميدالدين سهروردي، ۽ حضرت فضيل بن عياض رحه وغيره جا مثال تاريخ ۾ موجود آهن. ابراهيم ادهم بلخ جو بهادر بادشاهه هو؛ سلطان حميدالدين مڪران جو مالڪ، جبرو ۽ حشمت وارو حاڪم هو؛ ۽ حضرت فضيل بن عياض،

جيڪو صوفين جي ڀورئين گروھ سان تعلق رکي ٿو، فقيريءَ کان اڳ ۾ نہ رڳو چور ھو، بلڪ چورن جو سردار بہ ھو. پر اھي بزرگ بلڪل مختصر ۽ معنيٰ خيز چند اھڙن فقرن ۽ جملن کان متاثر ٿيا ۽ دنياوي زندگيءَ کان سندن خيال ھٽي ويا ۽ مٿن فيض يزدانيءَ جي اھڙي تہ بارش وٺي جو بادشاھ مان ٻانھا، حاڪم مان مالڪ حقيقي جا محڪوم، ۽ امير مان فقير ٿيجي ويا، ۽ بادشاھيون ۽ تخت بخت، حڪومت ۽ حشمت، دنيا ۽ دولت کان تارڪ ٿي، بزرگيءَ ۽ ولايت جي آسمان تي سج ۽ چنڊ ٿي چمڪيا. حضرت حجة الاسلام امام غزالي عليہ رحمة کي تصوف جي دنيا ۾ آڻيندڙ بہ ھڪ رھزن ۽ مشھور چور جو معنيٰ خيز جملو ھو، جيڪو ھن طمني طور امام صاحب کي مخاطب ٿي فرمايو. جڏھن تہ ھڪ رھزن جا بہ مھلائتا ۽ معنيٰ خيز جملا مخاطب تي سٺو اثر ڪري گذرن ٿا، تڏھن وقت جي ڪنھن عارف جون معنيٰ خيز ماسون ۽ مھميزون، ڪلام ۽ گفتگو ڪيئن ٿي اثر کان خالي ٿي سگھي. صادق فقير تي حضرت شاھ قلندر رحہ جي صورت ۽ سيرت، پاڪيزہ گفتگو ۽ دلنشين ڪلام جو اھڙو تہ اثر ٿيو جو گويا بيساختہ چئي ويٺو: "اسين صوفي شاھ جي ٻلي لڳا ٻندا." فضل شاھ جي قول موجب، ٿانءُ اڳ ئي سٺو ھو، پر جو مٿس ڪاريگر جو ھٿ لڳو، تنھن سون تي سھاڳي وارو ڪم ڪيو، ۽ صادق کان چوريون ۽ زوريون، ڦرون ۽ ڌاڙا، ارڏايون ۽ آرھ زوريون، بيجا بھادريون ۽ ديدہ دليريون ھميشہ لاءِ موڪلائي ويون، ۽ صادق صوفين جي سٿ ۾ وڃڻ کان پوءِ دنيا وارن وٽ ساڳيو صديق سومرو ٿي نہ موٽيو. پر صديق مان "صادق"، سومري مان شاھ، مريد مان مرشد، چور جي بجاءِ ساڌ، ظالم جي بجاءِ مظلوم جو ساٿي، بدڪار جي عوض نيڪ عمل، پاڪ نيت ۽ شريف طبع، فقير پر روشن ضمير، باحال ۽ بيمثال شاعر ٿي موٽيو. چون ٿا تہ فقيري اختيار ڪرڻ کان پوءِ، وٽس گھر ۾ جيڪو بہ چوراٺو مال ھو، اھو اصل مالڪن کي ڳولي واپس ڪيائين، ۽ پڇت آھر، جن جو مال کائي ويو ھو، تن کي پيري ڏنائين، ۽ پين کان سندن واپرايل مال جي معافي ۽ بخشش ورتائين. اھڙيءَ طرح ھي فقير ھڪ باحال فقير جي نظر سان روحانيت ۾ رچي رھيو ٿيو ۽ شاعر بہ ٿيو، سندن شاعري بہ فقيري اختيار ڪرڻ سان ئي شروع ٿي آھي. شاعرن جي سرتاج شاھ لطيف بلڪل سچ فرمايو آھي تہ ذات تي ذات آھي ئي ڪانہ! صادق ھو تہ ذات جو سومرو، پر پنھنجي نفس ڪشيءَ ۽ خود آگاھيءَ جي ڪري صادق فقير کي زمانو "صادق شاھ" سڏي ٿو. بيشڪ:

واٽي مُلا رات، مون کي نٿون نياپو آيو،
لڌ يسين لطيف چئي، ڏاتر ڪنان ذات،
ڪونہ پڇي ٿو ذات، جي آئيا سي اگھيا.

جهوڪ شريف ۾ سڪونت.

روايتن جي روشنيءَ مان معلوم ٿئي ٿو تہ فقيرصاحب حضرت فضل شاهہ قلندر جي مريد ٿيڻ کان پوءِ اٽڪل ٻيهارو سال جهوڪ شريف ۾ مرشد جي صحبت ۾ رهيا. اهو عرصو اهڙو تہ گمناميءَ ۾ گوشائتو ٿي گذاريائون، جو سندن معرفت جي منزل جي ڪل ڪنهن ورلي کي هئي. پر چوندا آهن تہ خون ۽ ڪٿوري ڪڏهن بہ لڪي ڪونہ سگهندا، ۽ نہ وري ڪو سج ترڇيءَ هيٺ لڪو آهي، سو آخرڪار هن فقير روشن ضمير جي روحاني منزل ۽ مرتبي جي ڳالهہ ڏيهان ڏيهہ مشهور ٿي وئي ۽ سندن مائٽن کي بہ معلوم ٿيو تہ صديق جهوڪ شريف ۾ رهي ٿو. سي صادق فقير کي وٺڻ لاءِ جهوڪ شريف آيا، ۽ فقير صاحب کي چيائون تہ اوهان جي شادي ڪرڻي آهي، اوهين ڳوٺ هلو. فقير صاحب جي نسبت ڪنهن هنڌ اڳ ۾ ئي ڪيل هئي، پر فقير صاحب مائٽن مان واپس ڳوٺ هلڻ ۽ شادي ڪرڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو. صادق فقير جو اِهو جواب ٻڌي، سندن مائٽ فقير صاحب جي مرشد شاهہ قلندر وٽ حاضر ٿيا، ۽ صديق فقير کي شاديءَ جي باري ۾ سمجهائڻ لاءِ عرض ڪيائون. تنهن تي صادق جي مرشد، صادق فقير کي گهرائي فرمايو تہ ”ابا، بندو تنهنجون تي شاديون پيو ڏسي، تون وري ڪيئن ٿو انڪار ڪرين؟“ آخر مرشد جو حڪم مڃي، مائٽن سان سندن ڳوٺ ’ڍوڍارو‘ آيا، جتي پنجونجاهہ سالن جي عمر ۾ سندن پهرين شادي ٿي. شادي ڪرڻ کان پوءِ فقير صاحب لڏي پلاڻي وري اچي ڪجهہ وقت جهوڪ ۾ رهيا، جتي کين ٻہ فرزند، بايزيد ۽ ابوالحسن، ڄاوا. جهوڪ ۾ ڪجهہ وقت ترسڻ کان پوءِ صادق فقير جڏهن ڪماليت کي پهتو، تڏهن مرشد کان اجازت وٺي پنهنجي مال جي سنڀال خاطر اچي پنهنجي ڳوٺ ’ڍوڍارو‘ ۾ سڪونت پذير ٿيو. جهوڪ شريف ۾ مرشدن جي نظر هيٺ صادق فقير سخت روحاني جهد ۽ رياضتون ڪيون، چلہ ڪشيءَ ۽ مراقبن ۾ محو هوندا هئا، ۽ رياضتن ۽ مجاهدن ۾ جيڪي کين مشاهدا ٿيندا هئا، تن جو ذڪر بيتن ذريعي مرشد سان سايندا هئا.

ڍوڍاري ۾ قيام.

فقير صاحب جهوڪ شريف مان لڏي اچي مقام ’ڍوڍارو‘ نزديڪ ٺٽون ڪوٽ (تعلقو مٽي) ۾ ويٺا. جهوڪ شريف مان فقراءَ جي اچ وڃ جو رابطو زور سان شروع هو. فقير صاحب جي روحاني شهرت ٻڌي، پري پاسن کان بہ فقير ۽ صوفي پيا وٽن ايندا ويندا هئا. فقير ڏي اچ وڃ آسپاس وارن ماڻهن جون بہ اکيون کولي ڇڏيون، ۽ اهي بہ گهڻي تعداد ۾ روزانو فقير صاحب جي حاضريءَ تي اچڻ لڳا ۽ سندن بزرگانہ صحبت مان فيض حاصل ڪرڻ لڳا. ان کان سواءِ پيا ڪيترا ماڻهو بہ فقير صاحب صادق جا مريد ٿيا، ۽ ٿوري ئي وقت ۾ فقير صاحب جي فقراءَ ۾ مريدن ۽ معتقدن جو هڪ وڏو ميڙ مچي ويو. ان زماني ۾ شادي ڪوسي ٽالي ڌاڙيل

۽ چوڌاري ملڪ ۾ ڦرين ۽ ڌاڙن جي ڌم لائي ڏني هئي. شادي ڪوسو ڌاڙا ـ ۽ هندو هو ۽ ان سان گڏ جهنگ مان اٺ ۽ ٻيو مال به ڀاڪين ڪان ڦري ڪاهي ويندو هو. هڪ دفعي شادي ڪوسو فقير صاحب جي قيامگاهه جي آسپاس، ڀاڙين تي ڪاهه ڪري، انهن جا اٺ اُٿاري ويو. شادي ڪوسي جي ڦرين ڪان تنگ ٿي، آسپاس جا ڀاڳيا ۽ اوٺاري فقير صاحب جن جي خدمت ۾ حاضر ٿيا ۽ عرض ڪيائون ته "سائين، اهڙي ڪا دعا ڪريو جو شاديءَ جي آزار ڪان ڇٽون." فقير صادق اوٺارين جي بيان ڪيل حقيقت ٻڌي ۽ في البديهه، اتي جو اتي ٻه بيت ڏيئي فرمايائون:

شادي مٺو سڪ ٿيو، مٺو سنگهارا،
اٺيون اوٺارا، ڀرايو پٽن ڏي.

شادي مٺو سڪ ٿيو، ٻئي پارڪر ٻچار،
اپندا اهي پار، ڪندا صلح "صديق" چئي.

انهيءَ واقعي ڪان پوءِ جلد ئي شاديءَ ڪوسي ٽڪرن جا گهوڙا ڪاهيا. ٽڪر جا ڳپي پيا ۽ جهيڙو ٿيو. شادي ڪوسو مقابلي ۾ ڌڪ لڳڻ سان مري ويو. شادي ڪوسي جي مرڻ ڪان پوءِ سندس ساٿي فقير صاحب جي بزرگيءَ ڪان متاثر ٿيا ۽ اچي فقير صاحب ڪي ڏيوڏاري ۾ پيش پيا، ۽ پنهنجي ڪيل حماقت لاءِ فقير صاحب ڪان معافي ورتائون ۽ مريد به ٿيا. اهڙيون ۽ ٻيون ڪرامتون ڏسي، سندن معتقدن ۽ مريدن ۾ ويو مزيد اضافو ٿيندو.

فقير صاحب جو اهو وڌندڙ اثر ۽ عزت ٺٽين ڪوٽ ۾ رهندڙ ميرن جي فوج جي سپهه سالار، مير محمد خان کي هرگز پسند ڪان آئي، سو فقيرن تي ڪاوڙجي پيو. هڪ روايت موجب، هڪ ڏينهن فقير صاحب کي گهرائي چيائين ته "۽ شينهن هڪ ٻيلي ۾ رهي نٿا سگهن: يا فقيريءَ واري اها ٺٽري ڇڏ، يا لڏ." مير جي اهڙي بيهودي ۽ جاهلانه گفتگوءَ جي فقير صاحب ڪابه ورندي ڪان ڏني، ۽ اٿي روانا ٿيا. فقير صاحب مير وٽان اٿي، ڪجهه اڳتي وڌيا هئا ته مير وڌي هڪل ڪري فقير صاحب کي حاڪمانه نموني چيو ته "ٽن ڏينهن ۾ اهو فيصلو ٿيڻ گهرجي!" مير جو حڪم ٻڌي، فقير صاحب جواب ۾ فرمايو ته "خدا ڪندو ته ٽن ڏينهن ۾ اهو فيصلو ٿي ويندو." مير کي جواب ڏيڻ ڪان پوءِ، فقير صاحب موٽي پنهنجي ماڳ تي آيا. پر فقير صاحب جو رنگ ڦريل هو. منهن مبارڪ تي تمام گهڻيءَ ڪاوڙ جا آثار نمايان ڏسي، ويئل فقيرن پڇيو ته "سائين، ڪهڙي خبر آهي؟" فقراءَ جي پڇيل سوال جي جواب ۾ فقير صاحب ڪجهه به ڪونه ڪڇيا، فقط هڪ بيت ڏنائون ته

سُنو محمد خان، جنهن جــون ويون وڃائون،
اَڪــڙ ۽ آئــون، رولـــي ويـــس راهـــه ۾.

رب پاڪ جي قدرت، جو ان واقعي کان پوءِ ڏينهن تي مير پور خاص ۾ فوجن جو ميڙو هو، ۽ محمد خان مير به پنهنجو فوجي دستو وٺي اتي پهچي ويو هو. بندوقون ۽ شرنائون وڄي رهيون هيون، ۽ پريڊ به ٿي رهي هئي. جڏهن سڀني طرفن کان فوجون ميدان تي پهچي ويون، تڏهن "مير وڏو" فوج ڏسڻ لاءِ ٻاهر نڪتو. فوجن جون بندوقون ۽ شرنائون ٻڌي، مير وڏو بيهي رهيو. ان وقت محمد خان جي فوجي دستي جي شرنا تمام تيز ۽ زور سان وڄي رهي هئي. مير وڏي ساٿس گڏ هلندڙ ماڻهن کي چيو ته "ڪيئن ٿا ٻڌو سون واري فوجي دستي جي شرناءِ!" اهو ٻڌي، گڏ هلندڙن سان هڪ همراهه چيو تہ "سائين، اها اوهان جي فوجي دستي جي شرناءِ ڪانهي، پر اها مير محمد خان جي فوجي دستي جي شرناءِ آهي." اهو جواب ٻڌي، مير وڏو تپي باهه ٿي ويو، ۽ چيائين ته "محمد خان جو اهڙو دماغ خراب ٿي ويو آهي جو اسان جي فوج جي دستي جي شرناءِ کان به مٿي ٿو شرناءِ وڄارائي! هن کي شايد ملڪ تي قبضي ڪرڻ جو خيال آهي!" آخر اهڙيءَ ابتيءَ سبتيءَ گفتگو کان پوءِ، مير وڏي، مير محمد خان کي گهرائي، اتي جو اتي مارائي ڇڏيو.

الهيءَ واقعي کان پوءِ جلد ئي فقير صاحب ڍوياري مان هجرت ڪري، هڪ دفعو وري وڃي مرشد جي ساڻي هيٺ جهوڪ رهواسي ٿيا. فقير صاحب جنهن وقت ڍوياري مان روانا ٿي رهيا هئا، تڏهن اتي جي ڪن فقيرن عرض ڪيو ته "سائين، اوهين ته وڃو ٿا، پر هيءَ جُوءِ ڪنهن جي حوالي ٿا ڪريو؟" اهو ٻڌي، فقير صاحب، فقير ڪمال آريسر ڏانهن ڏٺو ۽ چيائون ته هيءَ جُوءِ هاڻ ڪمال فقير جي حوالي آهي".

اهر ۾ آمد

فقير صاحب جڏهن مستقل طرح سال ۽ ٻار ٻچا وٺي، ڍوياري مان هجرت ڪري، جهوڪ شريف وڃي رهيا هئا، تڏهن اتفاق سان هڪ دفعي فقير صاحب جي ڏاندن ۽ سندس مرشد جي ڏاندن ۾ ڪو ڪتراڪ ٿي پيو. اها ڳالهه فقير صاحب کي پسند نه هئي ته ڪو سندس ڏاند مرشد جي ڏاندن سان ٽوريءَ گهٽيءَ ڳالهه تي ڏندورجن. پيو ته فقير صاحب جن ان واقعي مان دوراند يشي ڪندي، اها ڳالهه به تاڙي ويا ته هڪ گهر ۾ ٻيل نڪر ضرور ٻيا ٻاڻ ۾ ٽڙ ڪندا، تنهنڪري مرشد کان جهوڪ شريف مان هجرت جي اجازت گهريائون. سندن مرشد صادق کي پنهنجي ٻاڙي مان پري ڪرڻ ۾ خوش ته هرگز ڪونه هئا، پر صادق جي معتقداڻه جذبات ۽ پاڪيزه خيالن جو به ڪين لحاظ رکڻو پيو. آخر فقير صاحب جي مرشد، فقير صاحب کي جهوڪ شريف مان لڏڻ جي اجازت ڏني ۽ حڪم ڏنائون ته اوهين تعلقي عمرڪوٽ ۾ وڃي سڪونت اختيار ڪريو. فقير صاحب اتان هجرت ڪري اچي ديهه اهر ۾، اپرندي ناري (ڍوري) جي ڪناري تي، تعلقي عمرڪوٽ ۾ رهيا، جنهن ڳوٺ کي هاڻ "صوفي فقير" سڏيندا آهن. سندن اولاد به اتي ئي رهي ٿو.

ڀٽ شريف واري حياتيءَ جا اهم واقعا

چونرو ۽ چور: فقير صاحب جڏهن جهوڪ شريف ڏانهن لڏي آيا هئا، تڏهن ساڻن گڏ ڪي مالدارن جا گهر به لڏي اچي اتي ويٺا هئا. آهر ڍوري جي ڪپ تي آهي، ۽ انهيءَ زماني ۾ ڍوري جي آسپاس گهاٽا ٻيلا هوندا هئا، ۽ ڍوري ۾ چورن ۽ ڌاڙيلن جا هميشه ٺڪاڻا رهندا هئا. جهنگ اهڙو هوندو هو، جو ان ۾ ڏينهن ڏٺي جو ٻگهڙ ٻيا وڙهندا هئا. اهڙي خطرناڪ هنڌ تي رهڻ به فقير صاحب جي ڪمال جرات هئي. اتي ويهڻ کان پوءِ آسپاس جا غريب مالدار به فقير صاحب جي ٻاڙي ڪي ڦورن کان محفوظ سمجهي اچي سندن ڳوٺ ۾ رهيا. ان زماني ۾ 'چونري' وارا ٻنگلاڻي بلوچ مشهور هئا، جن مالدار ماڻهن کي تمام تنگ ڪيو هو. جيڪو مال ڍوري ڏانهن ڍڪيو ته اهو وري نه وريو؛ اصل مال نه ڇڏيندا هئا. مالدارن کي ماري، مال چوري ڪري ويندا هئا. فقير صاحب ٻنگلاڻين کي انهيءَ روش کان باز اچڻ لاءِ گهڻو سمجهايو، پر اهي فقير صاحب جي نصيحت مان ڪجهه سمجهي ڪو نه سگهيا، بلڪ ان جي برعڪس، فقير صاحب ڏانهن ايندڙ ٻاهرين فقراءَ کي ڦرڻ ۽ تنگ ڪرڻ لڳا. فقير صاحب وري به گهڻن ئي نيڪ طريقن سان هنن کي سمجهايو، پر ٻنگلاڻي بلوچن ڪجهه به نه سمجهيو. فقير صاحب هڪ ڏينهن جذبي ۽ جلال ۾ چئي ڏنو ته

چونري منجهان چور، وڃا وچارا نڪري،
ڍوري الد ڍور، سڀا چرن "صديق" چئي.

ڪورو چونري تانءَ، اچي پيو اوچتو،
سندي ٻجر ماءِ، روندي گهڻو رت ڦڙا.

ٻنگلاڻين جي ٻاهه، وسائي ورهن،
فوجون فقيرن جون، مٿي اهر اچن،
ويٺائي وسهن، ساري ڳالهه "صديق" چئي.

فقير صاحب جي انهيءَ ٻاراتي کان پوءِ جلد ئي حڪومت اچي ٻنگلاڻين ۾ ڪات ڪهاڙا وڌا. آخر ٻنگلاڻين جو زور ٽٽي ويو؛ ڪي اتان ڀڄي ويا، ۽ ڪي وڃي ڪاٺ پيا.

"ڀورا اچي پيل": ميرن جي آخري دور حڪومت ۾ هڪ غريب ۽ مسڪين مڱڻهار ڪان سندس نوجوان ۽ حسين زال، حيدرآباد وارن ميرن مان ڪنهن مير ڪسي ورتي ۽ زوريءَ ان مظلوم عورت جو نڪاح به انهيءَ مير سان ڪيو ويو. مظلوم مڱڻهار ۽ عورت جي وارثن ميرن ڪان ٻانهن هٿ ڪرڻ لاءِ ڪافي حيلا وسيلا ڪيا ۽ هٿ پير هنيا، پر ميرن هنن غريبن ۽ مظلومن جي ڪابه رڙ ڪان نه ٻڌي. آخر هنن مظلومن جي اک وڃي صادق فقير تي پيئي. ڪين پتو پيو ته مير صاحب، فقير صاحب جا خاص معتقد آهن، ۽ ميرن ڪسي حق ۽ سچ جو ڪلمو اهوئي فقير چوندو ته واهه، نه ته ميرن اڳيان ٻئي جي دال اصل ڪانه ڳرندي. فقير صادق ان

زمالي ۾ اهر شريف (هالڪي صوفي) ۾ رهندو هئا. ان عورت جا وارث، فقير صاحب جي ڳوٺ جو ڏس پتو پڇي اچي سندن ڳوٺ پهتا، پر قدرتي اتفاق اهڙو ٿيو جو فقير صاحب ڳوٺ موجود نه ڪين هئا ۽ سانگهڙ طرف مريدن ڏانهن ويل هئا. اهر شريف ڪان مظلوم عورت جو مڙس، پيارو مڱڻهار، فقير صاحب جن پنيان سندن منزلن جو پڇندو پڇندو وڃي ڳوٺ "جاڪرائو" (ضلعو سانگهڙ) ۾ فقير صاحب صادق سان مليو، ۽ پنهنجيءَ مظلوميت جو سربستو احوال فقير صاحب جي گوش گذار ڪيائين. ان وقت ته فقير صاحب زبان مبارڪ مان ڪجهه به ڪونه ڪڇيو، پر جلد اتان ڪان منزل ڪوچ ڪري، رات اچي ڳوٺ هوٿي مشائخ (تعلقو ٽنڊوالهيار) ۾ منزل انداز ٿيا، ۽ ٻئي ڏينهن جو حيدرآباد پهچي ويا. دستور موجب، ٽالپر ميرن جي شاهي مسافرخاني ۾ اچي لٿا. فقير صاحب جي پهچڻ سان ئي گاديءَ وارو مير، فقير صاحب سان ملڻ لاءِ وٽن حاضر ٿيو. فقير صاحب کي حال احوال ڪان پوءِ عرض ڪيائين ته "قبلا، ماني آڻائجي؟" انهيءَ تي فقير صاحب پاسي ۾ ويٺل مڱڻهار ڏانهن اشارو ڪندي فرمايو ته "ماني تڏهن کائبي، جڏهن هن مڱڻهار جو داد ٿيندو." اهو ٻڌي، مير صاحب ورائيو ته "ان جي زال جو ته نڪاح به ٿي چڪو آهي، باقي ڏنڊ ڏوهه جيڪو چوندا اهو ڀري ڏينداسون." مير صاحب ڪان ان مظلوم عورت جي نڪاح جو معلوم ڪري، فقير صاحب جوش ۾ اچي ويا، ۽ مير کي مخاطب ٿي چيائون ته "هي غريب پيو پڪاري ۽ رڙيون ڪري، ۽ اوهان ان مظلوم عورت جو نڪاح به ڪري ڇڏيو! آخر اهو نڪاح ٿيو ڪين؟ اهو نڪاح هرگز شريعت موجب جائز ڪونهي، تنهنڪري اوهين اها عورت ان جي مڙس کي جلد واپس ڏيو ته هو پنهنجي گهر وٺي وڃي." انهيءَ تي مير صاحب چيو ته "ميرن جي ڪوٽ ۾ جيڪا داخل ٿي، سا مٽي نڪرندي، فقيرا!" مير صاحب جي انهيءَ اڍنگي ۽ جاهلاڻي جواب تي فقير صاحب جوش ۾ اچي چيو ته "جيڪڏهن اوهان جي ڪا پانهن انهيءَ طرح ڪنهن ڌاڌي وٽ روڪجي پئي ته پوءِ اوهان جي دل مان ڪر ڇا وڃي؟" فقير صاحب جي انهيءَ سچ چوڻ تي مير صاحب کي ننهن ڪان چوٽيءَ تائين مچ وٺي ويو، ۽ مير صاحب تخت ۽ تاج، حڪمرانيءَ ۽ سلطانيءَ جي خمار ۾ پنهنجو وقت وڃائي، بازي هارائي ويٺو، ۽ فقير صاحب کي چيائين ته "فقير، وڏيڪ نه ڪڇ!" انهيءَ تي فقير، ميرن جي ڪچهريءَ مان اٿي بيٺا. مير صاحب کي مخاطب ٿي هي بيت ڏنائون:

لڏ مَ لغاري (۱)، خوش مَ ٿي تون خام،
جنهن وڻ جي تون لام، سو وڻ پاڙان وڍيو.

---

(۱) مٿئين بيت ۾ فقير صاحب ميرن کي «لغاري» ڪري خطاب ڪيو آهي. فقير صاحب کي ميرن جي اصل نسل متعلق ڪا اهڙي معلومات هئي ته ميرن جو خانداني تعلق لغاري بلوچن سان هو، يا انهن بيتن جا مخاطب ميرن جا برسرآورده لغاري وزير يا امير آهن: اهڙي ڪا روايت هٿ آيل ڪانه آهي، جنهن تي رائزني ڪري سگهجي. مزيد علم خدا کي آهي.

ٻاڙون ويو ٻنجي، لغاريءَ جو لاھ،
اڇي اڙيو ان سان، جنين ساڻ الله،
موچاري صلاح، ايندي ڪاڻ ان ڪي.

بيتن ڪان پوءِ، ميرن ڏانھن مخاطب ٿي، ھيئن زباني بہ چيائون تہ ”ميرڻوا انھيءَ حالت ۾ اوھان بہ سنڌ تي جيڪا حڪومت ڪئي سا ڪئي. ھاڻ بندو خدا جي حڪم سان آھي اوھان تي آئيندو، جن ڪي نڪا لانگ، نڪا ٻانگ!“

فقير صاحب ميرن ڪي ائين چئي، اتان ڪان اچي شھر ۾ ھڪ واڻئي جي اوتاري تي لٿا، ۽ ميرن جي ھڪ واڻئي منشي، پاون، ۽ شيري فقير مڱڻھار ڪي حڪم ڏنائين تہ شھر ۾ وڃي ڍڙھو گھمايو تہ ”بندو اڄ سنڌ جي بادشاھي مٽائي ٿو، جنھن ڪي بادشاھي وٺڻي ھجي تہ اچي!“ واڻيو ۽ مڱڻھار، ڍڙھو ڏيندي، وڃي ڪدو بندر وٽ پھتا، جتي سر چالس نيپئر تي ڪئو گورن سپاھين سان منزل انداز ھو. سر چالس نيپئر عملي جي ماڻھن ڪان ڍڙھي جي حقيقت معلوم ڪئي، ۽ سڌو فقير صاحب جن وٽ وڃي حيدرآباد ۾ حاضر ٿيو. فقير صاحب سرچالس نيپئر ڪي ڏسي، شيري فقير ڪان پڇيو تہ ”ھي ڇا ٿو چوي؟“ شيري فقير ورائيو تہ ”سائين، ھي سنڌ جي صاحبي وٺڻ آيو آھي، ۽ پڇي ٿو تہ سنڌ جي صاحبيءَ جي قيمت ڪھڙي آھي.“ ايتري ۾ ھڪ سائل بہ اتي اچي لڳو، جنھن ڪي ڏسي صادق فقير فرمايو تہ ”سنڌ جي قيمت انھيءَ سائل جي سوال جو پورائو آھي.“ سائل ڪي چند رپين جي ضرورت ھئي، جيڪي سرچالس نيپئر بروقت ان ڪي ڏنا، ۽ پاڻ خاموش ٿي فقير صاحب جي خدمت ۾ بيٺو رھيو. ٿوريءَ ئي مھل ۾ فقير صاحب جوش ۽ وجد ۾ اچي، ھيٺيان بيت ارشاد فرمايا:

پورا اچي پيل، ساري سنڌ ”صديق“ چئي،(۱)
پڌي نہ پڌي جھڙي، ٻاروچائي پيلھ،*
دريا مٿان ريل، لوھر اچي تپاءِ تون.

عليمراداڻي اولون ٿيا، پٺو ٽالپرن ۾ ٽاھ،
ست شھداداڻين ڇڏيو، ھيو ٽاراڻين ۾ ٽاھ،
مردودن ملا، ويئي سنڌ ”صديق“ چئي.

---

(۱) پير حسام الدين شاھ راشدي صاحب پنھنجي مختصر اردو ڪتاب، ”سنڌي ادب“ ۾، صادق فقير جي احوال ۾، فقير صاحب جي ميرن جي بد دعا ۾ چيل بيتن جو ذڪر ڪندي، مٿيون بيت ھن طرح لکيو آھي:

حيدرآباد ۾ ھل ٿيو، رت وھي ٿي ريل،
پورا اچي پيل، ساري سنڌ ”صديق“ چئي.

اصل ۾ بيت شايد ڇھن سٽن ۾ ٿو ڀانئجي.
*اصل بيت ۾ ”چيلھ“ جي بدران ”پيلھ“ ايل آھي. ان ۾ تجنيس جي رعايت ٻڌل آھي. تنھنڪري ”پيلھ“ کي ترجيح ڏني ويئي — گرامي.

آهي بيت ٻڌي، سر چارلس نيپئر پنهنجي ڪئمپ ڏانهن هليو ويو، ۽ انهيءَ کان پوءِ جلد ميرن ۽ انگريزن درميان جنگ لڳي، جنهن ۾ ميرن هارايو ۽ انگريزن سنڌ جي حڪومت هٿ ڪئي. (١)

مٿين بيتن ۾ فقير صاحب ميرن کي بد دعا نه ڪئي، پر ان سان گڏ کين هڪ وڏي انقلاب يعني انگريزن جي آمد کان به واقف ڪيئون. فقير صاحب ميرن سان حق ڳالهه تي انصاف لاءِ وڙهيا ۽ ناراض ٿيا، جنهن ۾ سندن ڪوبه ذاتي غرض نه هو. اهو سندن شخصيت جي بلنديءَ ۽ ڪردار جي پختگيءَ ۽ بلند همتيءَ جو کليو ثبوت آهي جو ﺑﺎﻥ حق جي ڳالهه تي، هڪ بيريا فقير جي حيثيت ۾، هيڻن جا همراهه ٿي، مسڪينن جي مدد ۾ وقت جي حاڪمن سان کليءَ ڪچهريءَ ۾ لڙي پيا، ۽ سچ چوندي ذرو به نه ڳٿا. فقير صاحب جي حق ۾ ميرن پنهنجي غلطي جلد محسوس ڪئي، پر تير ڪمان مان نڪري چڪو هو— هٿ جي ڪئي جو نڪو ويچ نڪو طبيب. فقير صاحب جي بيتن ميرن جي دماغ تان شاهاڻا ۽ رئيساڻا نشا لاهي ڇڏيا هئا، ۽ ميرن جي مغرور دماغن ۾ فقير صاحب جون چند في البديهه چيل سٽون— ”مردودن ملا، ويئي سنڌ صديق ڇئي“ وغيره— پنهنجو اثر ڏيکاري رهيون هيون. آخر حيدرآباد، ميرپور خاص ۽ خيرپور جا سيئي چڱا مڙس مير صاحب، پنهنجي ڪئي تي گهڻو نادم ۽ پشيمان ٿي، معافي وٺڻ لاءِ حاضر ٿيا. فقير صاحب جن اول مظلومن کي حق ڏياريو، ۽ بعد ۾ ميرن کي معافي ڏيندي هيئن فرمايائون: ”انگريز في الحال نه قابو آهي، پر هميشه هيتي نه رهندا“ (٢). ائين چئي، فقير صاحب هينيان به بيت ڏنا:

پورا آئي پچ، اٿئي شينهن ملڪ ۾،
مٿان ڪري وچ، ساڙيندئي ”صديق“ چئي.

پورن پچڻ لائيو، ڪٺا تنداربن،
رڻ ۾ ٻين راتڙي، پاند پنڙو پچن،
وڃائيو وڃن، ساري سنڌ ”صديق“ چئي.

انگريزن خلاف ”پورا آئي پچ“، ”پورن پچڻ لائيو“، ”وڃائيو وڃن، ساري سنڌ صديق چئي“ جهڙا انقلاب انگريز، اميد افزا ۽ پاڪيزه جملا فقير صاحب جي زبان مان ٻڌي، ميرن کي مس مس وڃي پيٽ ۾ ساهه پيو ۽ ڪجهه اطمينان ٿين. روايت موجب، فقير صاحب اهي به بيت چئي، وري مراقبي ۾ محو ٿي ويا، ۽ ميرن وري به عرض ڪيو ته

(١) مٿينءَ روايت ۾ فقير صادق صاحب سان سر چارلس نيپئر جي ملاقات جو ذڪر ٿيو آهي. ٿي سگهي ٿو ته فقير صاحب سان ملندڙ ڪو ٻيو انگريز آفيسر به هجي، پر جيڪڏهين سر چارلس نيپئر جي ملاقات مڃجي، ته پوءِ چئي سگهبو ته مٿيون واقعو سن ١٨٤١-٤٢ع ۾ ٿيو هوندو. سر چارلس نيپئر انهن ڏينهن ۾ پهرين پولٽيڪل ايجنٽ ۽ پوءِ شاهي سفير ٿي سنڌ ۾ آيو ۽ رهيو.
(٢) ”هميشه هيتي نه رهندا“ به سچي حقيقت ٿي چڪي آهي.

"سائين اسان کي اجا به وڌيڪ ڪجهه دعا ڪرڻ فرمايو." تنهن تي فقير صاحب هيٺيان ٻه پيا بيت ميرن جي دعا ۾ چيا:

ٿياهو ٽالپرن جو، هميشه هوندو،
اولون ٿي انگريز، وڃان ٿي ويندو،
هرڪو ايٿن چوندو، ته پورن پچڻ لائيو.

ايندا آتر پار ڪان، ڪندا تيريون ۽ ميريون،
پيچ مٿي پيڙيون، ٻرنديون ٻروچن جون. (١)

انهن بيتن ڏيڻ کان پوءِ فقير صاحب ميرن کي چيو ته "اسان کي هاڻ وڌيڪ دعا لاءِ نه چنجو." چون ٿا ته مير حڪمرانن فقير کي سندس اولاد تائين ساليانا ڏن جا پروانا به لکي ڏنا هئا، پر فقير ڪو خاص توجهه انهن ڏانهن نه ڏنو، ۽ نه وري ڪا سندن اولاد به ميرن کان ڏن اڳاڙڻ جي ڪوشش ڪئي. ان هوندي به خيرپور ميرس جا حڪمران مير صاحب فقير صاحب جي اولاد جا خاص ڏاني رهيا، ويندي هزهائينس مير عليٰنواز خان (وفات ١٩٣٥ع) واليءِ خيرپور تائين. انهن ميرن کي فقير جي اولاد ۽ سندن درگاهه سان خاص عقيدت رهي. مجيءِ سنڌ جو انگريزن جي قبضي ۾ اچڻ، پر سندن رياست خيرپور جي قائم رهڻ کي شايد فقير صاحب جي دعا جو اثر ٿي سمجهندا هئا. مير عليٰنواز خان مرحوم جي دور حڪومت ۾ فقير صاحب جي اولاد مان سجاده نشين يا ڪي پيا فقير جڏهن رياست خيرپور ۾ ويندا هئا، تڏهن درجي آهر سندن رهائش جو انتظام ٿيندو هو، ۽ رخصت وقت خلعتن ۽ نذرانن جو انتظام رياست طرفان مقرر ٿيل هوندو هو. فقير صوفي قلندربخش شهيد جڏهن به رياست خيرپور ويندو هو ته سرڪاري طرح، سلاميءَ سميت، سندس شاهاڻو استقبال ڪيو ويندو هو. سندس رهائش لاءِ خلاصو بنگلو ملندو هو. روزانه ايڪيهن ماڻهن جي ماني خاص شاهي دسترخوان تان ايندي هئي. موٽر سواريءَ لاءِ ملندو هو. ڪجهه نقد رقم به روزانه خرچ لاءِ پيش ڪئي ويندي هئي. ان طرح روانگيءَ ۽ رخصت وقت هزاري خلعت، پيا روڪڙا پئسا، خيرپور جي شاهي خزاني مان مقرر ٿيل هئا، جي فقير صاحب کي ڏنا ويندا هئا.

مٿي ذڪر ڪيل، فقير صاحب صادق جي پيشنگوين ۽ پاراتن، دعائن ۽ بددعائن مان فقير صاحب جي سيرت ۽ ڪردار، شخصيت ۽ اخلاق تي ڪافي روشني پئي ٿي، ۽ سندن روحاني منزل ۽ مقام جي پڻ خبر پنجي سگهي ٿي. طبيعت جي جوش، جلال ۽ جمال، خودداريءَ ۽ استغنا، عفو ۽ درگذر، انصاف پسندي، مظلومن جي حمايت ۽ هيڻن سان همدردي، وقت

---

(١) ڪي ماڻهو وري اهو بيت هيئن ڏيندا آهن:

ايندا اتر پار کان، ڪندا تيريون ۽ ميريون،
سرائي ميريون، ڪچيندا ڪچ ۾.

جي حاڪمن کي سچ چوڻ ۽ سندن غير منصفاڻه رويي ۽ ظالمانه روش خلاف وڏي واڪي احتجاج ڪري انصاف حاصل ڪرڻ، وغيره، جھڙيون مڙيئي فقيرانيون خصلتون، عارفانه اخلاق ۽ اعليٰ انساني واريون عادتون، فقير صاحب، جي شخصيت کي بلند مقام بخشين ٿيون ۽ اها الاهي ذات آهي.

بنگلاڻيءَ تي ڏنڊ: هي انهيءَ زماني جو واقعو آهي، جڏهن انگريزن جي حڪومت سنڌ تي قائم ٿي چڪي هئي، ۽ انگريزن فقير صاحب کي ڪاٺ (قيدخانو) رکڻ جي اجازت ڏني هئي، جنهن ۾ چورن چڪارن کي ڪڙي قيد ۾ رکيو ويندو هو. انهيءَ زماني ۾ هڪ بنگلاڻي بلوچ، ڪريمداد خان، کي ڪا دماغ ۾ پنهنجي جوانيءَ ۽ طاقت جي گهٽي هوا چڙهيل هئي. هو هر روز فقير صاحب جي ڳوٺ جي وچ مان گهوڙي تي چڙهي، تلوار سميت، مچون وٽي لنگهندو هو. فقير صاحبن بار بار هن بلوچ کي انهيءَ نازيبا روش کان باز اچڻ لاءِ سمجهايو، ۽ ڳوٺ جي وچ مان انهيءَ طريقي سان لنگهڻ جي منع ڪئي. پر سيائن سچ چيو آهي ته "سرمنڊل جي ساز مان ساندو ڇا سمجهي"، سو پروچ جي آها ڪهاڙي، آهو ڳن: اتان پيو لنگهندو هو، ۽ فقير صاحب جي ماڻهن کي تلوار جو ڊپ ڏيندو هو ته مون کي ويجها نه اچجو! حسب دستور، هڪ دفعي، جيئن ڪريمداد بنگلاڻي، مچون وٽي، تلوار هٿ ۾ ڪري، گهوڙي تي چڙهي، ڳوٺ مان لنگهي رهيو هو، تيئن فقير صاحب صادق جي متس وجي نظر پئي. پاڻ فقيرن کي حڪم ڪيائون ته جهلي اچوس. ڪريمداد فقراءَ کي ڏسي، تلوار ڪڍي، سڌو صادق فقير ڏانهن وار ڪرڻ لاءِ ڀڳو، ۽ اچي فقيرصاحب تي تلوار جو وار ڪيائين، پر تلوار فقيرصاحب جو هڪ وار به ونگو نه ڪيو. ايتري ۾ ڪريمداد کي قابو ڪري ڪٺي ڪاٺ ۾ هنيائون، جتي ڇهه مهينا پئي ڏاڍ مڙسيءَ ۽ بهادريءَ جا باب پڙهيو. ڇهن مهينن کان پوءِ، محمود خان نالي بنگلاڻين جو ڪو چڱو مڙس هو، تنهن نيائين جو ميڙ وٺي اچي فقير صاحب کان ڪريمداد جي معافي ورتي. انهيءَ ڪريمداد جو اولاد ڪاروڙي طرف (تعلقو عمرڪوٽ)، ۽ محمود بنگلاڻيءَ جو اولاد فقير صاحب جي ڳوٺ جي آسپاس رهي ٿو.

ميون حسام پلي ۽ صادق فقير.

مولوي ميون حسام رحه، ذات جو 'پلي'، ڳوٺ ڳوري تعلقي عمرڪوٽ جو ويٺل هو. سندس ڳوٺ فقير صوفي جي ڳوٺ کان ستن-اٺن ميلن جي مفاصلي تي آهي. هي عالم سڳورو پنهنجي وقت جو متقي، زاهد ۽ عابد، اهل دل، عارف ۽ باڪمال عالم دين هو. سندس پرهيزگاري، بزرگي ۽ علمي تبحر جي ملڪ ۾ هاڪ هوندي هئي. هي بزرگ، فقير صادق صوفيءَ جو همعصر، همصحبتي ۽ همراز هو. هميشه سندن محبت ڀريون صحبتون ۽ عارفانه رهاڻيون ٿينديون هيون. ان سلسلي ۾ ميون حسام، صادق فقير وٽ ڪافي وقت گڏ اچي

گذاريندو هو. هنن بزرگن جي صحبت ۽ محبت، پيري ۽ مريدي، استاديءَ ۽ شاگرديءَ تائين پهتل هئي. هڪ روايت موجب، صوفي صادق فقير جن سندن پيريءَ واري دور ۾ ڪجهه ظاهري طرح اکري علم مئين مولوي حسام ڀليءَ کان پڙهيا به هئا. ڇا پڙهيا ۽ ڪيستائين پڙهيا، اها خبر پنجي ڪانه سگهي آهي، پر مئين حسام جي صحبت ۾ فقير ڪجهه نه ڪجهه علم ضرور حاصل ڪيو. تنهنڪري فقير صاحب ميان حسام ڀليءَ کي پنهنجو استاد سمجهندا هئا، ۽ سندن عزت ۽ احترام پنهنجي مرشد جهڙو ڪندا هئا. هڪ روايت آهي ته فقير صاحب صوفي سندن فقيرائي حياتيءَ ۾ فقط ٻن شخصن پٺيان نماز پڙهي آهي: هڪ پنهنجي مرشد مخدوم فضل شاهه رحه پٺيان، ۽ ٻي مولوي ميان حسام ڀليءَ رحه جي پويان. ميون حسام ڀلي جڏهن به سندن ڳوٺ هوندو هو، تڏهن فقير صاحب جن هميشه سندس پٺيان نماز پڙهندا هئا، ٻيءَ حالت ۾ فقير صاحب پاڻ پيش اماميءَ جا فرائض انجام ڏيندا هئا. مئين حسام جي پيش اماميءَ وارو اثر فقير صادق صوفيءَ جي اولاد تائين رهيو. ڳوٺ صوفي فقير ۾ فقيرصاحب جي اولاد کي عيدنماز هميشه مئين حسام ڀليءَ جي اولاد مان ڪو نه ڪو پڙهائيندو هو. اهو سلسلو گهڻو وقت هليو، ۽ ويجهي زماني ۾ منقطع ٿي ويو آهي. ميان حسام ڀليءَ جو اولاد ساڳئي ڳوٺ ۾ موجود آهي. ماستر محمد يعقوب ڀلي، مسٽر لطف‌الله حساماڻي صاحب سندن پاڻ، ۽ ماستر نيازعلي ڀلي "نياز"، وغيره وغيره، مئين حسام ڀليءَ جي اولاد مان آهن.

مرشد سان محبت.

هونئن ته هرڪنهن طالب ۽ مريد کي پنهنجي روحاني رهبر ۽ سلوڪ جي راهه جي سرواڻ سان محبت ۽ عقيدت هوندي آهي، پر صادق جو صدق ۽ صداقت، محبت ۽ عقيدت پنهنجي مَٽ پاڻ آهي. صادق فقير کي ميرانپور (جهوڪ شريف) جي صوفين سان بي‌پناهه محبت هئي. فقيرصاحب جهوڪ شريف جي عارف، صوفين جي سردار، حضرت شاهه عنايت‌الله شهيد رحمت‌الله عليه، ۽ پنهنجي مرشد حضرت فضل شاهه عرف شاهه قلندر (فضل شاهه جو زمانو شاهه شهيد کان اندازاً سٺ سال پوءِ جو آهي) جي در جو پنهنجو پاڻ کي مڱڻو ۽ منگتو، ٻندو ۽ غلام، پيتَ ۽ پان سڏيندي فخر محسوس ڪري ٿو. فقيرصاحب سان به سندن مرشد جي خاص صحبت ۽ عنايت جي نظر هئي.

هڪ دفعي ڪنهن مريد حضرت شاهه قلندر کان پڇيو ته "سائين، اوهان به ڪو ڪلام چيو آهي؟" شاهه قلندر جواب ۾ فرمايو ته "ابا، اسان جو زنده رسالو، صادق فقير اوهان اڳيان موجود آهي." شاهه قلندر جي مٿين قول مان طالب ۽ مطلوب،مريد ۽ مرشد جي محبت جو اندازو آسانيءَ سان لڳائي سگهجي ٿو. مريد ۽ مرشد جي محبت ۽ منزل هڪ جان ۽ قلب واريءَ حد تي پهتل هئي. صادق فقير پنهنجي شيخ متعلق فرمائي ٿو:

صورت پانيم شيخ ڪسي، معنيٰ مڙ بوئي،
تيو ثابت سيرئي، حق حقيقت جنهن ڪان.

ڪهڙين جڳهين تي صادق فقير رحہ پنهنجي مرشد جي مدح ڪئي آهي، جنهن جا چند مثال هيٺ ڏجن ٿا:

ايرندي ڪان آيريو، ڪري ڪيڙو ڪل،
هادي هدايت جو، سندس ڪولهي ملھ،
"صادق" ڳالھ م سل، فضل شاھ فقير جي.

لم نوراني پير جا، لمن وسي نُور،
قلندرشاھ ڪرم سان، پريو ڏئي پرپور،
منجهان نور ظهور، وٺ بہ وڃن واسيا.

وڙهيا واڳيا واپريا، سي صوفي شير،
واڳڻ وڏي آئيا، مانجهي مل مٽير،
پڙ ۾ ڪوڙي پير، سر ڏنائون صدقا. (ڪيڏارو)

وڙهيا واڳيا واپريا، جهيڙي جهوڪ ڏٺي،
امر ساڻ الله جي، اونچي ڪيائون اٺي،
رضا جا رحمان جي، سا واحد ڪي وٺي،
ڪاهوڙي ڪٺي، ويا ڳذاري ڏينهڙا. (ڪيڏارو)

صوفي شهيد جي شهادت (١٧-صفر، ١١٣٠ھ/١٧١٨ع) متعلق صادق فقير جو تاثر:

ڏنوسي ڏک تي، صوفين جي سردار،
ڳالهائيو ڳالهائيو تيو، سو ڏڙان ٿي ڏار،
تنهن جي ڪندو ڪير ڪتار، جيڪو ڪلمي سين ڪاٽيو.

جهوڪ جو عام فيض:

هل ميرانپور مڱڻا، جت ڏاتر ڏئي ڏو ڏات،
"ڪالھ پڇي تو ذات، جي آئيا سي اگهيا."

جي تو هينيو ايون، تہ پَسلا اٿئي پر،
وينڌي واٽڙين جو، تڏو پاڻيچ ٿر،
قلندر شاھ ڪرم سان، ڪندو نيڪ نظر،
وَئون دوستائي در، "صادق" ڪهٽي صدق سان.

مرشدن ڪي دعا:

لم لوراني پير جا، ڪيڙن ۽ ڪُلن،
ڪٿوريءَ خوشبوءِ جا، مُشڪون مينهن وسن،
ميرانپور ميرن، ڪوسو واءُ نہ وارئين.

فقير صادق سان فقير بيدل روهڙائيءَ جي ملاقات.

هيءَ روايت گهڻو مشهور آهي تہ سنڌيءَ جي مشهور صوفي شاعر، حضرت قادر بخش "بيدل" روهڙائيءَ (المتوفي ١٢٨٩هـ) کي 'فنا في المعشوق' جي ڏکئي ڏاکي مان لنگهائيندڙ حضرت صوفي صديق صادق جن هئا، جن جي هڪ ننڍڙي نقري حضرت بيدل بادشاهہ جون سڀ مشڪلاتون آسان ڪري، عشق مجاز جي اڙانگي ۽ ترڪڻي تڙ مان ڪيس پار ڪيو، جنهن کان پوءِ هي فقير نيڪ ضمير وجي سلوڪ جي سڌائي دڳ لڳو. اها ساڳي روايت "ديوان بيدل" جي مرتب ۽ مؤلف، محترم عبدالحسين شاهہ موسوي صاحب بہ، "ديوان بيدل" جي منڍ ۾، فقير بيدل جي سوانحعمري لکندي بيان ڪئي آهي. صادق فقير سان فقير بيدل جي انهيءَ ملاقات جو احوال ڏيندي، موسوي صاحب لکن ٿا:

"صديق فقير، آهر (ضلعو ٿرپارڪر) وارو، جو صوفي شاهہ عنايت جهوڪ واري جو مريد هو، سو اچي ميان سوال شاهہ جي اوطاق ۾ لٿو. اهڙي ڇڪير، مرد مٿير جي ڪچهري بہ ڪچهري هوندي! پريان پريان جا فقير ڪهي آيا. پنڌ هوندا هئا اڻانگا ۽ اولا، سو سڪو پيو سڪندو هو تہ من ڪو مولا جو مرد اچي تہ ڪا رهاڻ ٿئي ۽ محفل مچي. صديق فقير جي تشريف آوريءَ جو ٻڌي، بيدل فقير بہ آيو. ڪچهري ماڻهن سان پرپور هئي. اڳتي وڃڻ جي جاءِ ڪانہ هئي، تنهنڪري بيدل فقير جُتين جي پرسان چپ چاپ ويهي رهيو. صديق فقير، جنهن جو ضمير روشن هو، تنهن ڪيس اڳيان ڪئي ۽ چيائينس تہ 'اچو، هندو فقيرا!' صوفي عبدالستار صاحب، سجاده نشين درگاهہ جهوڪ (پير صاحب جن ٻہ-چار سال ٿيا تہ وفات ڪري ويا)، سان بيدل بنسبت جڏهن گفتگو لڳي، تڏهن ان صاحب بہ مٿين واقعي جي تصديق ڪئي، پر چيائين تہ صديق فقير فرمايو: 'اچو، ساڌ!'" (صفحو ١٨ ۽ ١٩)

تجل شريف: تجل شريف وارن صوفي بزرگن وٽ جيڪا "صوفين جي تاريخ" لکيل آهي، انهيءَ ۾ بہ صادق جو احوال آيل آهي، جنهن ۾ "بيدل" ۽ "صادق" جي انهيءَ مذڪور ملاقات جو ذڪر ٿيل آهي. موسوي صاحب "صوفين جي تاريخ" تان بيدل ۽ صادق جي ملاقات وارو اقتباس پڻ ڏنو آهي. اسين بہ پڙهندڙن جي مزيد معلومات لاءِ اهو اقتباس هت نقل ڪريون ٿا:

"هڪ وقت فقير صاحب جي آخر عمر جي نزديڪي پيرسنيءَ ۾، روهڙيءَ ۾ سيد غلام علي شاهہ جاگيردار وٽ اچي لٿا (صديق فقير)، جو آهو حضرت شاهہ شهيد جي خاندان جو مريد هو. اتي ڪيترا سادات اشراف روهڙيءَ جا ڪچهريءَ ۾ دوزانو ٿي وينا هئا تہ مرحوم فقير قادر بخش صاحب 'بيدل' روهڙيءَ وارو بہ سندن قدمبوسيءَ لاءِ آيو. ان زماني ۾ فقير بيدل جي جوانيءَ ۽ عشق جو آغاز هو. فقير صاحب ادب کان ساداتن جي پٺ ۾، صديق فقير کي تحيتاً سجدو ڪري، ويهڻ لڳو.

فقير محمد صديق فرمايس تہ 'هندو فقير، اوري اچي ويهو.' آخر ڪيس پنهنجي ڪنولي جي پاڻي سان وهڻ جو حڪم ڪيائون. گهڻي مدت فقير بيدل سندن خدمت ۾ ويٺل هو. فقير محمد صديق جو شيوو هوندو هو جو بعضي بعضي مٽي آسمان ڏي منهن ڪري ڳالهائيندو هو؛ پر اهو ڪنهن کي بہ سمجهہ ۾ نہ ايندو هو. ان وقت بہ مٽي ڪنڌ ڪري ڳالهايائون. جڏهن بيدل فقير ڪانئن رخصت وٺي اٿيو، تہ ميان غلام علي شاهہ بہ اٿيو. ٻاهر اچي بيدل فقير کان پڇيائين تہ 'توهان کي هندو ڪري ڇو سڏيائون؟ ۽ مٿي ڪنڌ ڪري ڇا ڳالهايائون؟' پاڻ جواب ڏنائون تہ 'مون هڪ هندو ڇوڪر، ڪرمچند روهڙائيءَ ۾ فنا ڪاڏي آهي، تڏهن هندو ڪري سڏيو اٿن؛ ۽ مٿي ڪنڌ ڪري رب العالمين سان ڳالهيون ٿي ڪيائون.' (صفحو ١٩)

جهوڪ جي گادي ۽ صادق فقير.

صادق فقير جي فقراءَ ۾ هيءَ روايت پڻ مشهور آهي تہ جهوڪ شريف جي اها گادي فقير صادق وٺي ڏني هئي. انهيءَ لاءِ چيو وڃي ٿو تہ جهوڪ شريف جي موجوده سجاده نشين جا وڏا، تجل شريف (خيرپور رياست) ۾، حضرت شاهہ عنايت شهيد صوفي نور الله مرقده جي وڏي صاحبزادي سلام الله شاهہ عليہ رحمة جا متولي (مجاور) هئا، ۽ جهوڪ شريف وارن بزرگن کي سندن سڱ ڏنل هئا (مخدوم فضل شاهہ قلندر جي شادي انهن سان ٿيل هئي). شاهہ قلندر جي وفات صادق فقير جي حياتيءَ ۾ ٿي، ۽ سندن فرزند، ابراهيم شاهہ، جي لائق ٿيڻ تي پنهنجي مرشدزادي جي شاديءَ جو بندوبست بہ صادق فقير کي ڪرڻو پيو. ان سلسلي ۾، پاڻ ابراهيم شاهہ لاءِ سڱ وٺڻ خاطر تجل شريف وارن بزرگن ڏانهن ويا، ڇو تہ اهي ابراهيم شاهہ جا ناناڻا بہ هئا ۽ جهوڪ وارن بزرگن کي سڱ ڏيڻ جو رستو اڳ ۾ ئي انهن سان هو. پر صادق فقير جڏهين هنن سان سڱ وٺڻ جون ڳالهيون ڪيون، تڏهن انهن بزرگن مان ڪن فردن انهيءَ سڱابنديءَ تي اعتراض ورتا، جنهن جي جواب ۾ معترضن کي صادق فقير چيو تہ "بندو اوهان کان ابراهيم لاءِ سڱ گهرڻ ڪونہ آيو آهي، پر جهوڪ شريف جي گادي اوهان کي ڏيڻ آيو آهي." آخر ابراهيم شاهہ جي شادي تجل شريف وارن بزرگن سان ٿي. قدرت خدا جي جو ابراهيم شاهہ کي اولاد ڪونہ ٿيو، ۽ هن صادق فقير جي حياتيءَ ۾ لاولد لاڏاڻو ڪيو. ابراهيم شاهہ جي وفات کان پوءِ، جيئن تہ سندن اصل رشتيدارن مان ڪو رهيو ئي ڪونہ هو، تنهنڪري جهوڪ شريف جي فقرا جماعت وارن فيصلو ڪيو تہ صادق فقير سيني جهوڪ شريف جي موجوده فقيرن ۾ وڏيڪ ڪامل ۽ لائق انسان آهي، ۽ علاوه انهيءَ جي، مخدوم فضل الله جو بہ 'خليفہ اڪبر' ۽ سندس فرزند جو مرشد آهي، تنهنڪري ڪيس جهوڪ شريف جي گاديءَ تي ويهاريو وڃي؛ پر فقير صاحب جماعت جي انهيءَ فيصلي سان اتفاق نہ ڪيو، ۽ پاڻ حضرت ابراهيم شاهہ جي مامي ميان عبدالستار اول رحہ کي

جهوڪ شريف جو گادي نشين مقرر ڪرڻ جو فيصلو ڪري، انهيءَ پير صاحب ڪي جهوڪ جي ڀڳ ڀڏارايائون. انهيءَ فيصلي سان ٻـوءِ ساريءَ جماعت ٻه اتفاق ڪيو. فقير صادق، ميان عبدالستار اول کي جهوڪ شريف جي گاديءَ تي ويهاري، واپس ڳوٺ آيا ۽ اتي اچي جلد وفات ڪيائون.

ميان عبدالستار اول رحہ صادق فقير جي فرزند نظام الدين کان گهڻو فيض حاصل ڪيو ۽ سندس مريد ٻه ٿيو. انهيءَ ڪري، ميان عبدالستار اول جي زماني کان وٺي، هڪ تہ صادق فقير جي مٿس مهربانيءَ ۽ روحاني ڪمالات ۾ ابراهيم شاهہ جي مرشد هئڻ ڪري، ۽ ٻيو صوفي نظام الدين، جنهن جو هن کي فيض هـو ۽ ميان صاحب صوفي صاحب جـو مريد هـو. تنهنڪري، جهوڪ شريف ۾ اعزازي طور نظام الدين جي اولاد (جيڪو صادق جو سجاده نشين رهندو ٿو اچي) کي فقير صادق جي ڪپڙ هيٺ ڪٽ رکي، ان مٿي ويهڻ جي اجازت اڄ تائين حاصل رهي آهي، جتي ٻيا فقير ۽ ٻين درگاهن جا سجاده نشين پٽ تي ويهندا آهن.

شاديون ۽ اولاد.

مٿي ذڪر ٿي آيو آهي تہ فقير صادق سڀ کان پهرين شادي، پنجونجاهہ سالن جي عمر ۾، سندن مائٽاڻي ڳوٺ ڏوڏاري ۾، پنهنجن عزيزن مان ڪئي، جنهن شاديءَ مان فقير صاحب کي ٻہ فرزند، صوفي ابوالحسن فقير ۽ صوفي بايزيد فقير، جهوڪ شريف ۾ تولد ٿيا. ٻي شادي، جهوڪ شريف مان اهر شريف (موجوده صوفي فقير، عمرڪوٽ) ۾ هجرت ڪري اچڻ وقت، پنهنجي هڪ ذات واري عزيز، نظام الدين سومري جي گهران ڪيائون، جنهن مان فقط هڪ فرزند صوفي نظام الدين فقير تولد ٿيو. آخري حياتيءَ ۾ فقير، ڳوٺ مينهڙي تعلقي عمرڪوٽ مان، سرطان سوڍن (هندن) مان ٽي شادي بہ ڪئي. انهيءَ شادي ڪرڻ مان فقير صاحب جي مرشد، شاهہ قلندر، جي اها پيشنگوئي بہ پوري ٿي تہ "بندو تنهنجون ٽي شاديون پيو ڏسي." آخري شاديءَ مان فقير صاحب جن کي ٻہ فرزند، صوفي شهاب الدين فقير ۽ صوفي عبدالعلي فقير ڄاوا.

فقير صاحب جا فرزند وقت جا مشهور اهل دل درويش ٿي گذريا آهن، جن مان صوفي بايزيد فقير ۽ صوفي شهاب الدين فقير جو شعر بہ هٿ اچي ٿو، جن صادق فقير کان پوءِ هن درگاهہ تي صوفياڻي شعر-شاعريءَ جو سلسلو جاري رکيو. صادق فقير جا فرزند هڪٻئي کان وڌيڪ صاحب صدق و صفا هئا. سندن حالات پڙهندي، چوڻو پوندو تہ "اين خانہ همہ آفتاب است." اسين هيٺ مختصر طور فقير صاحب جي فرزندن جي سوانح جا هٿ آيل واقعات ڏيون ٿا.

(ا) صوفي بايزيد فقير رحہ: "صوفي بايزيد، ١٢٢٦ هجري ڌاري، جهوڪ شريف (ميرانپور) ۾ تولد ٿيا. پاڻ صوفي ابن صوفي ۽ شاعر ابن شاعر هئا. ڪين گهڻو ڪري "بايزيد" جي بجاءِ "باجيد شاهہ" جي نالي سان سڏيندا هئا. ڪين ظاهري تعليم سان گڏ باطني

تعليم پڻ عطا ٿيل هئي. سندن انتقال والد جي وفات کان ڇهه مهينا پوءِ، سال ١٢٢٦ هجريءَ ڌاري، جهوڪ شريف ۾ ٿيو. اتان، سندن وصيت موجب، سندن نعش مبارڪ آنائي، ڳوٺ صوفي فقير ۾ سندن پاڻ . ابوالحسن) ۽ والد (صادق فقير) جي مزارن جي وچ ۾ سپرد خاڪ ڪئي ويئي. شاعري سندن ورثو هئي، پر پاڻ لڪ ۾ شاعري ڪندا هئا، ان ڪري ئي سندن شعر ايترو مشهور ۽ ظاهر ڪونہ ٿيو. صوفي بايزيد سڀ کان ڀريون، پنهنجي والد جو لائق ۽ فائق سجاده نشين هو، جيتوڻيڪ سندن گادي نشينيءَ جو عرصو تمام مختصر رهيو. وفات وقت کين ڪو نرينو اولاد نہ هو، فقط هڪ دختر نيڪ اختر هئي، جيڪا مشهور زميندار صوفي محمد هاشم سومري جي والده ماجده هئي.

بايزيد فقير جي ڪلام جو نمونو پيش ڪجي ٿو:

(١)

هيءَ دل آهي ماندي، پنهنجي يار پيارل باجهون.
ڪاري هـن ڪُـن ۾، ارادي آنـدي...
اديون عشق عجيب جي، برهہ ۾ آهيان بالدي...
مانَ مون کـي ڪن ٻرين، ورهہ کـان واندي...
بحر ۾ "بايزيد" چئي، ڪنگ ٿيندا اچي ڪانڌي...

(٢)

لڏون لائي ويا، پوري ساڻ، جيجا منهنجي جيءَ ۾!
وٽيون وِهہ گاڏيون، ڏکـيءَ کي ڏيئي ويـا...
آڏيءَ آئي ويا مٺيءَ کان، جوڳي پنهنجي (-؟) جا...
اوسيڙي ان جي اديون، چـريءَ چـاڪ چڪيا...
"بايزيد" بـرهہ سـان، ڏونـگر مـون ڏوريا...

("ونجارن وايون"، مرتب عبدالڪريم پلي، ص ص ٢٢-٢٤)

(٣) فقير صوفي ابوالحسن رحہ: هي فقير، صادق صوفيءَ جو ٻيو نمبر فرزند هو. جهوڪ شريف ۾ تولد ٿيو، ۽ اهر شريف ۾ وفات ڪيائين. سندن وفات فقير صادق جي حياتيءَ ۾ ٿي. سندن رحلت صادق فقير لاءِ صبر آزما حادثو هئي. فقير ابوالحسن جي مزار فقير صاحب صادق جي روضي ۾، سندن پاسي ۾ آهي. هي فقير شاعري ڪندو هو يا نہ، اهڙي معلومات ڪانہ ملي آهي، ۽ نہ ئي ورڻي ڪو سندن شعر پڙڻ ۾ اچي ٿو. هڪ صاحبدل درويش ۽ عارف شاعر جي فرزند هئڻ ڪري، شاعري سندن گهر جي شي هئي، ۽ اها لاڪائن وڏي ڳالهہ ڪانہ هئي. هن فقير کي ذڪر ۽ فڪر جي تلقين پنهنجي والد بزرگوار کان ملي هئي، ۽ زهد و عبادت، ذڪر و فڪر ۾ سندن والد جو بيمثال پيرو هو. شادي ڪرڻ کان اڳ ۾ سندن انتقال ٿيو، تنهنڪري سندن ڪو بہ اولاد جهڙو نشان ڪونهي، باقي سندن نالو هن فاني دنيا ۾ لافاني آهي.

(٣) حضرت صوفي نظام الدين رحہ: حضرت صوفي فقير نظام الدين جي ولادت باسعادت ڳوٺ اهر شريف جي اپرندي (هاڻوڪي صوفي فقير) ۾ ٿي. پاڻ فقير صاحب صادق شاهہ جو ٽيون نمبر فرزند دلبند هئا. فقير صادق جو سڀني فرزندن کان هن سان گهڻو پيار هو ۽ هر وقت کين خوش ۽ آرام سان رکڻ پسند ڪندا هئا، تنهنڪري ظاهر آهي تہ شفقت پدري جي بارش هن فقير تي گهڻي وئي. ذڪر ۽ فڪر جي تلقين ۽ هدايت بہ پنهنجي والد بزرگوار کان هين. سندن دل، بنسبت ٻين ڀائرن جي، فقيريءَ ڏانهن گهڻو مائل هوندي هئي. اهو سندن والد بزرگوار جي خاص محبت ۽ لظر ڪيميا اثر جوئي نتيجو هو. نظام الدين کي ظاهري تعليم قرآن شريف ۽ معمولي سنڌيءَ تائين هئي، پر باطني علم ۽ عرفان جي مٿن ججهي پالوت ٿيل هئي. هي فقير هڪ صاندل صوفي، عارف ۽ وسيع النظر انسان هو. ان سان گڏ وقت جو واصل باالله بزرگ ۽ هزارن مريدن جو مرشد بہ هو. جهوڪ شريف جي موجوده سجاده نشين، جناب حضرت ارشاد عباس "رند"، جي پڙ ڏاڏي ميان عبدالستار جو مرشد بہ حضرت صوفي نظام الدين صاحب هو. فقير صاحب صادق جي وڏن فرزندن، ابوالحسن (جنهن صادق فقير جي حياتيءَ ۾ وفات ڪئي) ۽ صوفي بايزيد فقير (جنهن جو وصال فقير صادق جي رحلت کان ڇهہ مهينا پوءِ ٿيو)، جي راهہ رباني وٺڻ کان پوءِ، صوفي نظام الدين پنهنجي والد جي گاديءَ تي ويٺو. اڄ تائين سندن اولاد، فقير صادق جو سجاده نشين آهي. نظام الدين صوفيءَ متعلق پڌجي ٿو تہ پاڻ شاعر هئا، پر سندن شعر جو نمونو اڃا هٿ اچي ڪونہ سگهيو آهي. فقير صاحب نظام الدين کي ٽي فرزند هئا: فقير علي بخش، فقير صوفي سليمان، ۽ فقير حاجي محمد رحہ. فقير نظام الدين جي وفات ڳوٺ صوفي فقير ۾ ٿي. سندن مزار صوفي صادق جي روضي جي سامهون تعمير ٿيل تجر شريف ۾ آهي.

(٤) صوفي شهاب الدين: جناب حضرت مرحوم صوفي شهاب الدين، صوفي صادق جو چوٿون فرزند هو. پاڻ سال ١٢٤٤ هجريءَ ۾، اهر شريف ۾ تولد ٿيا ۽ ١٣٠٨ هجريءَ ۾ وفات ڪيائون. سندن مزار مبارڪ سندن آبائي مقام، "صوفي صادق فقير" ۾ آهي. کين ذڪر پنهنجي والد ماجد کان مليل هو، ۽ شاعري ۽ درويشي کين ورثي ۾ مليون. سندن اولاد مان صوفي جلال محمد پنهنجي وقت جا مشهور شخص ٿي گذريا آهن. هن وقت سندن اولاد مان صوفي غلام محمد ۽ صوفي طالع محمد "ناز"، هن وقت جا باوقار زميندار آهن. سندن ڪلام تمام ٿوري انداز ۾ پڌجي ٿو. سندن دستياب ٿيل ڪلام جو نمونو هي آهي:

(١)

درد بنا آهي ڪوڙي بات: ذات نہ جاڻان ڪير آءُ آهيان!
پاڙي اسان جي پهاجيون، ڪَر بہ اسان سان چات...
اوکي ويل اسان سان مرشد، هجي هميشه سات...
هادي ويل هلڻ جي، مون کان ڪلمو چوائڻ وات...
"شهاب الدين" ڪرين سو ڪري وٺ، ڦُٽڻ تي آ پريات...

(٢)

ڀيو نہ رکج مال، رکج اسالو دل ۾ هردم!
ٽڙي ڪيج دل منجهان تون، هو جو خام خيال...
هيڪڙائيءَ کي هڪ ڪري، دوئيءَ جو ڪيج دال...
ويهه ٻاڙي ڀرين جي، تان رچي ٿئين لال...
"شهاب‌الدين" تي ڪندو مرشد، ٻلو سونهارو ڀال...

(٣)

صدقي صدقي، جاني، آهيان اصل کان تنهنجي گولي!
اصلؤن ڏنڙي ماءُ مون کي هٿي، درد ٻرٻان جي‌لولي...
گلا غيبت لوڪ جي آڏو، جهلي آهي مون جهولي...
ناتي پنهل جي مستي ويچاري، رندن ۾ هئي رولي...
"شهاب‌الدين" کي، مرشد سائين، مٺي وٺي تنهنجي ٻولي...

(٤)

موسل ساڻ ماڻا، يار راڻا! ڪر مَ رسڻ جا.
ڪرهو ڪاهي ڪاڪ تي، ٻرين ڪر مَ ٻچاڻا...
توريءَ سير سينڌرا، وِهہ ٿيا هي وهاڻا...
ڏريان ٿي ڏوڙ پرجي، ٿيڙا ٻلنگ ٻراڻا...
"شهاب‌الدين" چئي، توريءَ اڱڻ جا، راڻا، ڪنول ڪُماڻا...

("وڻجارن وايون"، ص ص ٢٥-٢٦-٢٧)

(٥) صوفي عبدالعلي فقير: صوفي عبدالعلي فقير، صوفي شهاب‌الدين جو سڳو ڀاءُ ۽ فقير صاحب صادق جو آخري ۽ پنجون فرزند هو. سندن ولادت ڳوٺ صوفي فقير ۾ ٿي، ۽ وفات پنهنجي وڏي ڀاءُ صوفي شهاب‌الدين جي حياتيءَ ۾ ٿي. پاڻ پنهنجي مائٽاڻي مقام ۾ مدفون آهن. فقير صاحب کي ٻہ فرزند، فقير حسين علي ۽ فقير خيرمحمد صوفي هئا، جيڪي پنهنجي وقت جا اهل دل فقير ٿي گذريا آهن. فقير حسين عليءَ جي اولاد مان سندس پوٽو، فقير محمد زمان، تخلص "مجذوب"، ۽ فقير بهادرعلي وغيره موجود آهن، ۽ صوفي خيرمحمد جي اولاد مان سندس فرزند، فقير ستاربخش ۽ فقير ڏاتاربخش، وقت جا معزز ۽ تعليم يافتہ زميندار شمار ٿين ٿا. فقير ڏاتاربخش کي شعر-شاعري ٻہ پنهنجي والد کان ورثي ۾ مليل آهي، جيڪو چڱو شاعر ٻہ آهي. فقير عبدالعلي مائٽن جي پيرويءَ تي هلندڙ، نهايت نيڪ صفات، عابد ۽ زاهد، صوفي باصفا هو. سندس شعر هٿ ڪونہ ٿو اچي، شايد سندس توجهہ ان طرف خيرڪو هو.

مريد ۽ طالب.

حضرت صوفي صادق (رحہ) جي مريدن ۽ معتقدن، خليفن ۽ طالبن جو تعداد سون ۽ هزارن کان بہ مٿي ٿيندو. ڪئين حق جا طالب هن آهُر جي آديسيءَ کان فيض پرائي، پنهنجي روحاني زندگيءَ کي تابندہ ۽ درخشندہ ڪري، دنيا ۽ عقبيٰ جي ڀلائي ۽ بهتري حاصل ڪري ويا، جن جو پورو ڪاٿو ڪڻ نہ رڳو مشڪل مسئلو آهي، بلڪ محال بہ آهي. ان سان گڏ سندن سمورن خليفن ۽ طالبن جو احوال قلمبند ڪرڻ تہ ان کان بہ محال تر آهي. صوفي صادق جي طالبن ۽ مريدن ۾ ڪي اهڙا فقير بہ هئا، جيڪي روشن ضمير درويش هجڻ سان گڏ، مٿي معيار جا صوفي شاعر بہ هئا: جهڙوڪ (١) سندن مرشد زادو ۽ مريد صوفي ابراهيم شاهہ (٢) فقير ڪرم علي ڪورڪاڻي، (٣) صوفي سرهو حجام، (٤) ڀڳت رامچند، (٥) مراد فقير ڪنڊڙيءَ وارو (٦). انهن فقيرن ۽ شاعرن کان سواءِ (١) نانگو شاهہ (لاڙ طرف)، (٢) اجيلو ماڇي (٣) فقير اميد علي جروار، ۽ (٤) هرياڻي ڀڳتياڻي وغيرہ بہ صوفي صادق جي مشهور اهل دل طالبن مان ٿي گذريا آهن. هنن جو شعر ڪونہ ٿو لڀجي، شايد شاعريءَ ڏانهن سندن توجهہ ڪونہ هو. فقير اميدعلي جروار ۽ نانگي شاهہ لاڙ واري جو احوال هٿ ڪونہ ٿو اچي، باقي مٿي ذڪر ڪيل صادق فقير جي طالبن ۽ مريدن جو دستياب ٿيل احوال اختصار سان هيٺ پيش ڪجي ٿو.

(۱) صوفي ابراهيم شاهہ فقير: حضرت صوفي ابراهيم شاهہ ابن مخدوم صوفي فضل شاهہ عرف شاهہ قلندر (رحہ) جو شمار صادق فقير جي وڏن خليفن ۽ طالبن ۾ ٿئي ٿو. هي فقير صادق جو مرشدزادو بہ هو تہ مريد بہ. صوفي ابراهيم جي ولادت ۽ وفات جون تاريخون ۽ سال معلوم ٿي ڪين سگهيون آهن. صوفي ابراهيم شاهہ اجا عمر جو ننڍو هو تہ سندس والد، مخدوم فضل شاهہ قلندر جو انتقال ٿي ويو، تنهنڪري ذڪر ۽ فڪر جي هدايت ۽ اجازت صادق فقير پنهنجي مرشدزادي کي عنايت ڪئي. صوفي ابراهيم شاهہ صادق فقير کي، پنهنجي مرشد هئڻ ڪري، والد جي جاءِ تي سمجهندو هو. صادق فقير پنهنجي مرشدزادي جي ذهني ۽ روحاني، ديني ۽ دنياوي پرورش ۽ پالنا هڪ لائق ۽ فائق استاد ۽ مرشد، بلڪ والد وانگر ڪئي. دنيوي ۽ اخروي زندگيءَ جي هرڪنهن ڏکئي مرحلي ۾ صادق فقير، ابراهيم شاهہ جي رهنمائي ۽ رهبري ڪندو رهيو. صوفي ابراهيم شاهہ جي شادي بہ صادق فقير تجل شريف وارن بزرگن سان ڪرائي، پر افسوس تہ ابراهيم شاهہ صادق فقير جي حياتيءَ ۾ بي‌اولاد وفات ڪري ويو. ابراهيم شاهہ جي وفات صادق فقير جي حياتيءَ جو جانڪاهہ ۽ خون چڪان حادثو هو. هڪ طرف هي پنهنجي محبوب مريد ۽ مرشدزادي کان محروم ٿي ويو تہ ٻئي طرف هن وفات حسرت آيات سان سندن مرشد فضل شاهہ قلندر جي نسل جو سلسلو هميشه لاءِ دنيا ۾ ختم ٿي ويو، ۽ جهوڪ شريف، جيڪا سنڌ ۽ هند ۾ روحانيت ۽ تصوف جو مرڪز هئي، تنهن جي عارفاڻي گادي

پنهنجي اصلي عارف گاديءَنشين ڪان وانجهي رهي. تنهن ڪي ٻه ڪنهن لائق ۽ عارف سجاده‌نشين ڏيڻ جو انتظام ۽ اهتمام صادق فقير کي ڪرڻو پيو، ۽ پاڻ ميان عبدالستار اول (رحـ)، جيڪو صوفي ابراهيم شاهه جو حقيقي مامو ۽ اهل دل ۽ لائق انسان هو، تنهن کي جهوڪ شريف جي گادي حوالي ڪيائون. صوفي ابراهيم شاهه سٺو صوفي شاعر به هو. سندس سنڌي ۽ سرائڪي زبانن ۾ بيت ۽ ڪافيون هٿ اچن ٿيون، جنهن ۾ پاڻ پنهنجي نالي جي بجاءِ "فقير" تخلص طور استعمال ڪري ٿو. هڪ سرائڪي ڪافيءَ ۾ پنهنجي مرشد صادق فقير جي فيض ۽ هدايت جو هيئن ذڪر ڪري ٿو:

"صادق" ساجن مينون مليا، جنهن نال فضل الله دا رليا.

نال "فقير" دي ڪرم ڪرايا، بات عجب بتايا يار.

صوفي ابراهيم شاهه جي هٿ آيل ڪلام مان ڪجهه ڪلام نموني طور هيٺ نقل ڪجي ٿو:

(١)

جيجا جوڳي ڪاڻ ذات، روئندي مون نه رهن ٿا رات —
وڃن پٺا سنياسي سنبريو.

لادي سڳيون، سنگ سور جا، ورهه وڄايو ويراڳين وات —
چيت ڪري ويا چوريءَ چريو.

آءٌ ڄڻي هو ساجهر هليا، پرهه ڦٽيءَ پريات —
اکڙيون روئن آب پريو.

ڦوڙائي ۾ "فقير" چئي، ڏک ڏئي ويا ذات —
سبق سنياسين سور جو سريو.

(٢)

مون کي ساڻي نين نه ساڻ، آءٌ نماڻي ٿي سران!
ڪاڻو پنيوڙ سڄ ٿيو، هاڻ ويهان ڪنهن ڪاڻ...
مون کي ڇڏي چنڊي رات هليا، رتيءَ وات رهاڻ...
پيئي آهي پربن جي، لڪن ۾ لاڏاڻ...
جڏي سار نه جبلين، آريچي آساڻ...
ڦوڙائي ۾ "فقير" چئي، هتي هتي ڪنديون هاڻ...

(٣)

جس نون آپ جڳايا يار، عشق انهان مر پايا، يارا
هرڪو آکي واصل ٿيوان، شال جڳان جڳ دائم جيوان،
پاڻ پيالا وحدت پيوان، نفس ڪنهن نه نمايا، يارا
دل دي الله رطلب جنهان ڪون، خوش نه آوي لوڪ انهان ڪون،
ڪول لقاب شتاب تنهان ڪون، ٻول گلي گل لايا، يارا!

سر ڪات جدا ڌڙ ڌار جو رهندے، مردان سوت انهان ڪو ڪهندے،
ڪُلّ قلب دي سيني لهندے، جيتا ني مر جايا، يارا
"صادق" ساجن سانون مليا، جنهن نال فضل الله دا رليا،
نال "فقير" دے ڪرم ڪرايا، بات عجيب بتايا، يارا

(٢) ڪرم علي فقير ڪورڪائي: ڪرم علي فقير ڪرڙي شهر جو وينل هو. سندس ولادت، سال ١١٨٦ هجريءَ ڌاري، ڪوٽڙيءَ ۾ ٿي. پاڻ ذات جو ڪورڪائي بلوچ هو. صوفي صادق رحه جو هڪ دفعي ڪوٽڙيءَ طرف سريدن ۾ وڃڻ ٿيو، جتي ڪرم علي فقير جي صادق فقير سان بربت جو پلئه اهڙو ته اٽڪي ويو جو مرڻ تائين صادق فقير رحه جو در نه ڇڏيائين. صادق فقير جن جڏهن ڪوٽڙيءَ کان سفر ختم ڪري ڳوٺ آيا، تڏهن ڪرم علي فقير به سائن گڏ اهر شريف اچي رهيو. مرشد جي نيڪ نظر سان هن فقير روحانيت ۾ چڱو مرتبو ماڻيو ۽ شاعر به ٿي پيو. سندس ڪراستن جا ڪئين قصا مشهور آهن. دل جي صفائيءَ، ضمير جي روشنائيءَ ۽ بلندنظريءَ جي ڪري سندس شمار صادق فقير جي وڏن طالبن ۾ ٿئي ٿو. صادق فقير جي وفات کان پوءِ، سندن مزار جو مجاور ۽ پهاريدار ٿي رهيو. پر سوت فقير ڪي مرشد جي اها خدمت هڪ سال به مس ڪرڻ ڏني. آخرڪار، ١٢٦٦هه ڌاري، راهه رباني اختيار ڪيائين. سندس قبر صادق فقير جي روضي جي اڳيان، تجرشريف ۾ آهي، جنهن ۾ صادق فقير جي اولاد جون به قبرون آهن.

فقير ڪرم علي ڪورڪائيءَ جي ڪلام ۾ بيت ۽ ڪافيون آهن، جيڪي صوفيانه تعليمات ۽ اخلاق جي زيور سان سينگاريل آهن. سندس ڪلام، صادق فقير جي سيني طالبن جي ڪلام جي مقابلي ۾ گهٽو ڪان گهٽو هٿ آيو آهي. فقير جي هڪ ڪافي ۽ چند بيت مطالع فرمايو:

ڪافي —

ڪڏهن ڪيائون ڪينڪي، هي جو ويس وڏائي.
سامي ويٺا صبر ۾، وو، سنائي وائي...
بکون ڏنائون بدن کي، خوش نه ٿيا ڪائي...
"ڪرم علي" لاهوتي له لرزيا، جي ڪنڌ تي ڪاتي آئي...

بيت —

اڪين اوڏا سپرين، ڏسڻ کنان ڏور،
"ڪرمعلي" ڪيچين جي، ماريس ان مذڪور،
وجان ٿي وهلور، ايءَ پروڙي ڳالهڙي.
لنگهه لڪاپڙ، ڪاڙي! دونهان ڪيم دُکاءِ،
واڳي ويهه وحدت سان، وٺ صبر جو تون ساءِ،

ڏک وسائـج ڏيـل ۾، جـيـئـري جـان جـلاءِ،
پـڌي مـنـڊ رو سـچ جـو، ھَـر ۾ ھـاڻ ھـجـاءِ،
تڏھن ڪل ھوئي ڪاءِ، قلب اندر، ”ڪرم علي“ چئي.

طالب چاھين پاڻ کي، تـہ ھڪ سـان رکـج پـر،
ڪيچين لاءِ ”ڪرم علي“ چئي، جـال وھائـج جـرَ،
مٿي سـارڳـہ مـرَ، تـہ سـيـھي مـان سـون ٿئين!

عـادتـون اُديسن جـون، اھـڙيـون ڪـي آھين،
عشق سندي آگ سـان ٿـا، جـيءَ کـي جلائين،
واڳـيـا وتـن وحـدت سـان، ڳـجـھ ۾ ڳالھائين،
ھو خوديءَ کي ڪائين، قلب اندر ”ڪرم علي“ چئي.

(٣) پڳت رامچندر: پڳت رامچندر ذات جو لُھاڻو (ھندو) ھو، ۽ ڳوٺ ”چر“، تعلقي ساماري، ضلعي ٿرپارڪر جو رھاڪو ھو. سندس جنم، اٽڪل ١٧٦٥ع ڌاري، انھيءَ ڳوٺ ۾ ٿيو. ھن پڳت جي طبيعت ننڍپڻ کان ئي پڳتيءَ ڏانھن مائل ھئي، سو جوانيءَ ۾ قدم رکندي ئي اچي صوفي صاحبن جو مريد ٿيو. پنھنجي نيڪ نيتيءَ، اندر جي آجرائيءَ ۽ جھد جي ڪري، صادق فقير جي اُن مشھور ”ڪبير خليفن“ مان ھڪ ھو. ظاھري طرح تہ پڳت ھندو ھو، پر نماز جا پنج وقت پڙھندو ھو ۽ مراقبو ڪندو ھو. گھٽ ڪائڻ، ٿورو سمھڻ ۽ محنت مزوري ڪرڻ سندس خاص عادتون ھيون. سندس معاش جو ذريعو گھور ڪرڻ ھو. ڏينھن جو گڏھ تي معمولي وکر وجھي، ڳوٺن ۾ وڪڻڻ ويندو ھو، ۽ رات جو اچي مرشد جي حاضريءَ ۾ رھندو ھو. ڪڏھن ڪڏھن تہ گھور جي سانگي پري وڃي نڪرندو ھو. حالانڪ فقير صادق جو فقيرائو گنج ۽ لنگر الڳ ھو، ۽ پڳت جيڪڏھن گھورَ ڇڏي فقير صاحب وٽ ويھي رھي ھا تہ بہ کيس ڪاڌو ۽ ڪپڙو پيو ملي ھا، پر پڳت جي طبيعت محنت ۽ مزوريءَ کان سواءِ مفت جي ماني ڪائڻ تي ڪڏھن بہ راضي نہ ٿي. ھن پـڳت جي وسيع المشربيءَ ۽ سخا جون ڪئين ڪھاڻيون ۽ حقيقتون پيون ٻڌجن. پڳت رامچندر ھڪ بيواھہ سيده خاتون جي آڙيءَ جي وقت ۾ جيڪا خدمت ڪئي، اھا بيمثال ھئي، ھن جي انھيءَ نيڪيءَ، سخا ۽ خدمت جو داستان ڪجھہ طويل آھي، تنھنڪري ان جي بيان کان پاسو ڪريون ٿا. پڳت رامچندر صادق فقير جي وفات کان پوءِ ٿي سال حيات رھيو، ۽ ١٨٥١ع ڌاري پرلوڪ پڌاريو. پڳت صاحب سنڌيءَ جو شاعر بہ ھو، ۽ ڪڏھن ڪڏھن جوش ۽ جذبات ۾ اچي بيت بہ ڏيندو ھو. سندس بيت سادا ۽ سوادي آھن. پڳت ظاھري طرح ھو تہ ھندو، پر سندس ڪم ۽ خيال مسلمانن وارا آھن. پڳت رامچندر جي ھٿ اِيڪل ڪلام مان بہ بيت ملاحظہ ٿين:

كلمو وڏي قرب سان، ٻانهي ويٺو پيرَ،
اها راهه "رامچندر" چئي، آهي پيغمريءَ پر،
گروءَ سندو گهر، آٿي اندر جي اوطاق ۾.

كلمي سڀ ڪكوريا، خواجا، نبي ۽ شاهه،
لڳن رنگ "رامچندر" چئي، اندر ٿيا اجها،
پچي سيني پاءِ، نسورو ٿي نُور ٿيا.

(۱۴) سرهو فقير حجام: فقير سرهو حجام، ڳوٺ غلام نبي شاهه تعلقي ساماري جو رهواسي هو. سندس جنم جو سال، اندازي موجب، ۱۷۷۵ع آهي. سرهو فقير طبعاً سنجيدو ۽ نيڪ انسان هو. سندس ڌنڌو هو حجامت ڪرڻ. فقير صادق صوفيءَ جي غلام نبي شاهه جي سيدن ۾ اچ وڃ هئي. هڪ دفعي فقير صادق، مذڪور سيدن جي مهمان جي حيثيت ۾، سندن اوتاري ۾ لٿل هو، تہ سيدن فقير صاحب جي سنوارت لاءِ فقير سرهي حجام کي گهرايو. سرهو فقير سيدن جو حڪم پهچندي ئي فقير صاحب جي خدمت ۾ سندن سنوارت ڪرڻ لاءِ حاضر ٿيو، ۽ فقير صاحب صادق جي سنوارت شريف ڪيائين. سنوارت ڪندي، جون تا تہ فقير صاحب صادق سرهي فقير ڏانهن نهايت ئي غور ۽ خوض سان، چتائي ۽ چيتي نهاريندا رهيا، ۽ سنوارت جي ڪم ختم ٿيڻ تي صادق فقير سرهي کي مخاطب ٿي فرمايو تہ "سرها جڏ ياني، تہ مليٺي ماني!" چوندا آهن تہ اندو گهري الله کان هڪ اک، ۽ جي ڪ ملنس تہ ٻہ ڪپي. سرهو فقير تہ فطرتاً هو ئي انهيءَ فقير جو طالبو، سو جڏهن فقير صاحب صادق جي سيدن جي ڳوٺ مان روانگي ٿي، تڏهن هي بہ سونهاري سنگ سان ساڻ ٿي اچي اهر شريف جو آديسي ٿيو. مرشد جو فيض هن مريد تي گهڻو رهيو، جنهنڪري سرهي فقير جو شمار صادق جي برک خليفن ۾ آهي، ۽ خود سرهي فقير جا بہ هزارين مريد پڌجن ٿا. فقير صادق کان ڪن طالبن پڇيو تہ "سرهي فقير جي روحاني منزل متعلق ڪجهہ اسان کي ٻڌايو." جنهن جي جواب ۾ صادق فقير چيو تہ "ابا، سرهو تُرهو آهي، گهڻن کي تاريندو." هڪ ٻئي دفعي جي ڳالهہ آ ڪن تہ صادق فقير جي زهاڻ ۾ حاضر فقرا (هندو ۽ مسلمان) ۾ اچي ڪبير ڀڳت جو ذڪر نڪتو. فقراءِ، ڪبير ڀڳت جي ساراهہ جا ڍڪ پرڻ لڳا، ۽ چيائون تہ ڪبير ڀڳت وڏيءَ منزل وارو صاحب هو. آخر فقير صادق کي عرض ڪيائون تہ "قبلا، اوهين راءِ ڏيو؟" جنهن تي فقير صاحب فرمايو تہ "ابا، ئي ڪبير تہ بندي جي مريدن ۾ موجود آهن." انهيءَ تي فقيرن عرض ڪيو تہ "سائين، مهرباني ڪري انهن ٽن ڪبيرن جا نالا ٻڌايو." فقير صاحب جواب ۾ چيو تہ "آهي آهن: سرهو فقير، ڪرم علي فقير، ۽ رامچندر ڀڳت." سرهو فقير، صادق جي وفات کان پوءِ بہ حياتي هو. فقير صادق جي وفات کان پوءِ اهر شريف کان جهوڪ شريف وڃي رهيو، ۽ لاڙ طرف ئي وفات ڪيائين. سندس مزار، ماتليءَ لڳ، مگرين جي ڳوٺ پرسان آهي. اهو مقام 'سرهي

فقير جو مقام' سڏجي ٿو. سرهي فقير جو گهڻو ڪلام زبان تي وهل آهي، باقي ٿورو سنڌس سرائڪي ۽ سنڌي ڪلام هٿ اچي ٿو. سنڌس هڪ سنڌي ۽ هڪ سرائڪي ڪافيون پيش ڪجن ٿيون.

(١)

آءُ قربان ٿيان تن تسان، مهر ڪري جي مون وٽ آيا!
تن طنبورو ڪري اڳيان ان جي، مون واڄٽ سڀ وڄايا...
ڪاڄ سيئي سَريا سرتيون، تيڙا لايا سڄايا...
"سرهو" چوي، ڙي سرتيون، پرين پال پلايا...

(٢)

ميڏے سارڻ خاطر ماهي، لا الله دي فوج چڙهائي!
مر مرڻ ڪنون طالب اڳے، تسان هے راهه ڪڙائي...
نڪا نفسي نڪو نسانڻ، لڪا هے لوچ لڙائي...
ميٽ سڱولان دي "سرهے" ڪون، 'صادق علي' پڙهائي...

(٥) اڄيو ساڌ: هي ساڌ ذات جو ميگهواڙ هو، ۽ سنڌس جنم سال ١٧٦٨ع ۾، ڳوٺ صوفي فقير ۾ ٿيو. هن ساڌ جو شمار صادق فقير جي وڻندڙن طالبن ۾ ٿئي ٿو. هي ساڌ دنياوي ڌنڌن ڪان تارڪ ۽ فارغ ٿي، سڄي حياتي مرشد جي خدمت ۾ رهيو. جهد ڪنيندڙ، مراقبي ۽ ذڪر فڪر ۾ گهڻو وقت گذاريندو هو. مرشد جي پاڇهه ۽ مهرباني مٿس گهڻي رهي. قربانيءَ ۽ ايثار جو مادو ۽ استقامت، ساڌ صاحب ۾ تمام سرس هو. سنڌس هڪ قربانيءَ جي ڳالهه مشهور آهي. سال ١٨١٠ع ۾، ملڪ ۾ ڪا اهڙي اچي بيماري پيئي، جنهن ڳوٺن جا ڳوٺ ناس ڪري ڇڏيا. بيماريءَ جا اهي راڱا ڏسي، اڄيي ساڌ پنهنجي مرشد صادق فقير جي خدمت ۾ حاضر ٿي عرض ڪيو تہ "قبلا، ملڪ ۾ هن بيماريءَ تباهي آڻي ڇڏي آهي، ۽ اوهين اڃا مان ۾ وينا آهيو! ڌڻيءَ جي درگاهه ۾ دعا گهرو تہ بيماري دفع ٿئي." ساڌ جي انهيءَ سوال تي صادق فقير فرمايو تہ "ابا، بيماري دفع ڪرڻ لاءِ قربانيءَ جي ضرورت آهي: هڪڙو سر ٿو کپي، سو نون ڏي يا آءُ ڏيان." انهيءَ تي ساڌ صاحب چيو تہ "سائين، توهان جي ملڪ ۾ ماڻهن کي گهڻي ضرورت آهي، خدا ڪري اوهان جي عمر خضري هجي، باقي مون کي اجازت ڏيو تہ آءُ سر ڏيان." تنهن تي فقير صادق چيو تہ "اها مرضي اٿئي تہ ڀلو، پر پهرين وڃي ماءُ ڪان موڪل وٺي اچ." اهو ٻڌي، اڄيو ساڌ مرشد جي ارشاد جي تعميل ۾ پنهنجيءَ والده جي خدمت ۾ حاضر ٿيو ۽ ساري حقيقت کيس ٻڌايائين، جنهن ساڌ جي مرضيءَ تي خوشيءَ جو اظهار ڪيو ۽ گرم پاڻي، تيل ۽ ميٽ تيار ڪري ڏنائين تہ پهرين غسل ڪري صاف ٿي، ۽ پوءِ پاڻ وڃي قرباني ڏي. ساڌ صاحب گهران تيار ٿي اچي مرشد کي خوشيءَ جي خبر ڏني. ساڌ جي حقيقت ٻڌي، صادق فقير جن پاڻ اتان اٿي، اڄيي ساڌ جي

والده وٽ انهيءَ اجازت جي تصديق لاءِ ويا، ۽ وڃي ڪانئس پڇيائون. مائيءَ جواب ۾ چيو تہ "سائين، مون پنهنجي پٽڙي کي خوشيءَ سان قرباني ڏيڻ جي موڪل ڏني آهي." اتان کان فقير صاحب صادق جن سڌو اوتاري ۾ آيا، ۽ حاضر فقراءَ کي ذڪر ڪرڻ جو حڪم ڏنائون، ۽ اجيو ساڌ اتر-ڏکڻ منھُ ڪري ۽ پير ڪري، منهن اولهہ طرف ڦيري، چادر اوڍي، سمهي رهيو. ٿوريءَ دير کان پوءِ وڏي آواز سان ڪلمو پڙهيائين، ۽ سندس روح پرواز ڪري ويو.

رب پاڪ جي قدرت، جو ان قربانيءَ کان پوءِ بيماري ملڪ تان ٽري ويئي! اجيي ساڌ جو آستان فقير خيرمحمد صوفيءَ جي اوطاق وٽ هو، جو پوءِ فقيرن ميدان ڪرائي ڇڏيو: هينئر اتي ڪوبہ نسان ڪونهي. هن ساڌ جو شعر-شاعريءَ ڏانهن توجهہ ڪونہ هو.

(٦) هري باني پڳتياڻي: هيءَ نيڪ صفت عورت، صادق فقير جي مريدياڻي ۽ راڄچندر پڳت جي ننهن هئي. صوفي صادق فقير جن وٽ جيڪو بہ هندو فقراءُ ايندو هو، انهيءَ جي کاڌي پيتي جو انتظام هن مائيءَ جي حوالي هوندو هو. چون ٿا تہ هن عورت جي طبيعت ننڍپڻ کان ئي پڳتيءَ ۽ فقيريءَ ڏانهن مائل هئي: ويتر جو فقيرن ۽ صوفين جو صحبتون ۽ مرشد جي مهر ٿي، تنهن تہ هيڪاري رڱي ريتو ڪري ڇڏيس. پڳتياڻي صاحبہ جو معمول هوندو هو تہ سڄي رات ويهي ذڪر ۽ فڪر ۽ مراقبي ۾ جاڳي گذاريندي هئي، ۽ اسر مهل فقير صاحب صادق جا ڏهر ڏيندي هئي، ۽ اولاد کي هميشه رات جو جاڳڻ جي هدايت ڪندي هئي ۽ چوندي هئي تہ "آبا، سڄيون راتيون سمهيو، هيرن ۽ جواهرن جو واپار وڃايو ڇڏيو، ۽ رڳو ڏينهن جو ڪوڏين ۽ دمڙين جي واپار تي مٿا پيا آهيو، جيڪو رڳو ڪوڙ ۽ فاني آهي." هيءَ پاڪ پري پڳتياڻي، سؤ سالن جي عمر مائي، ١٧٧٩ع ۾ پرلوڪ پڌاري.

وصال

فقير صوفي صادق جن، ٩٥ سالن جي طبعي عمر شريف کي رسي، ١١- رمضان المبارڪ ١٢٦٥هہ، مطابق ١٨٤٨ع ۾، وچينءَ نماز مهل وصال فرمايو--- انا لله و انا اليه راجعون.

سندن رحلت پنهنجي ڳوٺ اهر شريف ۾ ٿي. فقير صاحب جي جسم خاڪيءَ کي، سندن وصيت موجب، انهيءَ ڳوٺ ۾، سندن فرزند ابوالحسن فقير جي مزار جي پير ۾ سپرد خاڪ ڪيو ويو، جنهن جي مٿان پوءِ ڪن هندو مريدن روضو تعمير ڪرايو. قبر جي اڏاوت سٺي آهي، ۽ هن وقت منجهس ٽي مزارون آهن. فقير صاحب جي درگاهہ عمرڪوٽ شهر کان ٽيهارو ميلن جي مفاصلي تي، اولهہ طرف آهي. ميرپورخاص کان هيءَ درگاهہ، اوپر طرف، ٽيٽيهن ميلن جي فاصلي تي ٿيندي، ۽ ڊورو نارو ريلوي اسٽيشن ۽ شهر هتان کان ڇٽن-پنجن ميلن جي پند تي، اتر طرف واقع آهي. فقير صاحب جي وصال کي هن وقت (١٩٦٥ع ۾) ١١٧ سال ٿي چڪا آهن، پر سندس درگاهہ اڄ تائين مرجع خلائق آهي. مخدوم گرهوڙي صاحب سچ فرمايو آهي تہ "مرد مرن ڪينڪي، مرن مردودا."

صوفي فقير جي مبارڪ ياد ۾، ڳوٺ صوفي فقير ۾، سندن مزار پرانوار تي هر سال چيٽ مهيني جي يارهين تاريخ کان، ٽي ڏينهن، شايان شان ميلو لڳندو آهي. هي ميلو "صوفي فقير جو ميلو" جي نالي سان مشهور آهي، ۽ ضلعي ٿرپارڪر جي قديم ميلن ۾ شمار ٿئي ٿو. حالانڪ هي ڪو اهڙو وڏو ميلو نه آهي، جهڙا ساڳئي ضلعي ۾ پٿوري يا رام جاڳي عرف عالشير شاهه جا ميلا آهن، پر پنهنجيءَ قدامت ۽ صوفين جي مرڪز هئڻ ڪري عوام ۾ مقبوليت حاصل ڪري چڪو آهي. ميلي ۾ ملڪ جي ڪنڊ ڪڙڇ مان هر سال هزارين عقيدتمند ۽ مريد، پري پري جا صوفياءِ ڪرام ۽ فقراء، ڪهي ۽ ڪشالا ڪري، اچي صوفي صاحب جي مزار تي سلامي پريندا آهن. ميلي ۾ رواجي واپار به ٿئي ٿو، بازار به سينگارجي ٿي، ۽ اٺن ۽ گهوڙن جون ڊوڙون به ٿين ٿيون.

ڳون ٽيون رباب: ميلي وارا ٽي ڏينهن، صبح جو سويرو، درگاهه جهوڪ شريف جي سجاده نشين ۽ صادق فقير جي گادي نشين جي موجودگيءَ ۾، قديم دستور ۽ مخصوص صوفيائي طريقي موجب، روزانو هڪ روح پرور، رقت آميز ۽ وجد آور سماع جي محفل پڻ منعقد ڪئي ويندي آهي، جنهن ۾ صادق صوفيءَ ۽ شاعرن جي سرموڙ، لاکيڻي لطيف جو ڪلام ڳايو ويندو آهي. ڳائڻا حضرات ته سمورو ڪلام صادق فقير جو ڪري ڳائيندا آهن، ۽ سندن خيال آهي ته صادق فقير جو ڪلام شاهه صاحب جي ڪلام سان خلط ملط ٿي ويو آهي؛ پر اها سندن غلطي آهي. سماع جي محفل ۾ جيڪي سُر ڳايا ۽ پڙهيا ويندا آهن، انهن جي ترتيب ساڳي درگاهه جهوڪ شريف جي "راڳنامي" واري آهي. جهوڪ شريف جي "راڳنامي" جي ترتيب هن طرح آهي:

(١) پهريون ڏينهن: ڏهر، وهاڳ، ۽ راڻو. رات: ساموندي، ڪنيات ۽ سهڻي. (٢) ٻيو ڏينهن: رپ، آسا، ۽ مارئي. رات: ڪلياڻ، ليلان-چنيسر، گهاتو، ڪاموڏ، ڪاريلا (ڪاريهر؟)، ۽ بسنت. (٣) ٽيون ڏينهن: ڏناسري، موکي، ۽ سارنگ. رات: سسئي، سورٺ، ڪيڏارو، ۽ بلاول.

مٿينءَ ترتيب موجب، صادق فقير جي درگاهه تي فقط ڏينهن وارا راڳ صبح جو ڳايا ويندا آهن.

ادبي محفل ۽ ورسي: اسان سنڌين جي سرد مهريءَ، خاص ڪري پنهنجن شاعرن ۽ اديبن ڏانهن عدم توجهيءَ نسي سنڌ جا ڪافي تذڪري نويس ۽ عالم ماتم ڪري چڪا آهن، ۽ واقعي اُئين چوڻ ۾ اديب ۽ شاعر حضرات حق بجانب به آهن. پر نهايت ئي افسوس جي ڳالهه آهي ته هن اهم جي آديسيءَ ۽ سنڌي ادب جي تاريخ جي اهم ڪردار، صوفي صادق، تي ادبي دنيا ۾ تمام گهٽ لکيو ويو آهي، ۽ ڪيس مطالع ته بنهه نه ڪيو ويو آهي، جنهن

جو هڪ واضح ثبوت صادق فقير جي ڪلام جو شايع نہ ٿيڻ بہ آهي. صادق صوفي شعر-شاعريءَ جي لحاظ سان جنهن قدر جو لائق آهي، افسوس تہ سنڌيدانن سندس قدر اوترو ۽ ڄاڻايو نہ ڪيو آهي. وري بہ صد آفرين آهي چند انهن تذڪري نويسن کي، جن پنهنجيءَ سر ڪوشش وٺندي ڪجهہ نہ ڪجهہ فقير صاحب جي حياتيءَ جا احوال ۽ ڪلام جو انتخاب ۽ ڪلام تي ٿورو گهڻو تبصرو پنهنجن تذڪرن ۾ ڏنو آهي. جيتوڻيڪ صحت ۽ جامعيت جي لحاظ سان اهو بہ مستند نہ آهي، تہ بہ غنيمت آهي. وري بہ جس جڳائي "بزم ادب صوفي" کي، جنهن ٿورن سالن کان فقير صاحب جي ميلي وارن ڏينهن ۾ هڪ محدود ادبي محفل منعقد ڪرائي صادق فقير جي ورسي ملهائڻ جو اهتمام ڪيو آهي، جنهن ۾ مقامي شاعر ۽ اديب، سگهڙ ۽ راڳيندڙ شريڪ ٿيندا آهن، ۽ صادق صوفيءَ جي حياتيءَ ۽ پيغام تي مقالا ۽ شعر پڙهيا ويندا آهن، ۽ راڳ جي رهاڻ ۾ پڻ سٺو رنگ ۽ رس پيدا ٿيندو آهي، جنهن ۾ صادق صوفي ۽ ٻين شاعرن جو ڪلام ڳايو ويندو آهي. ضرورت آهي تہ صادق جي يوم وصال کي سندن شايان شان ۽ وسيع پيماني تي ادبي رنگ ۾ ملهايو وڃي. انهيءَ موقعي تي ٻاهرين شهرن کان شاعر، اديب، سگهڙ ۽ موسيقار گهرايا وڃن، تہ جيئن ڪين صادق فقير کي سمجهڻ ۽ مطالع ڪرڻ جو موقعو ميسر ٿئي.

صادق صوفيءَ جي شخصيت

حضرت محمد صديق "صادق" صوفي رحہ جي شخصيت هر لحاظ کان همہ گير ۽ گوناگون، حڪيمانہ ۽ فقيرانہ صفات جي جامع ۽ عارفانہ ڪمالات جي حامل آهي. سندن شخصيت جي مطالعي کان سواءِ سندن شعر جو صحيح مطالعو ڪري نٿو سگهجي. هرڪو ڪلام پنهنجي صاحب الڪلام جي تصوير هوندو آهي، تنهنڪري ان جو صحيح نموني مطالعو شخصيت جي مطالعي سان ئي ڪري سگهجي ٿو. صادق صوفيءَ جا حالات جيڪي مٿي لکجي آيا آهن، انهن مان سندن شخصيت تي ڪافي روشني پئي ٿي. سندن ڪلام، سندن شخصيت جو آئينو آهي.

صادق هڪ ئي وقت مريد بہ آهي تہ مرشد بہ، طالب بہ آهي تہ مطلوب بہ، هڪ بيمثال ۽ وڏي شاعر هئڻ سان گڏ، صوفي باصفا ۽ روشن دل عارف ۽ مرد مومن بہ آهي. سندن معتقد مسلمان بہ آهن، تہ هندو حبدارن ۽ مريدن جو حلقو بہ وسيع آهي. صادق جي صحبت، هدايت ۽ مجلس ۾ هندو ۽ مسلمان يڪسان رهيا. هونئن بہ، اوليائن ۽ عارفن لاءِ مشهور آهي تہ "عاشقان را مذهب و ملت خدا است." يا "شاهہ" جي لفظن ۾: "سامين کي سين پرين، روح ۾ رهيو رب." معرفت الاهيءَ جي عاشقن ۽ سروڇ صوفين ۽ عارفن جو مذهب ۽ ملت ڇا آهي، ۽ محبوب جي مشتاقن جي سنّت ڇا آهي؟— فقط 'دل'، جا خدا جي جلوہ گاهہ آهي، تنهن کي سڀ شي کان خالي ۽ صاف رکڻ! بقول شيخ سعدي رحہ:

مذهبِ عشاق چيست، سنتِ مشتاق چيست؟
دل که نظر گاهہ اوست، از همه پرداختن!

صادق فقير، هڪ سچي مومن ۽ پڪي مسلمان جي حيثيت ۾، شريعت شريف جا ادب ۽ احترام ڪندڙ ۽ سختيءَ سان شريعت جا پابند هئا. پاڻ اهل سنت جماعت جا پيروڪار هئا. غوث اعظم سيدنا عبدالقادر جيلاني بغدادي جي طريقي سان، جهوڪ شريف جي عارفن سان منسلڪ هئڻ ڪري، وابسته هئا، ان ڪري پاڻ 'صوفي القادري' هئا. ان سان گڏ آل رسول مقبول صلي الله عليه وسلم جن سان سندن والهانه محبت ۽ عقيدت ۽ فدايانه عشق ۽ الفت جو داستان "سر ڪيڏاري" ۾ موجود آهي. ان طرح، مذهبي فرقيبنديءَ ۽ اختلافن کان دور رهندا هئا.

فقير صاحب جن فطرتاً ۽ طبعاً سنجيدا، مدبر، نهٺا، وسيع القلب ۽ رحمدل انسان هئا. مردانگي ۽ شجاعت، غيرت ۽ حميت جي ڪري، لله ڪارڻ ڪنهن لاتِ سان لڙڻ کين ورثي ۾ مليل هو. انهيءَ سان گڏ، زياده نيڪ ۽ حساس طبع هئڻ ڪري، غريب عوام خواه اوڙي پاڙي تي ڪو غيرواجبي ۽ غيرانساني ظلم نازل ٿيندو ڏسي، کين گهڻو صدمو رسندو هو، ۽ پاڻ اهڙن ظالمن جي ڪارروائيءَ تي سخت رنج ۽ برانگيخته ٿيندا هئا. اهڙن موقعن تي کين جوش ۽ جلال پيدا اٿيندو هو. پر اها ڪيفيت تمام ٿورو وقت قائم رهندي هئي، ڇو ته سندن نيڪ فطرت ۽ ساديءَ طبيعت ۾ عفو ۽ درگذر، صبر ۽ شڪر جو مادو ججهو سمايل هو.

'چڱاين لاءِ چوڻ' ۽ عوام الناس کي 'برابن کان روڪڻ' سندن ساراهڻ جهڙا، فقيرانه ۽ مومنانه اصول رهيا. انهيءَ فرض کان سبڪدوش ٿيڻ لاءِ پاڻ وقت جي حاڪمن کان به نه مڙيا. هرڪنهن جي خيرخواهي، سڀڪنهن سان همدردي، اوڙي پاڙي ۽ راڄ-پاڳ جي عزت ۽ غيرت کي پنهنجي غيرت ۽ عزت سمجهڻ ۽ سندن ادب ۽ احترام ۽ سنڀال ڪرڻ، مهمان نوازي ۽ فقراء پروري فقير صاحب ۾ گهٽي هئي. وقت جي ديني عالمن ۽ مذهبي پيشوائن جو ادب ۽ احترام ڪرڻ، فرقيوارانه تنازعن ۽ آويزشن کان بيزاري، ۽ هندو-مسلم اتحاد واري صوفيانه اصول کي به وٽن گهڻو فروغ حاصل ٿيو. انهيءَ طرف اشارو ڪندي، هڪ ڪلام ۾ چون ٿا:

هندو، تُرڪ تون نہ آهين-آهين خاص خدائي.

فقير صاحب جي بزرگانه ڪمالات ۽ ڪرامتن جون ڪئين حڪايتون ۽ روايتون مشهور آهن. اهي روايتون ڪيتريقدر حقيقت آميز آهن، اها خبر خدا کي؛ باقي سندن پيشنگويون، دعائون ۽ بددعائون ته سج وانگر روشن آهن. فقير صاحب جيئن زبان مان چيو، ائين ٿيو.

جهوڪ شريف جي خليفن ۾ فقير صاحب وڏو خليفو ليکيو آهي. صادق فقير جهوڪ شريف جو نه رڳو خليفو ۽ مريد آهي، بلڪ پنهنجي مرشد زادي، ابراهيم شاهه فقير بن مخدوم فضل شاهه جو مرشد به آهي، جيئن مٿي ذڪر ٿي چڪو آهي. جهوڪ شريف جي موجوده سجاده نشين جي وڏن کي جهوڪ شريف جي گادي به صادق فقير ولي ڏني هئي، جيڪو سندن عظيم ڪارنامو آهي.

مير حڪمران صادق فقير جا تمام گهڻا معتقد ۽ سندن ادب ۽ احترام ڪندڙ رهيا. فقير جي زبان وٽان هر طرح مقبول هئي، پر فقير صاحب هنن اميرن جي معتقديءَ ۾ ڪڏهن به ذاتي لالچ ۽ غرض نه رکيو، ۽ هميشه کين سندن ظلم جهڙيءَ روش تي بيڌڙڪ خبردار ڪندا آيا (جنهن جو ثبوت سندن دعا ۽ بد دعا وارا بيت آهن.) پاڻ ڪڏهن به ڪا ناجائز راءِ يا سفارش ميرن کي ڪانه ڪيائون.

اهي سندن فقيرانه استغنيٰ، حق پرستيءَ ۽ بلندڪرداريءَ جا زنده مثال آهن. سندن نظر ايض مان هزارين هندو ۽ مسلمان رچي لعل ٿيا، ۽ ڪيترن ئي سلوڪ ۽ تصوف جي راهگيرن جي فقير صاحب رهنمائي ۽ رهبري ڪئي. مختصر ته فقير صاحب جو وجود نيڪين ۽ برڪتن جو پنڊار هو. سندن شخصيت ۽ ڪردار جي بلندي ۽ عظمت سندن پاڪيزه حياتيءَ جي هر ڪنهن پهلوءَ مان نمايان آهي. سندن روحاني ڪمالات جو هڪ سندن همعصر ۽ مريد هن طرح اعتراف ڪيو آهي، جنهن ۾ نه رڳو عقيدت آهي، بلڪ حقيقت به سمايل آهي:

آپ تتو، پـون تـامـڙي، اتـي بيهي ڪير،
وڙهيا، واڳيا، واپريا، "صادق" جهڙا شير،
ان پونءَ سندي پير، ڪي ڪي قليل ڪاهڙي.
(ڪرم علي فقير)

صادق جي شاعريءَ تي شاهه جو اثر.

شاعرن جي سرتاج، لاکيڻي "لطيف" جي شاهاڻي شعر کان، ڪهڙو سنڌي شاعر آهي، جو متاثر نه ٿيو هجي؟ سندن عارفانه عبارت، فاضلانه فڪر ۽ بزرگانه بيتن کان سندن همعصر متاثر ٿيا، پوين به تمام گهڻو اثر ورتو؛ هن وقت به سنڌي شعر سندن زير اثر آهي، ۽ آئيندي به سندن اثر سنڌي شعر ۽ ادب تي قائم ۽ دائم رهندو. فقير صوفي صادق تي لطيف جي فن ۽ فڪر، شعر ۽ رسالي جي ادب جو اثر، فني توڙي معنوي لحاظ سان، بلڪل نمايان آهي. سنڌي ادب جي چند تذڪره نويس صاحبن جي به اهڙي ئي راءِ آهي، جيڪا بلڪل قرين قياس آهي. سلطان العارفين حضرت شاهه عبداللطيف جن جي وفات (١١٦٥هه: ١٧٥٢ع) کان پورا پنج سال پوءِ (١١٧٠هه: ١٧٥٦ع) صادق فقير تولد ٿيا، ۽ پنجانوي سالن جي عمر ۾ وفات ڪيائون. روايتن موجب، فقير صادق پنجويهن سالن جي عمر ۾ فقيري اختيار ڪئي ۽ شاعر به ٿيا. سندن حياتيءَ جي انهن پنجويهن - چوويهن سالن لاءِ ته ڪجهه به چئي نٿو سگهجي، جو ته سندن اهو دور چورين، ڌاڙيلن ۽ خراب ماڻهن جي صحبتن ۾ گذريو. انهيءَ دور ۾ لطيفي رهاڻ حاصل ٿيس يا نه، پر باقي حياتيءَ ۾ فقير کي لطيفي رهاڻين ۽ صوفياڻي صحبتن ۽ مجلسن ۽ سماع سرود جي محفلن ۾ 'لطيفي لاٽ' ٻڌڻ، سمجهڻ ۽ هنڊائڻ جا ڪافي موقعا ميسر ٿيا

هوندا، جنهن جي ميڙ ۾ ڪو انڪار ڪري ٿي ڪونہ ٿو سگهجي. فقير صادق جي ڪلام کي مطالع ڪرڻ سان معلوم ٿيندو تہ مٿن شاهہ جو گهڻو ۽ گهاٽو اثر آهي، ۽ سندن ڪلام سان فقير صاحب جا گهرا روحاني ناتا ۽ واسطا آهن، ۽ اهي ئي هم آهنگيءَ ۽ همخياليءَ جا لاڳاپا ”صادق“ جي لطيفي محبت ۽ الفت جو ثبوت آهن. هنن ٻنهي عارفن ۽ شاعرن جي فڪر ۾ مطابقت، فن ۾ موافقت ۽ خيالن ۾ مناسبت ، همخيالي ۽ هم آهنگي، سندن ڪلام پڙهڻ سان گهڻي نظر ايندي. هيئن چوڻ سان صادق فقير جي شاعراڻي رتبي ۾ رتيءَ جيترو بہ فرق ۽ ترجيترو بہ تفاوت نٿو پوي، تہ صادق فقير شعر ۾ فني تہ توڙي معنوي لحاظ سان حضرت شاهہ عبداللطيف ڀٽائيءَ جي پيروي ۽ تتبعو ڪنهن حد تائين ڪيو آهي، جنهن جون ثابتيون سندن ڪلام اندر موجود آهن.

صديق فقير جي شاعريءَ جو زمانو سنڌ جي ادبي تاريخ جو ميرن وارو دور آهي، ۽ سندن شمار ان دور جي شاعرن ۾ ڪيو وڃي ٿو. جيتوڻيڪ ايراني دور جو وڏو شاعر سچل سرمست آهي، جنهن ان دور ۾ سنڌي غزل جي ابتدا بہ ڪئي ۽ موزون غزل نما ڪافيون بہ لکيون، ۽ ايراني شاعريءَ جي اثر هيٺ عربي ۽ فارسيءَ جون ترڪيبون عام جام استعمال ڪيون، پر صادق فقير معنوي طرح تہ سچل جو همخيال نظر اچي ٿو، پر شاعريءَ جي دنيا ۾ فني طرح شاهہ جو پيرو آهي، چو تہ هن محض وائيءَ ۽ بيت جي ئي شاعري ڪئي آهي.

فقير صاحب جو ڪلام، شاهہ جي ڪلام وانگر، ساڳين تمثيلن تي ڇيل ۽ ڇتيل، روحانيت جي رازن ۽ باريڪ لڪتن ۾ رتل آهي. صادق فقير جي ڪافين ۽ بيتن ۾ شاهہ صاحب جي بيتن جا ٽڪرا تضمين طور بہ استعمال ڪيل آهن.

انهن کي فقير صادق اهڙي نمولي پنهنجي مضمونن سان پيوند ڪيو آهي جو خبر ئي نٿي پئجي سگهي تہ ڪو هيءَ ٻن ٻئي شاعر جي آهي. پيو تہ صادق فقير جي رسالي جي ترتيب، سٽا ۽ جڙاءُ بہ شاهہ جي رسالي وانگر آهي. منجهس سُر ۽ انهن جا مضمون بہ شاهہ جي مضمونن سان بلڪل ملندڙ آهن. باقي سر ”وهاڳڙو“ ۽ ”موکي“، شاهہ جي رسالي کان وڌيڪ، صادق جي رسالي ۾ درج آهن. صادق جي رسالي ۽ ان جي مواد، ترتيب ۽ جوڙجڪ لاءِ ”سنڌي ادب جي تاريخ“ جو مصنف لکي ٿو:

> ”هن رسالي جي ترتيب هوبهو شاهہ ڀٽائيءَ جهڙي آهي. جيڪي سُر شاهہ جي رسالي ۾ آهن، سي سڀ هن ۾ موجود آهن. فقط ٻہ سر وڌيڪ ڏنل آهن— هڪڙو ’وهاڳڙو‘ ۽ ٻيو ’موکي‘. حقيقت ڪري اهي رڳو نالا وڌيڪ ڏنل آهن، نہ تہ مضمون انهن ۾ ساڳيوئي آهي، جو شاهہ جي رسالي جي سر ڪلياڻ، يمن ڪلياڻ ۽ ٻرباتيءَ ۾ آهي. ٻين سڀني سرن مان هرهڪ سر ۽ مضمون بہ اهو ساڳيوئي آهي، جو شاهہ جي رسالي جي ساڳئي نالي واري سر ۾ آهي. نہ رڳو ايترو، بلڪ هرهڪ

سر ۾ وڏو انداز انهن ڏوهيڙن جو آهي، جي شاهه ڀٽائيءَ جي رسالي ۾ موجود آهن. انهن ڏوهيڙن کي ڪنهن به شاعر جو ٿالو ڏنل ڪونهي؛ شاهه جي رسالي ۾ اهي ڏوهيڙا بنا نالي ڏنل آهن. ازانسواءِ، رسالہ صادق فقير جي جدا جدا سرن ۾ ڪي اهڙا به ڏوهيڙا آهن، جن ۾ شاعرن جا نالا ظاهر ظهور پيل آهن. رسالي جا بنا نالي ڏوهيڙا، جن مان گهڻو انداز شاهه جي رسالي ۾ موجود آهي، سي ۽ ٻين شاعرن جي نالن وارا ڏوهيڙا ڪيدي ڇڏبا تہ باقي صديق فقير جي نالن وارن ڏوهيڙن جو انداز تمام ٿورڙو وڃي بچندو. شاهه جي رسالي ۽ صديق فقير جي رسالي ۾ هي بہ تفاوت آهي جو شاهه صاحب جي رسالي ۾ هرهڪ سر جا داستان ڪيا ويا آهن، ۽ هرهڪ داستان ۾ ڏوهيڙن جي پنيان وايون ڏليون ويون آهن؛ پر صادق فقير جي رسالي ۾ هرهڪ سر، داستانن بنا، يڪوئي ڏنل آهي، ۽ بيتن تي انگ بہ الڳ ڪينهن، ۽ هرهڪ سر جي منڍ ۾ وايون (صدائون) ۽ پڇاڙيءَ ۾ بہ وايون آهن، ۽ وچ ۾ بيت آهن. رسالي جي هرهڪ سر جو مضمون اگرچ شاهه ڀٽائيءَ جي ساڳئي ٿالي واري سر جي مضمون سان هوبهو همصورت آهي، تہ بہ هرهڪ سر ۾ ڪي ڪي خيال فقير صاحب جي رسالي ۾ نرالي ۽ دلچسپ طرز سان ڏنل آهن. مثلاً، سر ڪيڏاري ۾، ميدان ڪربلا جي تصوير چٽيندي، صادق فقير نفس سان جنگ ڪرڻ ۾ صوفي شهيدن جي سرويچيءَ وارو جيڪو مضمون آندو آهي، سو شاهه صاحب واري رسالي ۾ ڏنل ڪيڏاري جي مضمون کان بلڪل علحدو آهي. فقير صاحب جي ڪلام جي ٻوليءَ ۽ شاهه ڀٽائيءَ واري ٻوليءَ جي وچ ۾ ذرو تفاوت ڪونهي. مثال:

"سمهي سمهي مڱڻا، اچا ٿئين هيـر،
نياڳا ننڊون ڪرئين، ڏکيا ڪريو ڀير،
وڏيءَ ڪنهين وير، سڳي ويا مڱڻا! (وهاڳڙو)."

("سنڌي ادب جي تاريخ"، جلد ١، ص ص ٢١٨-٢٢٠)

مؤلف مرحوم جي متئينءَ راءِ مان بہ اهو ثابت ٿئي ٿو تہ صادق جي زبان ۽ شاهه جي ٻوليءَ ۾ ذرو بہ فرق ڪونهي، ۽ صادق جي رسالي جا سُر ۽ انهن جي مضمونن جي رٿا ۽ سٽا بہ شاهه جي رسالي واري آهي. پر صادق طرفان ڪافي طرح سان پنهنجي شعر ۾ جدت ۽ نواڻ پڻ پيدا ڪيل آهي. باقي رهيو رسالي ۾ شاهه يا ٻين شاعرن جي ڪلام جو درج ٿيڻ. وائين جو بيتن جي اڳياڙيءَ ۽ پڇاڙيءَ ۾ اچڻ، ۽ بيتن جي مٿان الڳ الڳ داستان ۽ بيتن جا نمبر نہ هجڻ جو تعلق، سو، براہ راست شاعر سان نہ بلڪ رسالي جي ڪاتبن سان آهي، تنهنڪري، انهن ڳالهين کي مدنظر رکي، ٻنهي شاعرن جي فن ۾ ڪو فرق پيدا ڪري نٿو سگهجي.

"سنڌي ادب جي تاريخ" جي مصنف مرحوم جي انهيءَ راءِ مان تہ "رسالي جا بنا نالي ڏوهيڙا، جن مان گهڻو الداز شاهہ جي رسالي ۾ موجود آهي، سي ۽ ٻين شاعرن جي نالن وارا ڏوهيڙا ڪيڏي چڱا تہ باقي صديق فقير جي نالن وارن ڏوهيڙن جو انداز تمام ٿورڙو وڃي بچندو." نظر اچي ٿو تہ فاضل مصنف جي نظر مان صديق فقير جي ڪلام جو ڪو ناقص نسخو گذريو آهي، ورنہ فقير صاحب جو ڪلام چڱي انداز ۾ دستياب ٿي رهيو آهي. هي مسئلو اڃا ۾ تحقيق طلب آهي، جيڪو فقير صاحب جي ڪلام جي ڪنهن مستند ۽ معتبر نسخي جي هٿ اچڻ تي صاف ٿي ويندو. دستياب ٿيل ڪلام مان صادق فقير تي شاهہ صاحب جي اثر جا چند مثال ملاحظہ ٿين.

شاهہ صاحب جي تضمين جا مثال: هيٺ لکيل پنهي بيتن ۾ پهرئين نمبر بيت جون اڳيون ٻئي سٽون، ۽ بيت نمبر ٻئي جي پهرين سٽ صديق فقير جي آهي، پنهي بيتن جون پوئي آخري سٽون شاهہ صاحب جون آهن، جيڪي فقير صاحب بيتن ۾ تضمين طور پيوند ڪيون آهن. اهي بيت عام فقيرن ۽ سگهڙن کان، باڪل انهن پڙهئين سان، صديق فقير رحہ جي نالي پڌا ويا آهن، تنهنڪري چئي سگهجي ٿو تہ فقير صاحب اهي سٽون شاهہ صاحب کان کنيون آهن.

ڪتان هلئين ڪاهڙي، ڪٿي هئين ڪال،
اڪيون رت ڳاڙيون، ٿو لڙڪ وهائين لال،
"ڏٺي جي جمال، سامي ڪونہ سلائيين؟"(١)

هل ميرانپور مگنا، جت ڏاتر ڏني ٿو ڏات،
"کهڙي پڇين ذات، جي آيا سي اگهيا."(٢)

نڪر جي مناسبت:

اڄ پڻ اُتر پار ڏي، ڪکر ٿو ڪري،
وسايو واڙين تي، ٿو خالق ڪنڊ پري،
پاساريان پري، سانگ مَ وڃن سپرين. (شاهہ: سر سارنگ)

اڄ پڻ اتر پار ڏي، سحر سولهاري جوڙ،
اڳ مَ وڃ ولها، سحب منهنجا سوڙ،
توريءَ ڪنڌي توڙ، آڪاڏ ڪنديس ڪن سان. (صادق: سر سارنگ)

(١) ڏسو سر "مومل-راڻو"، داستان پيو، بيت نمبر ١، سٽ نمبر ٣، ص ٥: مهتمم آنجهاني ڊاڪٽر هہ.م. گربخشاڻي، ايڊيوڪيشنل پرنٽنگ پريس، ڪچهري روڊ، ڪراچي، ١٩٤١ع.
(٢) ايضاً: داستان ناڻون، بيت ٥، سٽ ٣، ص ٥٥.

سچ سياڻي جا ڪري، ساميءَ سائي ولڙ،
سهي نه سگهان سات سئين، تنهن راسن جي رونق،
ڪ رتائين لاڪ ۾، ڪ ڏلائين ڀانن ڪ،
سندي سوڍي سڪ، ڪپر ڪورون جهليون. (شاهه: سر مومل- راڻو)

ٻرهه جو پيدا ٿيو، ڳاڙهائيءَ جو ڳچ،
ساميءَ ڪي صورت جو، منهن ۾ ٻري مچ،
سامي ڳالهه سچ، ته ڪٿان ڪڪورئين ڪاپڙي؟ (صادق: سرمومل-راڻو)

جوڳيءَ تي جڙاءُ، نسوروئي نينهن جو،
پتنگ جيئن پيدا ٿيو، سامي سچ وڙاءُ... (شاهه: سر راڻو)

آپرلندي آس ڪري، جوڏو سچ سهاءُ،
تيڏو ڪاڪ ڏچائين، ٻاٻوءَ جي ٻناء،
مومل مون مناء، ڪنهن ويل نه وڃي وسري. (صادق: سر راڻو)

ڪالهه ڳڏيو مون ڪاپڙي، ٻاٻو ٻان ٻَرِي،
سائي سال ڪُلَن ۾، سامي مون سرِي،
خبر ڏي ڪرِي، ڪا مومل جي مجاز جي. (شاهه: سر راڻو)

ڪو جو ڳڏيو ڪاپڙي، ڳيڙوءَ سان ڳلذار،
تنهن موچاري مومل جا، ڀيمي ڏنا ڀار،
گهوڙا گهوٽ سوار، ڪاهي آيا ڪاڪ تي. (صادق: سر راڻو)

هم‌خيالي:

وحدت الوجود —

سو هيي سوهُو، سو اجل سو الله،
سو پرين سو پساهه، سو ويري سو واهرو. (شاهه)

سين صاحب هيڪڙو، جا ٻجا ذاتي،
سو صادق سو سپرين، سو ڪسڻ سا ڪاتي،
جان مون اک ڀاتي، حوصلو حيران ٿئو. (صادق)

مڙيوئي منهن ٿيو —

منهن محراب پرين جو، جامع سڀ جهان،
قرهيءَ تان فرقان ڪي، ڪانيائون قرآن،
اڏامي ات ويا، عقل ۽ عرفان،
سيوئي سبحان، ڪيڏانهن ڪري نيٽيان! (شاهه: رامڪلي)

مڙ ٻوٽي منهن ڏيو، هلڻ ڏئو حيران،
جوڳيءَ سندي جوهه ۾، سيوني سبحان،
ڪعبو ۽ قرآن، ڪيڏانهن اٿي نيٺيان. (صادق)

پيغام جي وحدت ـــ

وڄين ڄيو ونڪار، هت نه ڳولين هوت کي،
لڪو ڪين ”لطيف“ چئي، ٻاروچو ٻيءَ ٻار،
نائي ليڻ نهار، تو ۾ ديرو دوست جو. (شاهه: سسئي)

الله اورانهون ڇڏي، پرانهين ٻنڌ ٻيا،
بنا نالي سپرين، اجا ڪي ٻيا،
واڪيندي ويا، ”صادق“ ٻڌيو سندرا. (صادق)

جان جنهين تان جل، ڪانهي جاءِ جلڻ ري،
تتيءَ تڏيءَ هل، ڪانهي ويل ويهڻ جي. (شاهه)

جيڪي اٿي اڄ، سيان ناهه ”صديق“ چئي،
واڄي وانگر وڄ، متي ڪي سُرلي ڪري. (صادق)

واقف نه ونڪار جي، پاٽي ڪنيٺي نه پاءِ،
جبل جلدايون ڪري، تک ڏيکاري تاءِ،
لڳي لڪ ”لطيف“ چئي، معذورن مٿاءِ،
اتي اوڏو آءُ، جتي هوت هيڪلي آهيان. (شاهه: سسئي)

هڪ جبل جاڏا آيا، ٻي جهنگ ٻني جهڪ،
اڇڻ انسونهيءَ کي، گهٽيرا شڪ،
مي سپ لنگهائين لڪ، ڪنهن سبب ساڻ ”صديق“ چئي. (صادق)

تتيءَ تڏيءَ ڪاهه، ڪانهي ويل ويهڻ جي،
متان ٿئي اونداهه، پير نه لهين پنهون جو. (شاهه)

صباح ناهي ”صديق“ چئي، اٿي اورج هير،
ڏکها ڪري پير، ٻني ويهندي پٽ ۾. (صادق)

مٿين مثالن پيش ڪرڻ سان اسان جو مقصد هنن عارفن جي ڀيٽ ڪرڻ هرگز نه آهي، بلڪ صادق فقير رحه تي شاهه صاحب جي اثر ۽ رنگ ڏيکارڻ لاءِ سندن خيالن ۽ شعرن جا متجانس ۽ متشابهه پهلو پيش ڪيا ويا آهن. صادق تي شاهه صاحب جي گهري اثر هوندي به، هن شاعر شيرين مقال جي ڪلام کي رکو شاهه صاحب جي تتبع ۽ تقليد ۾ چيل شعرن

جو مجموعو ڪنهن به حالت ۾ سڏي نه سگهبو. هن عارف ۽ قادرالڪلام شاعر پنهنجي طرفان ڪافي مسلم الثبوت ادبي ۽ علمي جدتون ۽ نيرنگيون پيدا ڪيون آهن، جنهن ۾ شاعر جي معنيٰ خيز تجربن، گهرين بصيرتن، بلند تخيل، حقيقي ۽ سچن مشاهدن، گڏجي، فن ۽ فڪر کي معراج تي رسايو آهي، جنهن ۾ شاعر جي شاعرانه جذبات ۽ احساسات، قلبي واردات ۽ مشاهدات، داخلي ۽ خارجي اثرات ۽ ڪيفيات جو عڪس آهي. ان کان سواءِ سنڌي ادب ۾ "ڪيڏارو" صديق فقير جو ئي آهي، جو فني حيثيت سان رقت انگيز ۽ رجزيه انداز کي نباهي سگهيو آهي. سندس مقابلي ۾ ٻين شاعرن جا ڪيڏارا ڪابه فني حيثيت نٿا رکن. شعر ۾ نوان خيال ۽ نوان تصور، پڪا ۽ پختا مشاهدا، نوان لفظ، نوان محاورا، نوان قافيا ۽ نئون ۽ نرالو فڪر، حسن بيان، وسيع نظري ۽ بلند خيالي، واقع نگاري ۽ منظرڪشي، 'محاڪات' ۽ بلند پروازي، جوش ۽ درد، رواني ۽ سلاست، سوز ۽ گداز انداز بيان جي بلاغت، وغيره، صادق فقير جي شاعرانه شعور جي عظمت ۽ فطري صلاحيتن جي ڪمال، فني قابليت، معنوي ڄاڻ ۽ علمي واقفيت ساک ڀرين ٿا. اهو ٻلاري پٽ ڏئيءَ سان مقابلو ۽ موازنو ته ڪنهن به حالت ۾ نه آهي، پر اهو به سچ آهي ته اهو لطيفي فيض ئي آهي، جنهن سنڌي صوفيائي شاعريءَ ۾ اهي رنگ رچايا آهن. پر جتي شعر ۾ جدت ۽ ندرت پيدا ڪرڻ لاءِ نون خيالن کي نين طرزن، نون اسلوبن ۽ نون پيراين ۾ پيش ڪرڻ جو سوال آهي، اتي اهو چئي سگهجي ٿو ته صادق فقير ۾ ان قسم جو فني اجتهاد جام آهي. اڳوڻا ۽ ورجايل خيال به، نون اسلوبن ۽ نمونن، پيراين ۽ رنگن ۽ ڍنگن سان پيش ڪرڻ به شاعريءَ ۾ داخل آهي، جنهن کي ڪنهن به حالت ۾ شعر جي دنيا مان خارج ڪري نٿو سگهجي. انهيءَ لحاظ سان، صادق فقير به اڳيان ورجايل خيال ورجايا آهن، پر انهن ۾ اسلوب ۽ نگارش جي نواڻ ۽ ندرت به آهي، ۽ پنهنجي حال ۽ قال جي انفراد يت به.

پروفيسر واء. ايس. طاهر علي

سامي زبانون

گھڻو ڪري هرڪنهن زبان جي تاريخ ان جي ادب جي تاريخ سان خلط ملط ٿي ويندي آهي. زبان ۽ ادب ٻئي ساڳيون شيون نہ آهن، انهيءَ ڪري ٻنهي ۾ جيڪو فرق آهي، ڪي چٽيءَ طرح ظاهر ڪرڻ ضروري آهي. "ٻوليءَ" جي معنيٰ آهي: اهي آواز، جن ذريعي خيالات ظاهر ڪيا وڃن. ٻوليءَ جي هن تعريف ۾ آواز، لفظ ۽ جملا اچي وڃن ٿا. اهڙيءَ طرح، هرزبان جي تاريخ آوازن، لفظن ۽ جملن يا ترڪيبن جو هڪ تاريخوار مطالعو يادگار آهي. هن ۾ هڪ ٻوليءَ جا ٻيءَ ٻوليءَ، يا ٻولين، سان جي تعلقات آهن، يا ٿي سگهن ٿا، انهن بابت ذڪر اچي وڃي ٿو، ۽ آخر ۾ انهن قدرتي يا اتفاقي تعلقات ۽ نسبتن جي صورت مقرر ڪئي وڃي ٿي.

قدرتي تعلقات سلسليوار خانداني آهن. جهڙيءَ طرح عربي ۽ عبراني يا سنسڪرت ۽ فارسي زبانن ۾ آهن. ۽ اتفاقي نسبتون، سي وري ٻاهرينءَ ماهيت سان لهہ وچڙ ۾ اچڻ سان پيدا ٿين ٿيون، جهڙيءَ طرح فارسي ۽ اردو زبانن ۾. ڪو به ادب بغير ٻوليءَ جي ناممڪن آهي، بلڪ ڪنهن بہ ٻوليءَ ڪي جيستائين تحرير ۾ ضبط نہ ڪيو ويو آهي، تيستائين ان ۾ جو ادب قائم رهي نٿو سگهي. ان ڪري، ادب جي تاريخ ان ٻوليءَ جي ارتقا جي مختلف دورن متعلق بحث ڪري ٿي ۽ ڪيترن ئي انهن سماجي، سياسي، مذهبي ۽ جغرافيائي اثرن ۽ سببن ڪي ڳولي لهي ٿي، جي سندن ترقيءَ ۾ مددگار يا رڪاوٽ بنيا آهن.

لسانيات.

انگريزيءَ ۾ هن کي "فلالاجي" philology چئبو آهي. philo جي معنيٰ آهي دوست ۽ (logos) جي معنيٰ آهي لفظ. انهيءَ ڪري philologist جي معنيٰ ٿي 'ٻوليءَ جو دوست' ۽ philology جي معنيٰ ٿي 'ٻوليءَ جي دوستي'. هن دوستيءَ جو اهو مطلب ناهي تہ ٻن ٻولين کي ڄاڻڻ سان ڪنهن بہ ٻوليءَ سان واقفيت ٿي وڃي ٿي، بلڪ ان جي معنيٰ آهي تہ ان ٻوليءَ کي حڪمت جي هر پهلوءَ کان ڄاتو وڃي.

تقابلي علم اللسان (comparative philology) جو متعلم اهو آهي، جيڪو ٻولين ۾ انهن سڀني قدرتي يا اتفاقي تعلقات ۽ نسبتن کي مڪمل طرح ڄاڻندڙ هجي،

ٻولين جي مختلف گروهن ۽ سندن اصلي ماءُ جي وچ ۾ قائم آهن، يا ڪم از ڪم ڄاڻڻ جي ڪوشش ڪري. ائين ڪرڻ سان هُو هڪ ٻوليءَ جي ايءَ ٻولي سان تاريخي ۽ پيدائشي حيثيت معلوم ڪرڻ لاءِ ۽ ٻاهجي يا اجنبي اثرن پروڙڻ لاءِ، ٻاڻ کي لائق بڻائي سگهي ٿو. هن طريقي سان، بعض اوقات، جيڪڏهن ڪنهن ٻوليءَ جي اصلي ماءُ (mother tongue) وجود ۾ نه آهي ته ان کي هو مڪرر ترتيب ڏيئي سگهي ٿو.

ٻولين جي ماءُ.

اهو نظريو ته "ٻوري انسانيت آدم ۽ حوّا (عليهما السلام) جي ٿي نسل مان آهي"، ڪنهن وقت اهل ڪليسا جي اثر ڪري مقبول عام هو؛ مگر هن وقت انهيءَ کي گوشهء گمناميءَ ۾ اڇلايو ويو آهي.

تاريخي شهادتن مان هيءَ حقيقت واضح آهي ته زمين تي انسانن جا ڪيترائي مختلف نسل آباد آهن — مثلاً آريائي، سامي، حبشي، ۽ چيني نسل. دنيا جي ڪشادن ڪندن ۾ پکڙجي وڃڻ کان اڳ، انهن مان هر هڪ نسل کي هڪ مقرر حد هوندي هئي، جتي اهو نسل ڪنهن وقت آباد هوندو هو، ۽ آتان لڏڻ جا به ڪيترائي سبب ٿي سگهن ٿا. ماهر اقتصاديات جي زبان ۾، 'مانيءَ ۽ مکڻ' جي گهرلا به انهن مان هڪ سبب ٿي سگهي ٿو، يا وري ماهرِ فلسفه جي نقطهءِ نظر کان، 'تجسس جي پياس' به هڪ سبب هجي. خير، سبب ڪهڙو به ڪٿي هجي، مگر انهيءَ ۾ ته ڪو به شڪ ناهي ته هر نسل پنهنجا خيال ۽ فڪر بالڪل اهڙي قدرتي نموني ۾ ظاهر ڪندو هو، جيئن ان جا افراد پنهنجون خواهشون ۽ نطري ضرورتون پوريون ڪندا هئا. ليڪن جيئن ئي هو ڇڙوڇڙ ٿيڻ لڳا ته زندگيءَ جي مختلف خارجي حالتن، مثلاً آبهوا، طرز زندگي، ۽ ٻين نسلي اثرن سبب، انهن ۾ تبديل اچي ويئي. مختصر طور، ائين ڪٿي چئجي ته عمل ۽ ردّ عمل (action and reaction) جو سلسلو شروع ٿي ويو، ۽ اهڙيءَ طرح سندن زبان به پنهنجي اصلي صورت وڃائڻ شروع ڪري ڏني.

انهيءَ ڪري، جنهن به نسل يا آکهه ٻين نين آبادين ڏانهن لڏي وڃڻ ۽ ٻين نسلن سان لهه وچڙ ۾ اچڻ وقت جنهن ٻوليءَ جو استعمال ڪيو هوندو، ان کي "ٻولين جي ماءُ" سڏيو وڃي ٿو.

سامي.

لفظ "سامي" (semltlo) "سام" (shem) مان نڪتل آهي، جو حضرت نوح عليه السلام جي پٽ جو نالو هو. هي لفظ ڪيترن ئي اصطلاحن ۾ ڪتب ٿيندو آهي، مثلاً سامي نسل، سامي ٻوليون، سامي تهذيب، وغيره. آيشهورن (Elchhorn) پهرين اهو لفظ انهن

قومن لاءِ استعمال ڪيو، جيڪي هڪجهڙيون ٻوليون ڳالهائيندڙيون هيون، يا جيڪي هڪ ابي ڏاڏي مان پيدا ٿيل هيون، يا جيڪي سماجي طور طريقن ۾ هڪجهڙائي رکندڙ هيون. اهڙيءَ طرح، جيئن تہ عرب، يهودي، بابلي، اشوري ۽ فينيقي، سيئي ڪنهن وقت هڪ ئي ٻولي ڳالهائيندا هئا، انهيءَ ڪري الهن سڀني قومن کي "سامي ٻولين جو گروهہ" ڪري سڏيو ويو. ائين چيو ويو آهي تہ اهي سڀ ماڻهو جيڪي سامي ٻوليون ڳالهائين ٿا، سي سڀ هڪ مُورثِ اعليٰ "سام" جو اولاد آهن. ۽ اهو خيال علم الانسان، علم الانساب خواهہ علم اللسان جي نقطہ نظر کان درست ناهي، بلڪ اهو سڀ جغرافيائي ۽ سياسي معيار تي مبني آهي.(١)

سامين ۽ سامي ٻولين جو گهر.

سامين جي اصلي ۽ پيدائشي گهر بابت ڪيترائي مختلف نظريا آهن. هڪ ماهر جو چوڻ آهي تہ آهي ڪئسپين سمنڊ (Caspian cea) جي ڏکڻ يا ڏکڻ-اوڀر ۾ رهندا هئا. هڪ ٻئي ماهر جي راءِ مطابق، "بابل" سندن گهر هو. ۽ صحيح نظريو اهو آهي، جنهن مطابق "عربستان" کي سندن گهر قرار ڏنو ويو آهي.

سهولت خاطر، اسين انهن خطن کي جن ۾ سامي ٻوليون ڳاليون ويندڙيون هيون، اتر-اوڀر اتر-اولهہ ۽ ڏکڻ پاڱن ۾ تقسيم ڪريون ٿا.

اتر-اوڀر ۾ اشوري (اسيري) ٻوليون ڳالهايون وينديون هيون(٢). اتر-اولهہ ۾ آرامي ۽ ڪنعاني ٻوليون غالب هيون. هنن ٻنهي خطن کي پنهنجون مقامي ٻوليون بہ هيون. اتر-اولهہ خطي ۾ فقط بہ مقامي ٻوليون، عبراني ۽ فينيقي، استعمال ٿينديون هيون. ڏکڻ ۾ وري عربي، حبشي ۽ حميري مقامي ٻوليون ڳالهايون وينديون هيون. سامي ٻولين جي ادبن ۾ پهريون نمبر عربي ادب کي مليل آهي، اُن بعد عبرانيءَ کي، تنهن کان پوءِ سريانيءَ کي، ۽ آخر ۾ حبشي ادب کي.

سامي ٻولين جي عمر.

سامي ٻولين ۾ سڀ کان جهوني ٻولي "عڪاديا" (اشوري) آهي. اُن بعد، ٻيو نمبر پراڻي ٻولي "آرامي" آهي، ۽ سندس بہ ڏيئرون، "بابلي" ۽ "سرياني" زبانون آهن. ان کان پوءِ "ڪنعاني" ٻوليءَ جو نمبر آهي. سندس وري بہ شاخون، هر هڪ "فينيقي" ۽ "عبراني" ٻوليون آهن. ڏکڻ پاڱي وارين سامي ٻولين ۾ پهريون نمبر جهوني زبان "حميري" آهي، ۽ ان کان پوءِ عربي ۽ حبشي زبانن جو نمبر آهي.

---

(١) عيلاميون (Elamites) ۽ لوديون (Lydians) کي بہ سام جي اولاد مان شمار ڪيو ويو ٿو. اگرچ انهن نہ عبراني ٻولي ۽ نہ ان سان تعلق رکندڙ ٻي ڪابہ ٻولي ڳالهائي. ساڳيءَ طرح، وري فينيقي اُي انهيءَ حاقي مان شمار نٿو ڪيو وڃي، حالانڪ اهي عبراني ٻولي ڳالهائيندا هئا. (٢) اشوري ۽ بابلي کي ڪڏهن "عڪادي" (Akkadean) بہ سڏيو ويندو آهي.

سن ۲۰۰۰ ق.م. کان ۵۰۰ ق.م. تائين ”اشوري“ اسيريا جي، ”آرامي“ شام ۽ بابل جي، ”عبراني“ فلسطين جي، ”فينيقي“ قبرص جي، ”ڪارسيڪا“ ۽ ”ميجورڪا“ الجزائر، جنوبي اندلس ۽ فرانس جي، ”عربي“ حجاز، نجد ۽ عمان جي ٻولي رهي؛ يمن ۽ حضرموت وغيره ۾ وري ڏاکڻي عربي ٻولي ڳالهائي ويندي هئي.

ان بعد، ۵۰۰ ق.م. کان ۷۰۰ سن مسيحي وارو دور بہ قابل ذڪر آهي. هن عرصي ۾ بابلي ۽ اسيري سلطنت تباهہ ٿي ويئي، ۽ آرامين اڳتي قدم وڌائي، اسيري ۽ بابلي خطي جي حڪومت کي والاريو. انهن ايشيا مائينر جو هڪ حصو پڻ هٿ ڪيو. اهڙيءَ طرح عبراني زبان جي وقعت گهٽجي ويئي، ۽ فينيقي زبان بہ پنهنجو اثر بحر روم جي ٻيٽن، فرانس جي جنوبي حصي ۽ اندلس ۾ وڃائي ڇڏيو. ساڳئي دور ۾ جتي آرامي ٻولي ڳالهائي ويندي هئي، مثلاً بابل ۽ شام ۾، اتي هاڻي ”غسّاني“ ۽ ”لخمي“ نالي بہ مکيہ حڪومتون قائم هيون، جتي عربيءَ جو اثر موجود ڏسڻ اچي ٿو. حجاز، نجد ۽ عمّان ۾ عربيءَ کي ”ڳالهہ ٻولهہ“ ڪرڻ واري زبان جي حيثيت ۽ اهميت حاصل هئي. جنوبي عربي ٻولين جو اثر بہ ساڳيءَ طرح رهيو. البت حبش ۽ سومالي سرزمين ۾ ”حبشي“ نالي هڪ جنوبي عربي ٻولي پيدا ٿي.

سن ۷۰۰ مسيحي بعد، يعني اسلام جي ابتدائي دور ۾، آرامي زبان پنهنجو اثر وڃائي چڪي هئي. فينيقي تہ بلڪل غائب ٿي ويئي. آرامي ٻولين ۾ هڪ اتر-اوير جي ڇيڙي وٽ، ۽ ٻي فلسطين جي نزديڪ — انهن ٻن کان سواءِ باقي آرامي ٻوليون مرده ٿي چڪيون هيون. عربستان ۾ پڻ ”حميري“ ۽ ٻيون جنوبي عربي ٻوليون، ”حضرمي“ جي، غائب ٿي چڪيون هيون. انهن سڀني جي جاءِ عربي زبان اچي سنڀالي. عربي زبان ڏکڻ ۾ مصر کان حبش تائين، ۽ اتر طرف آفريڪا جي بحر روم کان مراڪش تائين پکڙجي ويئي. هيءَ ٻولي بحر روم جي چند جزيرن، خاص ڪري سسلي ۽ آئبيريا ۾ ڳالهائي ويندي هئي. حبش ۾ حبشي زبان اڄ تائين ڳالهائي وڃي ٿي، ۽ ڪيس ڪجهہ ادب پڻ آهي.

اُم اللغات

مٿي ذڪر ڪيل مختلف سامي ٻولين مان، نٿين سر، ڪنهن مادري سامي ٻوليءَ کي ”اُم اللغات“ بنائي سگهجي ٿو. مثلاً، عربي ۽ حبشي زبانن ۾ هڪ لفظ ”اثر“ آهي: عراليءَ ۾ ساڳئي لفظ کي asar، شاميءَ ۾ ساڳئي لفظ کي asar، اشوريءَ ۾ ساڳئي لفظ کي eseru، چئبو آهي. انهيءَ مان معلوم ٿئي ٿو تہ عربي، حبشي ۽ اشوري ٻوليون، عبراني ۽ سرياني ٻولين کان بہ گهڻو پراڻيون آهن، ڇاڪاڻ تہ ”a“ ۽ ”u“ جو اڪثر آخرالذڪر ٻولين ۾ ڪيرايو ويو آهي. اهڙيءَ طرح ڪيترين ئي ٻولين ۾ جدا جدا اچارن وارا هڪجهڙا الفاظ ملن ٿا، جنهن مان اهو يقين ٿو ٿئي تہ سڀني ٻولين جي دراصل ڪا هڪ ماءُ آهي، جنهن مان ٻيون سڀ شاخون ٿي ٿيون آهن ۽ اڳاٽي زماني ۾ اها هڪ ئي زبان ڳالهائي ويندي هئي.

سامي حروف تهجي.

سامي زبانن جو خط پراڻي ۾ پراڻو آهي، ۽ ماهرن تسليم ڪيو آهي تہ سڀني يورپي زبانن جا حروف تهجي انهيءَ ئي خط مان نڪتل آهن. اڳاٽين سامي زبانن جي حروف تهجيءَ جي ترتيب هيٺين حرفن ۾ محفوظ آهي: ابجد (١)، هوز، ڪلمن، سعفص، قرشت، ثخذ، ضظغ.

مٿين ترتيب هر حرف جي عدد جي لحاظ کان مقرر ڪئي ويئي آهي. هن وقت جيڪا ترتيب عربي حروف تهجي کي مليل آهي (يعني: ا ب ت ث ج ح خ د ذ ر ز س ش، وغيره کي)، اها پوءِ جي ٺاهيل ترتيب آهي. هن ترتيب ۾ ساڳيءَ شڪل وارا حرف ترتيب ۾ هڪٻئي سان گڏ رکيا ويا آهن تہ جيئن ابتدائي پڙهندڙن کي حرفن ياد ڪرڻ ۽ سمجهڻ ۾ سهولت ٿئي. سامي ٻولين ۾، عربيءَ کان سواءِ، ٻيءَ ڪنهن بہ ٻوليءَ ۾ ث، خ، ذ، ض، ظ ۽ غ جا حرف نٿا لڀن. جيڪڏهن غور ڪيو ويندو تہ معلوم ٿيندو تہ ث، خ، ذ، ض، ظ ۽ غ جا حرف، اهي سامي حروف تهجي جن جا هلڪا ۽ نرم آواز آهن، انهن جي ڳرن آوازن واري ٻي شڪل آهي ـــ مثلاً، ث، ت جو نرم آواز آهي؛ خ، ڪ جو؛ ذ، د جو؛ ۽ غ، ج يا گ جو. هن مان معلوم ٿيو تہ ث، خ، ذ ۽ غ ڳرا لفظ آهن ۽ ت، ڪ، د ۽ ج هلڪا لفظ آهن. ض ۽ ظ جا حرف، ص ۽ ط جهڙائي آهن. هيءَ حقيقت انهيءَ ڪري صحيح آهي تہ عبراني زبان ۾ ڪي بہ ڳرا لفظ ناهن، پر جيڪڏهن ان زبان (عبراني) ۾ ڪنهن بہ ڳري حرف جي استعمال جي ضرورت ٿيندي آهي تہ ان حرف کي ڳري ڪرڻ لاءِ ان حرف مٿان رکو هڪ نقطو وڌايو ويندو آهي. اهڙا حرف جملي ڇهہ آهن، ۽ اصطلاح ۾ کين "بِگَدُ ڪفت" (Begad Kephat) سڏيو ويندو آهي.

تقابلي لسانيات.

اڳاڻي زماني جي عالمن لسانيات (ٻولين) جو مطالعو فقط هڪ ٻوليءَ تائين محدود رکيو. مثلاً، عرب لسانيات ڄاڻندڙن پنهنجو پاڻ کي صرف، نحو، لغت، عروض ۽ ٻين اهڙن موضوعن جي مطالعي لاءِ وقف ڪري ڇڏيو، جن جو تعلق فقط هڪ ئي ٻوليءَ يعني عربيءَ سان هو. سامي ٻولين جي پاڻ ۾ جيڪا مائٽي ۽ ويجهڙائي هئي، عربن ان کي نہ سڃاتو. انهيءَ ڪري سورة نحل جي هڪ آيت، "لسان الذي يلحدون اليه اعجمي وهذا لسان عربي مبين" جي بہ غلط تشريح ڪئي ويئي. هن آيت ۽ اهڙين ٻين آيتن جي روشنيءَ ۾، انهن جو خيال آهي تہ اهو ڪيئن ممڪن آهي تہ عربيءَ ۾ ڌاريان لفظ آيل هجن.

---

(١) ابن النديم پنهنجي ڪتاب «الفهرست» ۾ لکيو آهي تہ اهي شخص جن پهريائين عربي لکي هئي، سي هئا ابوجاد، هواز، حطي، ڪلمون ۽ قريسات. انهن بابت چيو وڃي ٿو تہ اهي مدين جي بادشاهن جا نالا هئا، جيڪي هڪ زلزلي ۾ ختم ٿي ويا. ٻيءَ سند مطابق، اهي نالا هن طرح هئا: ابجاد، هاوز، حاطي، ڪلمان، صاع فس، ۽ قرشت.

انهيءَ ڪري، ابوعبيده (١) معمر ابن مثني کي ”توافق اللغات“ جو نظريو ڳولهڻو پيو، جنهن جو مطلب آهي ته ڪجهه اهڙا به لفظ آهن، جي سڀني ٻولين ۾ هڪجهڙا عام آهن ۽ عربيءَ ۾ به اهڙا لفظ موجود آهن.

ابوعبيد (٢) القاسم بن سلام، مجاهد (٣) جي سنَد سان، سعيد بن جبير (٤)، عڪرمه (٥) ۽ عطا بن يسار (٦) وغيرهم کان روايت آهي ته حضور صلي الله عليه وآله وسلم جن جو سوٽ (٧) چوندو هو:

(الف) طه، حم، طور ۽ ربّانيون — شامي زبان جا الفاظ آهن؛
(ب) صراط، قسطاس ۽ فردوس — يوناني زبان جا الفاظ آهن؛
(ت) مشڪاة ۽ ڪفلين — حبشي زبان جا لفظ آهن؛
(ث) هيت لڪ — حوراني زبان مان ورتل آهي.

هن مثنين بيان، ”عربي مبين“ جي لفظ مان پيدا ٿيندڙ غلط فهميءَ کي سڀنائي ڇڏيو.

جيئن ته عالمن کي ڪيترن لفظن جي عربي اصليت متعلق شڪ هو، انهيءَ ڪري هنن اهڙن ڌارين لفظن جي تحقيق لاءِ ڀاڱ کي وقف ڪري ڇڏيو. ٻين لفظن ۾، ائين چئجي ته اهڙا به ڪي الفاظ موجود هئا، جن جو عربيءَ ۾ ڪو اشتقاق نه هو، پر جيڪڏهن ڪن لفظن جو ڪو اشتقاق هو ته اهو وري اصولن مطابق مڪمل نه هو. مطلب ته انهيءَ خلط ملط عالمن کي هن ڳالهه تي مجبور ڪيو ته هو اصليت معلوم ڪرڻ لاءِ ضرور ڪو اهڙو معيار ۽ قانون مقرر ڪن. انهيءَ ڏس ۾ ڪوشش ڪندڙ عالمن کي هن طرح بيان ڪري سگهجي ٿو: خليل بن احمد (٨)، سيبويه (٩)، جوهري (١٠)، ازهري (١١)، ثعلبي (١٢)، ابن جنّي (١٣)، زجاجي (١٤)، حريري (١٥)، ۽ ابن دريد (١٦). انهن مان آخري عالم (يعني ابن دريد)، جيئن

(١) ابوعبيده سن ١١٤هه ۾ پيدا ٿيو، ۽ سن ٢١٠هه ۾ وفات ڪيائين. ابوعمر بن علاءِ جو شاگرد، ۽ اصمعي جو همعصر هو. (٢) ابوعبيد سن ١٥٧هه ۾ پيدا ٿيو، ۽ سن ٢٢٤هه ۾ وفات ڪيائين. اصمعي ۽ ابوزيد انصاريءَ جو شاگرد هو. (٣) مجاهد: هن سن ١٠١هه ۾، ٨٣ ورهين جي عمر ۾ وفات ڪئي. عبدالله بن عباس جو شاگرد هو. (٤) سعيد بن جبير: سن ٩٥هه ۾، ٤٩ سالن جي ڄمار ۾، سندس سسي لاٿي ويئي هئي. (٥) عڪرمه: اصل بربري هو. عبدالله بن عباس جو غلام هو، ۽ اسي ورهين جي عمر ۾، سن ١٠٥هه ۾ وفات ڪيائين. (٦) عطا بن يسار: سن ٩٤هه ۾ وفات ڪيائين. (٧) حضور صلي الله عليه وآله وسلم جن جو سوٽ امجد، حضرت عبدالله بن عباس رضي الله عنه، جنهن سن ٦٨هه ۾ وفات فرمائي. (٨) هي ”ڪتاب العين“ جو مصنف آهي، ۽ علم عروض جو مشهور ڄاڻو آهي. سن ١٧٥هه ۾، ٧٥ ورهين جي ڄمار ۾ وفات ڪيائين. (٩) هن جو نالو ابو بشر عمرو بن عثمان بن قنبر آهي. سن ١٣٨هه ۾ ڄائو، ۽ سن ١٨٠هه ۾، ٤٢ ورهين جي ڄمار ۾، شهر شيراز ۾ وفات ڪيائين، ۽ اتي ئي کيس دفن ڪيو ويو. سندس ماڻٽ کيس لاڏ ۽ پيار وچان ”سيبويه“ ڪري سڏيندا هئا. (١٠) جوهري، ابونصر اسماعيل بن حماد، ”صحاح“ جو مصنف آهي. سن ٣٩٣ هجريءَ ۾ وفات ڪيائين. (١١) الازهري، ابو منصور محمد بن احمد، ”تهذيب اللغة“ جو مصنف آهي. ٨٣ سالن جي عمر ۾، سن ٣٧٠هه ۾ وفات ڪيائين. (١٢) ثعلبي، ابو منصور بن اسماعيل، ”فقه اللغة“ جو مصنف آهي. ٨٣ ورهين جي ڄمار ۾، سن ٤٢٥هه ۾ وفات ڪيائين. (١٣) ابن جنّي، ابوالفتح عثمان، ٨٣ ورهين جي ڄمار ۾، سن ٣٩٢هه ۾ وفات ڪئي. (١٤) زجاجي، ابو اسحاق ابراهيم بن محمد، سن ٣١٠ هجريءَ ۾ وفات ڪئي. (١٥) حريري محمد قاسم، سن ٤٤٦هه ۾ بصره جي شهر ۾ ڄائو هو، ۽ ”درّة الغواص“ جو مصنف آهي. (١٦) ابن دريد، ابوبڪر محمد، بصره ۾، سن ٢٢٣ ۾ ڄائو هو، ۽ ٣٢١هه ۾ وفات ڪيائين. ”الجمهرة“ ۽ ”ڪتاب الاشتقاق“ جو مصنف آهي.

سندس تصنيف "جمهرة" مان ظاهر آهي، ڪنهن لفظ متعلق بحث ڪرڻ ۾ حڪيماڻي، تخليقي ۽ جديد طرز رکي ٿو. هو صاحب چوي ٿو: "وَقَدْ سَاَلِيتُ عَجُوزاً عِنْدنَا رومية عن نمط فقالت: ماتُسمُّون هذا؟ فقالتُ: سِجِلا طُس" (مون اسان وٽ رهندڙ هڪ پوڙهيءَ يوناني زال کان 'نمط' ڪپڙي بابت پڇيو، ته توهان نمط ڪپڙي کي ڇا سڏيندا آهيو؟ جواب ڏنائين: سجلا طس.)

هي قاعدا ٻن قسمن جا هئا، داخلي ۽ خارجي. اچو ته انهن جو اڀياس ڪريون.

داخلي (اندروني) قاعدا:

(الف) هيٺين حرفن جا آواز هڪ ئي عربي مصدر مان نه آهن:

١- 'ج' ۽ 'ت'، جيستائين ڪ "ذولقيه" حرفن، يعني ل، ن ۽ ر مان ڪو به هڪ حرف مصدر ۾ هجي. ٢- ج، د ۽ س. ٣- ج ۽ ص. ٤- ج ۽ ط. ٥- ج ۽ غ، انهن مصدرن کان سواءِ، جن ۾ ب، ل ۽ م يا ن هجي. ٦- ج ۽ ق. ٧- ذ يا ز ۽ س. ٨- ز ۽ ل. ٩- غ، م ۽ هه.

(ب) عربيءَ ۾ ڪا به اهڙي مصدر، جيڪا 'ي ر ن' هجي، سا نه آهي.

(ت) مصدر جي ٽن ڪلمن (حرفن) مان ٻه ڪلما (حرف) "ء" هجن، اهڙي مصدر ممڪن ئي نه آهي. البت اهڙيون مصدرون آهن، جن ۾ پهرئين حرف يعني ف-ڪلمه ۽ ٽئين حرف يعني ل-ڪلمه جي جاءِ تي "ء" (همزا) آهن. انهن کي مستثنيٰ سمجهيو وڃي ٿو.

(ث) هيٺيان حرف عربي مصدر ۾ هڪٻئي پٺيان گڏوگڏ نٿا اچن:

١- 'د' جي پٺيان 'ذ' يڪدم گڏ نٿي اچي. مثلاً "بدذ" والگر مصدر ئي ڪانهي.

٢- 'ن' ساڪن جي پٺيان يڪدم 'ر' ڪانه ايندي آهي.

٣- ڪنهن به اسم ۾ 'ن' جي پٺيان 'ز' نه ايندي آهي.

٤- ڪنهن به 'د' جي پٺيان 'ز' نه ايندي آهي.

٥- ڪنهن به 'ل' جي پٺيان 'ش' ڪانه ايندي آهي.

(ج) رباعي ۽ خماسي مصدرن ۾ هيٺين ڇهن حرفن مان هڪ ضرور هوندو: ر، ل، ن، ب، ف ۽ م.

(ح) اهي سڀ لفظ، جن ۾ مصدرن جا ٻه حرف (پهريون ۽ ٻيو) ساڳيا هجن، سي اصل ۾ عربي ناهن. مثلاً "قاقوذة"، جيڪو حقيقت ۾ عربيءَ سان نه، بلڪ آرامي سان تعلق رکي ٿو.

(خ) اهو اسم جيڪو 'فاعَل' جي وزن تي هجي، ۽ ٻيو نمبر حرف 'و' هجيس، سو عربي نه هوندو آهي.

(د) 'فعلان' جي مصدرن مان مشتق ٿيل رباعي ۽ خماسي اسمن کان سواءِ، ٻيا اسم انهن حرفن مان شروع ٿي نٿا سگهن، جيڪي بذات خود مصدر ۾ ناهن.

(ذ) اهي الفاظ جيڪي بالڪل غيرمستعمل وزنن تي هوندا آهن، سي پڻ اصليت جي لحاظ کان عربي نه هوندا آهن. مثلاً: (١) فَعَلّل. (٢) فُعْالِيل. (٣) فُعَيل. (٤) فَعْلِيل.

(٥) فَعِيل (سواءِ انهن لفظن جي، جن جو پيو حرف 'ي' هجي — مثلاً سيدِ، ميت — (٦) فَعَلُّول (سواءِ ڪن اسماءِ معرفہ جي.) (٧) فَعَلِّيل. (٨) اَفْعُول. (٩) فاعُلي. (١٠) فَعَلِيَّاء (ابن سيده (١) پنهنجي تصنيف "المخصَّص في اللغة" ۾ لکي ٿو تہ "زڪريّاء" هن ڪان مستثنيٰ آهي، چو تہ اسان سيني کي خبر آهي تہ اهو لفظ مُسْتعار آهي). (١١) فيْعُولي ("نيضوضي" ڪان سواءِ). (١٢) فيعْلي. (١٣) فاعُول.

خارجي قاعدا:

هاڻ اسين صوتيات جي ٻاهرين قاعدن متعلق بحث ڪنداسين. اهي هي آهن:

(١) الالحاق.

(٢) o، oo، a ۽ ee جي يڪسانيت (هڪجهڙائي).

(٣) 'و' ۽ 'ز' کي بعض اوقات 'ي' ۽ 'ا' سان ظاهر ڪيو ويندو آهي. مثلاً: "فيروز" ۽ "نوروز"، "نيبخت" ۽ "نوبخت". اصل فارسي الفاظ "نوروز" ۽ "نوبخت" آهن.

(٤) الف: — اَ (آ) کي ڪنهن بہ لفظ جي شروع ۾ خفيف (هلڪو) ڪيو ويندو آهي، پر جيڪڏهن اهو حرف ڪنهن عربي الاصل لفظ جي شروع ۾ ايندو تہ ڪيس هٽ بہ نہ لاتو ويندو آهي.

ب: — 'ا' حرف کي ڪنهن بہ لفظ جي شروع ۾ ننڍي 'اِ' ۾ بدلايو ويندو آهي. مثلاً اِبريق ۽ اِبريسم.

(٥) الف: — 'ا' کي ڳرن حرفن (٢) جي ويجهو هئڻ سبب ڪڏهن 'ع' ۾ بدلايو ويندو آهي، مثلاً "عراق".

ب: — عربن صحيح حرفن (حروف صحيح) کي صاف طرح ادا ڪرڻ لاءِ ڪافي ڪوشش ڪئي. هن ڪوشش خفيف آواز کي قدري ثقيل آواز ۾ تبديل ڪيو. جڏهن عربي علامت 'ال' کي اهڙن لفظن جي اڳيان رکيو ويندو آهي تہ اهي زبان تي ظاهر ٿي پوندا آهن. اهڙيءَ حالت ۾ ضروري سمجهيو ويو تہ معمولي آواز غائب ٿي لہ وڃي. اها ڳالهہ الفرّا (٣) جهڙي مشهور لغتدان جي هيٺين لفظن مان اخذ ڪئي ويئي: "العربون والعربان لغة في الاربون والاربان ولايقال الربون."

(٦) 'پ' کي ڪڏهن 'ف' سان تہ ڪڏهن 'ب' سان بدلايو ويندو آهي.

(٧) 'ت' کي 'ط' سان پڙهيو ويندو آهي. اها حالت انهن يوناني حرفن سان لاڳو ٿيندي آهي، جيڪي دوائن ۽ علم نجوم متعلق هوندا آهن. انهيءَ جو سبب هي آهي تہ يوناني

---

(١) ابوالحسن علي بن اسماعيل: هي اسپين جو رهاڪو هو. سن ٤٥٨هہ ۾ وفات ڪيائين. (٢) حرف ڳرا هي آهن: ح، خ، ق ۽ ع. (٣) سندس پورو نالو ابوزڪريا يحيٰي بن زياد آهي. سن ٢٠٧هہ ۾ وفات ڪيائين. ڪسائي جو شاگرد هو. سندس متعلق مشهور آهي تہ "ڪان يتفلسف في تصانيفه" يعني پنهنجين تصنيفن کي فلسفيانو رنگ ڏيندو هو.

۽ ايراني 'ت' جو آواز بغير کنهن aspiration جي ڪڍيو ويندو آهي؛ پر عربيءَ جي 'ت' ٺوري aspiration سان ڳالهائي ويندي آهي، ۽ اهوئي سبب آهي جو يوناني ۽ فارسي 'ت' کي اچارڻ لاءِ عربن 'ط' جي استعمال کي ترجيح ڏني.

(٨) 'د' کي 'ذ' سان ظاهر ڪيو ويندو آهي. جيئن ته "پياده" مان "بيادق"، جنهن جي معنيٰ آهي شطرنج راند جي ڳوٽي (ساري). هتي اهو به بيان ڪجي ته آڳاٽي فارسيءَ ۾ 'ذ' هوندي هئي، جنهن کي بعد ۾ 'د' سان تبديل ڪيو ويو. مثلاً بغداد=بغ+ داد. ("بغ" هڪ بت جو نالو هو، ۽ "داد" معنيٰ سوغات (١).

(٩) 'چ' کي عام طرح 'ص' ۾ تبديل ڪيو ويندو آهي، پر ڪڏهن ڪڏهن 'ش' ۾. البت لفظ "سراج" اسان کي مشڪل ۾ وجهي ٿو؛ پر ان جو حل تڏهن ٿي سگهي ٿو، جڏهن اسان کي معلوم هجي ته ڏاکڻين ٻولين جي 'ش' يا ٻين سامي ٻولين جي 'ش' عربيءَ ۾ 'س' سان تبديل ٿيندي آهي. اهو پڻ معلوم هجڻ گهرجي ته لفظ "سراج" عربي زبان ۾ آرامي زبان جي "سراغ" لفظ مان آيل آهي.

(١٠) فارسي جي 'خ'، عام طرح، جهڙي آهي تهڙي ئي قائم رهندي آهي، پر ڪڏهن ڪڏهن اهو حرف عربيءَ جي 'ح' ۾ تبديل ٿي ويندو آهي، جيئن "سلحفاة" (ڪُمّي) "سلخفاه" مان اخذ ڪيل آهي.

(١١) فارسي 'س' کي عربيءَ ۾ به 'س' سان بدلايو ويندو آهي، پر ڪڏهن ڪڏهن 'ص' ۾.

(١٢) فارسي 'گ' کي 'ج' سان بدلايو ويندو آهي، پر ڪڏهن ان کي 'ڪ' يا 'ق' سان بدلايو ويندو آهي.

(١٣) فارسي 'س' کي بہ عام طرح 'س' ۾ بدلايو ويندو آهي، جيئن "سابور"، "طس" ۽ "مسڪ".

(١٤) فارسيءَ جي 'ڪ' کي عام طرح 'ق' ۾ تبديل ڪيو ويندو آهي، جيئن "زنديق" "زنديڪ" (٢) مان نڪتل آهي.

سامي ٽلاٽي مصدرون.

علم لغت جي ماهرن ڳولي لڌو آهي ته سيئي سامي مصدرون اصل ۾ ٽلاٽي آهن. اها ڳالهہ عربيءَ ۾ وڌيڪ ثابت ٿئي ٿي — مثلاً دَخَلَ، خَرَجَ، شڪر، وغيره. پر ساڳئي وقت تي وري عربيءَ ۾ رباعي، خماسي ۽ ٻن حرفن وارن لفظن جي موجودگيءَ ۾ مٿين تحقيق باطل

(١) شهاب الدين خفاجي، انهيءَ کي "درة الغواص" جي شرح ۾ لکيو آهي.

(٢) زنديڪ: پروفيسر 'بيون' ان کي آرامي ٻوليءَ جي "زديق" مان ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. پر اها تشريح نہ تاريخي خيال کان ۽ نہ لغوي لحاظ کان صحيح آهي.

ٿيو ھوي ٿي. سيني اھڙن لفظن جي چند چاڻ کان پوءِ اھو واضح ٿي چڪو آھي تہ اھڙا لفظ مذڪور حقيقت کي ڪوڙو ٿا ڪن. مثلاً، اڪثر رباعي (چئن حرفن وارا) لفظ ساڳين ٻـدن مان جڙيل آھن، ۽ اصلي آواز سان مشابهت ٿا رکن. مثلاً، مَضمَضَ=مض×مض، يعني گرڙي (gargling) جو آواز آھي. ساڳيءَ طرح خماسي (پنجن حرفن وارا) لفظ بہ يا تہ ثلاثي (ٽن حرفن وارا) لفظن جو وڌايل لمولو آھي، جن کي "مزيد فيه" چيو تہ وڃي، يا اڌارا ورتل آھن، مثلاً: اصطرلاب، صراط، قسطاس، برھان، وغيره.

انھيءَ کان سواءِ دو حرفي الفاظ ـــ مثلاً اخ، اب، ۽ فم ـــ بہ وضاحت طلب آھن. اھا حقيقت تہ "اخ" ۽ "اب" پڻ ثلاثي لفظ آھن، تڏھن ظاھر ٿئي ٿي، جڏھن انھن کي حالت فاعليءَ ۾ ڏسجي ٿو. مثلاً، جيئن اسين چئون ٿا: "جاء اخوڪ" (آيو تنھنجو ڀاءُ) ۽ "جاء ابوڪ" (آيو تنھنجو پيءُ). ساڳيءَ طرح، لفظ "فم" بہ اصل ۾ دو حرفي ناھي، جيئن اسان کي حريريءَ جي تصنيف "درة الغواص" ۾ ڏنل تشريح 'افمام جمع فم' جي موضوع هيٺ معلوم ٿئي ٿو. ھو لکي ٿو تہ "فم" اصل ۾ "فوه" ھو، بروزن "سوط". ھوبھو حرف "ه" ھاڪو آھي، ۽ حرف علت سان مشابهت رکي ٿو، ان ڪري ڪيس حذف ڪري، اصل لفظ کي دو حرفي لفظ ۾ آندو ويو. ھر ان کان پوءِ بہ ھوبھو حرف (و) حرف علت جو ھو، جنھن تي اعراب ڏيڻ مشڪل، اچارڻ ۾ ڳرو، ۽ ان کي حذف ڪرڻ ناموزون ھو، ان ڪري ان 'و' کي 'م' سان بدلايو ويو. اھڙيءَ طرح، لفظ "فوه" کي "فم" جي شڪل ۾ آندو ويو، ۽ ھن وقت اھو لفظ اسان کي دو حرفو نظر اچي رھيو آھي. عربي ڪلام مان اھو بہ ثابت آھي تہ "فم" ۾ 'م' نقل آھي، ۽ 'و' اصل. چو تہ عرب چوندا آھن "تفوهت بكذا"، ھر "تفممت كذا" ڪونہ چوندا آھن؛ "رجل 'افوه'" چيو ويندو آھي، ۽ نہ "رجل 'افم'". "فم" جو اسم تصغير "فويه" آھي، ۽ ھيءَ حقيقت آھي تہ لفظن جا اصلي حروف اسم تصغير وسيلي ئي صحيح طرح معلوم ٿي سگھن ٿا.

لسانيات جي ماھرن عربي زبان ۾ استعمال ٿيندڙ ھر لفظ جي بناوت جو نھايت ئي اونھو مطالعو ڪيو آھي، ۽ انھن کي ھيٺين مختلف درجن ۾ ورھايو آھي: (١) المعرب، (٢) المولد، (٣) الدخيل، (٤) الاعجمي، (٥) الفصيح، (٦) المشترڪ، (٧) الاضداد، (٨) المترادف، (٩) المستعمل والمھمل، (١٠) الوحشي، (١١) الغريب، (١٢) النادر، (١٣) المتروڪ، (١٤) المصنوع، وغيره. انھن جو مختصر بيان ھن طرح آھي.

(١) المعرب: ھن لفظ جي معنيٰ آھي "عربي شڪل ڏنل." معرب جي دائري ۾ جيڪي بہ لفظ اچن ٿا، سي دراصل عربي زبان جا ناھن، بلڪ ٻين ڌارين ٻولين کان اڌارا ورتل آھن، ان بعد عربن پنھنجي اختراعي قابليت ۽ ذوق مطابق انھن لفظن جا اچار ڪيا آھن. اھڙن لفظن جو گھڻو تعداد آھي. مثلاً "ڪنز" اصل ۾ فارسي لفظ "گنج" مان ورتل آھي،

۽ "جوهر" اصل فارسي لفظ "گوهر" کان ورتل آهي، يا سنسڪرت لفظ "گوترا" کان ورتل آهي. ساڳيءَ طرح، "مسڪ" به معرب آهي. سن ڀنجين هجريءَ ۾ ابو منصور الجواليقيءَ اهڙن لفظن متعلق هڪ ڪتاب لکيو ۽ ان جو نالو "ڪتاب المعرب" رکيائين. جوهريءَ جي خيال مطابق، "المعرب" جي تعريف هن طرح آهي:

"تعريب الاسم العجمي ان تتفوه به العرب علي منهاجها."

(٢) المولد: معنيٰ لئون پيدا ڪيل لفظ. هن اصطلاح مان اهي لفظ مراد آهن، جن جو عربي زبان ۾ ڪو وجود ڪين ناهي، پر پوءِ ان ۾ نئين سر پيدا ٿيا آهن، مثلاً "تجبه" ۽ "تحرير".

(٣) الدخيل: هن اصطلاح جي دائري ۾ سڀ غير عربي الفاظ اچي وڃن ٿا. هن قسم جي لفظن کي عربي شڪل ڏجي يا نه، ٻنهي حالتن ۾ ڪو به تفاوت نه ٿيندو.

(٤) الاعجمي: هن دائري ۾ به غير عربي الفاظ اچن ٿا. هي اصطلاح اهڙن سامي لفظن لاءِ آهي، جيڪي عربي زبان ۾ مستعمل ناهن، پر انهن کي عربي عبارت کي سهڻي بنائڻ خاطر اڌاري طور آندو وڃي، مثلاً "مور" ۽ "لور".

(٥) الفصيح: اهو لفظ، جيڪو نه ڪنن کي ناگوار لڳي ۽ نه اچارڻ ۾ ڳرو محسوس ٿئي، نه غير مشهور هجي ۽ نه رواج جي خلاف هجي. الفصيح جو تنقيدي معيار هي آهي ته ان جو استعمال گهڻو ۽ متواتر (لڳو لڳ) هجي. جيڪڏهن ڪو لفظ "اقل فصيح" آهي ته ان کي "منڪر"، ۽ جي "غير فصيح" آهي ته ان کي "ضعيف" چيو وڃي ٿو.

(٦) المشترڪ: ٻن معنائن وارو لفظ، جيڪي معنائون هڪٻئي جي خلاف نه هجن. مثلاً "عين" لفظ جي معنيٰ "اک"، ۽ ان جي ٻي معني "چشمو" آهي.

(٧) الاَضْداد: هي اصطلاح انهن لفظن لاءِ آهي، جيڪي هڪٻئي کان معنيٰ جي لحاظ کان بلڪل مختلف هوندا آهن، يعني ساڳئي لفظ جون ٻه معنائون هونديون آهن، جي ٻئي هڪٻئي جو ضد هونديون آهن: مثلاً لفظ "جون"، ڪاري ۽ اڇي، ٻنهي معنائن ۾ استعمال ٿيندو آهي. ساڳيءَ طرح، لفظ "غابر"، گذريل زماني خواه حال، ٻنهي معنائن ۾ استعمال ٿيندو آهي.

(٨) المترادف: هي اصطلاح "هم معنيٰ" لفظن لاءِ استعمال ٿيندو آهي. مثلاً "السيف" ۽ "الصارم" ٻئي ساڳيءَ معنيٰ وارا لفظ آهن، ٻنهي جي معنيٰ آهي "تلوار". "المترادف" ۽ "التوڪيد"، انهن ٻنهي اصطلاحن ۾ هي فرق آهي ته پهريون مفهوم بيان ڪري ٿو ۽ ٻيو ان جي شرح ڪري ٿو. ساڳيءَ طرح "مترادف" ۽ "تابع" ۾ هي فرق آهي ته پهرئين کي پنهنجو ذاتي مفهوم آهي، ۽ اڪيلي سر به استعمال ٿي ٿو سگهي، برخلاف تابع جي. ان کي اڪا پنهنجي ڪا معنيٰ آهي ۽ نه اڪيلي سر به استعمال ٿي سگهي ٿو. مثلاً، "عطشان و نطشان": هن ترڪيب ۾ عطشان لفظ جي معنيٰ آهي اڃايل، مگر "نطشان" لفظ، جيڪو "عطشان" جو

تابع آهي، ان کي بذات خود ڪا بہ معنيٰ نہ آهي، ۽ نہ وري ان کي "عطشان" کان سواءِ استعمال ڪري سگهجي ٿو.

(۹) المستعمل و المهمل: "المستعمل" جو اصطلاح ان لفظ لاءِ آهي، جيڪو روزمره جي استعمال ۾ اچي ٿو، ۽ "المهمل" جو اصطلاح ان لفظ لاءِ آهي، جيڪو هيٺين سببن ڪري استعمال ۾ نٿو اچي: (الف) لفظ ۾ اچارن ۽ آوازن جو غير متوافق هجڻ؛ (ب) لفظ جو عربن وٽ استعمال ۾ نہ هجڻ، مثلاً "عضنج"؛ ۽ (ت) اهي خماسي حرف جيڪي 'حروف الذلق' يا 'حروف الاطباق' سان نہ هجن.

(۱۰) الوحشي: هي اصطلاح ان لفظ لاءِ آهي، جيڪو ڪنن کي نہ وڻي. ابن رشيق پنهنجي ڪتاب "العمدة" ۾ هن اصطلاح جي تعريف هن طرح ڪري ٿو: "الوحشي من الکلام ما نفر عن السمع."

(۱۱) الغريب: اهو لفظ جو ڪنهن ٻوليءَ ۾ استعمال ٿئي، مگر سندس معنيٰ عام فهم نہ هجي، ۽ عالم کان سواءِ هر ماڻهو ان جي معنيٰ نہ سمجهي. مثلاً "البرت" جي معنيٰ آهي "الرجل الذليل".

(۱۲) النادر: هن اصطلاح جو مفهوم بہ "الغريب" جهڙو ئي آهي. النادر جي تعريف آهي "اقل من القليل"، يعني گهٽ ۾ گهٽ ورلي.

(۱۳) المتروڪ: هي اصطلاح ان لفظ لاءِ استعمال ٿئي ٿو، جيڪو قديم يا بلڪل شاذ هوندو آهي.

(۱۴) المصنوع: هي اصلاح اهڙن لفظن لاءِ استعمال ٿئي ٿو، جيڪي ساڳئي مفهوم کي ظاهر ڪن ٿا. "المصنوع" ۽ "المولد" ۾ ڪافي فرق آهي. پهريون فصيح آهي، ۽ ٻيون غير فصيح.

عالمن ۽ ماهرن، لفظن جي مختلف نمونن ۽ معنائن جي مطالعي ڪرڻ بعد مٿين تقسيم ڪئي آهي. ڪين مطالعي جي دوران ۾ اهڙا الفاظ بہ نظر آيا، جن جي قرآة (پڙهڻي) مختلف هئي، مثلاً "صقر" کي "سقر" ۽ "زقر" جي شڪلين ۾ پڻ لکيو ويندو آهي. اهڙا الفاظ عموماً هر ٻوليءَ ۾ موجود آهن، ۽ جن جا ڪيترائي سبب ٿي سگهن ٿا. مثلاً لفظ کي ڪنهن مشهور شاعر هڪ خاص انداز ۾ استعمال ڪيو، ۽ اهو شاعر عوام جي هڪ گروهہ ۾ پسنديده آهي، تہ لازمي طرح اهو گروهہ ان لفظ کي سندس محبوب شاعر وانگر ئي استعمال ڪري ٿو. يا ڪو لفظ ڪنهن اهڙي علائقي ۾ اچي استعمال ٿئي، جنهن جا باشندا آن لفظ جو اصلي اچار ڪري نہ سگهن؛ يا هي بہ سبب ٿي سگهي ٿو تہ ڪن ماڻهن اهڙا الفاظ پيدا هجن، ۽ پڻ جي غلط فهميءَ سبب، استعمال ۾ غلط رائج ٿي ويا هجن. اهڙن لفظن کي لسانيات جي ماهرن "تداخل اللغات" جي نظريي هيٺ آندو آهي. انهيءَ کان سواءِ هڪ ٻيو بہ نظريو آهي، جنهن کي بعد جي ماهرن ايجاد ڪيو آهي. مگر اهو نظريو حڪمت تي ٻڌل نہ آهي، ان ڪري عالمن

طرفان ان کي تسليم نہ ڪيو ويو. هن نظريي جو نالو ”اشتقاق ڪبير“، يعني ”وڏو اشتقاق“ آهي. ابوعلي فارسيءَ (٢٨٨-٣٧٧هه) وٽان ان جو آغاز ٿيو. پر سندس شاگرد رشيد ابوالفتح عثمان جنّي (٣٣٠-٣٩٢هه)، پنهنجيءَ تصنيف ”الخصائص“ جي ٻهرئين حصي ۾، صفحي ٥٢٥-٥٢٦ تي، لکي ٿو تہ ”ماهرين لساليات مان ابوعلي کان سواءِ ٻئي ڪنهن بہ صاحب اشتقاق ڪبير جي نظريي جو سهارو نہ ورتو آهي. جڏهن اشتقاق صغير کيس ڪاڪار بنائيندو هو، تہ اُن مان مدد وٺندو هو. ان تي اعتماد رکڻ جي باوجود، هو اهو فقط ضرورت وقت استعمال ڪندو هو، ۽ لاچاريءَ ۾ پاڻ کي ان سان وندرائيندو هو.“ مطلب تہ لسانيت جي ماهرن طرفان هن نظريي کي تسليم نہ ڪيو ويو آهي، ۽ نہ وري اهو نظريو اسان جي گهريءَ توجهہ لائق آهي. هتي انهيءَ کي فقط پڙهندڙن جي معلومات خاطر آندو ويو آهي.

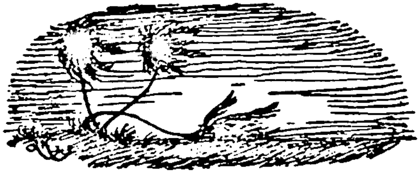

"مهراڻ" جا موتي

● "نعمت جو ملڻ هڪ قسم جي آزمائش آهي، ته اوهين شڪر ڪريو ٿا يا ناشڪري".
— قرآن ڪريم.

● "غريبن سان دوستي رکو، ۽ اميرن جي مجلسن کان پري رهو." — سرورڪائنات صلعم

● "ڪلام جي گهٽائي خود پنهنجيءَ جاءِ تي گناهه آهي." — حضرت سليمان ع

● "خاموش رهندڙ، حقيقت ۾ دانشمند آهي." — حضرت سليمان ع

● "عقل ڪامل ٿيڻ کان پوءِ، خود بخود ڪلام گهٽجي وڃي ٿو." — حضرت علي ع

● "سچو ماڻهو اگر ستَ ڀيرا ڪِري ٿو، ته به همت کان ڪم وٺي اٿي کڙو ٿئي ٿو، پر شرير ۽ ڪوڙو ماڻهو ڪنهن مصيبت ۾ پوڻ کان پوءِ جند ڇڏائي لٿو سگهجي."
— حضرت سليمان ع

● "جنهن معيار ۽ پيماني سان اوهين ٻين کي پرکڻ گهرو ٿا، ياد رکو، اوهان کي به انهن معيارن تي پرکيو ويندو." — حضرت عيسيٰ ع

● "جو ماڻهو پاڻ کي گهٽ تصور ڪري ٿو، ان کي ئي عظمت حاصل ٿئي ٿي، ۽ جو پاڻ کي وڏو سمجهي ٿو، ان کي هيٺ ڪيرايو وڃي ٿو." — حضرت عيسيٰ ع

● "اک بيدار آهي ته پوءِ ان لاءِ هر ڏينهن محشر جو ڏينهن آهي." — حضرت عثمان رضه

● "سو تي اڍائي رپيا زڪوات ڏيڻ، بخيلن ۽ دنيادارن جو ڪم آهي، پر الله جي راهه ۾ سارو مال لٽائڻ صديقن جو ڪم آهي." — ابوبڪر صديق رضه

● "حقيقي سخاوت آهي، مصيبت ماريل ماڻهن جي بار کي هلڪو ڪرڻ."
— ابوبڪر صديق رضه

● "گهڻو کلڻ غفلت جو نشان آهي، ان سان انسان جي عزت ۾ فرق پوي ٿو ۽ عمر گهٽجي ٿي." — عمر فاروق رضه

"سڀ کان وڏو گنهگار اهو آهي، جنهن کي ماڻهن جي گلا غيبت کان واندڪائيَ نه ملي." — حضرت عثمان رضه.

● "جو ماڻهو تنهنجي لڳاهه جي التجا کي سمجهي نٿو سگهي، ان جي اڳيان پنهنجيءَ زبان کي شرمندو نه ڪر." — حضرت عثمان رضه

● "پنهنجن تجربن کي محفوظ رکڻ ۽ انهن جي روشنيءَ ۾ ڪم ڪرڻ جو نالو دانشمندي آهي." — حضرت علي ع.

● "بيصبريءَ ۽ بيقراريءَ سان تقدير نٿي بدلجي." — حضرت علي ع.
● "جو شخص نيڪ سلوڪيءَ سان درست نٿو ٿئي، اهو بدسلوڪيءَ سان ڪيئن درست ٿيندو؟" — حضرت علي ع.
● "برائي ڪندڙ جي شڪرگذاري ڪرڻ، شڪرگذاري نه، پر حماقت آهي." — حضرت علي ع.
● "زاهد ماڻهن کان پري ڀڄي ته ان جي تلاش ڪريو، پر جي زاهد ماڻهن جي تلاش ۾ هلندو وتي ته ان کان دور رهو." — حضرت علي ع
● "خوشامدي ماڻهو، تڪبر جو ٻج ڇٽين ٿا." جعفر صادق ع
● "اوهان جا سڀ کان وڏا دشمن آهن، اوهان جا بدڪار دوست." — غوث اعظم رح.
● "پيٽ ڀرڻ لاءِ ماني، بت ڍڪڻ لاءِ ڪپڙو، سر لڪائڻ لاءِ اجهي کي دنيا نه سمجهڻ گهرجي: دنيا آهي، دنيا ڏانهن منهن ڪرڻ ۽ حق تعاليٰ ڏانهن پٺي ڪرڻ." — غوث اعظم رح.
● "اگر مخلوق سان توهان ادب سان نٿو هلين، ته پوءِ حق تعاليٰ سان ادب جي دعوا نه ڪرڻ جڳائي." — غوث اعظم رح.
● "چاليهه سال عمر، زندگيءَ جي ڪتاب جو اصل مضمون آهي، باقي عمر ان جي تشريح آهي." — شوپنهائر
● "حقيقي زندگي اها آهي، جا اسين پاڻ گذاري نٿا سگهون." — آسڪروائلڊ.
● "موت سان سڀني مصيبتن جو ۽ شاديءَ سان سڀني خوشين جو خاتمو ٿي وڃي ٿو." — بائرن.
● "زندگي ڄڻ هڪ غير ملڪي زبان آهي، جنهن جو اچار هرڪو غلط ٿو ڪري." — مارلو.
● "زندگي ناڪافي واقعن مان ڪافي نتيجن ڪڍڻ جي فن جو نالو آهي." — بٽلر.

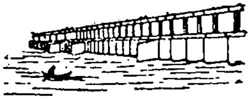

آد يسي اُٿي ويا، مڙهيون مون مارين!"

آغا بدرالدين دراني، مرحوم

آغا بدرالدين دراني، مشهور اديب ۽ سياستدان، ٢٩-جنوري ١٩٦٥ع تي، صبح جي ڇئين بجي، ڪراچيءَ جي مرڪزي جناح اسپتال ۾ انتقال ڪيو- انا لله و انا اليه راجعون!

آغا صاحب جو شمار سنڌ جي چوٽيءَ جي ليڊرن ۾ ڪيو وڃي ٿو، ۽ پاڻ پاڪستان جي تحريڪ ۾ وڏو ڀرو ورتو هئائين. پاڻ سنڌ اسيمبليءَ جو ڪيترا سال ميمبر رهيو، ۽ ڪيترا سال اسپيڪر به ٿي رهيو. آغا صاحب بلند اخلاق، خوش خلق، اديب ۽ صاحبِ طرز انشا پرداز هو. سندس لکيل ڪتاب "مسافر حجاز" ڪافي مشهور ۽ مقبول آهي. پاڻ "سنڌي ادبي بورڊ" جو ميمبر به رهي چڪو هو. سندس علم دوستي ۽ ادب نوازي گهڻي قدر مشهور آهي. پنهنجي ڳوٺ، ڳڙهي ياسين ۾، آغا صاحب جو ڪتبخانو سنڌ جي چند بهترين ڪتبخانن ۾ شمار ڪيو وڃي ٿو. پاڻ فارسيءَ ۾ به چند ڪتاب ترتيب ڏنائين، جي "سنڌي ادبي بورڊ" پاران شايع ڪرايل آهن.

مرحوم ننڍي هوندي کان ئي ذهين ۽ دلير هو. کيس سنڌ مدرسي ۽ عليگڙهه جهڙن اعليٰ ادارن مان تعليم حاصل ڪرڻ جو شرف حاصل ٿيو.

آغا صاحب علم جي پرچار لاءِ ڪافي پاڻ پتوڙيو، ۽ پنهنجي علائقي جي عوام لاءِ هرقسم جي ڪوشش ورتائين. پنهنجي تر ۾ هاءِ اسڪول کولرايائين، شاگردن کي وظيفا ڏنائين، ذاتي ڪوشش ڪري صلاحيتمند استادن جو انتخاب ڪيائين، ۽ ٻي هرقسم جي مدد ڪيائين.

مرحوم آغا صاحب کي سندس دوست ۽ هڪجيڏا "بدر" جي نالي سان ياد ڪندا هئا. پاڻ سنگت جو اهڙو سنو هو جو اسڪولي سنگت کان وٺي سياسي سنگت تائين ياري پاريندو آيو ۽ رابطو رکندو آيو. جيڪڏهن ڪن دوستن سان سياسي اختلاف ٿيندو هوس، ته به ڪين دل کان دور هرگز نه ڪندو هو.

آغا بدرالدين جهڙي اديب ۽ ادب نواز، محفلن جي مور ۽ ڪچهرين جي ڪوڏئي، سلجهيل ۽ مدبر سياستدان، قومي قرب رکندڙ، برجستي زميندار، پرهيزگار ۽ باهمت مجاهد جو وري ملڻ مشڪل آهي. سندس انتقال پرملال سان دراني خاندان کي خاص طرح ۽ سنڌ کي عام طرح جيڪو نقصان رسيو آهي، تنهن جي تلافي محال آهي.

مرحوم کي دل جو عارضو هو، ۽ انهيءَ سلسلي ۾ آغا صاحب کي ڪراچيءَ اسپتال داخل ڪيو ويو، جتي هاڻ پنهنجي جان جان آفرين جي سپرد ڪيائين. سندس لاش کي ڪٺائي، سندس ڳوٺ ڳڙهي ياسين ۾ دفنايو ويو. وفات وقت سندس عمر ۵۵ سال هئي. پاڻ پويان هڪ نياڻي ۽ بيوهه ڇڏي اٿس.

بارگاهه رب العزت ۾ دعا آهي ته مرحوم کي پنهنجن پيارن جو پاڙو نصيب ڪري، ۽ سندس پوين کي صبر جي توفيق عطا فرمائي. (آمين.) — آغا شهاب الدين.

حاجي محمد صادق ميمڻ، مرحوم

سڄڻن جي گهر گهر ۾ واويلا مچي ويئي، جڏهن هيءَ اندوهناڪ خبر، دلين تي غم جا غبار ڇائيندڙ، پڌي ويئي، ته حاجي محمد صادق ميمڻ نصرپوري، ساڪن ٽنڊو الهيار، فريضه حج ادا ڪندي، تاريخ ۲۲-مارچ ۱۹۶۵ع تي، مديني منوره ۾، رحلت ڪري، هن دارالفنا کان دارالبقا ڏانهن سفر سڌاريو — انا لله و انا اليه راجعون! سندس جنازي نماز مسجد نبويءَ ۾ ادا ٿي ۽ کيس دارالقرار جنت البقيع ۾ دفن ڪيو ويو. ان طرح، مرحوم کي حضور پُرنور صلي الله عليه وسلم جي دائمي قربت نصيب ٿي.

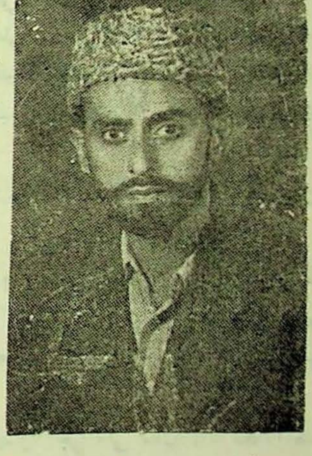

حاجي محمد صادق هڪ مخلص قومي خادم، رلڻو ملڻو، خوش خلق ۽ ياروِيس انسان هو. سندس تعليمي، ادبي ۽ ديني خدمتون ۽ عملي زندگي اسان ماڻهن لاءِ هميشه سبق آموز رهنديون.

حاجي صاحب مرحوم نصرپور جي ميمڻ گهراڻي جي ان شاخ جو چشم و چراغ هو، جنهن کي "آخوند" لقب ۽ شرف حاصل آهي. هي بلڪل شريف ۽ غريب خاندان جو فرد هو، ۽ ٿوري ئي وقت ۾ پنهنجين ذاتي صلاحيتن ۽ خداداد جوهر سان بلند شخصيتن ۾ شمار ٿيڻ لڳو. جن به ساڻس چار گهڙيون صحبت جون گذاريون ٿي، سي سندس سهڻي ڪردار ۽ گفتار تي موهت ٿي ٿيا. پاڻ سموري

عمر غريبن ۽ عام ضرورتمندن جي خدمت ۽ حق رسيءَ لاءِ تڙ ڦندو رهيو. قدردان ۽ انصاف پسند اکيون ڪيس سدائين تمام عزت ۽ احترام سان ڏسنديون رهيون.

حاجي محمد صادق مرحوم، انگريزي ڇهه درجا پاس ڪري، نوڪريءَ ۾ گهڙيو، جو ننڍي هوندي کان پيءُ جي رحمت جو سايو مٿانئس لهي چڪو هو ۽ وڏي ڀاءُ حاجي فتح محمد جي ڪفالت ۾ رهيو، ۽ زماني جي حالتن ناسازگار هئڻ سبب، تعليم کي خيرباد چوڻو پيس. پهريائين ڪو آپريٽو سوسائٽي ٽنڊو الهيار ۾ ڪلارڪ هو، پوءِ لوڪلبورڊ جو جونيئر ڪلارڪ ٿي رهيو. اهو زمانو ٢٥ رپيا پگهار وارو هو، جي ڪافي شافي سمجهيا ويندا هئا. جلد ئي نوڪري ڇڏي، خانگي ڌنڌو اختيار ڪيائين، جنهن ۾، پنهنجي وڏي ڀاءُ حاجي فتح محمد جي معاونت سان، ٽنڊي الهيار کان ڇمبڙ رُوٽ تي بس سروس چالو ڪرايائين. وڌندي وڌندي، ١٠-١٥ رُوٽ سندس قبضي ۾ رهيا، ۽ چار پيٽرول پمپ به پنهنجي نالي تي هلائڻ لڳو.

شهر نصرپور جي حالتن کان متاثر ٿي، پاڻ سماجي خدمت جي ميدان ۾ ٽپي پيو. ان طرح، نصرپور نوٽيفائيڊ ايريا جو ميمبر ٿيو. وري جڏهن سال ١٩٤٧ع ۾، ٽنڊي الهيار لڏي آيو ته اتي به ڪيس حالتن جي زبوني نظر آئي. چند سيٺيون، ڪارخانيدار ۽ وڏيرا، شهري زندگيءَ جا ڪرتا ڌرتا بڻيا ويٺا هئا. شهرواسين جي خدمت جي شوق ساڻ، هو ميونسپالٽيءَ جو ميمبر ۽ مخالف ڌر جو ليڊر ٿيو، ۽ پڇاڙيءَ ۾ ميونسپالٽيءَ جو ائڊمنسٽريٽر به ٿي رهيو. تعلقي ڪوآپريٽو بئنڪ جو چيئرمن به بڻيو. انهن عهدن تي رهندي، شهر ۾ جيڪي سڌارا ۽ واڌارا ڪرايائين، سي بيان کان ٻاهر آهن.

عوام ۾ ذهني بيداري آڻڻ ۽ انهن جي آواز کي زور وٺائڻ خاطر، مرحوم حاجي صاحب هڪ پريس خريد ڪئي ۽ ان مان "الهلال" نالي هفتيوار اخبار شايع ڪرڻ لڳو، جنهن شهر ۽ آسپاس جي ماڻهن جي وڏي خدمت ڪئي. ٽنڊي الهيار جو ماحول ئي بدلجي ويو. وڏا ماڻهو، جي زوريءَ ماڻهن کان چاڪريون ۽ حاضريون وٺندا هئا، تن تي "الهلال" خوب چوٽون ڪيون، ۽ شهر جي سڌارن ۽ ضرورتن جي اهميت جو احساس اجاگر ٿيو. حاجي صاحب پاڻ چوندو هو "ته هاري، زميندار جو اڌ ڀائيوار آهي. افسوس آهي جو پورهيو ڪندڙ ڀائيوار ويهي پٽ تي، ۽ بيڪار ڀائيوار سيتجي ويهي کٽ تي!" پنهنجي سرجوشيءَ، خلوص ۽ خيالن سان، گويا ٽنڊي الهيار تعلقي جي ڪايا ئي پلٽي ڇڏيائين.

سندس زندگيءَ ۾ "الهلال" بناناغي شايع ٿيندي هئي. ٻارن ۽ شاگردن ۾ اصلاح آڻڻ لاءِ "اسٽوڊنٽ وائس" نالي هفتيوار اخبار پڻ شايع ٿيندي رهي.

حاجي محمد صادق هڪ سچو ۽ پڪو موحّد ۽ شرڪ ٽوڙ شخص هو. ڪٿي به مسلمان سان ڏاڍائي ۽ اسلام تي حملو ٿيندو هو ته ڦڙڪي اٿندو هو، ۽ پنهنجي وت آهر جيڪا به

ڪانئس مدد پهچندي هني سا ڪندو هو. ان جو مثال هيءُ آهي ته پاڻ "رد عيسائيت" نالي ڪتاب، جنهن جو مضمون هو 'اسلام تي اعتراض ۽ انهن جا جواب'، ١٩٦٢ع ۾ ڇپائي، مفت تقسيم ڪرايائين. "رد عيسائيت" جو ٻيو ڪتاب ١٩٦٤ع ۾ ڇپائي، مفت ورهايائين. وري ٽيون ڪتاب، "فرزندانِ اسلام کي غيرت ايمانيءَ جي پڪار"، به ڇپائي مفت ورڇيائين.

تعليم سان سدائين سندس اُنس رهندو آيو. ١٩٤٧ع ۾ جيئن ٽنڊوالهيار ۾ لڏي باعيال اچي رهيو، ته هڪدم پريم لنگر ۾ پرائمري اسڪول جي برانچ کولرايائين، جنهن ۾ ٽي سؤ ڇوڪرا بروقت موجود ڪيائين، ۽ ٽن سالن تائين اسڪول جي جڳهه جي مسواڙ پنهنجي هٿان ڀريندو رهيو. ميونسپل اسڪول جو درجو مڊل مان وڌائي هاءِ اسڪول ڪرائڻ لاءِ بنيادي ڪوشش ورتائين. ان لاءِ هڪ هاسٽل پڻ قائم ڪرائي هئائين. ٽنڊوالهيار ۾ ٻيو، ايس.ايم. مڊل اسڪول برپا ڪيائين، جنهن کي وڌائي جلد ئي هاءِ اسڪول ڪيو ويو. ان کي هڪ لئبرري، سائنس ڪلاس، هاسٽل ۽ راندين جو ميدان مُهيا ڪري ڏنائين. سندس تعليمي ڪوششون اتي ئي ختم نه ٿيون، بلڪ هاءِاسڪول سان ملحق، ايس. ايم. آرٽس ڪاليج به سندس ئي ڪامياب ڪوشش جي نتيجي ۾ قائم ٿيو. ان طرح ڪيترن شاگردن کي روزانو مسافريءَ جي تڪليف وڃڻ کان نجات حاصل ٿي.

حاجي محمدصادق مرحوم جهڙي هڪ مخلص ۽ معتبر بزرگ، قومي ۽ سماجي ۽ ديني درد رکندڙ مجاهد، علم دوست ۽ تعليمي سرپرست، زنده‌دل ۽ يارويس، سادگيءَ ۽ نهٺائيءَ جي مجسمي انسان جي ياد، سندس سمورن سچائو حلقن ۾ هميشه قائم رهندي. رب پاڪ کيس غريقِ رحمت ڪري، ۽ سندس عيال ۽ احباب کي صبر جي توفيق عطا فرمائي!

— و. م. طاهرزادو

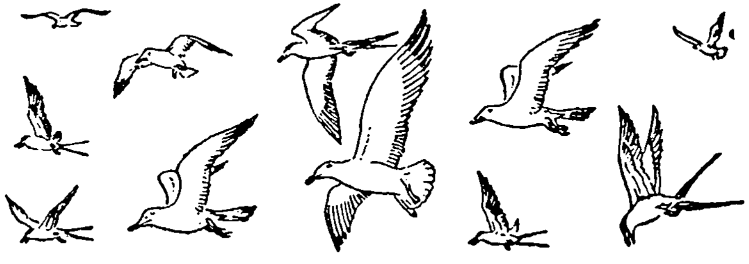

تبصرا

ميين شاھ عنات جو ڪلام. مرتب: ڊاڪٽر نبي بخش خان؛ صفحا ٢٢٩+٤=٢٣١، ڊبل ڪرائون سائيز؛ جلد پڪو، پنو عمدو، ٿلهو، ڪارٽيج پيپر؛ ڪورَ تي لصرپوري ڪيس جي نفيس ڊزائين؛ ڇپائي ۽ گيٽ اپ معياري؛ قيمت ١٢ رپيا، ٥٠ پئسا؛ ڇپائيندڙ ”سنڌي ادبي بورڊ“، ٣-سول لائينز، حيدرآباد سنڌ.

”ميين شاھ عنات رضوي نصرپوريءَ جو ڪلام“ سنڌيءَ جي برک اديب، جناب ڊاڪٽر بلوچ صاحب، صدر شعبهء تعليمات، سنڌ يونيورسٽي، جي علمي تحقيق ۽ ادبي ڇنڊڇاڻ جو شاهڪار آهي. هيءَ علمي چيز، ”سنڌي ادبي بورڊ“ جي روايتي اشاعتي معيار جو سهڻو نمونو آهي.

هن ڪتاب جي جمع و ترتيب جي سلسلي ۾ ائين چوڻ ڪافي آهي تہ هيءَ علمي ۽ معياري تحقيق، قديم ۽ جديد ايڊٽ جي اصولن تي مشتمل آهي. ڪتاب جي مواد جي تقسيم هن طرح ڪيل آهي: سڀ ڪان اول مهاڳ آهي، جو اوڻيهن صفحن تي مشتمل آهي؛ ان ڪان پوءِ مقدمو آهي، جو ٢١ ڪان ١٠٩ صفحن تائين آهي؛ ان ڪان پوءِ ميين شاھ عنات جي ڪلام جو متن، ڪل ٢٣٦ صفحا آهي؛ ۽ سڀ ڪان آخر ۾ مختصر اشارا، ٢٣٨ ڪان ٢٩٩ صفحن تائين آهن؛ ان ڪان علاوه، ڇهن صفحن تي مشتمل، مختصر طرح سان انگريزي زبان ۾ تعارف آهي.

ميين شاھ عنات جي شخصيت ۽ سندس ڪلام، پنهنجي، تاريخي حيثيت سان سنڌي ادب ۾ اهم مقام رکن ٿا. خاص طرح سان سنڌي شاعريءَ جي ارتقائي تاريخ ۾، هڪ قادرالڪلام ۽ پيشرو شاعر جي حيثيت سان، ميين صاحب جي منزلت گهڻو مٿي آهي.

اسان جي ڪلاسيڪي سنڌي شاعريءَ ۾، تصوف ۽ دينيات جي تبليغ ۽ ترجمانيءَ جي حيثيت سان، ٺٽي جي عالمن جي، ديني رسالن ”نورنامي“ ڪان وٺي ”مقدمہ صلواة“ تائين، بنيادي حيثيت آهي. ان دور جي زبان ۽ انداز بيان ساده ۽ دلنشين آهي، پر شاعرانہ نڪتہ سنجيءَ ۽ عاشقانہ واردات جي بيان لاءِ ناڪافي آهي. پراڻي دور ۾ ’الف اشباع‘ جو آڌي، بيقاعده قافيہ سازي ڪري، ديني رسالا لکيا ويا آهن، ان طريقي کي سنڌي شاعريءَ جي نمائنده حيثيت ڏيئي نٿي سگهجي.

ان سلسلي ۾ قاضي قاضن، مخدوم نوح رحہ ۽ شاھ ڪريم جي بيتن ۽ ڏوهيڙن کي هڪ نمائنده اسلوب جي حيثيت ضرور ڏيئي سگهجي ٿي. ڪلاسيڪي شاعريءَ جي ان دور کي

صحيح نموني ۾ سنڌي شاعريءَ جو اوائلي ۽ پختو دور چئي سگهجي ٿو، جنهن ۾ بيان ۽ اسلوب جي هڪ اهڙي پيرايءِ بيان کي استعمال ڪيو ويو، جو دلنشين ۽ رنگين به آهي ۽ شاعرانه ۽ عالمانه پڻ آهي. ان دور ۾ عشق جا واردات ۽ شاعرانه موضوعات هڪ اهڙي سٽي انداز ۾ بيان ڪيا ويا آهن، جنهن انداز بيان کي اسان جي ڪلاسيڪي شاعريءَ جي هڪ زنده روايت چئي سگهجي ٿو. سنڌي شاعريءَ جي هيءَ اها مقبول ۽ مشهور صنف ۽ روايت آهي، جا اڄ تائين جاري آهي، ۽ جنهن جي صحت ۽ معيار، شرف ۽ فضيلت لاءِ ائين چوڻ ڪافي ٿيندو ته سنڌ جي عارف شاعر ۽ بين الاقوامي شهرت يافته بزرگ، شاه لطيف، به ان صنف کي پنهنجي خيالات ۽ واردات کي پيش ڪرڻ لاءِ آماجگاهه بنايو. لطيف جو ڪلام، هيئت ۽ اسلوب جي لحاظ سان، انهن بيتن ۽ ڏوهيڙن تي مشتمل آهي، جنهن جي اوائلي صورت قاضي قاضن ۽ شاه ڪريم وٽ موجود آهي. تاريخي خيال کان انهن بيتن جي دستيابي اگرچ اڃا به صدي-ڏيڍ اڳ تائين پهچي ٿي، تاهم معنوي لحاظ سان پختگي ۽ فني ترقيءَ جي تاريخ قاضي قاضن کان ئي شمار ڪئي وڃي ٿي. قاضي قاضن ۽ ڪريم جا بيت پنهنجيءَ هيئت ۽ مواد جي لحاظ سان، تصوف ۽ واردات قلبيه جي بيان ڪرڻ جي سلسلي ۾، اوائلي تجربي واري فني ۽ ڪلاسيڪي سادگي رکن ٿا، اڳتي هلي، ان تجربي جي ارتقائي معراج جي فني حاصلات، لطيف جي فن ۽ ڪلام ۾ پيدا ٿئي ٿي. لطيف پنهنجن بيتن ۾ ٻن سٽن کان وٺي ڪ، گهٽ ۾ گهٽ ٽي ۽ وڌ ۾ وڌ ڏهه-ٻارهن سٽون استعمال ڪري، ان صنف جي وسعت کي فني دائري جي ڪمال تائين پهچائي ڇڏيو آهي. اڄ ٻن صدين کان پوءِ به بيت ان نهج تي چيو وڃي ٿو، جنهن تي لطيف طبع آزمائي ڪئي آهي.

سوال اهو ٿو پيدا ٿئي ته قاضي قاضن ۽ شاه ڪريم جي ”ٻن سادين سٽن“ وارن بيتن، جن ۾ قافيي ۽ بيان جي صحت جو خيال به گهٽ رکيو ويو هو، اهو فقط لطيف جي تجربي ۽ رياض سان وسعت پذير ٿيو آهي، يا ان وچ ۾ ڀي به ڪا قيمتي ڪڙي موجود آهي، جا اڄ تائين عالمن ۽ محققن نظرانداز ٿي ڪئي آهي، يا محض تساهل ۽ بيتوجهيءَ جي ڪري اها ڪڙي هميشه لاءِ ڪالعدم قرار ڏني ويئي آهي؟

هي اهو فني سوال آهي، جنهن تي ڊاڪٽر بلوچ صاحب، پنهنجي فاضلانه مهاڳ توڙي مقدمي ۾، تاريخي ۽ تحقيقي رنگ ۾ بحث ڪيو آهي، ۽ ڪلاسيڪي شاعريءَ جي هڪ رهجي ويل ڪڙيءَ کي، هڪ طرف مٿي قاضي قاضن ۽ شاه ڪريم سان ملايو آهي، ته ٻئي طرف لطيف تائين پهچائڻ جي صورت پيدا ڪئي آهي. ان سلسلي ۾ ڊاڪٽر صاحب لکيو آهي:

”شاه عنايت الله عرف ميين شاه عنات جو ڪلام اعليٰ سنڌيءَ شاعريءَ جو پهريون شاهڪار آهي، مگر اتفاق سان ورهين جي وٿيءَ بعد سڀ کان پوءِ شايع ٿيو آهي... ان جي اشاعت ڪلاسيڪي سنڌي شاعريءَ جي ميدان ۾ هڪ وڏي انقلاب کان ڪنهن به طرح ڪم نه آهي.“

ان کان پوءِ، سنڌي شاعريءَ ۾ رهيل خال جي ڳالهه بيان ڪندي، ڊاڪٽر صاحب لکي ٿو:

”هن ناياب ذخيري جي شايع ٿيڻ سان سنڌي شاعريءَ جي عروج جي تاريخ ۾ پنجاهه - سٺ سالن جو اضافو ٿئي ٿو.“

ان تاريخي رعايت کي اڳيان رکي، ڊاڪٽر صاحب، ميين عنات جي ڪلام کي لطيف جي تاريخي پس منظر لاءِ آئينو قرار ڏنو آهي، جنهن ڪان سواءِ لطيف جي شعر جو تاريخي پس منظر مبهم هو. ڊاڪٽر صاحب لکي ٿو:

”هن وقت تائين سنڌ جي سدا حيات ۽ سرتاج شاعر، بلڪ دنيا جي عظيم ترين شاعر، شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جي شعر جو تاريخي پس منظر مبهم هو. ائين پئي لڳو ته ڄڻ سنڌي شاعري بنا ڪنهن ارتقا جي، شاهه جي شعر ۾، اوچتو پنهنجي بلوغ کي پهتي. ميين شاهه عنات جو ڪلام سنڌي شاعريءَ جي مسلسل ارتقائي اوج ۽ عروج تي شاهد آهي، ۽ شاهه جي شعر جي تاريخي پس منظر جو چٽو آئينو آهي.“

ڊاڪٽر صاحب مٿينءَ واضح تاريخي حقيقت کي مقدمي ۾ ٻين ٻه ڳهڻ هنڌن تي بيان ڪيو آهي.

اتي اچي غورطلب سوال اهو ٿو پيدا ٿئي ته ’لطيف جو مبهم پس منظر‘، سنڌي شاعريءَ جي ارتقا جو ’اوچتو بلوغ‘، ۽ شاهه عنات جي شعر کي ’شاهه جي شعر جي تاريخي پس منظر جو چٽو آئينو‘ چوڻ مان ڊاڪٽر صاحب جو مطلب ڪهڙو آهي؟ آيا، ڪن معترضن جي خيال موجب، لطيف جي تنقيص ته نه ڪيل آهي؟ يا شاعري ڪا مشيني چيز ته نه آهي، جا حسابي ۽ سائنسي نموني ۾ ڪن لازم ۽ ملزوم مدارج ۽ مراتب ۾ ارتقا ڪندي اچي ٿي، جيئن سنڌي شاعريءَ ۾ شاهه عنات جو ڪلام آهي، جو نه فقط سنڌي شاعريءَ جي اوج ۽ عروج جي مسلسل ارتقا تي شاهد آهي، پر شاهه جي ’مبهم تاريخي پس منظر‘ لاءِ ’چٽو آئينو‘ پڻ آهي.

ان سلسلي ۾، هيءَ هڪ فني حقيقت مدنظر رکڻ گهرجي ته جيستائين لطيف جي معنوي شاعريءَ جي روح آفرين ۽ وجد انگيز مواد ۽ پيشڪش جو تعلق آهي، اهو شاهه جي پنهنجي طبعي جزالت ۽ واردات جو مرهونِ منت آهي. ان جو پس منظر نڪو مبهم آهي ۽ نڪو نابالغ آهي. اهو قرآن، مثنويءَ روم ۽ وحدت الوجود جي نظريات ۽ ٻين زنده صوفين جي صحبت سان وابسته آهي. باقي سندس اسلوب ۽ فن جي هيئت ۽ ظاهري دروبست جو جيستائين تعلق آهي، ان لاءِ ائين چوڻ ۾ ڪوبه اهم ڪونه آهي ته ٻن سٽن واري ”تجربهءِ شعريءَ“ ۾ سڀ کان اول اضافو شاهه عنات آندو، ۽ ٻن - ڇهن سٽن کان وٺي اٺن - ڏهن سٽن تائين، قافيي جي سلامتيءَ ۽ صحت سان، ۽ بيت جي آخري سٽ ۾ اڌ تي آخري قافيي آڻڻ جي لزوم سان، شاهه عنات بيت ڏنا آهن، جنهن کان متاثر ٿي لطيف به پنهنجي هيئت ۽ ظاهرانه اسلوب ۾ اضافو ڪيو آهي. ائين چوندي، اگر سنڌي شاعريءَ ۾ ميين عنات جي فن کي لطيف جي مبهم پس منظر لاءِ آئينو چيو ويو آهي، ته پوءِ ان مان ڪابه غلط فهمي پيدا ٿيڻ نه گهرجي. اها ارتقا، شاعريءَ

جي ظاهري هيئت جي بيان ڪئي ويئي آهي، ۽ نہ معنوي حيثيت جي، جنهن لحاظ کان شاهہ جو ڪلام سنڌي شاعريءَ ۾ تہ ڇا، دنيا جي منتخب، عظيم ۽ مثالي شاعريءَ ۾ پنهنجو مثال نٿو رکي. شاهہ جو روح آفرين انداز بيان توڙي دلنشين ۽ جاذبِ نگاهہ فڪر و فن تہ هرحال ۾ ميين عنات کان لک ڀيرا وڌيڪ عظيم آهي. شاهہ جي ان تنوع ۽ انفرادي حيثيت جو مثال نڪو شاهہ جي معاصرين ۾ پيدا ٿيو آهي ۽ نڪو شاهہ کان پوءِ ٿي ڪٿي نظر اچي ٿو، حتاڪ اڄ تائين شاهہ جو فن سرفراز آهي، معنوي جامعيت جي لحاظ کان بہ شاعرانہ ۽ ڪمالات جي معيار کان بہ.

ميين عنات ۽ لطيف جي صوري ۽ معنوي فرق متعلق، بيتن جي انتخاب ۽ ڇنڊڇاڻ جي سلسلي ۾، ڊاڪٽر صاحب نهايت وضاحت سان لکيو آهي:

”ڪي ٿورڙا بيت البت اهڙا هئا، جن بابت ڪا بہ ٻاهرين ثابتي ڪارآمد نہ ٿي سگهي. اهڙيءَ حالت ۾ انهن کي اندروني ستاءَ واري ڪسوٽيءَ تي پرکيو ويو: يعني تہ جيڪڏهن بيت جي ٻولي ڳُوڙهي نہ (شاهہ عنات جي خصوصيت) آهي، پر نهايت عام فهم ۽ فصيح (ڀٽائي صاحب جي خصوصيت) آهي، يا بيت ۾ ڳالهہ جي بيان (شاهہ عنات جي خصوصيت) بدران فڪر ۽ خيال (ڀٽائي صاحب جي خصوصيت) سمايل آهي، تہ غالباً اهو بيت شاهہ عبداللطيف جو آهي، پر جيڪڏهن ستاءُ ان جي برعڪس آهي، تہ غالباً اهو بيت ميين شاهہ عنات جو آهي.“

ڊاڪٽر صاحب جي مٿينءَ وضاحت کان پوءِ ڪنهن بہ فني غلط فهميءَ جو امڪان نٿو رهي.

ڊاڪٽر صاحب اڳتي هلي، هڪ مستقل عنوان هيٺ، شاهہ عنات ۽ لطيف جي صوري ۽ معنوي فرق ۽ نسبت متعلق لکيو آهي:

”عام سنڌي داستانن ۽ مشهور عنوانن جي تاڃي-پيٽي ۾ آڻيل ۽ سُروار بيتن ۽ واين جي ستاءَ ۾ سمايل شاعريءَ جي سنوارينڌڙن ۽ سينگارينڌڙن ۾، ميين شاهہ عنات ۽ شاهہ عبداللطيف جو شرف مڙني کان مٿانهون آهي: ٻئي هن نئينءَ تحريڪ ۾ پائيوار آهن، بلڪ ٻئي هن تخليق لاءِ فطرت طرفان چُونڊيل جاڙا ٻار آهن. ٻئي ساڳيءَ صورت جون بہ اکيون آهن، ۽ ٻئي ساڳيءَ سيپَ جا بہ موتي آهن.“

ان کان پوءِ، ڊاڪٽر صاحب فرق هن طرح بيان ڪيو آهي:

”البت سنڌي شاعريءَ جي فن ۽ ان جي اسرندڙ فڪر جي ارتقائي تقاضا موجب، ٻنهي مان هرهڪ پنهنجو پنهنجو ڪم ڪيو: ميين شاهہ عنات قالب گهڙيا تہ ڀٽائي صاحب اهي سوڌي سنواري پريا؛ ميين شاهہ عنات ديوارون کنيون تہ ڀٽائي صاحب عمارتون اڏيون؛ ميين شاهہ عنات صورتون ايجاد ڪيون تہ ڀٽائي صاحب اهي روح ڦوڪي جاڳايون: ميون شاهہ عنات جڻ ڀٽائي صاحب جي آمد لاءِ اڳواڻ بنجي آيو، ۽ اچي ميدان سنواريائين، جنهن ۾ ڀٽائي صاحب پوءِ ڪونتل ڪڍايا.“

ممکن آهي تہ ڪي اهل ذوق ميين عنات کي لطيف جي "فني پيشرو" جي حيثيت سان تسليم نہ ڪن، تاهم ڊاڪٽر صاحب جي مهاڳ ۽ مقدمي کي غور سان مطالع ڪرڻ کان پوءِ اهو ضرور مڃڻو پوندو تہ لطيف هن عمر رسيده ۽ قادرالڪلام شاعر جي صحبت ۽ رهاڻ کان استفادو ضرور ڪيو آهي. ان استفادي جي اثر کي لطيف جي فن ۾ تسليم نہ ڪرڻ لاءِ ڪوبہ واجبي سبب نظر نٿو اچي.

ڊاڪٽر صاحب جي تحقيق ۽ ڇنڊ ڇاڻ، عرقريزي ۽ ڪاوش، مهاڳ ۽ مقدمي جي هر عنوان مان ظاهر آهي. مهاڳ ۾ چند ذيلي عنوان هي آهن: تحقيق جي ابتدا، ڪلام ۽ سوانح جا سرچشما، قلمي ذخيرو، خانداني روايتون، سگهڙن جون صدري روايتون، ڪلام جا قلمي نسخا، نسخن جي پيٽ، ڪلام جي ترتيب، سرن جي اندروني مواد جي ترتيب، ڪلام جي تحقيق ۽ تصحيح، شامل ڪلام جو تفصيل، وغيره. هرعنوان هيٺ نهايت باريڪ بينيءَ ۽ ناقدانہ نگاهہ سان بحث ڪيو ويو آهي. ان طرح، مقدمي ۾ سوانح حيات، ولادت ۽ بلوغت، شادبون ۽ شغل، فقيريءَ ڏانهن لاڙو، پيريءَ جو دور، شاهہ عنات جو اولاد، اولاد مان شاعر (سوانح ۽ ڪلام)، انهن بابن کي جنهن تفصيل سان بيان ڪيو ويو آهي، اهو ڊاڪٽر صاحب جي فني ڪارڪردگيءَ جي مهارت جي ساک پيري ٿو. انهن بابن ۾ هڪ دور جي پوري تاريخ ۽ تهذيب سمايل آهي.

مقدمي جي آخر ۾ "ميين شاهہ عنات جي شاعريءَ" تي مفصل بحث ڪيو ويو آهي. ميين عنات جي شخصيت متعلق ڊاڪٽر صاحب لکي ٿو:

"ميون شاهہ عنات هڪ خود خيال ۽ آزاد طبع شخص هو. جوانيءَ ۾ شاد يون ڪيائين، ۽ وڏي اهل اولاد وارو ٿيو..."

ميين عنات جي شاعرانہ تاريخي ڪڙيءَ لاءِ ڊاڪٽر صاحب خوب تحقيق ڪئي آهي. لکي ٿو:

"شاهہ ڪريم وفات ڪئي (١٠٣٠هہ) تہ ميون شاهہ عنات ڄائو، ۽ ميين شاهہ عنات وفات ڪئي (١١٢٠-١١٢٥هہ) تہ ڀٽائي صاحب جوان ٿيو. سنڌي شاعريءَ جي ارتقا جي سلسلي ۾، ميون شاهہ عنات جڻ شاهہ ڪريم ۽ ڀٽائي صاحب جي وچ واري عرصي جي تقاضا پوري ڪرڻ لاءِ پيدا ٿيو، ۽ سنڌي شاعريءَ جي مقدار توڙي اقدار جي لحاظ سان، هو انهيءَ وچ واري دور جو نامور اڳواڻ ۽ علمبردار هو."

اڳتي ڊاڪٽر صاحب لکيو آهي:

"مقدار جي لحاظ سان، ميين شاهہ عنات کان اڳ سنڌي شاعريءَ جو سرمايو البت محدود هو. قاضي قادن ۽ شاهہ ڪريم پنهنجي دورجا وڏا شاعر شمار ڪري سگهجن ٿا، مگر قاضي قادن جا فقط ٧ بيت محفوظ رهيا آهن. ميين شاهہ ڪريم جي ملفوظات ("بيان العارفين") سربستي موجود آهي، ۽ ان ۾ سندس جملي ٩٣ بيت شامل آهن.

ان بعد ميون شاهه عنات ٻهريون سنڌي شاعر آهي، جنهن جا ٩٦٤ بيت ۽ ٣٢ وايون، سرودن وار ۽ ٻيا وڌيڪ موقعي وار بيت اسان تائين پهتا آهن."

ان تجزيي مان واضح ٿو ٿئي ته سنڌي ادب ۾ 'مقدار' جي لحاظ سان ميين عنات جو ڪلام ٻين شاعرن ڪان وڌيڪ سرمائيدار آهي، پر 'اقدار' جي لحاظ سان "لطيف" گهٽو متي آهي، جيئن جناب ڊاڪٽر صاحب جن فرمايو آهي. ميون عنات جڏهن ته هڪ درويش، سادات خاندان جو فرد هو، تنهنڪري لازمي طور منجهس فقر ۽ درويشيءَ جا آثار ۽ انوار ننڍيءَ عمر ۾ ئي پيدا ٿي چڪا هئا. ان سلسلي ۾، سندس ڪيترين ڪرامتون بہ بيان ڪيون وڃن ٿيون. اهڙي قسم جون ٻہ- چار عجيب روايتون جناب ڊاڪٽر صاحب جن بہ بيان ڪيون آهن. هڪ ۾ سندن ولادت وقت، ناڙي موڙڻ لاءِ، دائيءَ سان ڳالهائڻ جي روايت آهي:

"روايت حاجي بخش علي شاهہ، جنهن چيو تہ عام طرح ائين مشهور آهي تہ خود ميين شاهہ عنات ڳالهايو ۽ دائيءَ کي سمجهايائين." (ص ٣٢، حاشي)

بهرحال، اهو تہ ثابت آهي تہ حق تعاليٰ جي وهب ۽ عطا هڪ ذات آهي، جا ذات تي نہ آهي؛ جنهن کي گهُري، آن کي عطا ڪري. ميون شاهہ عنات بہ ان وهب جي ٻاڪر سان نوازيل هو. اهو ئي ڪارڻ آهي جو سندس زندگي اوليائن ۽ درويشن جي صحبت، زيارت، عقيدت ۽ محبت ۾ گذري. ان سلسلي ۾ پاڻ سيني ولين جي دل کولي مدح ڪندا هئا. جناب ڊاڪٽر صاحب جن لکن ٿا:

"پنهنجي مرشد شاهہ خيرالدين سان سندس دلي عقيدت هئي. وڏن جي مرشدن (ملتان جي صاحبن) لاءِ کيس عزت هئي. ۽ ٻڻ ٻين درويشن ۽ بزرگن سان کيس محبت هئي. محض وڏن ولين سان پنهنجي ارادت مخصوص ڪانہ ڪيائين، بلڪ حسب و نسب جي فرق ڪان سواءِ، سنڌ جي هر فقير ۽ درويش جو احترام ڪيائين. جوڳين ۽ سامين سان ٻڻ صحبتون ڪيائين، ۽ سندن حال ۽ قال توڙي تڪين ۽ تيرٿن بابت ڄاڻ حاصل ڪيائين. کيس نالي جي هر پير فقير سان عقيدت ڪانہ هئي، بلڪ نيڪن ۽ موحدن جي طلب ۽ تانگهہ هئي، جن وٽان کيس هدايت ۽ حقيقت حاصل ٿي."

ان مان ثابت ٿئي ٿو تہ ميون عنات حق جو طالب هو. ان راهہ ۾ ڪنهن بہ هڪ خانوادي ۽ سلسلي تائين سندس عقيدت محدود نہ هئي. سيني برگزيدهٔ روزگار اولياء ڪرام سان کيس والهانہ محبت هئي، جنهن محبت کيس رڱي ريتو ڪيو. صبغة الله وَ مَن اَحسَن مِنَ اللّٰه صِبغَۃ موجب، مٿن الله وارن جي فيض ۽ صحبت جو رنگ چڙهيو. اهو ئي سبب آهي جو سندس ڪلام جو وڏو سرمايو، بزرگن جي مدح ۾ آهي. باقي طريقت ۽ تصوف جا اسرار ۽ قلبي ڪيفيات ۽ واردات جا حقائق، لطيف جي مقابلي ۾، سندس ڪلام ۾ گهٽ آهن. تاهم، سندس ڪلام جي مقبوليت جو اهو عالم آهي جو مير شيرعلي 'قانع' لکي ٿو:

”سنڌي زبان جو ڪامل شاعر ٿي گذريو آهي، ۽ سندس بيت معرفت جي صاحبن جي زبان جو ورد آهن، ۽ يقين جي حقيقتن کان واقف ڪندڙ آهن.“

ڊاڪٽر صاحب جن لکن ٿا:

”حقيقت ۾ ميين شاهه عنات جو ڪلام عالمن توڙي عوام ۾ مقبول پيو، ۽ نه صرف آڳاٽي راويءَ، سانوڻ فقير کي ياد هو، پر ان بعد پڻ، صدري روايتن ذريعي، ان جو ذوق عام رهيو، ۽ ويندي هن موجوده دور تائين سنڌ جي سگهڙن وٽ ان جي ريجهه رهاڻ باقي آهي.“

بهرحال، ميين عنات جو ڪلام سنڌي ادب ۽ شاعريءَ جي تاريخ ۾ هڪ معياري ۽ پائيدار ڪَڙي آهي، جنهن کي جمع ڪري، ڊاڪٽر صاحب هڪ تاريخي خدمت ڪئي آهي.

ڊاڪٽر صاحب، پنهنجي فاضلاڻ ۽ عالمانه مهاڳ ۽ مقدمي ۾، حضرت شاهه عنايت شهيد جهوڪ وارن متعلق شاهه عنات جو بيت پڻ پيش ڪيو آهي، ۽ ان سلسلي ۾ شاهه بلال جو پڻ بيت آندل آهي. ان جي تشريح ۽ تائيد ۾ تاريخي واقعا به ڏنا ويا آهي. سنڌ جي تاريخ ۾ اهو هڪ گمشده ورق هو، جو ڊاڪٽر صاحب احتياط ۽ احترام سان پيش ڪيو آهي.

ڊاڪٽر صاحب ميين عنات جي شاعرانه اوّليات ۾ هيٺيون خصوصيتون بيان ڪيون آهن:

(۱) بيتن ۾ بيان جي وسعت — نعت ۽ مدح جي مضمونن ۾ بيان جي رواني ۽ رنگيني پيدا ٿي؛ (۲) بيتن ۾ مجازي رنگ — مجازي حسن جي تعريف ۾ نئين باب جو اضافو ٿيو؛ (۳) سنڌي وائيءَ جي سٽا جي تڪميل — سنڌي وائي مضمون ۽ معنيٰ جي لحاظ سان اوج تي پهتي؛ (۴) راڳ جي چاڻ — وائيءَ جي لفظن کي وائيءَ جي لَي سان هم آهنگ ڪيو ويو.

بهرحال، هي ڪتاب پنهنجي فني افاديت جي لحاظ کان هڪ مثالي شاهڪار آهي. ڪاش، ان سٽا کي اڳيان رکي، سنڌيءَ جي ٻين بزرگ شاعرن لاءِ پڻ لکيو وڃي! (غ.م.گ.)

پاڪستان: ”ايڪ قصر دَر لَڪ“ (اصل جرمني ٻوليءَ ۾ لکيل). مصنف ڊاڪٽر انيمري شميل؛ صفحا ۲۷۸، ڊيمي سائز، جلد پڪو، ۲۵ تصويرون، عمدي آرٽ پني تي؛ قيمت ۲۴٫۸۰ جرمن مارڪ؛ ڇپائيندڙ: اوريل فُسلي، زيورچ (سئٽزرلئنڊ).

“*PAKISTAN, Ein Schloss Mit Tausend Toren*”, Annemarie Schimmel.

هي ڪتاب جرمني ٻوليءَ ۾ لکيل آهي، جنهن جي مصنف محترمه پروفيسر ڊاڪٽر انيمري شميل آهي، جا هن وقت مغربي جرمنيءَ جي بان (Bonn) يونيورسٽيءَ ۾ پروفيسر آهي. هن کان اڳ محترمه انقره يونيورسٽي (ترڪي) ۾ اسلاميات جي پروفيسر هئي. ان کان پوءِ، ڪجهه وقت، ماربُرگ يونيورسٽي (مغربي جرمني) ۾ پڙهايائين. اسلامي مذهب، تهذيب ۽ تمدن جو خاص مطالعو ڪيو اٿس. علم تصوف ۽ صوفين جي تاريخ ۾ کيس گهڻي مهارت آهي، ۽ ان موضوع تي ڪتاب پڻ لکيا اٿس. چوٿين صدي هجريءَ (ڏهين صدي عيسويءَ) جي مشهور صوفيءَ، ابن خفيف شيرازيءَ تي جرمني ٻوليءَ ۾ سندس خاص تحقيقي ڪتاب لکيل آهي. علامه اقبال جي سوانح ۽ تصنيفات تي انگريزيءَ ۾ بهترين ڪتاب Gabriel's Wing (بال جبريل) جي

نالي سان لکيو اٿس. پاڪستان (مشرقي ۽ مغربي) ۾ پنج دفعا تقريري سفر ڪيا اٿس. سنڌي ٻوليءَ ۾ ڀٽائي گهوٽ جي رسالي سان سندس گهري دلچسپي آهي، جا خود ان مان ظاهر آهي تہ پنهنجي هن ڪتاب، "پاڪستان"، جو ٻيو عنوان Ein Schloss Mit Tausend Toren شاهہ لطيف جي لفظن "ايڪ قصر در لک" جو جرمن ترجمو ڪري، ڪتاب جي سرورق تي ڇاپيو اٿس. ڪتاب جي اندر، عنوان واري ورق کان پوءِ، ٻهرئين صفحي تي، شاهہ لطيف جي بيت:

ايڪ قصر در لک، ڪوڙين ڪٿس ڳڙکيون،
جيڏانهن ڪريان پرک، تيڏانهن صاحب سامهون. (سُر ڪلياڻ)

جو هيٺين لفظن ۾ جرمن ترجمو ڪري ڇاپيو اٿس:

Ist ein Schlop mit tausend Toren,
  Fenster ohne alle Zahlen-
Wohin ich den Blick auch wende,
  dort seh ich den Herrn erstrahlen.

محترمہ پروفيسر شميل سنڌي ٻوليءَ ۾ ايتري مهارت حاصل ڪئي آهي جو نہ رڳو سنڌي پڙهي سگهي ٿي، پر سنڌيءَ ۾ خط-ڪتابت ڪري سگهي ٿي، ۽ گفتگو پڻ سمجهي سگهي ٿي. سنڌي علم ادب جي مختلف صنفن ۽ شاهہ لطيف تي جرمنيءَ ۾ ڪيترا مقالا لکيا اٿس. زير نظر ڪتاب جا هيٺيان باب آهن:

ابتدا: پنيور- ڪراچي. شاهراهہ: اتر-اولهہ وارو سرحدي علائقو- پنجن ندين واري زمين- مشرقي بنگال. بزرگن جا مقبرا. لاهور: لاهور جا باغ- محمد اقبال، تشڪيل ۽ اٿر-عورتن سان ملاقات. ڪوئيٽا ۾ ايسٽر. وادي سنڌ جو سير: ٺٽو- حيدرآباد- ڳڙهي ياسين ۾ موڪل جو عرصو. بنگال جي روشني: ڍاڪا- چانهہ جي باغن ۾- چٽا گانگ.

انتها: پنيور. آخري لفظ. تاريخي چارٽ. اعداد و شمار. ڪتابيات. اشاريہ.

هن ڪتاب کي رڳو سير و سياحت جو ڪتاب چوڻ غلط ٿيندو. اڪثر سياح ملڪن جو مٿاڇرو سير ڪري ڪتاب لکندا آهن، پر پروفيسر شميل پاڪستان جي رهندڙن جي دل ۽ دماغ جو پڻ سير ڪيو آهي. هن ڪتاب، "پاڪستان"، جون هيٺيون خصوصيتون آهن، جن ڪتاب جو قدر اعليٰ ڪيو آهي:

(١) پاڪستان جي مذهبي، تهذيبي ۽ ادبي ٻولين — جهڙوڪ عربي، فارسي، اردو، سنڌي، وغيره — ۾ ماهر هئڻ ڪري، انهن ٻولين ۾ پاڪستان ۾ لکيل ڪتابن جو مطالعو ڪيو آهي، جنهنڪري سندس سياحت سندس اڀياس جو عملي مشاهدو هو. هوءَ جيڪي هت ڏسي ٿي، ان متعلق باخبر آهي، ان ڪري سندس بيان سرسري نہ پر علم ۽ مشاهدي تي مبني آهي.

(٢) مذهب اسلام سان پروفيسر شميل جي نہ رڳو علمي دلچسپي آهي، پر دلي ۽ روحاني تعلق آهي، جو سندس ڪتابن، مقالن ۽ گفتگو ۾ نمايان آهي. ترڪيءَ ۾ قيام واري دور ۾ محترمہ اڪثر قونيہ شهر ۾ مولانا جلال الدين روميءَ جي مزار تي ويندي هئي، جتي کيس قلبي ۽ روحاني تسڪين حاصل ٿيندي هئي. ان ڪري، پاڪستان جي سياحت محترمہ لاءِ مسلمانن سان تهذيبي ۽ ادبي لاڳاپي کي مضبوط ڪرڻ ۽ پاڪستاني مسلمانن جي زندگيءَ کي ويجهڙائيءَ کان بہ روبرو مطالعي ڪرڻ جو ذريعو هو. هن ڪتاب جي مطالعي مان معلوم ٿيندو تہ محترمہ شميل هي ڪتاب نہ رڳو دماغ سان، پر دل سان پڻ لکيو آهي.

(٣) شاهه لطيف جي رسالي جو مصنفه تي خاص اثر نظر اچي ٿو. هوءَ شاهه جي رسالي کي واديءَ سنڌ جي هيٺين ڀاڱي جو وڏو خزانو سمجهي ٿي (صفحو ١٠٩). هن ڪتاب ۾ اڪثر موقعن تي شاهه لطيف جي بيتن جو جرمني ٻوليءَ ۾ ترجمو ڏنو اٿس. ڪتاب جي ابتدا ۽ انتها "ڀمڀور" جي ٻاڻ سان ڪئي اٿس.

هي ڪتاب پاڪستان جي هالوڪي تهذيب ۽ تمدن جو آئينو آهي. مصنفه پاڪستان جي تعليمي، ادبي ۽ ثقافتي ادارن جي مکيه ماڻهن سان وقت بوقت جيڪي ملاقاتون ڪيون آهن، انهن جو دلچسپ نموني ۾ بيان ڏنو اٿس. مغربي ۽ مشرقي پاڪستان جي شهرن، مکيه عمارتن، يونيورسٽين، بازارين، بزرگن جي مزارن، جديد عالمن جي صحبتن، ميڙن، مجلسن ۽ ڪچهرين جو لفظن ۾ سهڻو نقش چٽيو اٿس. سندس تاريخي بيان مستند روايتن تي مبني آهن.

سنڌ جي سفر جو بيان ١٧٥ صفحي کان ٢١٧ صفحي تائين ڏنو اٿس. ان کان اڳ، صفحي ١٧٣ تي، هن باب جو عنوان، "رضاعي" ٺٽويءَ جي فارسي ڪتاب "زيبا نگار" مان ٻن شعرن جو جرمني ٻوليءَ ۾ ترجمو ڏنو اٿس، جنهن جي معنيٰ آهي:

"سنڌ جي ملڪ ۾ رڳا دوست ٿا رهن، يعني محبتي ماڻهن کان سواءِ ٻيو ڪو نظر نه ايندو.

اتي ٿوڪي ڪو دشمن تنگ نه ڪندو، نه تڪليف ڏيندو.
هر هنڌ بهار جي موسم جي خوبصورتي آهي.
هر جڳهه ملڪ حسن جو تماشا گاهه آهي."

مڪليءَ جو سير ڪندي، سنڌ جي تاريخ جا ڪي واقعا پڻ بيان ڪيا اٿس. ٺٽي ۾ ٻين ٿي سنڌي سُر ٻڌي متاثر ٿي آهي. سُر سهڻيءَ جو مٿس گهڻو اثر ٿئي ٿو. شاهه لطيف جي سر سهڻيءَ مان ڪن بيتن جو ترجمو پڻ ڏنو اٿس. ٺٽي کان پوءِ حيدرآباد آئي آهي. هتان جي ميرن جي قبن، سنڌ يونيورسٽيءَ ۽ ان جي پروفيسرن سان ملاقاتن ۽ حيدرآباد جي بازار جو بيان لکيو اٿس. هالا ۽ ڀٽشاهه جون زيارتون ڪيون اٿس، ۽ اڳتي هلندي، موئن جي دڙي تي ويئي آهي. ٺٽون کان پوءِ ڳڙهي ياسين جي خاص ڪچهرين جو ذڪر ڪيو اٿس. هر جڳهه شاهه جي بيتن جو جرمني ٻوليءَ ۾ اقتباس آهي. شڪارپور، سکر ۽ روهڙيءَ (جتي روهڙيءَ جي ساراهه ۾ "بيدل" فقير جي رباعيءَ جو جرمنيءَ ۾ ترجمو ڏلو اٿس) ۾ تاريخي جڳهيون، لئبرريون، مقبرا وغيره ڏٺا اٿس، ۽ مختلف علمي ۽ ادبي ماڻهن سان ڪچهريون ڪيون اٿس. ان سفر دوران، اڪثر موسيقيءَ جون مجلسون ٿينديون رهيون آهن.

مطلب ته هن وقت تائين پاڪستان متعلق جيڪي مغربي سياحن ڪتاب لکيا آهن، انهن ۾ هي ڪتاب اعليٰ درجي جو آهي، جو عالمانه، سياحانه ۽ دوستانه نقطءِ نظر کان لکيو ويو آهي، ۽ جنهن جي مصنفه، محترمه پروفيسر ڊاڪٽر شميل، اسان لاءِ غير نه آهي.

(پروفيسر ڊاڪٽر نبي بخش قاضي، صدر شعبه فارسي، سنڌ يونيورسٽي).

"جي ڪيفيتون ۽ جي قوتون پنهنجيءَ نوعيت جي خيال ڪان بلند آهن، انهن کي هيٺاهين ۽ پست درجي جي ڪيفيتن ۽ ادنا درجي قوتن ۾ منتقل ڪرڻ، ۽ 'علويات' جي تشريح ۽ وضاحت 'سفليات' جي اصطلاحن ۾ ڪرڻ، نا ممڪن العمل آهي، ۽ نہ ڪنهن طرح سان اهڙو مطالبو معقول ۽ صحيح چئي سگهجي ٿو.

"هڪ ننڍڙو ٻار، جو اڃا لذت جي معنيٰ رڳو 'مٺائي کائڻ' ۽ راحت ۽ مسرت جي معنيٰ رڳو 'ٻارائين راندين' کي ڄاڻي ٿو، اهو اگر ان ڳالهہ تي ضد ڪري تہ هڪ فلسفيءَ کي جا لذت فلسفي جي مسئلن کي حل ڪرڻ وقت اچي ٿي، يا جيڪا راحت عابد کي رات واريءَ عبادت مان حاصل ٿئي ٿي، يا ڊاڪٽر کي جا مسرت بيمارن جي خدمتگذاريءَ ۽ تيمارداريءَ مان اچي ٿي، اهي سڀ ڪيفيتون ڪيس 'مٺاين کائڻ' ۽ 'ٻارائين راندين' جي ٻوليءَ ۾ سمجهايون وڃن، تہ ٻوءِ ڪير آهي جيڪو ان ڳالهہ تي قادر ٿي سگهي؟ ۽ ڪير آهي جو ان جي ٻارائي مطالبي کي واجبي قرار ڏئي سگهي؟

"اها هڪ ظاهر ۽ کليل ڳالهہ آهي. ليڪن، آہ، اڪثر ڪري ڪيتريون اهڙيون روشن ۽ عام حقيقتون بہ بحث ۽ گفتگو جي وقت ۾ نظر ڪان رهجي ٿيون وڃن! ان حالت ۾، عارف "رومي" عاجز اچي چئي ٿو تہ ڀلا ڪو ماڻهو 'خام' ۾ 'پخت' جو حال ڪيئن پري سگهندو؟ ان حالت ۾ خاموش رهڻ ئي بهتر آهي:

در نيايد حال پخته هيچ خام،
پس سخن ڪوتاه بايد، والسلام!"

("حڪيم الامت": از مولانا عبدالماجد درياآبادي)

سنڌي ادبي بورڊ جي بڪ اسٽال، ٣- سول لائنز، حيدرآباد (سنڌ) وٽان هيٺيان ڪتاب ملي سگهن ٿا. ڪتب فروش ۽ ايجنٽن کي ٢٥ في صدي ڪميشن ڏني ٿي وڃي.

١-	آفتاب ادب	٢-٢٥
٢-	حيات النبي	٣-٥٠
٣-	سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ	٤-٠٠
٤-	قديم سنڌ	٥-٥٠
٥-	غازي صلاح الدين	٢-٠٠
٦-	گلشڪر	٣-٠٠
٧-	گل	١-٢٥
٨-	هدايت الانشاء	٥-٠٠
٩-	ديوان قليچ	٧-٠٠
١٠-	چندن هار	٩-٠٠
١١-	دلآرام	١-٠٠
١٢-	زينت	٢-٥٠
١٣-	گلن جي ٽوڪري	٢-٢٥
١٤-	ٽي گهر	٣-٥٠
١٥-	سچي محبت	٢-٥٠
١٦-	نيڪي ۽ بدي	١-٥٠
١٧-	شاهه ايليا	٢-٠٠
١٨-	فيروز دل افروز	١-٥٠
١٩-	گليور جو سير ۽ سفر	١-٥٠
٢٠-	تحفة النسوان	٢-٠٠
٢١-	مقالات الحڪمت	٢-٥٠
٢٢-	خودياوري	٣-٥٠
٢٣-	دلپسند قصا	٤-٠٠
٢٤-	باغ ۽ باغباني	٥-٠٠
٢٥-	شيطان جي ناني	٠-٥٠
٢٦-	ٽي ديو يا راڪاس	٠-٣٧
٢٧-	وامق عذرا	٠-٣٧
٢٨-	حسنا دلدار	١-٥٠
٢٩-	سنڌي گرامر (٣ ڀاڱا)	٧-٢٥
٣٠-	غلاميءَ مان مٿي چاڙهو	٤-٠٠
٣١-	شهزاد و بهرام	٢-٥٠
٣٢-	عجيب ڳالهيون	٢-٢٥
٣٣-	ايرڪ	٤-٥٠
٣٤-	جولئن هوم	٤-٠٠
٣٥-	سائين سنواريا مصيبت ماريا	٢-٠٠
٣٦-	حاجي بابا اصفهاني	٤-٢٥
٣٧-	شهزادي محبوب جي آکاڻي	٠-٦٢
٣٨-	رستم	٠-٧٥
٣٩-	ٻاني واني ۽ ٻاني وزو	٠-٦٢
٤٠-	پٽيل ۽ پوربل اڪيون	٠-٣٧
٤١-	شهزادي قدم برگ	٠-٥٠
٤٢-	عجيب طلسم	٠-٣٧
٤٣-	نيلو پکي	٠-٥٠
٤٤-	لبا خان درزي ۽ خليفو کهنگ	٠-٥٠
٤٥-	ٻه جاڙا ڀائر	٠-٤٤
٤٦-	رسالو سچل سرمست (سنڌي)	٦-٠٠
٤٧-	رسالو سچل سرمست (سرائڪي)	٦-٥٠
٤٨-	سيف الملوڪ	٢-٥٠
٤٩-	ڪليات حمل	٥-٠٠
٥٠-	سنڌي لغت (ڀاڱو ١)	١٠-٠٠
٥١-	سنڌي لوڪ ڪهاڻيون (ڀاڱو ١)	٦-٠٠
٥٢-	سنڌي لوڪ ڪهاڻيون (ڀاڱو ٢)	٦-٠٠
٥٣-	سنڌي لوڪ ڪهاڻيون (ڀاڱو ٣)	٤-٥٠
٥٤-	سنڌي لوڪ ڪهاڻيون (ڀاڱو ٤)	٤-٠٠
٥٥-	سنڌي لوڪ ڪهاڻيون (ڀاڱو ٥)	٥-٥٠
٥٦-	سنڌي لوڪ ڪهاڻيون (ڀاڱو ٦)	٤-٥٠
٥٧-	معجزا	٣-٥٠
٥٨-	مناقبا	٥-٠٠
٥٩-	ٽيهه اڪريون (٢ ڀاڱا)	١٢-٠٠
٦٠-	مناظرا	٧-٥٠
٦١-	مولود	٥-٥٠
٦٢-	هفتا، ڏينهن ۽ راتيون	٥-٠٠
٦٣-	واقعاتي بيت	٦-٥٠
٦٤-	ڪيچ	١٠-٠٠
٦٥-	سنڌ جا عشقيه داستان-١	٥-٠٠
٦٦-	سنڌي ٻاهريان قصا (ڀاڱو ٧)	١٠-٠٠
٦٧-	مداحون ۽ مناجاتون	٦-٥٠
٦٨-	ڪلام حسن بخش	١-٠٠
٦٩-	سنڌ جو سينگار	٢-٥٠
٧٠-	ايسپ جون آکاڻيون	٢-٥٠
٧١-	ديوان بيدل	٤-٠٠
٧٢-	ڪليات خادم	٥٠٣-

٧٣- سون ورليون دليون	٢-٧٥
٧٤- راسيلاس	٢-٧٥
٧٥- تاريخ ريگستان	٥-٠٠
٧٦- گل ڦل (٢ حصا گڏ)	٤-٠٠
٧٧- خوش خصلت خاتون	١-٥٠
٧٨- ڪيمياي سعادت	٢-٠٠
٧٩- ڪاميابي	٢-٠٠
٨٠- ڇوٽڪارو	١-٢٥
٨١- پکين جي پارليامينٽ	٢-٢٥
٨٢- سلامان ۽ ابسال	١-٥٠
٨٣- اخلاق حميده	١-٠٠
٨٤- تذڪره اميرخاني	١٠-٠٠
٨٥- چچنامو	٦-٠٠
٨٦- تحفةالڪرام	٩-٠٠
٨٧- تاريخ معصومي	٥-٠٠
٨٨- جنةالسند	١٠-٠٠
٨٩- سنڌ جي اقتصادي تاريخ	٤-٠٠
٩٠- چونڊ امريڪي مختصر افسانا	٤-٠٠
٩١- امريڪي لوڪ ڪهاڻيون	٣-٢٥
٩٢- سنڌ جو سفر	١-٠٠
٩٣- ليٿ ڇا ڪجي	٤-٥٠
٩٤- جادو ۽ سائنس (ٽي ڀاڱا)	٢٤-٠٠
٩٥- فرهنگ جعفري (ٽي ڀاڱا)	١٨-٠٠
٩٦- تن ۽ تندرستي	٣-٠٠
٩٧- تذڪره شعراء تڪڙ	٣-٥٠
٩٨- جهان آرا	١-٧٥
٩٩- سير ڪوهستان	١-٥٠
١٠٠- ڪنوار جو آئينو	٢-٥٠
١٠١- دنيا دورنگي	١-٧٥
١٠٢- ڪلام محمود فقير ڪتياڻ	٢-٧٥
١٠٣- ڪليات گدا	٥-٠٠
١٠٤- شڪنتلا	٢-٠٠
١٠٥- نل دمينتي	٣-٥٠
١٠٦- گلشن بهار	٢-٥٠
١٠٧- شاهه جو رسالو (پڪو جلد)	١٥-٠٠
١٠٨- شاهه جو رسالو (ڪچو جلد)	١٢-٥٠
١٠٩- چار درويش	٢-٥٠
١١٠- اقتصادي انصاف	٢-٠٠
١١١- سير ۽ سفر	٢-٧٥
١١٢- گرم جون آکاڻيون	٣-٠٠
١١٣- امريڪي سياسي سرشتو	٢-٠٠
١١٤- سنڌ جي دربار	٤-٠٠
١١٥- سپا جو سينگار	٢-٠٠
١١٦- بلو کوکر	٣-٠٠
٢١٧- ڪنڊڙي وارن جو ڪلام	٣-٠٠
١١٨- سائو پن يا ڪارو پنو	٥-٠٠
١١٩- رهاڻ	٤-٠٠
١٢٠- تاريخ سنڌ (ڪلهوڙا) جلد ٦ (حصو پهريون) سنڌي	١٠-٠٠
١٢١- مهراڻ سوانح نمبر	٧-٠٠
١٢٢- گل ڦل (ٻه ماهي) في ڪاپي	٠-٥٠
١٢٣- تاريخ سنڌ (ڪلهوڙا) جلد ٦ (حصو پهريون) اردو	١٠-٠٠
١٢٤- تاريخ سنڌ (ڪلهوڙا) جلد ٦ (حصو ٻيو) اردو	١٠-٠٠
١٢٥- تاريخ معصومي اردو	١٠-٥٠
١٢٦- برهانپور ڪي سنڌي اولياء	٦-٠٠
١٢٧- تحفةالڪرام (اردو)	١٠-٠٠
١٢٨- مثنوي چنيسر نامہ (فارسي)	٣-٥٠
١٢٩- ڪليات مائل "	١٢-٠٠
١٣٠- مثنوي مظهرالاثار "	٣-٥٠
١٣١- لب تاريخ سنڌ "	٨-٠٠
١٣٢- ديوان غلام (فارسي)	٢-٥٠
١٣٣- تاريخ تازه نواي معارڪ	٢٢-٠٠
١٣٤- تاريخ مظهر شاهجهاني "	١٠-٠٠
١٣٥- ديوان عظيم "	٦-٠٠
١٣٦- مثنوعات قانع "	٥-٠٠
١٣٧- هشت بهشت "	٦-٠٠
١٣٨- ديوان محسن "	١٥-٠٠
١٣٩- مجموعه مثنويات هير و رانجها	٥-٠٠
١٤٠- ديوان عطا "	٨-٥٠
١٤١- مقالات الشعراء "	٢-٠٠
١٤٢- تڪملۂ مقالات الشعراء "	١٥-٠٠

● هندستان ۾ ميسرس رائٽرس، ايمپوريم، پيلس بلڊنگ، سر فيروزشاهه مهتا روڊ، بمبئي وٽان، رسالو مهراڻ ۽ بورڊ جا سڀ ڪتاب ملي سگهن ٿا.

ٻاهريون دروازو

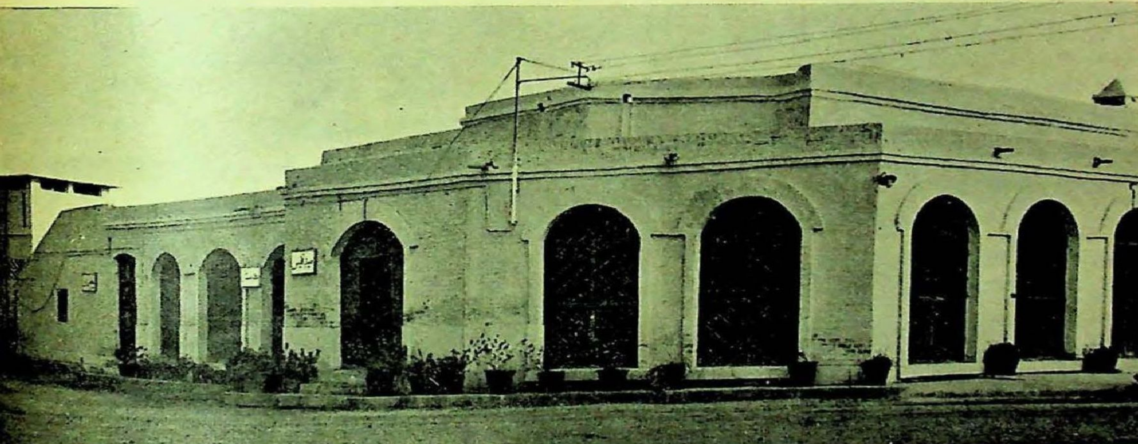

مکيه عمارت، جنهن ۾ بورڊ جي هيڊ آفيس، بڪ اسٽال ۽ مهراڻ رسالي جي آفيس آهي.

سنڌي ادبي بورڊ جي آفيس، بنگلو نمبر ۳، سول لائينس، حيدرآباد